

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф.КУРАСА

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№6 (561)

листопад–грудень 2021

Головний науковий редактор:

академік НАН України *ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ*

Редколегія:

Геннадій Боряк (заступник головного наукового редактора), *Владислав Верстюк*, *Степан Віднянський*, *Віктор Горобець*, *Олександр Гуржій*, *Андреа Граціози* (Неаполь, Італія), *Віктор Даниленко*, *Олександр Донік* (заступник головного наукового редактора, відповідальний за випуск), *Роман Дрозд* (Слупськ, Польща), *Станіслав Кульчицький*, *Олександр Лисенко*, *Володимир Литвин*, *Іван Патриляк*, *Руслан Пиріг*, *Сергій Плохій* (Кембридж, МА, США), *Олег Рафальський*, *Олександр Реєнт* (заступник головного наукового редактора), *Володимир Ричка*, *Олександр Рубльов*, *Петро Сас*, *Франк Сисин* (Торонто, Канада), *Валерій Солдатенко*, *Ігор Соляр*, *Тетяна Таїрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *Володимир Троцинський*, *Олександр Удод*, *Юрій Шаповал*, *Олексій Яс*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №11 від 18.11.2021 р.

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань України,
категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. №409)

Відповідальний секретар:

В'ячеслав Григор'єв

Редактори:

В'ячеслав Григор'єв
Ольга Донік

Макет і верстка:

Аліна Михайлова-Зінченко

Електронна версія:

🌐 uhj.history.org.ua/uk
🌐 history.org.ua/uk

«УДЖ» індексується в міжнародних науко-
метричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of
Science Core Collection), Google Scholar, Slavic
Humanities Index

Формат 70x100/16. Гарн. EB Garamond
Папір офсет. №1. Друк офсет. Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 300 прим. Зам. №476. Підписано до друку 23.12.2021 р.
Свідчення про державну реєстрацію друкованого
засобу масової інформації серія КВ №24263-14103ПП
видане Міністерством юстиції України 27.12.2019 р.

Віддруковано з оригінал-макета у ТОВ «ДІА»
Свідчення ДК №1149 від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф.400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957.
Published 6 times a year. Editor-in-chief Valerii Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevskoho, office 501,
Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УДЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

- Ричка В. (Київ).** Меморандум Ярослава Осмомисла (Про походження ранніх галицьких звісток Київського літопису XII ст.) 4
- Таїрова-Яковлева Т. (Санкт-Петербург, Російська Федерація).** Невідома перемога: перший значний епізод у кар'єрі І.Богуна 21
- Милько В. (Київ).** Модернізація системи освіти в Україні у другій половині 1860–1870-х рр. (на прикладі навчальних округів) 29
- Автушенко І. (Київ), Стоян Т. (Київ).** Репресії проти військовослужбовців в УСРР–УРСР у 1920–1930-х рр.: особливості та наслідки 44
- Генєга Р. (Львів), Панчук І. (Рівне).** «Сільське в міському»: аграрний сектор Львова та його внесок у повоєнну економіку міста 58
- Куделя-Свьонтек В. (Краків, Польща).** Комеморація Голодомору православними українцями США в період «холодної війни» 73
- Березовенко А. (Київ).** Православ'я як чинник політичної мобілізації суспільного буття України та Болгарії: історичні паралелі й сучасні тенденції 89
- Levchenko L. (Київ).** Greek Churches in the Southern Ukraine in the Making (the Late Eighteenth – the First Half of the Nineteenth Century) 102

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Вашук Д. (Київ), Старенький І. (Кам'янець-Подільський).** Важливі аспекти матеріальної культури міст Поділля та Волині у другій половині XIV – першій половині XV ст. (за даними археологічних досліджень) 116
- Шевченко В. (Київ), Коцур А. (Київ).** Велика війна 1914–1918 рр. у спогадах рядових учасників та очевидців: український контекст 135
- Перкун В. (Київ).** Допоміжні історичні дисципліни: підсумки та перспективи студій (*закінчення*) 150

ДИСКУСІЇ

Міжнародна наукова конференція «Пам'ять Бабиного Яру і Голокосту: наукові та суспільно-політичні виміри» (до 80-х роковин початку розстрілів у Бабиному Яру) (уклали: *О.Лисенко, Київ; В.Нахманович, Київ; Т.Пастушенко, Київ*)..... 165

РЕЦЕНЗІЇ й ОГЛЯДИ

Таранец С. Старообрядчество в Российской империи (конец XVII – начало XX вв.): традиционная культура и повседневная жизнь старообрядцев. – Т.3 (*Г.Сакамото, Тенрі, Японія*) 200

Реєнт О. Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII – перші десятиліття XX ст.). – Кн.1–2 (*О.Удод, Київ*) 207

Смирнов А. Між хрестом, свастикою і червоною зіркою: українське православ'я в роки Другої світової війни (*О.Лисенко, Київ*) 213

Попова Т. Петр Михайлович Бицилли: портрет в манері «сфумато» (*О.Ясв, Київ*) 219

ХРОНІКА

Гордієнко Д. (Київ). I Міжнародна наукова конференція «Україна в світі: Польща і її сусіди в європейському житті України доби середньовіччя» 224

ЮВІЛЕЇ

Реєнт О. (Київ), Телячий Ю. (Київ), Філінюк А. (Кам'янець-Подільський). До 70-річчя доктора історичних наук, професора О.Завальнюка 227

Надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ 234

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі у 2021 р. 236

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Володимир Ричка

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник,
сектор досліджень з історії Київської Русі,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), wol@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8037-4106>

Меморандум Ярослава Осмомисла (Про походження ранніх галицьких звісток Київського літопису XII ст.)

DOI: <https://doi.org/10.15407/!!!>

УДК: 347,934+222.6(447)«XII ст.»

Анотація. Розглядається комплекс ранніх галицьких звісток Київського літопису XII ст. **Мета статті** полягає у встановленні їх походження та ймовірних шляхів проникнення до літописного зводу. **Методологічну основу** дослідження визначає універсальний принцип історизму з притаманними йому методами герменевтичних процедур і контент-аналізу мовного коду літописних текстів. **Наукова новизна.** Висунуто гіпотезу про походження галицьких письмових свідчень 1144–1158 рр. Київського літопису зі складеної в Галичі наприкінці 1150-х рр. підбірки текстів, умовно названої «меморандумом Ярослава Осмомисла». **Висновки.** Спонукою до створення серії розрізнених пам'ятних записів були домагання галицького князя покласти край претензіям свого двоюрідного брата Івана Ростиславича (Берладника) на належну йому частку володінь у Галицькій землі. Заручившись підтримкою впливових руських і польських князів та угорського короля Ярослав відправив до Києва 1159 р. свого посланця Ізбігнева Івачевича з метою домогтися екстрадиції Івана Берладника. Ця місія вимагала від нього укладення серії задокументованих свідочств для підтвердження власницьких прав Ярослава Володимировича на утримувані ним галицькі волості. Усним їх обрамленням мали стати свідчення послів, делегованих до участі в київському трибуналі поважними володарями. Хоча ретельно підготовлена Ярославом Осмомислом акція провалилася, представлене його посланцем у Києві «досьє» не було, як уявляється, приречене на безвісність. Ним скористався укладач Київського літопису, уцілюючи його у серію галицьких звісток на хронологічному проміжку 1144–1158 рр. Контекстуалізовані серед інших повістевих сюжетів літописного твору, вони не демонструють слідів імпровізаційної словесної техніки, притаманної природі «усних джерел».

Ключові слова: Київський літопис, галицькі звістки, Ізбігнев Івачевич, меморандум Ярослава Осмомисла, Галич, Іван Берладник.

Київський літописний звід кінця XII ст., що є безпосереднім продовженням «Повісті временних літ», являє собою складний за характером і жанровою

структурою літературний твір. У ньому відклалися річні записи, а також різні за формою й обсягом ширші оповіді, серед яких дослідники вирізняють низку окремих повістей¹. Проблема їх походження, авторства та місцевої приуроченості досі залишається предметом жвавих суперечок. Одним із таких дискусійних питань стало встановлення шляхів походження та природи галицьких свідчень у Київському літописі.

Більшість дослідників розпізнавали їх чіткі текстуальні ознаки у прикінцевій частині цього літописного зводу. Галицький цикл оповідань Київського літопису, на думку М.С.Грушевського, розпочинається від 1173 р., під яким описано родинну трагедію галицького князя Ярослава Володимировича (Осмомисла). За цим своєрідним прологом «більш густою, прагматичною серією ідуть потім сі галицькі звістки від смерті Ярослава 1187 р. і закінчуються поворотом на галицький стіл його сина Володимира під р. 1190. Вони особливо інтересні як можливі фрагменти галицької повісті»².

Руку галицького літописця Б.О.Рибаків убачав у вміщеному в Київському літописі опису наслідків дністровської повені в Галичі 1164 р., та прибуття до двору Ярослава Осмомисла наступного року двоюрідного брата тодішнього візантійського імператора Мануїла I – Андроніка Комніна. Інший галицький книжник, на його думку, описав події 1187–1188 рр. З'явившись при дворі київського князя Рюрика Ростиславича в 1189–1190 рр., він «вписав у літопис Рюрикового літописця біографію Володимира Галицького і славетні рицарські діла його шурина й покровителя Ігоря Сіверського»³. До числа галицьких письмових свідчень у Київському літописі П.П.Толочко відносив запис про перебування в Галичі Андроніка Комніна, текст літописної статті 1187 р., в якій розповідається про смерть Ярослава Володимировича та його заповіт й оповідання про боротьбу за галицький стіл після його смерті⁴.

М.Ф.Котляр звернув увагу на ще один, більш ранній комплекс галицьких звісток у Київському літописі. Дослідник розпізнавав у ньому низку повістевих творів про князя Володимирка Володаревича, його сина Ярослава Осмомисла та онука Володимира. Повість про галицького князя Володимирка була, на його думку, найбільшою з них – вона охоплює події 1145–1152 рр. При цьому історик не бачив підстав стверджувати про те, що

«київські книжники запозичили всі свідчення про Галицьку землю й Галич із тамтешніх писемних джерел. За стилістикою, слововжитком, зображувальними засобами тощо ці відомості в більшості мають усний характер. А фіксація їх у зводі належить уже київським літописцям або редакторам... Рука гіпотетичного галичанина в Київському літописі не помітна. Отже відкривається можливість говорити про усну традицію надходження галицьких звісток у Київський звід і думати про шляхи її проникнення»⁵.

¹ Див.: Бестужев-Рюмін К.Н. О составе русских летописей до конца XIV в. – Санкт Петербург, 1868. – С.77–84. М.С.Грушевський називав їх «дружинними» чи лицарськими повістями (див.: Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. – Т.3. – К., 1993. – С.35).

² Грушевський М.С. Історія української літератури. – Т.3. – С.27.

³ Рибаків Б.А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». – Москва, 1972. – С.159.

⁴ Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. – К., 2005. – С.195–197.

⁵ Котляр Н.Ф. Галицкая традиция в киевском своде XII в. // Древнейшие государства Восточной Европы: 2011 год: Устная традиция в письменном тексте / Отв. ред. Г.В.Глазырина. – Москва, 2013. – С.263.

Апеляція до «усних джерел» літописних кодексів стала в дослідницькій практиці давньоруського джерелознавства зручним, сказати б рятувальним прийомом для виправдання неспроможності прояснення інших шляхів проникнення тих чи інших свідчень у писемні тексти⁶. Попри провідну, безсумнівно, роль усної міжперсональної комунікації в XI–XII ст. писемність стала доволі значущим інформаційним компонентом середньовічної культури. Це засвідчують численні знахідки археологів у культурних шарах давньоруських міст (зокрема й Галичини) інструментів для письма – писал, бронзових застібок до книг, різноманітних написів на керамічних і кістяних виробах, а також вислих свинцевих печаток із написом «Дьньслово»⁷. Ними запечатувалися конфіденційні («всередині слово») послання, що їх князівські управлінці доставляли потрібним адресатам. У містах Київської Русі зосереджувалися органи світського та церковного управління, діяльність яких не могла обходитися без, нехай ще доволі скромного за своїм обсягом, письмоводства. Від початку XII ст. вищується значення княжих дворів, які стали інституціональними центрами політичної системи Русі, вузловими комунікативними точками, місцем пересікання потоків інформації і спілкування.

Одним із таких регіональних осередків державної влади був відкритий перед західноєвропейськими культурними впливами княжий двір Галича. Свідчення пізнішого Галицько-Волинського літопису дозволяють скласти уявлення про його організаційну структуру та чималий штат палацових слуг, серед яких були й досвідчені канцеляристи. Дипломатичне і приватне листування князя, його розпорядження, звіти про видатки та прибутки, інвентарні описи тощо мали бути зафіксованими на письмі. Подібна практика письмоводства, безперечно, уже існувала й у період княжіння в Галичі Володимира Володаревича та його сина Ярослава. В їхньому оточенні і слід, на мою думку, шукати автора ранніх галицьких письмових свідчень Київського літопису.

Найбільш підходящим часом для спонук створення розрізаних пам'ятних записів їхнього володарювання, гадаю, були 1150-ті рр., на які припала смерть Володимирка й початок княжіння в Галичі його сина Ярослава. Із-поміж інших проблем, що дісталися йому у спадок від енергійного та діяльного батька, був тягар довголітньої ворожнечі з їхнім безземельним родичем Іваном Ростиславичем. Ярослав Володимирович побоювався свого двоюрідного брата, прозваного Берладником, і наполегливо, але доволі безуспішно переслідував давнього ворога. Про одну з таких спроб його домагання екстрадиції утримуваного київським князем Ізяславом Давидовичем Івана йдеться в літописній статті 1159 р.: «В то же лето нача Ярослав Галичський искати Ивана Ростиславича . стръичича своего»⁸.

Іван був представником старшої лінії Ростиславичів, єдиним сином рідного брата Ярославого батька та ще за життя останнього претендував на Галич. Ці претензії знаходили співчутливу підтримку з боку місцевого боярства. На різдвяні свята 1144 р., коли Володимирко вирушив на лови до Тисмениці, «в то же время послашася Галичане по Ивана . по Ростиславича въ Звенигородъ и въведоша к собѣ в Галичь .

⁶ Як справедливо зауважив С.М.Каштанов, «у розпорядженні медієвіста взагалі немає “усних джерел”. Коли йдеться про середньовічні “усні джерела”, мається на увазі інформація, спочатку почерпнута з усних джерел, але котра збереглася тільки в письмовому вигляді. Фольклор є формою народної історіографії, утім не джерелом, на підставі якого можливо реконструювати реальну подію» (див.: *Каштанов С.М.* Есть ли у медиевиста «устные источники»? // Там же. – С.218).

⁷ *Петсигрич В.М.* Археологічні джерела про писемність на південно-західних землях Київської Русі // Київська Русь: культура, традиції. – К., 1982. – С.44.

⁸ *Ипатьевская летопись* // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.2 [2-е изд.]. – Москва, 2001 – Стб.496.

Володимиръ то слышав . съвкупѣ дружинѣ и приде на нь к Галичю»⁹. Йому вдалося розгромити у запеклій і довготривалій битві військо Івана. Умілі дії Володимира не дали тому можливості зачинитися в місті («застоупиша и от града и нелзѣ бяше възвратитися ему у град»), через що довелося повернутися на втечу («И пробѣже сквозѣ полкъ к Дунаю и оттуда полемъ прибѣже ко Всеволоду Киеву»¹⁰). Як бачимо, Іван Ростиславич спершу подався знайомими, вочевидь, шляхами на південь, до Дунаю. Зв'язками цього руського князя з дунайською вольницею з центром у Берладі¹¹, мабуть, і пояснюється походження його прізвиська. У відомій своїй грамоті у справі митних оплат у подунайських городах, що включає дивні для XII ст. подробиці й дату (1134 р.), він титулував себе берладським князем:

«[...] аз, Иванко Ростиславичъ от стола Галичского, кнезь Берладскыи сведчю купцем месибринскым да не платет мыт у граде нашем у Малом у Галичи на изклад, разве у Берлади и у Текучом и о у градох наших. А на исъвоз розным товаром тутошным и угорьскым и руськым и чеськым, а то да платет николи жь разве у Малом у Галичи. А кажить воєвода. А на том обет»¹².

На думку М.С.Грушевського, попри те, що цей документ містить підозрілі для XII ст. подробиці й недолугу дату,

«вповні відкидати грамоту Берладника, як фальсифікат, не можна – надто багато є в її змісті, в її подробицях такого, що не легко положити на рахунок вигадки... Дивну графіку й взагалі філологічну сторону можна до певної міри об'яснити пізнішим копіюванням, а також і тим, що писар міг бути місцевий чоловік, з Подунав'я, з книжною мовою тодішньої Русі не обізнаний»¹³.

Учений обережно припускав, що грамоту датовано березнем 1144 р., коли Іван по своїй люгневій втечі з Галича міг бути в Берладі. Вперше Івана названо Берладником у літописних джерелах під 1146 р., коли він, за свідченням Київського літопису, «прибіг з війни» до Святослава Ольговича в Новгород-Сіверський («тогда с полку прибеже к нему Иван Берладник»¹⁴). Це може свідчити про те, що його ім'я в тогочасній суспільній свідомості вже міцно поєдналося з назвою примарно далекого галицько-руського анклаву на Нижньому Дунаї.

Іван Ростиславич домагався реалізувати своє право на частку володінь у Галицькій землі, усі волості якої опинилися в руках Володимира Володаревича. Сподіваючись знайти підтримку серед впливових державців тогочасної Русі він подався до двору київського князя Всеволода Ольговича, який тоді саме розсварився з Володимиром Галицьким. Під 1146 р. у літописі сповіщається про похід організованої ним коаліції князів на галицький Звенигород. Проте він не став успішним для її учасників. Передчасна смерть Всеволода у серпні того ж року поклала початок довготривалій

⁹ Там же. – Стб.316–317.

¹⁰ Там же. – Стб.317.

¹¹ Ця місцевість охоплювала правобережні терени Нижнього Подунав'я та частину Нижнього Припугтя в пониззі Дунаю. Ширше див.: *Коновалова І.П., Перхавко В.Б.* Древняя Русь и Нижнее Подунавье. – Москва, 2000. – С.71–74.

¹² Памятники русского права. – Вып.2: Памятники права феодально-раздробленной Руси XII–XV вв. / Сост. А.А.Зимин. – Москва, 1953. – С.26.

¹³ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.2: XI–XIII в. – К., 1992. – С.422.

¹⁴ *Ипатьевская летопись.* – Т.2. – Стб.329.

і запеклій боротьбі, що зав'язалася за київський стіл між старшим онуком Мономаха Ізяславом Мстиславичем та його молодшим сином Юрієм Володимировичем. Іван Ростиславич став на службу до згадуваного вже Святослава Ольговича. Згодом бачимо його у брата Ізяслава Мстиславича – Ростислава Смоленського¹⁵, а потім він опиняється у Суздалі.

Про труднощі і дні Івана, що обіймають майже ціле десятиріччя, практично нічого не відомо. Аж під 1158 р. у літописі з'являється розлоге повідомлення про появу його в Києві. Закутого в кайдани, Івана привів Юрій із Суздаля з наміром віддати, усупереч хрестоцілувальній обітниці, на розправу своєму зятеві Ярославів Осмомислу («В то же веремя привель Гюрги . Ивана Ростиславича . рекомаго Берладника . ись Суждаля . окованого . хотя и дати Ярославу зяти своему»¹⁶). Угоду про передачу Івана Ростиславича галицькому князеві було укладено заздалегідь, адже в Києві вже чекали на нього Ярославів люди («прислалъ бо бѣше Ярославъ оуже по Берладника . Святополка князя и Коснятина Сѣрославича с многою дружиною»). Та через втручання київського митрополита Костянтина оборудка не відбулася. Ставленник Юрія на митрополитичу кафедру рішуче виступив на захист Івана («и нача молвити митрополитъ . игумени вси . Гюргеви рекуче: грѣхъ ти еси естъ цѣловавши к нему хрестъ держиши в толицѣ нужи . а и еше хочещи выдати на убиство»¹⁷).

Юрій прислухався до цих слів і зберіг Іванові Берладнику життя. Однак волі йому не подарував, а вирішив повернути до суздальської в'язниці. Та дорогою у Суздаль чернігівський князь Ізяслав Давидович відбив Івана й забрав його до себе у Чернігів («пославъ прекры . мужи своя . и поя и к собѣ Чернигову . и тако же избави Богъ Ивана от великия тоя нужа»¹⁸). Ізяслав, який ласився на київський престол, тим самим хотів, подібно до Ізяслава Мстиславича, тримати в напрузі галицького князя.

Після смерті Долгорукого Ярослав Володимирович не відмовився надати «галицьку поміч» Ізяславові Давидовичу, який заступив Юрія на київському столі. Демонструючи свою лояльність до київського князя, Ярослав у той же час не полишав надії домогтися видачі утримуваного ним Івана Берладника. Заслання і скоро смерть у Чернігові митрополита Костянтина розв'язала йому руки. Ярослав Осмомисл заручився підтримкою чернігівських князів Святослава Ольговича та Святослава Всеволодовича, смоленського Ростислава, володимирського Мстислава, луцького Ярослава, дорогобузького Володимира Андрійовича, угорського короля й польських князів («Ярослав бо бѣше подѣмолвилъ князѣ Рускиѣ . и короля . и Лядския князя да быша ему были помочьници на Ивана . и обѣщаша ему вси»). Вони дотримали слова та, як сповіщається у продовженні цього повідомлення, уміщеного в Київському літописі під 1159 р., відправили до Києва своїх посланців:

«и послаша послы Киеву къ Изяславу Давидовичю . Ярославъ Галичский . Избигиѣва . Святославъ Олговичъ Жирослава Иванковича . Ростиславъ Мьстиславич (и) Мьстиславъ Изяславичъ . Жирослава Васильевича Ярославъ Изяславичъ . Онофрѣя . Володимерь Андрѣевичъ . Гаврила Васильевича Святослав Всеволодичъ Киянина . король мужа своего . и от Ляховъ – мужъ свои»¹⁹.

¹⁵ Див.: Там же. – Стб.338. Зі смоленським княжим двором був тісно пов'язаний і його син Ростислав Берладничич, якого в 1189 р. кликали «мужі галицькі» до себе в Галич на княжіння («он же слышавъ радъ бысть . испросися оу Давыда . бѣшеть бо Давыдъ приять его к собѣ . И еха из Смоленьска в борзѣ . ко Оукраинѣ Галичской»; див.: Там же. – Стб.663).

¹⁶ Там же. – Стб.488.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же. – Стб.497.

Прибуття до двору київського князя такої представницької делегації передбачало, мабуть, організацію публічних слухань у «справі» Івана Берладника. Першорядна роль у цих дебатах відводилася, безперечно, представникові галицького князя Ярослава Володимировича. Ким був цей його посланець на ймення Ізбігнев?

На сторінках літописних текстів його згадано двічі – у наведеному вище повідомленні та у статті 152 р., де йдеться про війну київського князя Ізяслава Мстиславича з батьком Ярослава – Володимиром Галицьким. У битві над Сяном поблизу Перемишля з дружиною Ізяслава та союзними йому угорськими й чорноклобуцькими полками Володимирове військо зазнало нищівної поразки («и въѣхаша отвсюду оу полкъ Володимеръ . и тако потопташа ꙗ . и многы ту избиша . а друзии истопоша а другыа изоимаша»). Галицькому князеві пощастило врятуватися («Володимеръ . же видивъ силу Оугорскую . поскочи перед ними . и вматаса въ Оутры . и в Черныи Клобукуы . токмо единъ оутече . съ Избыгнѣвом же съ Ивачевичемъ . в городъ Перемышль»²⁰).

Імовірно, Ізбігнев Івачевич був князівським воеводою або іншим, наближеним до галицького володаря, придворним. Його ім'я виказує польське походження²¹. Появу цього чужинця на службі в Галичі можна пов'язати з участю Володимирка в поході на Польщу взимку 142–143 рр. Разом із полками Святослава Всеволодовича й Ізяслава Давидовича Володимир Галицький тоді рушив на допомогу польському князеві Владиславу II. Той був одружений із дочкою київського Всеволода Ольговича і сподівався на допомогу могутнього тестя в міжусобній війні зі своїми молодшими братами – Болеславом Кучерявим та Мешком III Старим («В ту же зиму посла Всеволодъ сына своего Святослава . и Изяслава Давидовича . съ Володимеромъ с Галичским . в помочъ Володиславоу . на братью его на меншую . на Болиславичѣ»). Виконавши свою місію, руські державці повернулися додому не з порожніми руками («и въезавѣше възратишася . боле вземше мирных Ляховъ нежели ратных»²²). Із-поміж цих «мирних і ратних ляхів» міг бути й Ізбігнев Івачевич, котрий своїми професійними здібностями, очевидно, привернув увагу галицького правителя та був узятий ним до свого двору. Його кар'єра на князівській службі складалася, либонь, успішно, тіснішою ставала прив'язаність Ізбігнева до дому свого покровителя. Він став свідком поразки галицького війська і приниження Володимирка в перемишльському полоні, очевидцем та учасником його перемовин з угорським королем Гезою II й Ізяславом Мстиславичем і замирення з ними. Імовірно, Ізбігнев долучився до складання договірних документів (хресних грамот) та самого обряду хрестоцілування. Процедура присяги з утвердженням її непорушності на хресті передбачала, як засвідчувала руська політична практика, участь у ній свідків із боку обох договірних сторін. Ізяслав Мстиславич своїм представником обрав, зазначається в літописі, київського боярина Петра Бориславича. У Володимира Галицького атомність вибір був невеликим. Підходящою кандидатурою став Ізбігнев Івачевич, спільно з яким князь ділив тягар перемишльського полону.

Він, правдоподібно, був вірним слугою Володимирка, після чияї смерті – і його сина Ярослава. Разом із Тудором Єлчичем та Коснятином Сірославичем він виводив у походи галицькі полки, був помічником й опікуном молодого князя. Коли в

²⁰ Там же. – Стб.449.

²¹ У «Повісті временних літ» під 1106 р. згадується син польського князя Владислава I на ім'я Ізбігнев, котрий утік від брата Болеслава Кривоустого в Русь до Святополка (див.: Лаврентьевская летопись. – Вып.1: Повесть временных лет // ПСРЛ. – Т.1. – Ленинград, 1926. – Стб.281). На князівській службі у Володимиркового батька – перемишльського князя Володаря певний час був сумнозвісний польський аристократ Петрок (Петро) Властович (про історію його зрадництва див.: Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.319).

²² Лаврентьевская летопись. – Вып.2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку // ПСРЛ. – Т.2. – Стб.310. Пор.: Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.313.

лютому 1154 р. Ізяслав Мстиславич рушив на Галич війною вони виявили турботу про свого юного володаря, кажучи:

«Ты еси . молодь . а поеди прочь и на нас позорюи . како ны будеть отець твои кормиль и любиль . а хочемъ за отца твоего честь . и за твою головы своя сложити . и рѣша князю своему . ты еси оу нас князь одинь . оже ся тобѣ што оучинитъ . то што намъ дѣяти . а поѣди княже к городу . ать мы ся бьемъ сами . съ Ізяславомъ . а кто нас будеть живъ . а прибѣгнетъ к тобѣ . а тогда ся затворимъ в городѣ с тобою и тако послаша князя своего прочь . а сами поѣхаша битися»²³.

Ярославові воеводи були не тільки професійними воїнами, але й вправними майстрами в письмі. Одному з них – Коснятину Сірославичу – навіть якось удалося вміло підробити князівську грамоту («списавъше грамоту ложную») ²⁴. На думку О.Пріцака, «він володів різними стилями, зокрема стилем мови актів». Його кваліфікація дозволяла «підфальшувати грамоту князя, якщо того вимагала державна потреба» ²⁵. Проте Ізбїгнев Івачевич був, мабуть, ще вправнішим, адже ж не випадково саме йому Ярослав Володимирович довірив очолити посольство до київського володаря, аби переконати того видати Івана Берладника. Із такою відповідальною справою міг упоратися надійний, не пов'язаний кровними узами з місцевим боярством, що симпатизувало Іванові, досвідчений, доброї канцелярської підготовки урядник княжого двору, можливо, його референдарій. Імперативи амбітного посідача галицького престолу перетиналися з його відданістю. Підготовка каральної експедиції в минуле задля полювання на Івана вимагала задокументованих свідочств підтвердження власницьких прав Володимирка і його спадкоємця Ярослава на утримувані ним галицькі волості. Усним їх обрамленням мали стати свідчення послів, делегованих до участі в київському трибуналі поважними володарями.

Хронологічні рамки цієї компіляції – називатимемо її «меморандумом Ярослава Осмомисла» – охоплюють порівняно невеликий період у межах 1144–1158 рр. Його прологом став стислий опис історії утвердження Володимирка в Галичі. Укладач чи редактор Київського зводу помістив його у вигляді короткого сповіщення під 1141 р. слідом за повідомленням про укладення шлюбу дочки київського князя Всеволода Ольговича з польським князем, поставлення на переяславську єпископію святителя Євфимія («сего же лѣта преставися оу Галичи Василкович Иванъ . и прия волость его Володимерко . сѣде во обою волостью княжа в Галичи» ²⁶).

Досі Володимирко княжив у Перемишлі, який отримав після смерті свого старшого брата Ростислава, віддавши Звенигород його синові Івану. Задністрянський Галич став старшим столом, столицею всієї Галичини, котра впродовж 1140-х рр., за словами М.С.Грушевського, опанувала Середнє Подністрів'я так, «що одною рукою сягає по київське Побужжя та на Погорину, а другою – в околиці Нижнього Дунаю» ²⁷. Представлений у меморандумі розповіді про ворожнечу між Володимирком і його покривдженим небожем, що переросла у збройну сутичку, у Київському зводі передує повідомлення про конфлікт Володимира Галицького з київським князем Всеволодом Ольговичем.

²³ Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.466–467.

²⁴ Див.: Там же. – Стб.549.

²⁵ Прицак О. Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім». – К., 2007. – С.142.

²⁶ Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.308.

²⁷ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.2. – С.416.

Між ними перед тим було досягнуто якихось домовленостей, скріплених хресними грамотами. Але в 1144 р. вони розсварилися буцімто через те, що у Володимирі-на-Волині Всеволод посадовив свого сина Святослава («В то же лѣто розкогорася Всеволодь с Володимѣрком про сына оже сѣде сын его Володимири . и почаста на ся искати вины . и Володимерко изверже емоу грамотоу хрестъную . Всеволодь же с братею иде на нь»²⁸). До складу організованої Всеволодом коаліції ввійшли Ігор і Святослав Ольговичі, Володимир Давидович, Святослав Володимирович, Ізяслав та Ростислав Мстиславичі, Святослав Всеволодович, Борис і Гліб Всеволодковичі, Ростислав Глібович, а також польський князь Владислав («того же лѣта ходиша Ольговичи на Володимирька . Всеволод сь братома сь Игоремь Святославом . Давид Володимирь . и Вячеславъ . Володимеричъ . Мьстиславича два Ізяславль Ростиславъ . и Святославъ Всеволодичъ . Всеволодовича два . Борисъ и Глѣбъ . и Глѣбовичъ Ростиславъ . и Володиславъ Лядський князь»²⁹). В Іпатіївському списку Київського літопису перша половина оповідання про цей похід на «многоглаголивого» Володимирка упущена. Воно читається в Лаврентіївському кодексі, що дозволяє довідатися про те, як розпочиналися воєнні дії:

«[...] всѣдоша на кони на Володимерка на Галич и остуда же Ізяслава Давидовича посла в Половцѣ повести ѣ на Володимера же . и совокупи вси князи Рускиѣ Всеволодь . и идее к Теревовлю . и выиде противу имъ Володимеръ весь совокупивсь . к Теревовлю . и Оутры приведъ . Бана королева оуя . и не могоша битися . зане бяшетъ межи има рѣка Серегъ . идоша обои подлѣ рѣку . за неделю къ Звенигороду . и на Рожни поли не могоша ся бити . зане Володимеръ стоя на Гольхъ горах... и иде Всеволод (в оригіналі помилково: Володимир – *В.Р.*) Звенигороду»³⁰.

Схоже, що оповідач був серед учасників цього походу. Відступаючи перед Всеволодом, чиє військо рухалося понад Серетом угору, Володимирко, – свідчить він, – пішов вододілом Дністра й Бугу та закріпився на узвишші Голих гір, що здіймалися над Звенигородом³¹. Тим часом наспів Ізяслав Давидович із половцями («приде же к нему (Всеволоду – *В.Р.*) Ізяславъ Давидовичъ с Половци . переєм два города . Оушицю и Микулинъ»). Згадка про захоплення Ізяславом галицьких городів була цілком доречною в контексті загальної концепції меморандуму 1159 р.

Подальший виклад подій викликаний був, очевидно, необхідністю пояснити несприятливі для Володимира Галицького обставини, що спричинили його поразку у цій війні:

«И ста Всеволодь по сеи сторонѣ града . а Володимеръ ста об ону сторону шедъ с горы . а межю ими рѣка Бѣлка . и повелѣ имъ Всеволодь . чинити гати . комоуждо своему полкоу . и завтра . переидоша рѣкоу . и взяша горы за Володимеромъ . Володимеръ же мня . яко к нему идоуть . и ста исполчивсь передь городом . на болоньи симъ же бяше . полком нѣлзѣ битися . с ними тѣсноти ради . зане бяху болога пришли . но оли на подѣ горы . тѣм же взидоша Роустии полци на горы . и заидоша от Перемышля и от Галича»³².

²⁸ Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.314–315.

²⁹ Там же. – Стб.315.

³⁰ Лаврентьевская летопись. – Вып.2. – Т.2. – Стб.311.

³¹ Про локалізацію Голих гір і місцезнаходження літописного Звенигорода див.: *Грушевський М.С.* Звенигород Галицький (історично-археологічна розвідка) // *Його ж.* Твори: У 50 т. – Т.6: Серія «Історичні студії та розвідки (1895–1900)». – Л., 2004. – С.394–395.

³² Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.315.

Піднявшись на узвишшя, полки Всеволода вийшли на галицьке військо з тилу. Це змусило занепокоїтися дружинників Володимира («видивше же то Галичане . сьчъноуша рекоуче .мы сде стоимы . в онамо жены наша возьмоуть»³³). Побоюючись паніки у своєму стані й можливого наступу Всеволода далі на Галич і Перемишль, Володимир змушений був вступити в переговори. Виверткий та хитрий галицький князь не до Всеволода відправив своїх послів, а до його брата Ігоря, кажучи: «Оже мя оумиришь сь братомъ . то по Всеволожи животѣ помогоу ти про Киевъ». Того ж дня під вечір мирну угоду було укладено. Отримавши чималу грошову компенсацію за воєнні витрати («и вда Всеволодоу Володимирко . за троудъ тысячу и четьреста гривень серебра»³⁴), Всеволод повернув галицькому князеві Ушицю та Микулин.

Важливим тут є фіксація власницьких прав Володимирка. Адже саме у цих і ще деяких інших городах Пониззя намагався 1159 р. утвердитися Іван Берладник³⁵. Мабуть, подібні спроби викроїти собі волості на південній околиці Теревовлящини мали місце й раніше, адже городяни тоді раділи появі князя в Наддністрянському краї.

У цій же літописній статті 1144 р. вміщено розповідь про спробу Івана Ростиславича захопити Галич. Змовники обрали для цього вдалий час. Після різдвяних свят, коли Володимирко подався на ловецькі забави, «послашася Галичане по Ивана . по Ростиславича вѣ Звенигородъ и вѣведоша к собѣ в Галичь». Дізнавшись про це, Володимирко, «сѣвкоупи дружиною», пішов на нього війною:

«[...] и приде на нь к Галицю . и ста около города . и бяхуса крѣпко . и мнози падаху от обоихъ . и бишася оль з неделѣ . в неделю же мясопустною на ночь . высюупи на нѣ Иванъ . с Галичаны . и много бишася . и побиша оу Ивана дружини много . и застоупиша и от града . и нелѣзѣ бяше възвратитися емоу оу градъ . и пробѣже сквозѣ полкъ к Доунаю и отоуда полемъ прибѣже ко Всеволодоу Киевову . Галичане же всю недѣлю бишася по Иванѣ . с Володимиром . и ноужею отворишася . в неделю мясопустную . Володимеръ же вшедѣ в Галичь . многы люди исѣче . а иныя показни казньою злою»³⁶.

Ця стисла, насичена живими подробицями замальовка, на мою думку, належить перу місцевого галицького автора. Позбавлена слідів усної імпровізаційної техніки, вона охоплює короткий проміжок часу з чітко визначеними на його осі хронологічними реперами празникових днів.

Продовження галицького за походженням, як уявляється, тексту знаходимо в літописній статті 1146 р., що відкривається звісткою про організацію київським князем Всеволодом Ольговичем чергової коаліції³⁷ для походу на Галичину з метою добути Іванові його Звенигородську волость. Разом із попереднім це оповідання складало, гадаю, основний зміст меморандуму Ярослава Осмомисла. Його первісний текст у цій частині не узгоджено стилістично і вражено пропуском семи рядків після слів «и бысть многое множество вои . идоша к Галицю на Володимирка . и бысть дождь и стече снѣгъ Божимъ проиисломъ . и тако идиахоу на колихъ и на санехъ». Із подальшого

³³ Там же.

³⁴ Там же. – Стб.316. Іронічним обрамленням цього повідомлення («переди много глаголивъ . а послѣди много . заплатив») слід, мабуть, завдячувати редакційному втручання київського літописця.

³⁵ Див.: Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.497.

³⁶ Там же. – Стб.317.

³⁷ До її складу Всеволод залучив своїх братів, Ігоря і Святослава, якого залишив у Києві, Ізяслава й Володимира Давидовичів, В'ячеслава Володимировича, Ізяслава та Ростислава Мстиславичів, а також заручився підтримкою зятя – польського володаря Владислава II та ще й половецької кінноти.

викладу стає зрозумілим, що військо наблизилося до Звенигорода. Описуючи хід цієї програшної для покровителя Івана Берладника війни, автор у звичній для нього манері письма подає її хронологію, яка охоплює події трьох днів облоги й визначає внутрішню драматургію оповідання. Так, у перший день нападники спалили навколо міста острог. На другий день, бажаючи здатися, мешканці зібралися на вічові збори, жорстоко придушені воеводою галицького князя Володимирка Володаревича («створиша вѣче Звенигородьчи . хотяче ся передати и бѣ у нихъ воевода Володимиръ моуж Иванъ Халдѣвичъ . изома оу нихъ моужи з . и оуби я и кождо ихъ перетень наполь поверже . я . ись града . тем и загрози имъ . и начаша ся Звенигородьци отолѣ бити безъ льсти»³⁸). На третій день городяни відбили відчайдушну спробу коаліційного війська захопити місто («в з же день пристоупиша вси ко градуу . по зорямъ . бишася до поздньоѣ вечернѣ и зажгоша городъ въ трехъ мѣстехъ . гражане же Божию помощью оугасиша»). Автор цього повідомлення не приховує свого задоволення щасливим завершенням облоги, приписуючи порятунок Божому заступництву («Богъ же и святая Богородица избави городъ . отъ лютыя рати . и възваша . коури . иелисонъ . с радостью великою хваляще Бога и пречистую его матеръ»³⁹). Укладене ним в уста мешканців християнське молитовне звернення «Кириє елейсон» («Господи, помилуй») характерне для середньовічної польської літургійної практики⁴⁰, де це кількаразово повторюване призивання не перекладалося з грецької, а лише транслітерувалося.

Іван Ростиславич залишився без Звенигорода, і без якогось іншого наділу в Галицькій землі. Тяжко хворий Всеволод Ольгович уже нічим не міг йому зарадити. Після його смерті у серпні 1146 р. першорядними гравцями на політичній шахівниці Русі стали Ізяслав Мстиславич та Юрій Долгорукий. Між старшим онуком Володимира Мономаха і його молодшим сином розгорнулася запекла й довготривала боротьба за київський стіл, що точилася в 1146–1154 рр. Її перебіг покладено в основу найбільшого з-поміж повістєвих творів Київського літопису – про князя Ізяслава, складеного, на думку багатьох дослідників, київським боярином Петром Бориславичем. Із його іменем Б.О.Рибаків пов'язував два основних масиви літописних статей із постульованого ним великокнязівського літопису Ізяслава Мстиславича (1146–1154 рр.) та Рюрика Ростиславича (1176–1196 рр.). Літописною спадщиною Петра проголошується чи не більша половина всього обсягу Київського літописного зводу⁴¹. Утім, не думаю, що перу цього київського вельможі (та конокрада у вільний від літературних вправ час) належить лівова частина текстів Київського літопису.

Петро Бориславич і справді був, як ми вже бачили, серед тих «мужів», яких відрядили в Перемишль угорський король та Ізяслав (свої шатри вони встановили за містом на березі річки Вягри) з «чесним хрестом» до Володимирка, який мав заприсягтися й на тому цілувати хреста, «што Рускої землі волости . то ти възврати все . и Ізяслава тим не отлучити»⁴². Він був посланцем князя Ізяслава зі складеними тоді хресними грамотами до Володимирка в Галич. Описом цього посольства та обставин

³⁸ Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.320.

³⁹ Там же.

⁴⁰ У розповіді Галицько-Волинського літопису про Ярославську битву, уміщеній під 1249 р., зокрема, сповіщається: «Ляхъ крѣпко идоуцимъ на Василка . керльшь поюцимъ . сильнь гласъ ревоуеце в полкоу ихъ» (див.: Там же. – Стб.803).

⁴¹ Див.: Рибаків Б.А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве»; Ето же. Пётр Бориславич: Поиск автора «Слова о полку Игореве». – Москва, 1991. – С.167–168. Пор.: Франчук В.Ю. Киевская летопись: Состав и источники в лингвистическом освещении. – К., 1986. – С.77–83.

⁴² Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.453.

раптової смерті галицького князя й завершується літописна стаття 1152 р. Проте в обох випадках їхня зустріч відбувалася не наодинці. Чому б й Ізбігневу Івачевичу не бути з-поміж свідків та учасників тих перемовин? Яскравий опис приїзду Петра до Галича, його переговорів із Володимиром, обставин смерті останнього не схожий на звіт київського боярина своєму князеві. Петро не міг ані бачити Володимира, ані чути мовлені ним слова після свого від'їзду з Галича. Приписуваний йому повістевий твір складено на основі різнорідних джерел, у тому числі галицького походження.

Тільки галицький автор здатен був представити Володимира Володаревича в образі братолюбця й миротворця. Він і пригадав виграшний для галицького князя епізод волинської війни 1149 р. між Юрієм Долгоруким та Ізяславом Мстиславичем. У той час, коли його брат Володимир знемагав у Луцьку від затяжної шеститижневої облоги міста військами Долгорукого, а сам Ізяслав зібрався виступити з міста Володимира на допомогу братові, Володимир Галицький рушив із Галича і став зі своїми полками на ріці Полоній між Володимиром і Луцьком, тим самим роз'єднавши їх («и тако разѣха ѿ . добрыи бо князь Володимиръ . братолюбиемъ свѣтятся . миролюбиемъ величяся . не хотя никому зла того дѣля межи ими ста хотя ѿ оуладити»⁴³). Посередницька роль Володимира у цьому конфлікті вивщується застосуванням дзеркального прийому прямої мови. Спочатку слово надається Ізяславові Мстиславичу, який відправив свого посла до Володимирка з проханням помирити його з Юрієм Долгоруким («Изяславъ же посла к Володимеру Галичьскому . свату Дюргеви . глаголя ему оуведи мя въ любовь . къ строеви моему и моему сватоу Дюргеви . азъ въ всемъ виноватъ перед Богом и перед нимъ»⁴⁴). Володимир радо відгукнувся на цей заклик. Успереч спротиву Юрієвого сина Ростислава та Юрія Ярославича, котрі перешкождали примиренню, він ще наполегливіше («князь же Галичьскыи Володимиръ болма слашеть к Вячеславу и къ Гюргеви и къ Изяславу ладя») домагався миру між ворогуючими сторонами, кажучи:

«Бог поставил насъ волостели . в мечь злодѣемъ и в добродѣтель благочестивымъ то како можемъ молитися къ създавшему насъ . отце нашъ остави . намъ прегрѣшения наша . якоже мы оставляемъ прегрѣшения наша (Мт. 6: 14) . сыновець ваю Изяславъ . акы от ваю рождень . передъ вами не твориться правъ . но кланяється и милости ваю хочеть . азъ же не просто ходатаи межи вами . ангела Богъ не сослеть . а пророка в нашѣ дни нѣгутъ . ни апостола»⁴⁵.

Оригінальна та несподівана кінцівка вкладеної в уста Володимирка «промови» спонукала істориків минулого добачати у цих словах інтелектуальну незалежність галицького князя й навіть говорити про його «інтелігентність». Очевидно, таким «інтелігентом XII ст.» був не «оборотний і вирахований, безоглядний і цинічний», словами М.С.Грушевського, Володимир Галицький⁴⁶, а прихильний до нього (у чому важко запідозрити київського боярина) місцевий майстер літературного письма.

Правомірно поставити під сумнів й авторство Петра Бориславича щодо вміщених у літописній статті 1150 р. свідчень про перебування Володимира на Київщині, куди він привів своє військо на допомогу Юрієві Суздальському. Петро не міг бути

⁴³ Там же. – Стб.391.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Там же. – Стб.392.

⁴⁶ Він був прагматичним політиком, котрий «зручно йшов до могутності й сили, допомагаючи собі лисячим хвостом там, де не міг узяти вовчим зубом» (див.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.2. – С.434).

очевидцем його зустрічі зі своїм сватом на околицях Києва поблизу «Олегової могили». У цей час Петро разом із сюзереном уже були в гущавинах Чортового лісу, що врятувало полки Ізяслава від посланих услід за ними кіннотників Святослава Всеволодовича й Бориса Юрійовича. Володимир тим часом поїхав уклонитися мощам святих мучеників князів-страстотерпців Бориса і Гліба до київського Вишгорода («и ѡха Володимиръ къ святыма мученикома . поклониться и тако поклонився святою мученику»). Після чого він повернувся до Києва, де відвідав три найголовніших храми («приѡха къ святои Софѣи . и отода ѡха . ко святѣи Богородици Десятиннѣи . и отуда ѡха къ святое Богородици Печерьскои манастирь»⁴⁷). Автор цих рядків, очевидно, супроводжував князя в його пересуванні містом. Він не міг не помітити настороженість мешканців («Кияне же оубоявшесе Володимира Галичьскаго»), зайнятих приготуваннями до інавгурації Юрія Долгорукого. Відразу після цієї церемонії відбулася його зустріч із галицьким князем («Дюрги же сѣде в Киевѣ . съимися с Володимеромъ . в Печерьскомъ манастири . и створиста любовь межи собою . велику»). Вони дійшли згоди, поділивши між собою волості на киево-волинському порубіжжі, що засвідчено в наступних рядках:

«[...] тогда же Володимиръ поиде . от Дюргя в Галичь . поя оу него сына Мьстислава . идущю же ему къ Дорогобужю . выбѣже Мьстиславъ Изяславичъ из Дорогобужа и иде к Лючьску къ строеви своему . Святополку . Володимиръ же отя города всѣ . ида . и приде к Лючьску . Святополкъ же и Мьстиславъ затворися в городѣ Володимеру приходившю и не може что створити . и иде в Галичь . а Мьстислава Дюргевича посадиша в Пересопници»⁴⁸.

Володимирко прибрав до своїх рук Погорину, що стало потім предметом тяжби з Ізяславом Мстиславичем. Той шукав заступництва Андрія Юрійовича, якому батько дав Туров, Пінськ і Пересопницю («а проси ми оу отца волости Погориноу [...] стрый ми волости не дасть . не хочеть мене в Руской земли . а Володимиръ Галичкои . по его велению волость мою взялъ и опять к Володимерю моему хочеть прити на мя»⁴⁹). Він скаржився на Володимира Галицького також угорському королю, дорікаючи зятеві: «Ты ми еси самъ рекль . якоже Володимиръ не смѣеть головы въсклонити . я же есмь Гюргя ис Києва выгналъ и Гюрги передо мною бѣгаеть . а Володимиръ пришедъ свѣчаса со Ольговичи . и погналъ мя ис Києва»⁵⁰. Угорський володар, почувши це, почав ладнати своєї військо й невдовзі рушив у похід на Русь, щоб провчити Володимира («а вѣдался будетъ Володимиръ кого заемъ»). Та Володимир мав в Угорщині «своїх людей». Ці «приятелі», як називає їх літописець, прислали галицькому князеві вістку про те, що через Карпати на нього йде король. Отримав він її поблизу Белза. Відтак галицький князь покинув тут свої громіздкі обози й чимдуж подався навперейми угорському війську до Перемишля («Володимиръ же в то веремя стояше оу Белза . и ту оуслышавъ оже король оуже вшелъ в Гору . и ту поверга возы свои . а самъ гна съ дружиною своею к Перемышлю»). Тим часом, королівські загони вже встигли захопити Володимирове місто Санок і багато сіл в околицях Перемишля.

⁴⁷ Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.403.

⁴⁸ Там же. – Стб.403–404.

⁴⁹ Там же. – Стб.405.

⁵⁰ Там же.

«Володимеръ же то видѣвъ оубояся . и послаша архиепископу Кукнишеви и ко инѣма двѣма пискупами . и къ мужемъ королевымъ . и тако домолився и вда золото много и оумъзди я . да быша воротили короля и тако оумоливша короля поити домовъ . король же послуша ихъ поча молвити се ныне же оуже есть не верема . рѣкы ся смерзываютъ . а подемъ домови . оже оуже рѣкы ся оустановятъ . а тогда како ны с ними Бог дастъ . бяшетъ бо о Дмитровѣ дни оуже . король же то рекъ поиде . много зла створивъ Володимеру . и земли его»⁵¹.

Підозрювати галицьке походження цього фрагмента літописного тексту спонукає наявність діалектизмів («поити домовъ», наприклад) та характерний дляповідомлень галицького циклу спосіб їх жорсткої хронологічної прив'язки («бяшетъ бо о Дмитровѣ дни», тобто 26 жовтня).

Навесні 1151 р. угорський король відправив до Ізяслава Мстиславича 10-тисячне військо, з яким той вирушив із Володимира-на-Волині в новий похід на Київ. Шлях пролягав через околиці Пересопниці, Зарічеськ, Дорогобуж, через річку Горину на Корчеськ. Вірний своєму союзницькому обов'язку Володимир Галицький, з'єднавшись з Андрієм Юрійовичем біля Мильська, разом із дорогобужьким князем Андрієм Володимировичем подалися вслід за Ізяславом («пустиста сторожи перед собою а сама пойдоста по ним»⁵²). Невідомо ким зроблений опис стрімкого маршу Ізяславового війська на Київ вирізняється неабиякою літературною майстерністю. Розповідь сповнена подробиць організації польового побуту. У ній яскраво змальовано нічну атаку на Білгород брата Ізяслава Володимира, панічну втечу звідти сина Юрія Долгорукого Бориса до батька в Київ і далі до Городця на Дніпровському Лівобережжі. Вона завершується описом тріумфу Ізяслава й кінських перегонів, улаштованих уграми по обіді на Ярославів дворі. Слідом за цим укладач Київського літопису вмістив текст, що виказує, незважаючи на його деформованість, руку галицького автора:

«Володимеру же того не вѣдущю съ Андрѣем и стага оу Мичьска и пославша сторожѣ и испьгаста . оже Дюрги оу Городьци оуже . а Изяславъ Киевѣ . слышавъ же Володимеръ Галичьскои . оже Изяславъ оуѣхаль оу Киеве . а Гюрги выбѣглъ ис Киева . Володимеръ же рече Андрѣеви Гюргечи . и Володимеру Андрѣевичю . како есть княжение свата моего . аже рать на нь из Володимира идетъ а како того не оувѣдати . а ты сын его сѣдиша Пересопници . а другыѣ Бѣлгородѣ . како того не оустеречи . и рече съ гнѣвомъ къ Андрѣеви Гюргевичю . оже тако княжите съ своимъ отцем а правите сами а я не могу на Изяслава один поити . Изяславъ вчера со мною хотѣлъ ся бити . на вашего отця ида . а на мя ся оборачивая лова ся бити со мною . аже нене вѣхавъ въ всю Рускую землю . а не могу азъ один на нь поѣхати . и то рекъ възвратися в Галич [...] Андрѣеви рече и Володимеру . а вы поѣдъта ко своему отцю Андрѣи же и Володимеръ . поѣхаста туда на оустье Припети . на Давыдову боженку . отголѣ же ѣхаста въ Острьскии городокъ къ отцю своему Дюргеви»⁵³.

Початок і завершення цієї тиради ушкоджено втручанням укладача Київського літопису, який розірвав її вставкою про вимогу Володимирка грошової контрибуції

⁵¹ Там же. – Стб.406.

⁵² Там же. – Стб.411.

⁵³ Там же. – Стб.416–417.

від громади порубіжного города Мичська: «[...] и рече Мичаномъ дайте ми серебро что вы азъ хочю . паки ли я възму вы на щить они же не имѣяхуть дати . чего оу нихъ хотяше . они же емлюче серебро озоу оушью и съ шии . сливаюче же серебро даяхоуть Володимеру Володимеръ же поймавъ серебро и поиде такоже емля серебро по висимъ градомъ . оли до своєї землі»⁵⁴.

Більша частина літописної статті 1151 р. присвячена докладному опису чергової спроби Юрія Суздальського захопити Київ. У контексті цієї історії Володимирко згадується лише у двох епізодах. Ідеться про запізнення його з галицькою поміччю Юрію («Володимеръ же Галичський пошель бяшетъ к Гюргеви свату своєму в помочъ . егоже и надѣяшетъся . и якоже бы оу Божьскаго ту бы ему вѣсть . оже Вячеславъ и Изяславъ и Ростиславъ побѣдили суть Гюргя . и Половци его избиша . яко же слыша то Володимеръ . и так осо тцаниемъ оборотятся поиде к Галичю») та здобуту ним перемогу біля города Сапогиня над уграми, яких вів до Києва на допомогу батькові Мстислав Ізяславич⁵⁵. Джерело походження цих звісток визначити складно.

Перемога над Юрієм розв'язала Ізяславові Мстиславичу руки в боротьбі з його запеклим ворогом Володимирком. Зібравши чимале військо, до якого приєдналися полки В'ячеслава Юрійовича, братів Володимира і Святополка Мстиславичів, Володимира Андрійовича Пересопницького, київський князь повів їх на захід до річки Сян, де біля Ярослава з'єднався з угорцями. Як пам'ятаємо, у битві під Перемишлем галицькі сили зазнали нищівної поразки. Володимиркові пощастило більше. Він не поліг на полі бою, а разом з Ізбїгневом Івачивичем прорвався через ворожі загопи до Перемишля. Тут відбулося його замирення з Ізяславом й угорським королем та церемоніал складання присяги з цілуванням хреста св. Стефана. Щойно повернувшись у свій Володимир, Ізяслав послав посадників у Бужськ, Шумськ, Тихомль, Вигошев і Гнойницю, але цих міст Володимирко йому не віддав. Отож після придушення чергової спроби Юрія Долгорукого утвердитися в Києві Ізяслав Мстиславич відрядив Петра Бориславича до Галича. Чим закінчилася ця подорож ми вже знаємо.

Розглянемо літописну розповідь про останній для Ізяслава похід на Галич. Вона складає основний зміст статті 1153 р. Київського зводу. Оповідач виказує добру обізнаність зі складом організованої Ізяславом коаліції, часом її виступу в похід і топографічними прикметами, що визначають напрямок їхнього руху.

«Томъ же лѣтъ . Изяславъ Мьстиславичъ . нача dospѣвати на Ярослава Володимирича . къ Галичю . и якоже бы трьми недѣлями до мясопуць (за три неділі до м'ясиць, що припадало на середину січня 1154 р. – В.Р.) и поиде Изяславъ скупя силу свою на Галичъ и Вячславль полкъ поя съ собою . Изяславъ Давидовичъ пусти с ним свои полкъ . и сынъ его Мстиславъ приде с Переяславськимъ полком . и вси Чернии Клобуку»⁵⁶.

На киево-волинському прикордонні поблизу Тихомля до них приєдналися війська Ізяславових братів – Володимира з Дорогобужа і Святополка з Володимира. Дочекавшись прибуття полків Володимира Андрійовича із Берестя вони рушили в напрямку міста Володимира («и тако скупяся . всѣ оу Володимира

⁵⁴ Там же. – Стб.417.

⁵⁵ Там же. – Стб.440–442.

⁵⁶ Там же. – Стб.465.

поиде къ Станкову . и ту же Галичьскіи князь вышелъ полкы . своими Изяславъ же пусти Володимира Андрѣвича и сына своего Мъстислава . и Чернїи Клобуку бится с ними . о рѣку . о Сереть»). А сам Изяслав повѣ свои силы до Теробовлі.

«Оутрии же день Федоровы неделѣ (тобто у середині лютого – *В.Р.*) въ вторник переиде рѣку Сереть . и бысть въ тѣ день мъгла велика . яко не видити до конецъ копя Изяславъ перешедъ ту и ста . и бысть къ Ярославу Галичкому вѣсть вечеръ . оже Изяславъ идеть к Теробовлю и то слышавъ Ярославъ . поиде через Сновь к Теробовлю и не оутяже къ бродомъ . Изяславъ бѣ перешель до них рѣку Сереть и сторожеве же Изяслави видивши полкы Галичьскія пригнавши повѣдаша Изяславу . Изяславъ же исполци полкы своя . поиде противу и якоже быша близъ себе . и Богъ разгна мъглу и бысть ясно . и тако сташа полци межи собою зряща на ся»⁵⁷.

Готуючись до вирішального зіткнення з військом Изяслава, Ярославові воеводи («мужі галицькі») відіслали свого князя з поля бою до міста. Опис самої битви вміщено далі:

«И ступишася полци и бысть сѣца зла и бишася от полудне до вечера . и бѣ межи ими смятение . и не видяхуть котории суть побѣдили . Изяслав женяшетъ Галичаны . а братья его бѣжаша . и тако побѣже Святополкъ Володимирьскїи князь и по немъ и Володимеръ Мъстиславичъ . и Мъстиславъ Изяславичъ . а Изяславъ ту и ста на полчици на ночь . а Галичане вѣбѣгоша тогда в город свои . Теробовель . Изяславъ же изоима Галичьскія мужи . а Галичане изомаиаша Изяславих на розгонѣ . и остася Изяславъ с маломъ дружины . на полчиши . и постави стяги Галичьскія . и поидоша Галичане подъ свои стяги . изоимаша множество колодникъ . на ту же ночь оубоявъся Изяславъ . зане бѣ остался с малом дружины на полчиши . река да не съвкупятся на нас из города . боле бо бяшетъ . колодникъ его дружины . и видѣ многое множество колодникъ . Галичанъ вязячи и тако повелѣ сѣчи а лутшии мужи со собою поя . оутрии же день Изяславъ же Мъстиславичъ . поиде въ Киевъ оу домъ свои . зане братя его и дружина его разбѣглися . бяхуть . Бысть плачь великъ по всеи земли Галичьстѣи»⁵⁸.

Розповідь про хід війни 1154 р. між Изяславом та Ярославом постає дзеркальним контрапунктом опису зимової війни 1144 р. його батька з Іваном Берладником. Оповідач ніби знаходить у цій історії раніше обірвану нитку, щоб надати їй завершеності й замкнути коло подорожі в кулуари минулого.

Проте місія Ізбігнева Івачевича не мала успіху. Представлені ним 1159 р. матеріали, а також багатоголосся делегованих «мужів» не переконали київського князя в необхідності видати Івана. Він, за словами літописця, переспорив їх усіх («Изяславъ же припрѣ (препрѣвь) всих . и отвѣтъ . имъ давъ . отпусти я»⁵⁹). Переполоханий Берладник тим часом подався в половецькі степи й далі на Нижній Дунай, звідки

⁵⁷ Там же. – Стб.466.

⁵⁸ Там же. – Стб.467–468.

⁵⁹ Там же. – Стб.497.

здійснив успішний рейд проти галицьких городів Ушиці та Кучелемина⁶⁰. Ретельно підготовлена Ярославом Осмомислом акція провалилася. Дипломатична поразка галицького князя набула великого розголосу, відізавшись глузливо-іронічним відлунням у «Слові про Ігорів похід»⁶¹.

Як і коли завершилася кар'єра на галицькому княжому дворі Ізбігнева Івачевича невідомо. Хронологічний діапазон згадок його в літописі охоплює вісім років (1151–1159 рр.). Його участь у створенні галицької компіляції була ситуативною. Гіпотетичний «меморандум Ярослава Осмомисла» не був цілісним літературним твором, а являв собою підбірку пам'ятних записів. Представлені Ізбігневом Івачевичем 1159 р. в Києві вони, проте, не були, як уявляється, приречені на безвісність. Ними скористався укладач чи пізніший редактор Київського літописного зводу, ущільнивши їх у серію галицьких звісток на хронологічному проміжку 1144–1158 рр. свого грандіозного твору⁶². Ці ранні галицькі свідчення не демонструють, як уже зазначалося, слідів імпровізаційної словесної техніки, притаманної природі «усних джерел». Вони однозначно не були скроєні з підслуханих розмов галичан на княжому дворі чи з пліток, зібраних на київських торжищах.

REFERENCES

1. Hrushevskiy, M.S. (1992). *Istoriia Ukrainy-Rusy*. V 11 t., 2. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Hrushevskiy, M.S. (1993). *Istoriia ukrainskoi literatury*. V 6 t., 9 kn., 3. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Hrushevskiy, M.S. (2004). Zvenyhorod Halyskyi (istorichno-arkheolohichna rozvidka). *Tvory: U 50 t., 6: Seriia "Istoryebni studii ta rozvidky (1895–1900)"*. Lviv. [in Ukrainian].
4. Kashtanov, S.M. (2013). Est li u medievista "ustnye istochniki"? *Drevneishie gosudarstva Vostochnoj Evropy: 2011 god: Ustnaya traditsiya v pismennom tekste*. Ed. G.V.Glazyrina. Moskva. [in Russian].
5. Konovalova, I.P., Perkhavko, V.B. (2000). *Drevnyaya Rus i Nizhnee Podunave*. Moskva. [in Russian].
6. Kotlyar, N.F. (2013). Galitskaya traditsiya v kievskom svode XII v. *Drevneishie gosudarstva Vostochnoj Evropy: 2011 god: Ustnaya traditsiya v pismennom tekste*. Moskva. [in Russian].
7. Litskevich, A.U. (2009). "Memoryal Vitauta" – pershaya khronika Vyalikaho knyastva Litouskago. *Belaruskaya dumka*, 2. Minsk. [in Belorussian].
8. Litskevich, O. (2019). "Letopiset velikikh knyazej litovskikh" i "Povest o Podolye": opyt kompleksnogo kriticheskogo razbora. *Studiorum slavonicorum orbis*, 16. Sankt-Peterburg. [in Russian].
9. Petehyrych, V.M. (1982). Arkheolohichni dzherela pro pisemnist na pivdenno-zakhidnykh zemliakh Kyivskoi Rusi. *Kyivska Rus: kultura, traditsii*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Pritsak, O. (2007). *Koly i kym bulo napsyano "Slovo o polku Ihorevim"*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Rybakov, B.A. (1972). *Russkie letopisty i avtor "Slova o polku Igoreve"*. Moskva. [in Russian].
12. Rybakov, B.A. (1991). *Petr Borislavich: Poisk avtora "Slova o polku Igoreve"*. Moskva. [in Russian].
13. Rychka, V.M. (2007). Yaroslav Volodymyrovych Halyskyi: chomu "Osmomysl"? *Ruthenica: Sbornichnyk srednovichnoi istorii ta arkheolohii Skhidnoi Yevropy*, VI. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Tolochko, P.P. (2005). *Davnoruski litopysy i litopysy X–XIII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
15. Franchuk, VYu. (1986). *Kievskaya letopis: Sostav i istochniki v lingvisticheskom oveshbenii*. Kiev. [in Russian].

⁶⁰ Зазнавши поразки у цій війні, Іван Берладник опинився у грецькій Солуні, де й помер. Звістку про його смерть уміщено в літописі під 1162 р.: «Том же летѣ . преставися князь Иванъ Ростиславичъ . рекомый Берладникъ . в Селуни . и ини тако молвахуть яко съ отравы бѣ ему смѣртъ» (див.: Там же. – Стб.519).

⁶¹ Докл. див.: *Ричка В.М.* Ярослав Володимирович Галицький: чому «Осмомисл»? // *Ruthenica: Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи*. – Т.VI. – К., 2007. – С.345–350.

⁶² У подібний спосіб наприкінці XIV ст. набув літературного життя так званий «Меморіал Вітовта» – промова покритого Ягайлом литовського князя, виголошена близько 1390 р. перед достойниками Тевтонського ордену. Складений від його особи документ («Справа Вітовта проти Ягайла і Скиргайла») було покладено в основу початкової частини першої хроніки середньовічної Литви – «Літописця великих князів литовських» (див.: *Лицкевич А.У.* «Меморіал Вітаута» – перша хроніка Вялікаго княства Літоускаго // *Беларуская думка*. – 2009. – №2. – С.92–96; *Лицкевич О.* «Летописец великих князей литовских» и «Повесть о Подолье»: опыт комплексного критического разбора. – Санкт Петербург, 2019 [Studiorum slavonicorum orbis; вып.16]. – С.159–173).

Volodymyr RYCHKA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Chief Research Fellow,
Sector of Research on the History of Kyivan Rus,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), wolr@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8037-4106>

Memorandum of Yaroslav Osmomysl (About the Origin of the Early Halych Notes of the *Kyiv Chronicle* of the Twelfth Century)

Abstract. The article considers a set of early Halych notes of the *Kyiv Chronicle* of the 12th century. **Aim of the work** is to establish their origin and probable ways of penetration into the chronicle. **The methodological principle** of the study is determined by the universal principle of historicism with its inherent methods of hermeneutic procedures and the content of the analysis of the Halychian written evidence of 1144–1158 of the *Kyiv Chronicle* from the one compiled in Halych in the late 50^s of the 12th century is put forward. A selection of texts, tentatively named by the author of the memorandum of Yaroslav Osmomysl. **Conclusions.** The impetus for the creation of a series of scattered memoirs was the claim of the Halych prince to put an end to the claims of his cousin Ivan Rostyslavych (Berladnyk) to his share of possessions in the Halych land. Enlisting the support of influential Rus and Polish princes and the Hungarian king, Yaroslav sent his envoy Izbigneu Ivachevych to Kyiv in 1159 in order to obtain the extradition of Ivan Berladnyk. This mission required him to draw up a series of documented certificates to confirm Yaroslav Volodymyrovych's property rights to the Halych parishes he held. Their oral framing was to be the testimony of the ambassadors delegated to participate in the Kyiv tribunal. Although the action carefully prepared by Yaroslav Osmomysl failed ingloriously, the "dossier" submitted by his envoy in Kyiv did not appear to be doomed to obscurity. It was used by the compiler of the *Kyiv Chronicle*, consolidating it into a series of Halych notes from the chronological period 1144–1158. Contextualized among other narrative plots of the chronicle, they do not show traces of improvisational verbal technique inherent in the nature of "oral sources".

Keywords: *Kyiv Chronicle*, Halych notes, Izbigneu Ivachevych, memorandum of Yaroslav Osmomysl, Halych, Ivan Berladnyk.

Тетяна Таїрова-Яковлева

докторка історичних наук,
провідна наукова співробітниця,
відділ загальної історії,
Санкт-Петербурзький інститут історії РАН
(Санкт-Петербург, Російська Федерація), tairovayak@mail.ru
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1050-4264>

Невідома перемога: перший значний епізод у кар'єрі І.Богуна

DOI: <https://doi.org/10.15407/!!!>

УДК: 94(477)«1643»

Анотація. Мета дослідження полягає у висвітленні на основі архівних матеріалів раніше невідомого епізоду з життя І.Богуна. **Методологія** базується на використанні загальнонаукового, конкретно-історичного, а також порівняльного методів. **Наукова новизна.** Уперше досліджується досі незнаний бій, що відбувся 1643 р. на Казанському перевозі через р. Дон. Детально зображено його перебіг, причини, результати, а також роль у подіях І.Богуна. **Висновки.** Бій на Казанському перевозі став найпершим із тих, що тепер відомі історичній науці, у кар'єрі майбутнього козацького полководця. Тоді козаки під орудою І.Богуна розбили загін донців і російських стрільців, котрі захищали «городок», що перешкодив вільному переходу через Дон. І.Богун у той час служив отаманом у фортеці Кодак і мав під своєю рукою до 200 вояків. Він зарекомендував себе талановитим, відважним командиром, схильним до рішучих, а то й зухвалих дій, швидких, нестандартних рішень. Перемога біля Казанського перевозу принесла І.Богуну популярність у козацькому середовищі. Ця був перший випадок, коли він застосував «фортель», що надалі стане його «фірмовим» стилем. Звитяга І.Богуна викликала різку реакцію в Москві, спричинивши спеціальне розслідування.

Ключові слова: Богун, козацтво, Дике Поле, бій.

В історіографії, присвяченій видатному українському козацькому полководцеві Іванові Богуну, уже зустрічалися відомості про його ранні роки, які він провів у Дикому Полі, на прикордонні з Московською державою¹. Що стосується бою біля Казанського перевозу 20 травня (ст. ст.) 1643 р., про який ітиметься у цій статті, то про нього згадував А.Папков (утім без прив'язки до І.Богуна; до того ж автор ґрунтувався на одній російській «відписці», де ім'я отамана не зазначалося)², а Б.Флоря потрактував його рядовим епізодом («сутичка на Дону»)³. Насправді, це була подія більшого масштабу – як у кар'єрі самого козацького ватажка, так і в історії російсько-українських відносин 1640-х рр.

Загін І.Богуна з'явився на Дону в 1643 р. невинувато. До цього часу він був отаманом у Кодаку, тобто перебував на королівській службі. У Кодацькій фортеці, як

¹ *Яковлева Т.* Іван Богун-Федорович // Київська старовина. – 1992. – №5. – С.44; *Флоря Б.* Молоді роки Івана Богуна // Україна в минулому. – Вип.2. – К.; Л., 1992. – С.72–73.

² *Папков А.И.* Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII в.). – Белгород, 2004. – С.178–180.

³ *Флоря Б.* Молоді роки Івана Богуна. – С.72–73.

відомо, після Ординації 1638 р. постійно стояла залога, а також реєстрові козаки на умовах ротації. Навряд чи І. Богун був реєстровцем, принаймні «черкаси» про нього говорили, що він служив саме у фортеці (вочевидь вони відзначили б його службу у Війську Запорізькому). Платня, яку він отримував, була дуже значною – 120 злотих на рік⁴. Для порівняння: рядові реєстрові козаки мали в той час 30 злотих⁵.

Перебуваючи на королівській службі, І. Богун упродовж 1641–1642 рр. здійснював походи на Сіверський Донець, у район Борівського перевозу, успішно нападаючи там на татарські загони. Під його рукою у цей час перебували від 50 до 70 «черкас». Слід зазначити, що з російськими прикордонними воеводами та служилими людьми він обходився підкреслено по-лицарськи, у найкращих традиціях шляхтича-сармата. Так само в майбутньому він поводитиметься з польською шляхтою, навіть у криваві роки повстання під керівництвом Богдана Хмельницького. У 1641 р. І. Богун відбив у татар російський полон і без викупу відпустив усіх у Святогір'я. До того ж відіслав валуйському воеводі Федорові Голенищеву перехоплене ним послання кримського «царевича» до Криму⁶. У 1642 р. він стояв «для языков крымских людей» на Борівському перевозі разом із валуйськими служилими⁷.

Але в 1643 р. все змінилося. У травні на чолі загону з 200 вояків І. Богун прибув до Казанського перевозу в районі гирла річки Богучар – правого притоку Дону. Від Борівського перевозу на Сіверському Дінці це приблизно 150 км по прямій. Тут були дві стратегічно важливих переправи через Дон – Білянська й Казанська, пролягав основний шлях татарських загонів у Московську державу. Саме в межиріччі Сіверського Дінця та Дону нерідко влаштовували свій стан татари⁸. Як побачимо нижче, І. Богун і в 1643 р. збирався йти проти них. Але на шляху до Дону виникла несподівана перешкода.

У російських документах є твердження, що загін І. Богун збирався перехопити московську посольську «розміну», яка прямувала у Крим. У принципі, «воровские черкаси» нерідко нападали на послів, іноді навіть убивали їх. Хоча їхні ватажки, що дотримувалися лицарських правил, намагалися таких ексцесів уникати (тут можна згадати Семена Забуського, котрий повідомляв валуйському воеводі П. Леонтєву, де кочують татари⁹). Чи справді І. Богун збирався нападати на посла – невідомо, оскільки відомості ці суто російські й не виключено, що вони пояснюються бажанням виправдати великий і нетиповий бій, який відбувся з «черкасами» (та в якому, до того ж, росіяни зазнали нищівної поразки).

Джерелами щодо цього бою слугують дві «відписки» воронезького воеводи Василя Ромодановського, «расспросные речи» стрілецького голови Василя Струкова, що командував із російського боку, та донського козака Івана Бушминова, який вийшов із полону. Мабуть, були ще інші документи, котрі лягли в основу офіційних скарг, складених у Посольському приказі. Є також списки вбитих і поранених. Матеріали зберігаються в Російському державному архіві давніх актів, у фондах «Розряд (Белгородський і Приказний столи)», а також «Зносини Росії з Польщею», «Зносини Росії з Туреччиною».

Події розгорталися таким чином. 29 березня (ст. ст.) 1643 р. воронезький сторожовий загін помітив «на крымской стороне реки Дону вверху на речке на Богучаре

⁴ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.210. – Оп.13. – №135. – Л.102.

⁵ Літопис Самовидця. – К., 1971. – С.45.

⁶ РГАДА. – Ф.210. – Оп.12. – Ч.2. – №118. – Л.561–562.

⁷ Там же. – Оп.13. – №135. – Л.101–102.

⁸ Там же. – Оп.12. – Ч.2. – №118. – Л.558.

⁹ Русская историческая библиотека. – Т.24: Донские дела. – Санкт-Петербург, 1906. – С.437.

воинских людей человек со ста и болши, от Казанского перелазу от реки от Дону в полуднище»¹⁰. За цими вістями воевода В.Ромодановський відправив «у дрібних суднах» (в іншому місці згадуються каяки) воронезького стрілецького й козацького голову В.Струкова. Мета відправки зазначалася в документі дуже нечітко: «Быть на реке на Дону на татарских перелазех на белянском и на казанском для обереганья, чтоб твоим государевым послом и твоей государевой казне от татар и от воров от черкас какова дурна не учинилось [...] и для поиска над воинскими людьми»¹¹. Цікаво, що роком пізніше белгородський воевода Микита Боборикін писав, що йшлося про станичників і «всяких твоих государевых людей», «которые по твоему государеву указу отпущены для своих нужд и конских покупок на Дон»¹². Де в Дикому Полі можна було «купити» коней? Хіба що відбити в татар.

Чисельність загону В.Струкова в документах відрізняється. У своїй першій «відписці» від червня 1643 р. В.Ромодановський указував: «Воронежских беломесных и полковых козаков и стрельцов человек с полтора ста»¹³. В.Струков стверджував, що він розділив свій загін: «И на Белянском [...] перелазе было стрельцов и козаков человек с семьдесят, Степан Капешаход с товарищи. А он де, Василей, был на Козанском перелазе, а с ним де было стрельцов и козаков человек семьдесят и болши». При цьому сам В.Струков стояв на «ногайській» стороні, «а на крымской [...] стороне стоял Максимка Нос с товарищи человек с сорок»¹⁴. У списках убитих із загону М.Носа числяться ті, що прийшли «ис казачьих городков охочие люди собою», тобто добровольці¹⁵. При цьому М.Ніс займав на «казанській» стороні «городок».

Хто й коли його збудував, залишається незрозуміло. В.Струков чітко говорив, що звели його вони самі («и будучи де оне на том Козанском перелазе на ногайской стороне и на крымской для всякого обереганя от воров от черкас и от крымских и от ногайских людей зделали городок»)¹⁶. Козак І.Бушминов із загону М.Носа стверджував, що вони «стали на казанском перелазе на крымской стороне, где преж сего в прежнее годы ставали те же чижовские и выползовские казаки для поиска над воинскими людьми, а тот де городок был у них зделан в яме для тово, штоб от воинских людей татар утаитца мошно было»¹⁷. Як виглядав такий «городок», ми точно не знаємо, але про аналогічний «казацкий городок» відомо, що в ньому був «зделан у них земляной вал и подле валу выкопан ров»¹⁸. Мабуть, йшлося про укріплений військовий табір-стан. В одному місці згадується, що це був «острожек»¹⁹, тобто, швидше за все, із дерев'яними фортифікаціями. Зазвичай такі споруди мали сторожові пости-вежі.

Згідно зі звітом В.Струкова, 18 травня (ст. ст.) 1643 р. «государевы послы Илья Милославской и дьяк Левонтей Лазаревской с твоею государевою казною и всяких чинов посольскими с ратными людьми мимо Козанского татарского перелазу прошли»²⁰. Про прохід посла «всево за два дни» до бою потім скаже й козак І.Бушминов²¹. Як маленький загін у 30–70 вояків, що перебував у засідці, міг захистити посла,

¹⁰ РГАДА. – Ф.210. – Оп.12. – Ч.1. – №177. – Л.153.

¹¹ Там же. – Ф.89. – Оп.1. – 1643. – №1а. – Л.47.

¹² Там же. – Ф.210. – Оп.12. – Ч.2. – №189. – Л.424.

¹³ Там же. – Оп.12. – Ч.1. – №177. – Л.153.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же. – Ф.89. – Оп.1. – 1643. – №1а. – Л.46.

¹⁶ Там же. – Ф.210. – Оп.12. – Ч.1. – №177. – Л.153.

¹⁷ Там же. – Ф.89. – Оп.1. – 1643. – №1а. – Л.47.

¹⁸ Там же. – Ф.210. – Оп.12. – Ч.1. – №177. – Л.147.

¹⁹ Там же. – Ф.89. – Оп.1. – 1643. – №1а. – Л.48.

²⁰ Там же. – Ф.210. – Оп.12. – Ч.1. – №177. – Л.154.

²¹ Там же. – Ф.89. – Оп.1. – 1643. – №1а. – Л.50.

котрий ішов, до речі, з чималою охороною, від кількатисячних татарських чамбулів? Розташування загонів обабіч перевозу говорить про спробу зробити засідку. Проти кого? Проти тих, хто сплаватиметься Доном (нерідко так чинили «черкаси»)? Або проти тих, хто спробує скористатися переправою? Якщо мова про татар – зрозуміло. Але якщо йшлося про засідку на «черкас», чії наміри були неясними (можливо, вони йшли проти тих самих татар), то тут абсолютно нетрадиційна ситуація. Донці ніколи не вступали в бойові сутички з «черкасами», досить мирно ділячи з ними терени Дикого Поля, а вже без очевидного приводу – і поготів. Незрозуміло також, чому загін В.Струкова, що складався з досвідчених воронезьких козаків (чижовських та виполозовських), стрільців, донських козаків («из разных городков охочих людей»), не виставив сторожу, а комендант «городка» на «казанській» стороні М.Ніс виявився неготовим до наскоку І.Богуна.

Пряма атака на російську заставу – дуже нетипово для «черкас». Одна справа – виправи дрібних здобичницьких ватаг проти станичників із метою грабежу або захоплення коней. Але щоб великі сили без видимої причини й перспектив поживи напали на чисельний, добре озброєний і, до того ж, розташований в укритті загін – це зовсім не вписується у відомі інциденти. Якби І.Богун дійсно мав намір розбити польський караван, то, розминувшись із ним, він повинен був повернути назад та переслідувати його по свіжій «сакмі». Тим більше, що відставав від нього всього на два дні шляху. Маючи мобільний загін «у два коня», він легко міг це зробити. Замість цього вступив у серйозний і небезпечний бій.

Українські козаки застосували типову для запорожців тактику, що полягала в намаганнях захопити «городок» несподіваною атакою²². В.Струков доповідав: 20 травня (ст. ст.) 1643 р. «в полдни пришли с крымской стороны к тому Козанскому перелазу и к городку к нему Максимку Носу с товарищи черкас конных человек з двесте [...] и приход де к тому городку, почали оне, черкасы, к нему, Максимку с товарищи, приступать, и он де, Максимка, ис тово городка с ними черкасы учели битца и стрелять из ружья»²³. І.Бушминов називав 20б кінних «черкас», і також стверджував, що з'явилися вони опівдні²⁴.

Хід бою найбільш детально передано у звіті В.Струкова: «Он де, Василей, услыша тое стельбу, с стрельцами и с козаками, которые были с ним, с Василем, на ногайской стороне, седчи в мелкие суды в кояки и с ногайской стороны погребли на крымскую сторону на помоч к нему Максимку с товарищи и почели де оне теми кояками приставать на крымскую сторону к берегу»²⁵.

Тобто загін В.Струкова кинувся на допомогу «городку» й М.Носові. Однак «черкаси» проявили себе не як степові грабіжники, але як регулярні вояки (тут дуже важливо, що під орудою В.Струкова теж перебували професіонали військової справи). Не припиняючи облоги укріплення, частина козаків І.Богуна зайняли оборону «кримського» берега Дону. Зав'язався запеклий бій. «Те де черкасы иво Василя и стрелцов и козаков к берегу не припустили и по ним учали стрелять из ружья и он де, Василей, и служилые люди стрелцы и козаки с теми черкасы ис кояков билися многое время. И на том де бою те черкасы стрелцов и козаков в кояках почали ранить и от берега отбили прочь от крымской стороны на ногайскую сторону»²⁶. Зазнавши втрат, В.Струков був змушений відступити. «А как де

²² Сас П.М. Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки. – К., 2006. – С.236.

²³ РГАДА. – Ф.210. – Оп.12. – Ч.1. – №177. – Л.154.

²⁴ Там же. – Ф.89. – Оп.1. – 1643. – №1а. – Л.47.

²⁵ Там же. – Ф.210. – Оп.12. – Ч.1. – №177. – Л.154.

²⁶ Там же.

он Василей и стрелцы и козаки на ногайскую сторону ис кояков на берег вышли и он де Василей и стрелцы и козаки с теми черкасы об реку Дон билися с полудня до вечера и тех де черкас он Василей и стрелцы и козаки побили многих, а иных переранили»²⁷; «иные де гдрь черкасы приступали к городку, что на крымской стороне к Максимку Носу с товарищи с полдну до вечера и на приступех де тот Максимка Нос с товарищи многих черкас побили и переранили»²⁸. Зрозуміло, що при штурмі нападники зазнають великих втрат, хоча (про це нижче) вони зовсім не були катастрофічними.

І ось тут І.Богун уперше (принаймні, наскільки нам відомо) застосував «фортель», на зразок тих, якими він згодом прославиться. «И как де, государь, стала смеркатца и оне де черкасы к тому городку приметали приметом сухим деревьям и камышом, а приметав, зажгли, а сами оне, черкасы, стали окола таво городка. И он де, Максимка Нос, товарищи ис тово городка пошел напролом отводом и с ними де, черкасы, он, Максимка, с товарищи билися, и на отводе, государь, твоих государевых служилых людей убили до смерти ево, Максимка Носа, с товарищи девятинатцати человек, а иных переранили»²⁹.

«Викурювання» оточених – досить відомий прийом³⁰, що характеризує І.Богуна вже як досвідченого командира. Однак використання очерету (вочевидь через явну нестачу в Дикому Полі хмизу) – цікава деталь. До того ж очерет горить дуже ефектно, із тріском.

Власне, на цьому бій скінчився. Загін М.Носа був перебитий або захоплений, «городок», як видно з подальшого, знищений. В.Струков переправитися так і не зміг. До речі, незрозуміло, чому він так і не відправив угору по Дону до свого загну, що стояв на Білянському перевозі, гінця по підкріплення. Адже бій тривав цілий день і підмога явно встигнула б.

Щодо точної кількості втрат. В.Струков наводив список пораних (мабуть, зі свого загону): 2 стрільців і 5 козаків. Усі рани вогнепальні («из пищалей»): у ногу, руку, лівий бік тулуба, праву щоку³¹. І.Бушминов був пораниений стрілою з лука у плече³² та говорив про вбитих у загоні М.Носа: «десять и больши». При цьому вказував, що його самого «с товарищи двунатцати человек взяли живых всех раненых»³³. Математика в нього не сходилася: із загону в 40 осіб – 10 вбитих і 12 захоплених у полон. Якщо припустити, що дійсно полонених було 12, то загиблих виходить 28. Із полонених достовірно врятувався один. Отже втрати 39 вояків та 8 пораних у В.Струкова. В офіційних звітах Посольського приказу фігуруватиме цифра 19 (за звітом В.Струкова) – і так надзвичайні втрати для російського порубіжжя (переважно вони становили 1–3 особи).

Що стосується українських козаків, то тут цифри ще більш умовні. В.Струков стверджував, що його люди «черкас» «побили многих, а иных переранили» – але це «по прикидке» через річку³⁴. І.Бушминов запевняв, що при відбитті «черкаського» штурму «многих людей побили, а иных переранили». А під час «пролому» «черкас убили человек с пятнатцать»³⁵.

²⁷ Там же. – Ф.89. – Оп.1. – 1643. – №1а. – Л.43.

²⁸ Там же. – Ф.210. – Оп.12. – Ч.1. – №177. – Л.154.

²⁹ Там же.

³⁰ Сас П.М. Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки. – С.236–237.

³¹ РГАДА. – Ф.210. – Оп.12. – Ч.1. – №177. – Л.155.

³² Там же. – Ф.89. – Оп.1. – 1643. – №1а. – Л.44.

³³ Там же. – Л.48.

³⁴ Там же. – Ф.210. – Оп.12. – Ч.1. – №177. – Л.154.

³⁵ Там же. – Ф.89. – Оп.1. – 1643. – №1а. – Л.48.

Про те, що втрати в І.Богуна були невеликими, свідчили подальші події. Переправившись через Сіверський Донець, його загін спустився по річці Міус «под Крым для добычи под татары». Там козаки наздогнали татарський 3-тисячний (!) чамбул, котрий повертався з-під Курська, та атакували його «на сонячному сході», мабуть під час привалу. І хоча І.Бушминов зі зловтіхою зазначав, що «черкас татарова многих людей побили и живем взяли дву человек», але можна припустити, що здобич, захоплена І.Богуном, була значною. Швидше за все, ішлося про коней – найцінніший у Дикому Полі приз. Після цього загін повернувся на Сіверський Донець, до Тора, а відтак пішов «у Литву»³⁶. Похід тривав довго – І.Бушминов перебував із «черкасами» «недель с пятнадцать». Це спростовує твердження, що начебто метою І.Богуна була посольська «казна».

Ще одне твердження І.Бушминова, яке викликає сумніви. Він заявив, начебто «черкаси», забравши полонених і «отведчи де от тово места версты с три и болши, тех новоприборных стрельцов и казаков одиннатцати человек те черкасы срубили, а иво, Ивашку, взял атаман Федка Игнатов»³⁷. Дуже нетрадиційні дії. Перебити полонених? Навіщо? І для чого було вести їх кілька верст? Щоб нічого не розповіли? Але ж на «ногайському» березі залишився В.Струков. Можливо, І.Бушминов вигорджував тих товаришів, котрі прилучилися до «воровских черкас»? Він називав їх «новоприбранными», тобто новобранцями, можливо з тих самих «черкас», яких чимало було на московській прикордонній службі. Показово, що у численних скаргах на І.Богуна у зв'язку з «черкаским боем», які йтимуть із російської столиці до Варшави, згадуватиметься тільки про 19 убитих, а про посічений полон ані слова.

Звідки відомо, що загоном командував саме І.Богун? Справа в тому, що цей бій викликав у Москві справжню бурю. Відписку В.Ромодановського було зачитано особисто цареві Михайлові Федоровичу, і у відповідь воеводі надіслали грамоту, де висловлювалося обурення, що він не повідомив імен убитих і взятих у полон: «Которые воронежцы служилые люди с головою с Василем Струковым в посылке на Дону были и на черкаском бою побиты и в полон поиманы, и ты б тем всем людем имяна прислал к нам к Москве, не замешкав за своею рукою»³⁸. Усім пораним цар велів видати «за службу и за раны [...] нашево денежново жалованя на лечбу ран, и дано еси им ищевово денежново жалованя на лечбу ран из воронежских ис таможенных ис кабацких доходов за болшие за тяжелые раны по полтретя рубли, за середние раны по два рубли, а за лехкие раны по полтора рубли человеку в стом на лицо и в ту дачю велел написать в розход»³⁹. Крім того, воронезькому воеводі наказувалося: «Которые вперед ис походу выйдут, и ты б тех полонеников роспросил подлинно, какими обычаем на них черкасы и которых местех и кою пору приходили и чиєю оплошкою черкасы их побили и в полон поимали и многие ль черкасци на них приходили, и хто у черкас имяны атаманы, и сотники, и в которых местех ныне те или иные литовские черкасцы и многие ль стоят, и какое от них воровство и в которых местех делаетца да о том о всем к нам писал»⁴⁰. Тобто передбачалося проведення детального розслідування передумов бою і причин поразки.

Збереглася копія другої «відписки» В.Ромодановського, від вересня 1643 р., надісланої в Посольський приказ. До неї воевода додавав список убитих і захоплених у полон (зі особа), а також «распросные речи» звільненого полоняника І.Бушминова.

³⁶ Там же. – Л.49.

³⁷ Там же. – Л.48.

³⁸ Там же. – Ф.210. – Оп.12. – Ч.1. – №177. – Л.158.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Там же. – Л.159–160.

Можна не сумніватися, що були якісь додаткові «відписки» та звіти, на основі котрих надалі складатимуться офіційні скарги польському королю.

І.Бушминов, який пробув із козаками І.Богуна більше трьох місяців і втік (якщо йому вірити), коли вони вже поверталися додому, у районі Святих Гір, називав чотирьох ватажків: «А те де черкасы приходили к ним к казанскому перелазу из четырех из литовских из разных городов: ис Хомуца, из Лубен, из Сорочна, из Кадака. Из Хомуца де города атаман Федка Игнатов, а из Лубен ясаул Малука Клеменов, а из Кодака города атман Ивашко Бугун, ясаул Кадака ж города, Сенкою зовут, а чей он сын он того не ведает»⁴¹. Ці відомості, мабуть, згодом було уточнено. В офіційній скарзі російського посольства князя А.Львова в 1644 р. про бій говорилося: «Приходили великого государя вашего, его королевского величества, стороны ис порубежных городов ис Хомутца, да с Сорочино черкасы конные человек з двесте, а старшины у тех черкас были Ивашко Богун да Федка, а чей сын, а как ему прозвище и того неведомо»⁴². Ці слова надалі повторюватимуться у царських скаргах, а фраза «атаман ис города Кодака Ивашка Богун» стане шаблоною. За іншими відомостями від 1643 р. під рукою І.Богуна було 70 осіб (очевидно, його люди з Кодака), а решта – набрані з «литовських міст», серед яких згадувалися Крилов, Чигирин, Миргород, Полтава, Говтва⁴³. Таким чином на 1643 р. І.Богун був уже досить авторитетним командиром і міг набирати у свій загін добровольців, включаючи отаманів та осавулів прикордонних міст.

Перемога біля Казанського перевозу, безумовно, принесла І.Богунові ще більшу популярність серед козацтва. У наступні роки самі «черкаси» відзначали його загін як найбільш «небезпечний» у Дикому Полі⁴⁴, а російські прикордонні воеводи у своїх грамотах доповідали про появу «воровских черкас» під орудою отамана І.Богуна – того, «что воровал в летошнем году, грабил и побивал станичников и всяких твоих государевых людей»⁴⁵.

Пояснювалося це не тільки масштабом розгрому московських станичників, що значно перевершував усі подібні сутички з «воровскими черкасами». Цей бій мав далекосяжні наслідки: знищення «городка» на Казанському перевозі зробило прохід «черкас» через Дон безперешкодним. Так, у 1646 р. воронежці спускалися на «бударах» (човнах), і в районі Казанського перевозу з «кримського» боку річки «громили их воровские черкасы пешие». Воронежський воевода у зв'язку з цим писав, що «впредь твоим государевым запасом отпусти на Дон (тобто на територію Війська Донського – Т.Т.-Я.) рекою Доном будут и торговым людем ход, и на Богучаре [...] или на Казанском перелазе без города и без твоих государевых ратных людей быти не мочно»⁴⁶. У 1647 р. він же доповідав цареві про необхідність зведення «городка» «на Богучаре или на Казанском перелазе», пояснюючи це тим, що «воровские черкасы реку Дон отняли меньшими людьми, и впредь торговым людем ходу на Дон от черкас не будет». Воевода підкреслював, що укріплення «и черкаской де ход в мордовские и в черемиские места и татарские перелазы по реке по Дону тем городом отымет и воровства от черкас по реке по Дону не будет»⁴⁷. У результаті в 1647 р. надійшов царський указ зміцнювати переправи⁴⁸.

⁴¹ Там же. – Ф.89. – Оп.1. – 1643. – №1а. – Л.49.

⁴² Там же. – Ф.79. – Оп.1. – Кн.67. – 1644. – Л.803 об. – 804.

⁴³ Там же. – Ф.389. – Оп.1. – Ч.2. – Кн.597. – Л.50 об.

⁴⁴ Там же. – Ф.210. – Оп.12. – Ч.2. – №189. – Л.424.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ. – Х., 1890. – №10. – С.45.

⁴⁷ Там же. – №9. – С.45.

⁴⁸ Там же. – №11. – С.46–47.

Підбиваючи підсумок, можна стверджувати, що вже в 1643 р. І.Богун зарекомендував себе як талановитий і відважний отаман, прихильник рішучих дій, котрий не втрачав холоднокровності у складних бойових ситуаціях й удавався до нестандартних рішень. Військовий талан, велика здобич – усе це сприяло зростанню його авторитету у середовищі козацтва та створювало в очах ворогів репутацію небезпечної людини. Напад на професійних вояків царської служби явно переслідував стратегічні цілі. І.Богун домагався вільного проходу в Дике Поле в районі Дону й Сіверського Дінця, де він успішно громив значно більші за його загін кількатисячні татарські чамбули. Можливо, це було частиною завдання, поставленого перед ним командуванням Кодацької фортеці. Але, головне, перемога 1643 р. відгукнулася в Москві, незабаром повністю змінивши долю І.Богуну, зробивши його непримиренним ворогом Речі Посполитої та навіть змусивши виступати під чужим ім'ям.

REFERENCES

1. Floria, B. (1992). *Molodi roky Ivana Bohuna. Ukraina v mynulomu*, 2. Kyiv; Lviv. [in Ukrainian].
2. Papkov, A.I. (2004). *Porubezhnye rossiyskogo tsarstva i ukrainskikh zemel Rечи Pospolitoy (konets XVI – pervaya polovina XVII v.)*. Belgorod. [in Russian].
3. Sas, P.M. (2006). *Petro Konashevych-Sabaidachnyi: molodi roky*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Yakovleva, T. (1992). Ivan Bohun-Fedorovych. *Kyivska starovyna*, 5, 44–53. [in Ukrainian].

Tatiana TAIROVA-YAKOVLEVA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
 Leading Research Fellow,
 Department of General History,
 St. Petersburg Institute of History RAS
 (St. Petersburg, Russian Federation), tairovayak@mail.ru
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1050-4264>

Unknown Victory: the First Significant Episode in the I.Bohun's Career

Abstract. The aim of the research is to investigate the previously unknown I.Bohun's young years on the basis of documents from the Russian State Archive of Ancient Acts. The methodology is based on general scientific and specific historical research methods, as well as the comparative method. The scientific novelty is that for the first time, on the basis of archival documents, the unknown fight of the famous Cossack commander I.Bohun, which took place in 1643 on the Kazan ferry of the Don River, is described. The article details the course of the fight, the causes and results, as well as the personal role of I.Bohun. **Conclusions.** The fight on the Kazan ferry of the Don River is the very first battle of I.Bohun, which is now known to historical science. During the fight, a detachment of Cossacks under the command of I.Bohun defeated a detachment of Don Cossacks and Russian archers who defended the "town" which did not give free passage through the Don. I.Bohun at that time was the otaman in the Kodak fortress and had 200 Cossacks under his command. I.Bohun has shown himself as a talented, courageous and successful chieftain who dared to take decisive and daring actions, did not lose his presence of mind in difficult combat situations and used quick, non-standard solutions. The victory at the Kazan ferry, of course, brought I.Bohun fame, both among the security forces and among the Cossacks. This fight is also the first time when I.Bohun used "trick", which later became his signature style. Bohun's victory, the loss of more than 19 people by the Russians caused a sharp reaction in Moscow and prompted an investigation at the highest level.

Keywords: Bohun, Cossacks, Wild Fields, fight.

Володимир МИЛЬКО

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
відділ історії України XIX – початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), mylko_v@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0531-1150>

Модернізація системи освіти в Україні у другій половині 1860–1870-х рр. (на прикладі навчальних округів)

DOI: <https://doi.org/10.15407/!!!>

УДК: 37.014+94(477)«1866/1880»

Анотація. Мета статті полягає в аналізі особливостей управління закладами освіти Київського, Харківського та Одеського навчальних округів у другій половині 1860–1870-х рр. крізь призму модернізаційних змін. **Методологічну основу** сформували історико-системний (посприяв розгляду досліджуваних процесів як взаємопов'язаних, а окремих типів навчальних закладів – як частини цілісної системи освіти), історико-порівняльний (забезпечив з'ясування спільних і відмінних рис міністерської політики на прикладі різних регіонів) та історико-генетичний (дозволив послідовно розкрити управлінські зміни з погляду причинно-наслідкових зв'язків) підходи. **Наукова новизна** визначається створенням системної картини управління та модернізації освіти крізь призму характеристики імплементації міністерської політики на прикладі навчальних округів в Україні. Акцент на особливостях і наслідках втілення відповідних ініціатив дозволив відійти від поширеної стереотипної характеристики процесів із суто негативного ракурсу та, водночас, звернути увагу на політизацію рішень. **Висновки.** Прискореній соціально-економічній розвитку формували запит суспільства на зростання мережі навчальних закладів усіх рівнів, адже здобуття якісної освіти почало розглядатися навіть незаможним населенням як дієвий метод самореалізації особистості. Натомість міністерський курс перебував під впливом політичної кон'юнктури й обмеженості фінансових ресурсів, а прагнення до централізації не дозволяло враховувати локальні особливості та стимулювало посилення інспекторського нагляду. В українських регіонах домінували процеси російщення, поєднуючись із побоюванням польського впливу на Правобережжі, більшою увагою до торгово-економічних губерній Півдня та високою ініціативністю місцевої громадськості на Лівобережжі. У сукупності це сприяло надмірній концентрації закладів освіти у великих адміністративних (Київ, Одеса, Харків), і навпаки, продукувало неефективні рішення щодо їх розташування у віддалених провінційних центрах.

Ключові слова: навчальний округ, попечитель, гімназія, реальне училище, інспектор, педагогічна освіта, ревізія.

Упродовж тривалого періоду розвиток освіти в Україні характеризується численними негативними тенденціями, пов'язаними з обмеженими фінансовими ресурсами, низьким рівнем матеріально-технічного забезпечення навчальних закладів, бюрократизацією системи управління та, урешті, використанням застарілої методики викладання. Водночас сучасний темп життя вимагає рішучих реформ й усвідомлення пріоритетності цієї сфери державного менеджменту. Низка перелічених проблем має схоже підґрунтя з періодом прискореної модернізації Російської імперії другої

половини ХІХ – початку ХХ ст., коли запити суспільства випереджали можливості шкільної мережі. Тогочасна мінлива політична кон'юнктура та низька бюджетна спроможність надавали освіті статусу інструменту контрольованих змін. Із цієї перспективи друга половина 1860–1870-ті рр., як період поєднання трансформації мережі навчальних закладів і певних стримуючих процесів, потребує системного аналізу на прикладі Київського, Одеського, Харківського навчальних округів.

Питання розвитку освіти досліджуваного періоду неодноразово ставало об'єктом уваги істориків¹, однак без акценту на українському контексті. Натомість персоналістичну прив'язку до одного зі згадуваних округів або локальну, до певного типу навчальних закладів, мають використані напрацювання Т.Богатової, І.Гребцової, М.Поліщука, Н.Рудницької, Л.Циганенко² тощо. Перелічені фахівці зосереджувалися на обмежених тематичних блоках, що не дозволяло комплексно поглянути на модернізацію системи освіти на всіх рівнях. Аналогічно малодослідженими залишилися результати діяльності профільного міністерства на прикладі Київського, Одеського, Харківського навчальних округів.

Помітні зміни в освітній політиці Російської імперії розпочалися після призначення обер-прокурором Св. Синоду Д.Толстого у червні 1865 р. Вже тоді було очевидним невдоволення з боку найвпливовіших сановників лібералізмом чинного міністра О.Головнина, котре дедалі наростало. 13 квітня 1866 р. Олександр II відверто заявив йому, що супроти нього існує «сильна громадська думка, і що б ти не зробив, усе тлумачиться погано», та відправив у відставку³. Звільнене місце зайняв Д.Толстой, якому за попереднію роботу обер-прокурором удалося провести низку помітних змін. У сфері освіти було виділено державну субсидію розміром 1,5 млн руб. для розвитку мережі духовних училищ⁴. Важливі наслідки для підготовки вчителів парафіяльних шкіл мало скасування у семінаріях на початку 1866 р. викладання трьох предметів: медицини, сільського господарства, природничої історії⁵.

На посаді міністра народної освіти Д.Толстой за період своєї каденції (1866–1880 рр.) змінив законодавство для фактично всіх типів закладів освіти. Нові засади його управлінської політики було сформовано «Положенням про жіночі гімназії та прогімназії» (1870 р.), «Статутом гімназій і прогімназій» (1871 р.), «Положенням про міські училища» (1871 р.), «Положенням про вчительські інститути» (1871 р.), «Статутом реальних училищ» (1872 р.), «Положенням про початкові народні училища» (1874 р.). Із середини 1870-х рр. розпочалася розробка планів університетської реформи.

¹ Алешинцев И. История гимназического образования в России (XVIII и XIX в.). – Санкт-Петербург, 1912. – С.281–310; Роджественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения: 1802–1902. – Санкт-Петербург, 1902. – С.480–600; Щетинина Г.И. Университеты в России и устав 1884 г. – Москва, 1976. – С.34–80.

² Богатова Т.В. Александр Абрамович Воскресенский, 1808–1880. – Москва, 2011. – С.151–160; Гребцова И.С. Одесский период деятельности попечителя учебного округа С.П.Голубцова // Вісник Одеського національного університету: Серія «Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство». – Т.22, вип.1. – Одеса, 2017. – С.97–108; Поліщук М.С. Учительські семінарії в Правобережній Україні в другій половині ХІХ ст. // Український історичний журнал. – 1994. – №4. – С.54–60; Рудницька Н.В. Професійна освіта євреїв Волині у ХІХ – на початку ХХ ст. // Там само. – 2001. – №6. – С.123–132; Циганенко Л. Педагогічна семінарія в Байрамчі: маловідомі сторінки педагогічної освіти в Бессарабії (70–80-ті рр. ХІХ ст.) // ІV Дунайські наукові читання: гуманітарна освіта в теорії та практиці. – Ізмайл, 2018. – С.121–124.

³ Головнин А.В. Записки для немногих. – Санкт-Петербург, 2004. – С.350.

⁴ Всеподданнейшая докладная записка Д.Толстого о деятельности православного духовного ведомства с 1 июня 1865 г. по январь 1866 г. – Санкт-Петербург, 1866. – С.41–47.

⁵ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). – Собр.2. – Т.41. – Санкт-Петербург, 1868. – Отд.І: 1866. – №43053. – С.186–187.

Змінність попечителів навчальних округів

Для перших років після призначення Д.Толстого міністром була характерна зміна або переміщення більшості попечителів навчальних округів. Уже після цього спостерігалася низька плинність кадрів. Збереглася практика ротації попечителів між різними округами. За умови задовільної служби чиновника у віддаленому регіоні його переміщували ближче до центру імперії. Наприклад, попечитель Київського навчального округу в 1864–1867 рр. О.Ширинський-Шихматов отримав призначення до Московського. Його змінив генерал-майор П.Антонович, який залишався на цій посаді до 1880 р.

Беззаперечним авторитетом користувався С.Голубцов. У 1866–1880 рр. він очолював Одеський, а в 1880–1888 рр. – Київський навчальний округ. Будучи призначеним на першу посаду, ще не мав досвіду відповідної служби, однак забезпечив успішну реалізацію міністерського курсу. У 1875 р. під час ревізії Одеського навчального округу Д.Толстой висловив «глибоку вдячність» попечителю за його вміння вести «справу поширення просвіти»⁶.

Іншу специфіку, із погляду змінності керівництва, мав Харківський навчальний округ. За міністра Д.Толстого тут змінилися чотири попечителі. Перші два, К.Фойт (1864–1867 рр.) і О.Воскресенський (1867–1875 рр.), були людьми науки та належали до університетської корпорації. Якщо перший – це ставленик попереднього очільника відомства, то другий отримав підвищення завдяки своїй діяльності як член комітету при Св. Синоді⁷. У 1875–1879 рр. посаду попечителя обіймав досвідчений П.Жерве, який до цього керував Дерптським округом (із 1869 р.). Утім він не затримався на новій посаді у зв'язку з низкою причин. У 1879 р. тимчасовий харківський генерал-губернатор М.Лоріс-Меліков інформував міністра про численні скарги на П.Жерве, котрі свідчили, що він не користується повагою «ані серед вченого персоналу університету, ані серед юнацтва, яке виховується в ньому», і пропонував відкликати його⁸. У 1878 р. у Харкові відбулися студентські заворушення, а наступного року було вбито губернатора Д.Кропоткіна. Врешті П.Жерве пішов у відставку. Для його наступника майора М.Максимовського (1879–1884 рр.) посада попечителя стала трампліном на шляху до військової кар'єри. Менш ніж через місяць після зміни керівництва округу міністерство перепідпорядкувало університетських інспекторів від виборних рад і ректорів до попечителів округів. Це означало посилення контролю над ними для більш ефективної протидії проникненню у середовище студентів народницьких ідей.

Із метою нагляду за навчальними закладами попечителі здійснювали періодичні поїздки. Це обумовлювало тривалу їх відсутність у центрах підпорядкованих їм округів. Наприклад, О.Воскресенський, який до призначення попечителем Харківського навчального округу очолював Санкт-Петербурзький університет, у 1869 р. перебував поза містом упродовж січня – березня, у жовтні, листопаді – грудні; у 1870 р. – у березні – квітні, травні, липні, серпні, жовтні⁹. Крім частих візитів до столиці, частина його поїздок мала місцевий службовий характер і здійснювалася «з метою огляду навчальних закладів». Кожного разу виконання його обов'язків доручалося ректорові місцевого університету В.Кочетову, котрий, своєю чергою, перекладав власні повноваження на когось із деканів.

⁶ Посещение министром народного просвещения Одесского учебного округа // Журнал Министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). – Санкт-Петербург, 1875. – Ч.182. – С.134–135.

⁷ Богатова Т.В. Александр Абрамович Воскресенский. – С.152.

⁸ Цит. за: Холмогорова Е.С., Холмогоров М.К. Вице-император. – Москва, 1998. – С.313–314.

⁹ Протоколы заседаний совета Императорского Харьковского университета и приложения к ним. – 1869 г. – №2. – Х., 1869. – С.21; №8. – С.260–261; 1870 г. – №6. – С.125; №8. – С.209.

Реформування системи початкової та середньої освіти

На території округів, які охоплювали українські губернії, упродовж досліджуваного періоду найбільш помітною була реорганізація повітових училищ на нові типи навчальних закладів (спочатку прогімназії, потім – міські училища), а також поділ гімназій на класичні й реальні. Ці процеси відбувалися з різною інтенсивністю. У першій половині 1870-х рр. кілька лівобережних та південних повітових училищ (Глухівське, Сумське, Старобільське, Ананьївське, Бердянське) започаткували формування мережі прогімназій (у новоствореному вигляді вони постали у Херсоні, Харкові, Одесі), а з другої половини 1870-х рр. уже ціла низка інших – міських училищ (крім Правобережжя). Створення останніх фактично відволікло від гімназій менш заможних і підготовлених дітей. Із самого початку міські училища були задумані «переважно для бідної частини міського населення». Крім того, замінюючи наявні трикласні навчальні заклади на чотири-, три-, дво- та однокласні, а систему предметних викладачів на підхід «один клас – один учитель», міністерство планувало скоротити витрати в малонаселених містах, посилити «моральний вплив на учнів». Утім помітний практичний ефект проявився не відразу, адже реорганізація значно затягнулася¹⁰. У 1876 р. Д.Толстой виправдовувався, що краще «мати, хоч і дещо пізніше, облаштовані міські училища, забезпечені здібними й гарно підготовленими викладачами, ніж створити нашвидкуруч погані міські училища з сякими-такими вчителями».

Перше міське училище в українських губерніях відкрилося 1873 р. в Бердянську, у доповнення до прогімназії, котра існувала з 1872 р. Швидке зростання населення в південних торгово-промислових регіонах і наявність фінансових земських ресурсів визначило прискорений розвиток тутешньої мережі цих шкіл – як нововідкритих, так і на базі повітових. До кінця 1877 р. на території Одеського навчального округу вже функціонували міські училища у Верхньодніпровську, Севастополі, Сімферополі, Катеринославі, Одесі, Херсоні, Бахмуті, Павлограді. На Лівобережжі більш активно проявилася готовність місцевої влади, земств і дворянства (нащадків колишньої козацької старшини) брати фінансову участь. Тож Чернігівська й Полтавська губернії до кінця 1870-х рр. стали лідерами за загальною кількістю міських училищ, які були відкриті майже в кожному повітовому центрі. У першій із названих вони існували навіть у позаштатному Погарі (з 1879 р.) та селі Клинцях (із 1877 р.) – центрі суконного мануфактурного виробництва¹¹.

Започаткувавши міські училища, освітнє відомство не відмовилося від паралельного типу навчальних закладів – прогімназій. За два роки, у 1874–1875 рр., вони відкрилися в Павлограді (Харківська губ.), Вознесенську (Херсонська губ.), Євпаторії та Ялті (Таврійська губ.). Необхідність у перших двох аргументувалася віддаленістю від наявних аналогічних навчальних закладів. Щодо Євпаторії та Ялти наголошувалося на специфіці їх розташування на Кримському півострові й важливості поширення російської освіти серед «караїмського й татарського» населення. Думка громадськості стала вирішальною при відкритті 1877 р. прогімназії у Житомирі. На той час невдоволення містян викликала переповненість існуючої гімназії. У пресі регулярно публікувалися повідомлення про відсутність набору до тих чи інших класів¹². Оскільки

¹⁰ Извлечение из всеподданнейшего отчёта г. министра народного просвещения за 1874 г. // ЖМНП. – Санкт-Петербург, 1876. – Ч.186. – С.135.

¹¹ Памятная книжка Одесского учебного округа на 1913–1914 учебный год. – Одесса, 1914. – Ч. I и II. – С.347–412; Памятная книжка Киевского учебного округа. – К., 1894. – Ч.IV. – С.17–111.

¹² Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф.733. – Оп.203. – Д.1976. – 1875–1878 гг. – Л.24.

«цілі корпорації батьків» скаржилися, що доводиться виховувати дітей за кордоном, міністерство пішло назустріч, погодившись на витрати у 18,55 тис. руб.¹³

У 1879 р., коли новостворена мережа міських училищ повноцінно функціонувала, відомство дало дозвіл на відкриття низки нових прогімназій, зокрема в Єлисаветграді (тут на 35 тис. жителів існувало одне повітове училище), Бахмуті (міський голова наголошував на торгово-промислому розвитку, будівництві Донецької залізниці), Акермані (враховувалася віддаленість від Кишинєва та Одеси), Ізмаїлі (заклад був важливий для закріплення «назавжди» за Росією «знову приєднаної» частини Бессарабії після війни з Туреччиною), Черкасах (учнівський контингент планувалося формувати за рахунок сусідніх Канєва, Чигирина, Звенигородки, Переяслава)¹⁴. У всіх названих випадках це було можливим за фінансової участі громад і повітових земств. Щодо Черкас попечитель П. Антонович указував, що дозвіл на відкриття прогімназії буде надано за умови утримування й облаштування місцевим коштом. Вона потребувала менше витрат порівняно з міським училищем. Це було важливим аргументом для регіональних центрів в умовах дефіциту коштів. Із цього ракурсу варто розглядати й дозвіл 1874 р. на збільшення кількості класів прогімназій – із чотирьох до шести. До кінця десятиліття це нововведення торкнулося Старобільська, Феодосії, Прилук.

Натомість із 1875 р. гімназії почали переходити на 8-річне навчання. Їх мережа, як і реальних училищ, розширювалася паралельно, однак меншими темпами. Це відбувалося за рахунок великих губернських і регіональних торгово-промислових центрів: Києва, Одеси, Бердянська, Маріуполя. У перших двох випадках ішлося про 3-ті за ліком гімназії (1874 р.). Проте, їх було недостатньо, урахуовуючи демографічний ріст і запити населення. У Бердянську в 1872 р., в умовах віддаленості від єдиної в Таврійській губернії Сімферопольської гімназії, особливо відчувалася зацікавленість міської влади й земства, які взяли на себе 80% витрат (18,6 тис. руб.). Для Маріуполя в 1876 р. ключову роль відіграв політичний чинник. «Серед різноплеминого населення цієї місцевості поширення знання російської мови» було досить повільним, тож витрати з державної казни склали трохи більше половини (майже 12,4 тис. руб.). У менш розвинутих повітових центрах, які не вирізнялися поліетнічністю, основоположною була готовність земств брати на себе головний фінансовий тягар. Це можна спостерігати на прикладі відкриття в 1872 р. гімназії в Ізюмі Харківської губернії. Для покриття витрат у 22 тис. руб. було запроваджено спеціальний земельний податок. Зі свого боку міністерство погодилося виділяти 2,1 тис. руб. У 1876 р. при відкритті гімназії в Ананьєві наводився аргумент про небезпеку для юнацтва піддатися «шкідливому» моральному впливу під час навчання в Одесі¹⁵.

Свої особливості мало формування мережі реальних училищ. Майже десятиліття до затвердження в 1872 р. статуту, із 1864 р., функції закладів освіти, які готували дітей до навчання в технічних інститутах, виконували реальні гімназії. В українських містах громади часто виступали проти їх відкриття, адже вони не надавали права на вступ до університетів. Саме під їхнім тиском міністерство пожертвувало планами відкрити по всій імперії шістнадцять реальних гімназій і зупинилося лише на п'яти. Із них три розташувалися в українських містах (Рівне, Біла Церква, Миколаїв). Ще чотирьом гімназіям (у Керчі, Харкові, Немирові, Ніжині) вдалося зберегти класичний статус¹⁶.

¹³ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – Т.6. – Санкт-Петербург, 1878. – Стб.682–686, 1278–1282, 1318–1321, 1334–1337, 1531–1534.

¹⁴ Там же. – Т.7. – Санкт-Петербург, 1883. – Стб.895–914, 1294–1298, 1340–1346.

¹⁵ Там же. – Т.5. – Санкт-Петербург, 1877. – Стб.584–595, 1366–1376; Т.6. – Стб.1367–1370, 1370–1374.

¹⁶ По вопросу о преобразовании реальных гимназий // ЖМНП. – Санкт-Петербург, 1861. – Ч.155. – Отд.4. – С.2–4.

Після цього відомство провело серйозну підготовчу роботу. Новостворені реальні училища були цілком відділені від гімназій. Далі для їх відкриття було обрано найбільші центри – Київ, Одесу, Харків. У подальшому брався до уваги принцип регіонального балансу й готовність громад та земств фінансувати навчальний заклад. До кінця 1870-х рр. реальні училища відкрилися у Кременчуці, Мелітополі, Катеринославі, Севастополі, Новозибкові, Херсоні, Полтаві, Ромнах. Кожного разу помітною була участь громади, земства, приватних осіб. У Києві міська дума в 1871 р. звернулася до попечителя округу й губернатора з проханням про сприяння у відкритті реального училища. Успішність клопотання перед міністерством забезпечила пожертва 73,266 тис. руб. від міського голови П.Демидова. Про популярність серед населення училища свідчила найвища в Київському навчальному окрузі кількість відмов при вступі з огляду на відсутність місць: за 1875–1879 рр. таке рішення отримали 42 особи¹⁷. Кошти П.Демидова було спрямовано на купівлю приміщення. Натомість витрати відомства за перше півріччя існування училища склали 9 тис. руб. Щоправда в наступні роки ця сума зросла до 25 тис. руб., міська дума виділяла дещо менше¹⁸. Для порівняння, державні асигнування для аналогічних нововідкритих закладів склали: Роменського – 1,5 тис. руб. (9% від загальної суми, решта – місцеві кошти), Полтавського – 9,1 тис. руб. (36%), Мелітопольського – 12,55 тис. руб. (50%), Катеринославського – 11,14 тис. руб. (54%), Херсонського – 10,78 тис. руб. (62%), Новозибківського – 20,88 тис. руб. (68%), Севастопольського – 20,1 тис. руб. (80%)¹⁹. Ці цифри демонструють традиційно вищий рівень фінансової зацікавленості громад Лівобережжя, де спостерігалася ефективна співпраця між міськими думами, земствами і дворянством. Станом на 1877 р. по всій Російській імперії участь держави у фінансуванні 67 реальних училищ, де навчалися понад 12,7 тис. учнів, складала майже 72%²⁰.

Планувалося, що реальні училища, шляхом надання практичної підготовки, зможуть ліквідувати дефіцит спеціалістів різних галузей економіки. Так, у Києві у структурі закладу функціонувало механічне відділення, у Катеринославі, Новозибкові й Севастополі – комерційні, у Полтаві – механіко-технічне, у Мелітополі навчальну програму було пристосовано до технічної та агрономічної специфіки. Додатково потреби південних портових міст у фахівцях у сфері торгівлі й підприємництва з 1862 р. задовольняло Одеське комерційне училище, єдине на всі українські губернії. Місцеве купецтво, яке його утримувало, було незадоволене системою прийому. Вступаючи до училища після 4-х класів гімназії, юнаки здебільшого завершували навчання аж у 19-річному віці²¹. Це спричинило відправку найзаможнішими купцями своїх дітей за кордон і змусило попечителя Одеського навчального округу клопотати про відкриття підготовчих курсів. Іншим заохоченням стало присвоєння відмінникам права на отримання звання особистого почесного громадянина, підвищення чину директору, інспектору, учителям наук та іноземних мов, спрощення навчальної програми²². Водночас почала зростати оплата і скорочувався відсоток учнів, які були звільнені від неї (із 50% до 20%). Пізніше адміністрація закладу звітувала, що жоден вихованець у 1860–1880-х рр. не потрапив до «згубного середовища людей, заражених соціалізмом, і не фігурував у жодному політичному процесі»²³.

¹⁷ РГИА. – Ф.733. – Оп.203. – Д.1976. – 1875–1878 гг. – Л.56.

¹⁸ *Матченко И.П.* Двадцатипятилетие Киевского реального училища (1873–1898 г.): историческая записка. – К., 1898. – С.6–12.

¹⁹ Сборник постановлений... – Т.6. – Стб.937–952, 1074–1080, 1374–1378, 1497–1501, 1711–1724.

²⁰ Историко-статистический очерк общего и специального образования в России. – Санкт-Петербург, 1883. – С.96.

²¹ Сборник постановлений... – Т.4. – Санкт-Петербург, 1871. – Стб.1466–1476.

²² ПСЗ РИ. – Собр.2. – Т.44. – Санкт-Петербург, 1869. – Отд.II: 1873. – №47719. – С.331–333.

²³ Исторический очерк 50-летия Одесского коммерческого училища: 1862–1912. – Одесса, 1912. – С.103.

Загалом до 1880 р. в українських губерніях діяли 28 гімназій та 16 реальних училищ, в яких навчалися майже 15 тис. учнів²⁴. Ця кількість не задовольняла запити місцевого населення, але відображала реальну фінансову спроможність. При цьому подекуди гімназійна освіта продовжувала характеризуватися як непотрібна для незаможних верств населення, а підвищення ціни за навчання й переповненість використовувалися для фільтрації небажаних кандидатів. Найбільш гостро ця проблема стояла у великих містах (Київ, Одеса, Харків), де в окремі роки відмови отримували по 100–200 дітей²⁵.

Подолання дефіциту педагогічних кадрів

Швидке зростання кількості початкових і середніх шкіл, особливо після 1864 р., породило дефіцит учительських кадрів. Педагогічні курси при повітових училищах не виконували покладених на них завдань, тож попечителі навчальних округів клопотали про їх розширення й реорганізацію. Першим кроком стало ухвалення в 1871 р. рішення про відкриття по одній учительській семінарії на кожний округ²⁶. Відомство спочатку схвалило для цих цілей Коростишів (Київський округ), Каховку (Одеський) та Харків (Харківський). В останньому випадку не повинно було виникнути проблем, адміністративний статус міста дозволяв швидко вирішити питання з приміщенням і викладачами. Утім Харків, як і Київ та Одеса, був перенасичений навчальними закладами, тож міністерство рекомендувало обрати іншу «місцевість, більш відповідну потребам такого роду закладів». Після цього попечитель округу О.Воскресенський звернув увагу на Белгород, куди й було переведено педагогічні курси з Харкова та Курська. Утримання вчительських семінарій у великих центрах спричиняло суттєве фінансове навантаження на казну, порівняно з віддаленими містечками. До того ж вищий рівень життя ставав додатковою перешкодою для незаможних вихованців. Керуючись цими міркуваннями та відсутністю приміщень, попечитель Київського навчального округу П.Антонович клопотав про перенесення семінарії з Києва до Коростишева, а його колега з Одеси С.Голубцов зробив свій вибір на користь Каховки. В обох випадках виникли супутні перешкоди. Зокрема для Коростишева було складно підібрати викладачів, адже в Києві ці обов'язки виконували запрошені вчителі місцевих гімназій. Урешті П.Антоновичу довелося просити підвищити оклади для пошуку конкурентної заміни. Зате відкрити вчительську семінарію в Каховці не вдалося, оскільки там не знайшлося підходящого приміщення. Виходом із ситуації стала передача в 1872 р. Херсонською міською управою звільненої будівлі училища торгового мореплавства та фінансова допомога місцевого земства в ремонтних роботах²⁷. Підготовлений до переїзду з Миколаєва до Каховки навчальний заклад вирушив до губернського центру, не без допомоги земства, яке отримало квоту в 10 власних стипендіатів.

Ці вчительські семінарії ще не встигли запрацювати в повній мірі, як міністерство вирішило подвоїти (1871 р.), а потім і потроїти (1873 р.) їх кількість. Побуває думка, що Д.Толстой тривалий час неприхильно ставився до ідеї відкриття вчительських

²⁴ Университеты и средние учебные заведения в 50-ти губерниях Европейской России и 10-ти Привислянских по переписи 20-го марта 1880 г. – Санкт-Петербург, 1888. – С.20–38.

²⁵ РГИА. – Ф.733. – Оп.203. – Д.1976. – 1875–1878 гг. – Л.3–14; *Алсинцев И.* История гимназического образования в России (XVIII и XIX в.). – С.332–337.

²⁶ ПСЗ РИ. – Собр.2. – Т.46. – Санкт-Петербург, 1874. – Отд.1: 1871. – №49656. – С.732–733.

²⁷ Сборник постановлений... – Т.5. – Стб.161–170, 483–490, 1442–1443.

семінарії і пізніше змінив власне ставлення «під тиском прогресивної громадськості»²⁸. Дійсно, по відношенню до Правобережжя, у 1866 р. міністр стверджував, що «не потрібні дорогі вчителі» та «їх можна знайти у сільському духовництві»²⁹. Таку думку не поділяла місцева адміністрація, а додатково її нежиттєздатність продемонстрували політичні обставини й реальний рівень педагогічної кваліфікації православних священиків. Крім того, у наведених словах криється спрощене бачення попередніх пропозицій київського генерал-губернатора М. Анненкова. Ще в 1863 р. той доводив, що «найкращим засобом для підготовки вчителів для народних шкіл було б створення педагогічних семінарій», однак до того часу доречно використовувати потенціал духовенства³⁰. Пізніша аргументація міністерства щодо розширення мережі закладів педагогічної освіти зумовлена необхідністю у кваліфікованих кадрах та значним відставанням від сусідніх держав. Крім того, інспектори народних училищ постійно нарікали на низький рівень підготовки вчителів. Тож на території Харківського й Одеського навчальних округів нові семінарії було відкрито в Байрамчі Бессарабської (нині с. Миколаївка-Новоросійська), Вовчанську Харківської та Новому Бузі Херсонської губерній³¹.

Поліетнічний склад населення в межах Одеського навчального округу визначив деякі відмінності в розвитку системи освіти, зокрема педагогічної. Для прикладу, у середині 1880-х рр. у Таврійській губернії існувало 517 різноманітних татарських початкових училищ (медресе, мектеби, приватні, міністерські), 211 – у колоніях (німецьких, чеських, польських, литовських), 90 – православних парафіяльних, 56 єврейських (хедери, талмуд-тори, приватні), 11 – караїмських (міністерські та підпорядковані гахаму), 7 – вірменських³². Саме для перших із перерахованих і, що більш важливо, для російщення «татар-магометан», котрі нібито «фанатизуються численним духовництвом», у 1872 р. у Сімферополі було відкрито татарську вчительську школу. По відношенню до цієї групи населення міністерство намагалось проводити дуже обережну асиміляційну політику, уникаючи радикальних заходів, які могли б породити «побоювання щодо зазіхання уряду на відхилення дітей (татар – В.М.) від їхньої віри»³³. Подібна мета ставилася під час запровадження в Байрамчанській учительській семінарії окремої учнівської квоти для дітей поселенців бессарабських колоній (до 10%) та надання дозволу навчатися в усіх аналогічних закладах особам неправославного християнського віросповідання³⁴.

Порівняно з цим, різкіше проявлялися національна політика й кадрові проблеми у правобережній частині Київського навчального округу, де не існувало земств. У 1874 р. до Коростишівської вчительської семінарії додалася ще одна – в Острозі на Волині. У цьому «особливо важливому» регіоні ситуація з педагогічною підготовкою вчителів була критичною, більшість цих посад обіймали «або відставні нижчі військові чини, або волосні писарі, або ж селяни та селянки, які ледве вміють читати». Нестача кваліфікованих кадрів стримувала розвиток мережі початкових шкіл, а погане навчання в наявних викликало «нарікання й невдоволення» сільських громад. Міністерство неодноразово звертало увагу попечителя Київського навчального

²⁸ *Поліщук М.С.* Учительські семінарії в Правобережній Україні в другій половині XIX ст. – С.56.

²⁹ *Рождественский С.В.* Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения... – С.749.

³⁰ Сборник постановлений... – Т.4. – Стб.1169.

³¹ Свод главнейших законоположений и распоряжений о начальных народных училищах и учительских семинариях / Сост. П. Аннин. – Санкт-Петербург, 1880. – Ч.IV. – С.55–116.

³² Общий очерк состояния народных училищ Таврической губернии за 1887 г. / Сост. В.Штейн. – Бердянск, 1888. – С.9–10.

³³ Сборник постановлений... – Т.5. – Стб.746, 765–766.

³⁴ Там же. – Т.7. – Стб.685–686.

округу на ці проблеми. У відповідь П. Антонович незмінно наголошував на потребі у двох нових педагогічних семінаріях – на Волині й Поділлі. З огляду на дефіцит коштів, відомство погодилося відкрити лише одну – в Острозі. Місто займало центральне розташування в губернії, мало чоловічу та жіночу прогімназію і, що не менш важливо, було «колись одним із найнадійніших пунктів охорони російських інтересів»³⁵.

Доречно сказати, що ідея відкриття навчальних закладів у невеликих віддалених населених пунктах із метою економії чи рівномірної територіальної охопленості населення не завжди виправдовувала себе. У згаданому випадку з вибором містечка Байрамча для вчительської семінарії попечитель округу С. Голубцов керувався наявністю підвідомчих 14 дес. землі та придатних будівель, які використовувалися командуванням Новоросійського козацького війська. Удалося домовитися і про фінансову підтримку від земств: 3 тис. руб. від Акерманського повітового та 5 тис. від Бессарабського губернського³⁶. Утім, коли заклад відкрився, то виявилось, що мало хто бажає в ньому навчатися. Із часом почали проявлятися вади в організації навчального процесу, вплив революційних ідей на учнів, «незадовільний стан» будівель. Урешті 1908 р. Байрамчанську семінарію було переведено до Акермана – як «більш зручного й більш культурного пункту»³⁷.

Як інший, дещо пізніший, приклад невдалого вибору віддаленого неадміністративного центру для створення навчального закладу доречно навести ситуацію з відкриттям ремісничого училища у Сумському повіті Харківської губернії. «Боротьба» між Сумами та Білопільям тривала з початку 1880-х рр. і завершилася на користь другого. Місцева влада використала аргументи щодо перенасичення повітового центру закладами освіти, дешеvizни проживання й харчування, сприятливого територіального розташування. Коли ремісниче училище запрацювало (це сталося лише 1893 р.), виявилось, що «вибір місця на околиці повіту» був невдалим, проявилися прорахунки в навчанні, проблеми з матеріальним забезпеченням, а випускники не залишалися працювати в місцевих селах³⁸.

«Швидкість руху в усіх сферах громадського й державного життя, у тому числі прагнення народонаселення до освіти» спонукало профільне відомство продовжити розширення мережі семінарій для підготовки «придатних та благонадійних учителів». Тож у 1875 р. до наявних додалися ще шість, зокрема у Харківському (Вороніж) та Одеському (Преслав) навчальних округах³⁹.

Крім мережі семінарій, із 1872 р. передбачалося відкрити 7 учительських інститутів, кожен з яких щороку мав випускати по 20 осіб. За кілька років це завдання було виконане. У 1874 р. відкрився вчительський інститут у Феодосії для Одеського навчального округу, тоді ж – у Глухові для Київського, у 1876 р. – у Белгороді (тут вже існувала згадувана семінарія) для Харківського⁴⁰.

Паралельно реорганізовувалася єврейська педагогічна освіта. Наявні рабинські училища мали стати органічною частиною загальноімперської системи навчання. У рамках цих змін із 1873 р. запрацював Житомирський єврейський учительський інститут. Цей заклад постав на зміну місцевого рабинського училища і призначався для

³⁵ Сборник постановлений... – Т.6. – Стб.696–704.

³⁶ Циганенко Л. Педагогічна семінарія в Байрамчі: маловідомі сторінки педагогічної освіти... – С.122–123.

³⁷ РГИА. – Ф.1276. – Оп.4. – Д.705. – 1908 г. – Л.2–3.

³⁸ Журнали Сумского очередного уездного земского собрания 5, 6, 7, 8 и 9 сентября 1887 года, с приложениями. – Х., 1888. – С.166–174.

³⁹ Сборник постановлений... – Т.6. – Стб.813, 819.

⁴⁰ Пружевин А. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию. – Санкт-Петербург, 1898. – С.434.

підготовки вчителів єврейських початкових шкіл, «слухняних обрусителів єврейської молоді»⁴¹. Незважаючи на відсутність зауважень до роботи інституту від інспекторів та його популярність серед населення, через десять років виявилось, що нібито випускників «занадто велика кількість» і мало хто з них знаходить вакансію. Тож 1885 р. заклад було закрито – начебто через його «непотрібність». За рік до цього аналогічна доля спіткала Житомирське єврейське ремісниче училище, а як причина декларувався намір влади ліквідувати «єврейську відособленість» і потенційні «шкідливі наслідки» у вигляді «поступового зближення євреїв з іншим населенням»⁴². На фоні дефіциту педагогічних кадрів таке рішення обумовлювалося винятково політичними міркуваннями, а не об'єктивними причинами.

Реформа освіти на Правобережжі України

Після повстання 1863 р. влада докладала зусиль для нейтралізації польського впливу й виховання підростаючого покоління в дусі «відданості» самодержавству. У 1867 р. імператор підтримав клопотання попечителів Київського та Віленського навчальних округів О.Ширина-Шихматова й І.Корнілова щодо збільшення для «західних губерній» (за винятком Києва) квоти звільнених від оплати за навчання в гімназіях і прогімназіях «бідних і старанних учнів [...] православного віросповідання» – із 10% до 20% від загальної кількості вихованців⁴³.

Помітна фінансова підтримка надавалася тутешнім чиновникам та педагогам «російського походження й уродженцям остзейських губерній». Із 1867 р. вони почали отримувати прогонні та підйомні (піврічний оклад) кошти. Для цього на три правобережні губернії було передбачено 3 тис. руб. «із відсоткового збору з маєтків місцевих поміщиків польського походження»⁴⁴. У наступному році частина цивільних чиновників правобережної частини Київського навчального округу (штатні службовці Університету св. Володимира, гімназій у Києві, Житомирі, Кам'янці-Подільському, Білій Церкві, Немирові, Рівному) тієї ж національної категорії, із приставкою «благоннадійні» до остзейців, почала отримувати додаткову 50-відсоткову надбавку до жалування. Потрібні для цього 7665 руб. передбачалося отримати знову-таки за рахунок зборів із маєтків польських поміщиків⁴⁵.

Із 1869 р. на Правобережжі почалася реалізація цілісної реформи. Наявні дворянські училища (в Радомишлі, Луцьку, Теофіполі, Овручі, Чорному острові), повітове в Каневі та зразковий жіночий пансіон у Києві ліквідовувалися із заміною на систему 32-х двокласних чоловічих і жіночих міських училищ. Таке рішення було зумовлене «винятковими умовами громадянського побуту цього краю й міркуваннями політичного характеру». На практиці ж відбулося консервування розвитку початкової освіти у правобережних містах до кінця XIX ст. Цікаво, що відкриття училищ минуло Київ, Острого, Рівне, Чигирин. Лише в останньому з них у 1874 р. було реорганізовано повітове училище на міське з метою економії коштів⁴⁶. Пізніше міністр О.Ніколаї відверто констатував відсутність у документації пояснення причини виключення названих міст із загального переліку. Тож він припускав, що це пов'язано

⁴¹ Рудницька Н.В. Професійна освіта євреїв Волині у XIX – на початку XX ст. – С.130–131.

⁴² Сборник постановлений... – Санкт-Петербург, 1893. – Т.9. – Стб.112–114; Т.10. – Санкт-Петербург, 1894. – Стб.224–227.

⁴³ Там же. – Т.4. – Стб.422–423.

⁴⁴ ПСЗ РИ. – Собр.2. – Т.42. – Санкт-Петербург, 1871. – Отд.І: 1867. – №44120. – С.23–24.

⁴⁵ Сборник постановлений... – Т.4. – Стб.630–632.

⁴⁶ РГИА. – Ф.1149. – Оп.9. – Д.88. – 1882 г. – Л.2–7.

з існуванням у них дворянських пансіонів та повітових училищ, які готувалися до реорганізації на прогімназії. До початку 1880-х рр. на утримання вже 33-х правобережних міських училищ витрачалося майже 147 тис. руб. Коли Київська дума спробувала отримати дозвіл на відкриття аналогічного закладу, то виявилось, що такого права немає як у попечителя округу, так навіть у міністерства. Питання вирішилося після розгляду в Державній раді та внесення відповідних змін до закону 1869 р.⁴⁷

Окремо ставився амбіційний план створити всеохопну мережу зі 126 однокласних сільських училищ, виділялися додаткові кошти на підтримку парафіяльних шкіл і приватних жіночих пансіонів. Натомість міністерство не було зацікавлене в розвитку гімназій на Правобережжі. Д.Толстой стверджував, що «не потрібно відволікати від народу кращі сили, ставлячи селян шляхом [надання їм] гімназійної освіти в невластиве їм народженню становище». На його думку, підходящими для них були парафіяльні та ремісничі школи. «Винятковим талантам [...] завжди знайдеться місце в існуючих гімназіях», тож не потрібно розширювати їх мережу, щоб «задовольняти потреби в освіті дітей нечисленного класу польських поміщиків і шляхти», підкреслював міністр⁴⁸.

Відкинувши ідею подальшого розвитку мережі юнацьких гімназій (7 закладів на три губернії з 5,5 млн населення), відомство зосередило всю повноту уваги на вихованцях діючих закладів. У 1870 р. Д.Толстой звітував імператору, що в гімназіях «південно-західних губерній Київського навчального округу російська мова, завдяки попереднім заходам, які неухильно підтримуються, уже набула серед учнів панівного значення»⁴⁹. Це вимірювалося показниками успішності та спостереженнями за приватним спілкуванням «як у стінах закладів, так і на учнівських квартирах».

Реалізація плану 1869 р. поглинала майже 264 тис. руб. на рік. Про його втілення ще з 1857 р. клопотав генерал-губернатор І.Васильчиков. Лише під впливом повстання 1863 р. відбулося форсування цих задумів «для підтримання у краї духу російської народності» на противагу «польському впливу на народ». Це робилося шляхом розвитку православних церковнопарафіяльних і ремісничих шкіл, сільських народних училищ.

Паралельно цим процесам із 1869 р. по всій Російській імперії для уникнення небажаних кадрових рішень та проникнення у середовище учнів потенційно «шкідливих ідей» вибудовувалася централізована система нагляду. На місцях її основу сформував інститут інспекторів народних училищ. 34 чиновника (по одному на кожену земську губернію та Бессарабію) в повній мірі відповідали за «спостереження» за підвідомчими навчальними закладами: від характеру викладання й поповнення бібліотек до особового складу та матеріального забезпечення⁵⁰. Окремо при управлінні Київського навчального округу, винятково для народних училищ Київської, Подільської та Волинської губерній, призначалося по двоє (всього шість) інспекторів для кожного регіону. Вони мали повний контроль над цими закладами і власний колегіальний орган – раду інспекції на чолі з попечителем.

У 1873 р. кількість інспекторів народних училищ на Правобережжі довелося подвоїти, із шести до дванадцяти, у зв'язку з великою кількістю підконтрольних їм закладів освіти (450 нижчих і понад 3,1 тис. церковнопарафіяльних), неможливістю здійснювати «постійний та пильний нагляд і керівництво»⁵¹. Для всіх інших губерній

⁴⁷ Там же. – Л.6–11.

⁴⁸ Сборник постановлений... – Т.4. – Стб.1146–1212.

⁴⁹ Извлечение из всеподданнейшего отчёта министра народного просвещения за 1870 г. // ЖМНП. – Санкт-Петербург, 1872. – Ч.160. – С.40.

⁵⁰ Сборник постановлений... – Т.4. – Стб.1221–1224; Т.5. – Стб.532–549.

⁵¹ Там же. – Т.5. – Стб.1710–1724.

запровадження по одній додатковій посаді відбулося через три роки. Нововідкриті вакансії були швидко заповнені, але, зважаючи на рівень завантаженості й політичної відповідальності, майже кожного року 1–2 чиновника змінювалися. До 1880 р. на інспекторських посадах удалося втриматися статському раднику Ю.Добрашеву та колезькому асесору О.Соловійову⁵². Нерідко той, хто добре себе зарекомендував, отримав директорство в гімназії.

Ставлення громадськості до цих чиновників було досить неоднозначним. На думку авторитетного земського діяча М.Корфа інструкція 1871 р. надала «інспектору народних училищ не лише поліцейське, а й педагогічне значення»⁵³. Спектр повноважень був настільки широким, що виникали обґрунтовані сумніви в можливості їх ефективного виконання. У 1874 р. нове «Положення про початкові народні училища» зробило інспекторів ще більш впливовими завдяки зменшенню влади колегіальних училищних рад. Поступово у пресі почала регулярно з'являтися інформація про конфлікти між ними та вчителями. Поширення народницького руху загострило увагу не на виправленні вад в організації навчально-виховного процесу, а на контролі політичної «благонадійності» педагогів. «Багато інспекторів народних училищ поставилися до своєї справи винятково з точки зору слідчого [...], дозволяючи собі найприскіпливіше ставлення не лише до викладання і до дій учителя у школі, але і до його приватного життя» – відверто констатував згаданий М.Корф⁵⁴. Водночас звіти цих чиновників були чи не єдиним джерелом інформації про реальний стан початкових шкіл.

Міністерські ревізії навчальних округів

Упродовж своєї каденції Д.Толстой щороку практикував поїздки до певного регіону Російської імперії з метою ревізії діяльності навчальних округів. Двічі він ревізував Одеський (1867 р. – Керч, Миколаїв, Херсон, Одеса; 1875 р. – Катеринослав, Херсон, Миколаїв, Ананьїв, Одеса, Феодосія, Керч), по одному разу – Харківський (1870 р. – Харків) та Київський (1873 р. – Київ, Чернігів, Кам'янець-Подільський) округи. У цих роз'їздах його обов'язково супроводжував попечитель. Зазвичай до приїзду міністра приурочувалося відкриття нових закладів освіти, улаштовувалися пишні прийоми та обіди за участі окружного керівництва, представників губернської й міської влади, депутацій із регіонів, авторитетних дворян тощо.

Першочергове значення приділялося університетським центрам, зокрема Одесі. Новоросійський університет відкрився лише за два роки до першого приїзду Д.Толстого як міністра в 1867 р. Тоді він висловив занепокоєння кадровою неуккомплектованістю та непристосованістю приміщень⁵⁵. За результатами огляду для університету було виділено додаткові кошти, однак чи не щороку Д.Толстой ставив його на останнє місце серед аналогічних закладів. Щоправда, уже у звіті відомства за 1879–1881 рр. констатувалося, що в найгіршому фінансовому становищі перебуває Харківський університет. Для порівняння: за цей період заклад отримав 9 тис. руб. пожертв, тоді як Новоросійський – майже 31,5 тис. руб.

⁵² Список лицам, служащим по ведомству Министерства народного просвещения: 1880/81 учебный год. – Санкт-Петербург, 1880. – С.579–585.

⁵³ Корф Н.А. Наше школьное дело: Сборник статей по училищеведению. – Москва, 1873. – С.13.

⁵⁴ Корф Н.А. Об инспекции народных училищ // Народная школа. – 1881. – №1. – С.21.

⁵⁵ Речи и статьи графа Д.А.Толстого. – Санкт-Петербург, 1876. – С.10; Извлечение из весподданнейшего отчёта министра народного просвещения за 1867 г. // ЖМНП. – Санкт-Петербург, 1869. – Т.142. – С.10–11.

У 1870 р. Д.Толстой відвідав Харків і на зустрічі з професорським та викладацьким складом запевнив, що за чотири роки свого врядування намагався зберігати університетську автономію, котра може бути плідною, якщо використовується на користь науки та слухачів навчального курсу⁵⁶. Ці слова розходилися з реальними діями. Як відомо, спочатку в 1868 р. було запроваджено обрання професорів простою більшістю голосів ради університету замість 2/3, а 1875 р. запрацювала спеціальна комісія для підготовки змін статуту 1863 р.⁵⁷ У звіті за результатами поїздки Д.Толстой відзначив слабкість матеріальної бази, нераціональність використання орендованих приміщень. Одним із наслідків ревізії стало виділення додаткових кредитних коштів на посилення кадрового складу й розширення бібліотеки⁵⁸.

Будучи обер-прокурором Св. Синоду Д.Толстой паралельно ревізував духовні навчальні заклади. Зокрема в Кам'янці-Подільському та Чернігові восени 1873 р. він знайшов час для огляду чоловічих і жіночих гімназій, духовних семінарій та училищ⁵⁹. У 1867 р. в Керчі, де врочистий обід улаштувала міська влада, міністр у промові виділив гімназію, відкриту 1863 р. зусиллями місцевої громади на базі повітового училища. Заклад отримував майже у 2,5 рази більше коштів від міста, порівняно з державним фінансуванням. У Херсоні обід ініціював губернський предводитель дворянства Є.Касінов, тому Д.Толстой відзначив матеріальний внесок (100 тис. руб.) цієї верстви в побудову для місцевої гімназії «кращої будівлі у всьому Одеському навчальному окрузі»⁶⁰.

Особливою пишністю на честь міністра вирізнявся банкет у Києві 21 жовтня 1873 р. Уся губерньська, військова, релігійна та дворянська верхівка зібралася, щоб висловити свою повагу Д.Толстому. Під час цієї поїздки міністр зустрівся з делегацією від місцевої влади та земства Глухова, яка успішно клопотала про відкриття вчительського інституту, погодившись подарувати для закладу будівлю вартістю 20 тис. руб.⁶¹ Натомість у 1875 р. міський голова Керчі Є.Ханджопуло безрезультатно просив про відкриття реального училища. На той час уже було вирішено питання на користь Севастополя⁶². Зате в Миколаєві міністр сам висунув ініціативу щодо відкриття вищого технічного училища, яку вдалося частково реалізувати лише 1902 р. у формі середнього механіко-технічного училища.

Здебільшого очільник відомства під час регіональних поїздок потрапляв у коло відданих чиновників та вислуховував хвалебні відгуки. Натомість невдоволення Д.Толстого викликало подання двох колективних звернень під час візиту до Харкова у жовтні 1870 р. Підписанти (понад 200 осіб) просили посприяти реорганізації жіночих середніх закладів освіти «в реальні, із програмою, пристосованою до університетського курсу» та клопотали «про допущення жінок до навчання в існуючих університетах». У відповідь Д.Толстой підкреслив відсутність такої «потреби для загальних державних цілей»⁶³.

⁵⁶ Приём г. министром народного просвещения гг. профессоров и преподавателей Харьковского университета // Там же. – Санкт-Петербург, 1870. – Т.149. – Отд.4. – С.1.

⁵⁷ Щетинина Г.И. Университеты в России и устав 1884 г. – С.55–56.

⁵⁸ Протоколы заседаний совета Императорского Харьковского университета и приложения к ним. – 1871 г. – №4. – Х., 1871. – С.91–92, 123–125.

⁵⁹ Посещение Черниговской духовной семинарии Дмитрием Андреевичем Толстым // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям: Часть неофициальная. – 15 октября 1873 г. – №20. – С.361–368; Посещение Дмитрием Андреевичем Толстым духовно-учебных заведений в г. Каменце // Подольские епархиальные ведомости. – 1 ноября 1873 г. – №21. – Отд.2. – С.697–699.

⁶⁰ Речи и статьи графа Д.А.Толстого... – С.5, 8.

⁶¹ Родевич М. Несколько слов об учительских институтах // ЖМНП. – Ч.182. – Отд.3. – С.23–24.

⁶² Севастопольское Константиновское реальное училище. – Севастополь, 1881. – С.7–14.

⁶³ По поводу женского адреса, поданного г. министру народного просвещения в г. Харькове // ЖМНП. – Санкт-Петербург, 1870. – Ч.151. – С.269–274.

У цілому результати освітньої політики Д.Толстого неоднозначні. Статистичні дані формують винятково позитивну картину. За 1865–1880 рр. загальні витрати профільного міністерства зросли з 6,46 млн руб. до 16,78 млн руб. Вражаючі показники росту демонструвала початкова освіта. Кількість нижчих училищ усіх відомств та розрядів збільшилася на понад 16,3 тис. закладів, із них 7,2 тис. – земські однокласні. Ці цифри цілком відображали динаміку, властиву й для українських губерній, де мережа закладів середньої освіти, з певною обумовленою специфікою, також розвивалася прискорено. У 1865 р. в Київському, Одеському й Харківському навчальних округах діяли 28 гімназій. До 1880 р. їх кількість складала 35, а новостворених реальних училищ налічувалося 23. За цей час контингент їхніх учнів зріс майже вдвічі: із 10,36 тис. до 19,63 тис. осіб⁶⁴. Водночас доречно говорити про поступову централізацію контролю в руках призначуваних чиновників (інспекторів, директорів, попечителів), а не колегіальних чи виборних органів (училищні ради, ради університетів, ректори), як це було в першій половині 1860-х рр. На численних прикладах постає картина превалювання заходів російщення та політичної мотивації під час ухвалення рішень про стратегію розвитку певних типів навчальних закладів. Яскраво це проявлялося на Правобережжі України, де урядовою ідеєю фікс було протистояння з польським національним рухом. Тотальна економія казенних коштів менше бралася до уваги в південних районах Одеського навчального округу (насамперед Крим). На Лівобережжі змінювати міністерські освітні плани вдавалося лише завдяки щедрим асигнуванням із боку міської влади, земств та окремих представників дворянства. Така управлінська модель і прагнення до стандартизованих підходів спричиняли деформації мережі навчальних закладів, їх надмірну концентрацію у великих адміністративних центрах (Київ, Одеса, Харків). Як результат, кожна ланка освіти потребувала модернізації, одна реформа змінювала іншу, а метаморфози політичної ситуації надавали їм перманентного характеру.

REFERENCES

1. Bogatova, T.V. (2011). *Aleksandr Abramovich Voskresenskij, 1808–1880*. Moskva. [in Russian].
2. Golovnin, A.V. (2004). *Zapiski dlya nemnogikh*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
3. Grebtsova, I.S. (2017). Odesskij period deyatelnosti popечitelja uchebnogo okruga S.P.Golubtsova. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu. Seriya "Bibliotekoznavstvo, bibliografiznavstvo, knyhoznavstvo"*, 22 (vol.1), 97–108. Odesa. [in Russian].
4. Kholmogorova, E.S., Kholmogorov, M.K. (1998). *Vitse-imperator*. Moskva. [in Russian].
5. Polishchuk, M.S. (1994). Uchytelski seminarii v Pravoberezhnii Ukraini v druiii polovyni XIX st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 54–60. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Rudnytska, N.V. (2001). Profesiina osvita yevreiv Volyni u XIX – na pochatku XX st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 123–132. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Shchetinina, G.I. (1976). *Universytety v Rossii i ustav 1884 g.* Moskva. [in Russian].
8. Tsyhanenko, L. (2018). Pedahohichna seminarii v Bairamchi: malovidomi storinky pedahohichnoi osvity v Bessarabii (70–80-ti rr. XIX st.). *IV Dunaiski naukovy chytannia: humanitarna osvita v teorii ta praktysti*, 121–124. Izmail. [in Ukrainian].

⁶⁴ Извлечение из отчёта по управлению Киевским учебным округом, за 1865 г. // Там же. – Санкт-Петербург, 1866. – Ч.130. – Отд. II. – С.269–270; Извлечение из отчёта по управлению Одесским учебным округом, за 1865 г. // Там же. – Ч.131. – Отд. II. – С.3–5; Извлечение из отчёта по управлению Харьковским учебным округом, за 1865 г. // Там же. – С.287–290; Начальное народное образование в России / Под ред. Г.Фальборка, В.Чарнолуцкого: В 4 т. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1900. – С. XIV; Университеты и средние учебные заведения в 50-ти губерниях... – С.20–39.

Volodymyr MYLKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Research Fellow,
Department of History of Ukraine 19th – Early 20th Century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), mylko_v@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0531-1150>

Modernization of the Education System in Ukraine in the Second Half of the 1860s and 1870s (On the Example of Educational Districts)

Abstract. The aim of the article is to analyze the peculiarities of the management of educational institutions of Kyiv, Kharkiv and Odesa educational districts in the second half of the 1860s – 1870s, particularly the characteristics of modernization changes. **Methodological basis** was formed with historical and systemic (consideration of the studied processes as interconnected, separate types of educational institutions as part of a holistic education system), historical-comparative (clarification of common and distinctive features of ministerial policy on the example of different regions) and historical-genetic (disclosure of managerial changes, description of their causal relationships) approaches. **Scientific novelty** is determined by the study of the specifics of management and modernization of education, the characteristics of the implementation of ministerial policy on the example of educational districts of Ukraine. The emphasis on the peculiarities and consequences of the implementation of initiatives allowed to move away from the common stereotypical characterization of processes from a purely negative perspective and, at the same time, to pay attention to the politicization of decisions. **Conclusion.** The accelerated socio-economic development has formed the society's demand for growth in the network of educational institutions. Getting a good education has been seen as an effective method of self-realization of the individual. Instead, the ministerial course has been under the influence of changing political conjuncture, limited financial resources, the tendency to centralize, and the strengthening of inspections. Russification processes dominated in the Ukrainian regions. On the Right Bank they combined fears of Polish influence. There was more attention to the trade and economic governorates of the South. On the Left Bank there was a high level of initiative of the local community. This contributed to the concentration of educational institutions in large administrative centers (Kyiv, Odesa, Kharkiv) and ineffective decisions about their location in remote provinces.

Keywords: educational district, trustee, gymnasium, real school, inspector, pedagogical education, inspection.

Ірина АВТУШЕНКО

докторка історичних наук, доцентка,
професорка кафедри теорії та історії держави і права,
Національний транспортний університет
(Київ, Україна), irena_avtushenko@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3987-4034>

Тетяна СТОЯН

докторка історичних наук, професорка,
професорка кафедри міжнародних відносин та гуманітарних студій,
Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова
(Київ, Україна), stoyan.ta@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6047-166X>

Репресії проти військовослужбовців в УСРР–УРСР у 1920–1930-х рр.: особливості та наслідки

DOI: <https://doi.org/10.15407/!!!!>

УДК: 94(477.7):355.33«1920/1939»

Анотація. Мета дослідження полягає у з'ясуванні цілей, механізмів і методів здійснення політичних репресій проти командного складу Червоної армії на території радянської України в 1920–1930-х рр., висвітленні їх наслідків, впливу на боєздатність збройних сил та на морально-психологічний стан військовослужбовців. **Методологія.** Використано комплекс загальнонаукових (аналіз, синтез, порівняння, діалектичний) та спеціально-наукових (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний) методів історичного пізнання. **Наукова новизна.** Проаналізовано репресивну політику вищого керівництва держави стосовно військовослужбовців крізь призму встановлення всеосяжного контролю за армією і флотом із боку каральних органів. Установлено, що терор проти командних кадрів мав чітке політичне забарвлення. Тотальний характер репресій указує на системний терор як неухильний політичний курс, що мав на меті не просто знищити політичних конкурентів, а змусити суспільство покійрно реалізовувати вказівки центру. **Висновки.** Втління сталінським керівництвом власного політичного курсу неминуче вело до широкомасштабних репресій, які стали універсальним засобом жорсткого контролю суспільства, збереження влади, забезпечення функціонування партійно-державної системи, придушення будь-яких спроб інакодумства, зокрема в армії. Репресії проти командного складу дислокованих в УСРР–УРСР військ призвели до нестабільності в командуванні Київського й Харківського військових округів, зниження рівня професійності, управлінського досвіду командно-політичного складу, встановлення гнітючого психологічного клімату, атмосфери донощитва. Нищення командних кадрів усіх рівнів суттєво підірвало міць Червоної армії, що особливо дається взнаки на початковому етапі німецько-радянської війни.

Ключові слова: Червона армія, репресії, військовослужбовці, командний склад, справа «Весна», Київський військовий округ, Харківський військовий округ.

Попри наявність значної кількості досліджень із проблематики репресій у Червоній армії в 1920–1930-х рр., залишаються окремі прогалини в осмисленні цього явища, що потребує подальших пошуків. Так, ще не знайшла належного висвітлення специфіка репресій проти командирських кадрів на території УСРР–УРСР

у вказаний період та їх наслідки. Усебічний аналіз фактів, установлення причинно-наслідкових зв'язків між ними, виявлення особливостей, безпосередніх і віддалених наслідків репресій стосовно командного армійського складу дозволить відтворити історичну правду про політичний терор у Червоній армії, детально з'ясувати механізм репресивної політики радянської влади у військовій сфері.

Перші кроки в дослідженні репресивної політики сталінського керівництва було зроблено під час хрущовської «відлиги». У 1960 р. вийшла друком книжка представника української діаспори Г.Костюка, в якій він, аналізуючи репресії тоталітарного режиму, звернув увагу на вигадану владою «націонал-фашистську організацію України», за нібито належність до якої розстріляли Й.Якіра, Я.Гамарника та ін.¹

У другій половині 1980-х рр., із демократизацією суспільства, розпочався бурхливий етап у розвитку історіографії цієї проблеми. З'явилися студії Д.Табачника², А.Кавтарадзе³, колективна праця за редакцією П.Бобилева⁴ про політичні репресії сталінського режиму стосовно командних кадрів у 1920–1930-х рр., їх причини та наслідки. Серед тогочасних публікацій слід відзначити вихід у світ документальних матеріалів із секретних фондів партійного архіву⁵.

На початку 1990-х рр. вийшли друком праці, що торкалися репресій проти військових кадрів у сталінські часи. Зокрема дослідження за редакцією О.Яковлева⁶, Ю.Шаповала⁷, в яких наголошувалося на масштабі репресій та на відвертому фальсифікуванні кримінальних справ. У виданій 1993 р. колективній монографії досить ґрунтовно, із використанням нових документальних джерел, висвітлено репресії проти військовослужбовців, що мали масовий характер і торкнулися 44 тис. командирів і політпрацівників армії та флоту, понад третина з яких (15 тис.) припадала на Київський військовий округ⁸.

Особливої уваги заслуговує доробок військового історика О.Сувенірова⁹, котрий, аналізуючи витоки репресій у Червоній армії, пов'язує їх не тільки з переслідуваннями колишніх учасників опозиції, а й військовослужбовців, які служили ще у царській армії. Автор акцентує увагу на фальсифікації справи «Весна». Монографія Я.Тинченка¹⁰, в якій використано архівні матеріали Служби безпеки України, допомагає відновити маловідомі сторінки життєвого шляху колишніх офіцерів, розгром Українського військового округу. У журналі «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» з'явилася низка документальних публікацій С.Кокіна та О.Пшеннікова¹¹, О.Бажана¹², що містили добірку з архівних кримінальних справ військовослужбовців Червоної

¹ Костюк Г. Сталінізм на Україні: Генеза і наслідки. – К., 1995. – 508 с.

² Табачник Д.В. Репресії проти військових кадрів наприкінці 30-х рр. (на матеріалах Київського та Харківського військових округів) // Сталінізм: деякі аспекти внутрішньої та зовнішньої політики. – К., 1988. – С.3–25; Його ж. Масовий терор проти військових кадрів на Україні наприкінці 30-х рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип.1. – К., 1991. – С.85–103.

³ Кавтарадзе А.Г. Военные специалисты на службе Республики Советов 1917–1920 гг. – Москва, 1988. – 277 с.

⁴ Советские Вооруженные Силы, 1918–1988: Вопросы и ответы: Страницы истории / П.Н.Бобылев, С.В.Липицкий, М.Е.Монин. – Москва, 1987. – 415 с.

⁵ Дело о так называемой «антисоветской троцкистской военной организации» в Красной Армии // Известия ЦК КПСС. – 1989. – №4. – С.41–104.

⁶ Реабилитация: Политические процессы 30–50-х гг. / А.Н.Яковлев. – Москва, 1991. – 492 с.

⁷ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х рр.: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – 351 с.

⁸ Жертвы репрессий / Отв. ред. Ю.С.Шемшученко. – К., 1993. – 275 с.

⁹ Сувениров О.Ф. Трагедия РККА: 1937–1938. – Москва, 1998. – 528 с.

¹⁰ Тинченко Я.Ю. Голгофа русского офицерства в СССР 1930–1931 гг. – Москва, 2000. – 496 с.

¹¹ Кокін С., Пшенніков О. Без строку давності // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – №1/2. – С.135–138; 1998. – №1/2. – С.135–173; 2000. – №2/4. – С.113–128; Їх же. Справа «Всесоюзної військово-офіцерської організації «Весна» // Там само. – 2002. – №1. – С.11–85.

¹² Бажан О. Репресивна діяльність органів ВУЧК–ДПУ–НКВС–КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2011. – №1. – С.156–234; Його ж. «Ми всіх ворогів народу зметемо з лиця землі,

армії, різноманітні довідки та записки працівників каральних органів, які свідчили про масштаби репресій проти командних кадрів. У дослідженнях М.Шитюка й І.Ніколаєва¹³, Д.Веденєєва¹⁴ на основі відомчих архівів СБУ та МВС проаналізовано політичні процеси 1920–1930-х рр. проти військовослужбовців у радянській Україні, описано механізм їх організації та проведення. Проте особливості наслідків репресій стосовно військовослужбовців на території УСРР–УРСР у 1920–1930-х рр. ще потребують детальнішого вивчення.

Більшовики, прийшовши до влади, серед пріоритетів визначили виявлення офіцерів царської та добровольчої армій як своїх найбільших потенційних ворогів. Відповідно до наказу Петроградського військово-революційного комітету від 25 жовтня 1917 р., армійським комітетам і радам солдатських депутатів було наказано пильно наглядати за командним складом та не допускати відправки військових частин із фронту на Петроград. У документі зазначалося: «Офіцери, які прямо й відкрито не приєдналися до здійсненої революції, повинні бути негайно заарештовані як вороги»¹⁵.

Постановою Ради робітничо-селянської оборони від 2 липня 1919 р. було створено Особливу комісію з обліку колишніх офіцерів, котру очолив голова Центральної комісії у справах полонених і біженців, член колегії НКВС А.Ейдук¹⁶. Тоді ж видано інструкцію новоствореної комісії, що набула чинності як постанова Ради робітничо-селянської оборони республіки, в якій зазначалося: «Зі складу службовців у цивільних радянських установах повинні бути за можливості вилучені всі колишні офіцери, особливо учасники війни 1914–1918 рр.»¹⁷. Ставилося завдання взяти на облік усіх придатних для служби в армії осіб командного складу, котрі виконували роботу, що не потребувала спеціальних військових знань. Більшовики намагалися залучити конче потрібних їм військових спеціалістів для створення боездатних збройних сил.

Реєстрація означала «заведення справи», що здійснювалось у формі окремого обліку. Кілька років відбувався «затяжний відбір кадрів», у результаті чого в армії та на флоті було підібрано «найбільш цінний і випробуваний командний склад». 11 лютого 1925 р. з'явилася постанова ЦВК та РНК СРСР «Про списання з особливого обліку деяких категорій колишніх білих офіцерів та військових урядовців». Індულгенцію одержали не всі. Знімалися з обліку дві категорії: ті, які перебували на момент видання постанови в лавах армії та флоту, «нагороджені орденами Червоного або Трудового знаку – як на службі в Червоній армії і Червоному флоті», так і ті, котрі перебували у запасі¹⁸. Ця постанова діяла лише «до особливого розпорядження» й довічною охоронною грамотою не була.

У 1920–1922 рр. в УСРР відбувалися арешти і страти колишніх військовослужбовців царської та білих армій, національних формувань. Так, 1920 р. в Одесі слухалася справа 46 білогвардійських офіцерів, які добровільно здалися в полон та побажали

щоб не бруднили наш Радянський Союз...»: Великий терор на Київщині в 1937–1938 рр.: механізм, діапазон, специфіка // Там само. – 2017. – №1. – С.5–86.

¹³ Шитюк М., Ніколаєв І. Тоталітарний режим і військовослужбовці та працівники органів ДПУ–НКВС України в 20–50-ті рр. XX ст. – Миколаїв, 2007. – 273 с.; Шитюк М. Справа Всесоюзної військово-офіцерської «контрреволюційної» організації «Весна» [Електронний ресурс]: <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/13.pdf>

¹⁴ Веденєєв Д. Політичні репресії 1920–1980-х рр. та проблеми формування національної пам'яті [Електронний ресурс]: <http://www.istpravda.com.ua/research/2012/12/26/105584/>

¹⁵ Декреты Советской власти. – Т.1: 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. – Москва, 1957. – С.7.

¹⁶ Кавтарадзе А.Г. Военные специалисты на службе Республики Советов 1917–1920 гг. – С.137–138.

¹⁷ Там же. – С.235.

¹⁸ Збірник законів та наказів Робітничо-селянського уряду Союзу Радянських Соціалістичних Республік. – Москва, 1925. – №8. – С.6.

надалі служити радянській владі. Однак вони отримали звинувачення за службу в Білій армії, на підставі чого були розстріляні відповідно до постанови надзвичайної трійки як «контрреволюційний елемент»¹⁹. Найбільш показовим у цій справі стало те, що відсутня навіть імітація проведення розслідування, яка стала обов'язковою для 1930-х рр. Є лише рапорт начальникові особливого відділу ВНК при 1-й стрілецькій дивізії про опитування 19 листопада 1920 р. групи перебіжчиків та опитувальні листи офіцерів. Із них слідчий і трійка обирали потрібне, щоб оголосити звинуваченого «ворогом народу».

У 1929 р. у Червоній армії розпочалася «чистка» командного складу. Репресії в 1930–1931 рр. спрямовувалися проти військових спеціалістів – генералів та офіцерів колишньої царської армії. У першій половині 1930-х рр. особливі відділи ОДПУ СРСР заарештували 106 осіб начальницького складу, котрі, як відзначалося в наказі №251/119 від 9 серпня 1930 р. «Про боротьбу з контрреволюцією та шпигунством у частинах Червоної армії», очолювали «контрреволюційні групи та організації»²⁰.

Голова ДПУ УСРР В.Балицький намагався якнайшвидше «очистити Український військовий округ від підозрілих елементів». Відзначаючи недостатнє виконання з боку окружних відділів ДПУ запитів особливих органів, В.Балицький наказав виконувати надані ними запити про компрометуючі матеріали на військовослужбовців у терміновому порядку; відповідь на запити, пов'язані зі справами, що стосуються чистки армії, давати з вичерпною повнотою²¹.

1 липня 1930 р. ДПУ УСРР завело справу «Весна». Ця «чекістська» операція отримала таку назву тому, що фігуранти нібито «очікували» навесні наступного року «інтервенцію Антанти». Характерною особливістю справи стало послідовне її переростання з локального рівня до всесоюзного. Лише у частинах київського гарнізону було заарештовано 121 колишнього й діючого командира Червоної армії, 20 із них за рішенням колегії ОДПУ розстріляли, а решта отримали довгострокові ув'язнення. Близько 200 командирів звільнили зі служби або перевели до інших регіонів СРСР²². М.Шитюк зазначав, що «операція мала важливе політичне значення не тільки тому, що безпосередньо торкалася військової галузі, а й тому, що мала знаковий характер у відносинах тоталітарного режиму зі старою військовою інтелігенцією»²³. О.Сувеніров, посилаючись на джерела, стверджував, що за справою «Весна» було заарештовано понад 3 тис. офіцерів і генералів колишньої царської армії, котрі продовжували службу у Червоній армії²⁴.

Більшість заарештованих, під час допитів, «визнали» свою «шкідницьку діяльність». Усього за справою «Весна» у частинах Українського військового округу (УВО) 23–24 червня 1931 р. засуджено до розстрілу та різних строків ув'язнення 328 командирів і службовців. Майже стільки ж колишніх офіцерів було взято на облік ОДПУ й більшість того ж року «вилучено» з лав армії (переважно це стосувалося командирів рот, батальйонів, батарей). Крім того, до інших військових округів СРСР було переведено 70% уцілілих командирів дивізій і начальників штабів,

¹⁹ Шитюк М., Ніколаєв І. Тоталітарний режим і військовослужбовці та працівники органів ДПУ–НКВС України в 20–50-ті рр. XX ст. – С.25.

²⁰ Шитюк М.М. Справа «Всесоюзної військово-офіцерської «контрреволюційної» організації «Весна». – С.103 [Електронний ресурс]: <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/13.pdf>

²¹ Там само. – С.104.

²² Справа «Всесоюзної військово-офіцерської організації «Весна» // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2002. – №1. – С.73.

²³ Шитюк М.М. Справа Всесоюзної військово-офіцерської «контрреволюційної» організації «Весна». – С.104 [Електронний ресурс]: <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/13.pdf>

²⁴ Сувеніров О.Ф. Трагедія РККА 1937–1938. – С.47.

80% командирів стрілецьких та артилерійських полків, їхніх помічників²⁵. На думку Я.Тинченка, після 1931 р. в управліннях і частинах УВО залишилася невелика кількість колишніх офіцерів (4–5 на дивізію). Таким чином, у радянській Україні фізично не залишилося підготовлених кадрів, які могли б у випадку війни очолити полки, бригади, дивізії. Загалом у результаті проведення операції «Весна» УВО зазнав важких втрат у командному складі²⁶.

Саме матеріали оперативних розробок 1920-х рр. використовувалися при фабрикації справи «Весна» 1930–1931 рр., коли заарештованими виявилися більшість із тих, хто перебував під контролем. У 1930-х рр. колишні офіцери, котрі продовжували служити у РСЧА, потрапили під каток репресій, які набули закономірності та масовості. Дружина заарештованого в Миколаєві командира артилерійського полку згадувала: «Кожен день приносив усе нові й нові жертви. По всьому видно було, що це не випадкові арешти, а добре розроблений план знищення старої інтелігенції та вилучення з Червоної армії колишніх офіцерів ще імператорської служби»²⁷. Проте не всі заарештовані були офіцерами царської армії. Частина репресованих розстріляли, інших засудили на різні строки ув'язнення, а когось навіть відпустили на волю. Деякі офіцери, повернувшись на службу після арешту, у подальшому не вступали в полеміку з приводу переозброєння, реформування збройних сил, чудово розуміючи, що крапку в їх подальшій долі ще не поставлено. На початку 1930-х рр. репресії стосовно військовослужбовців мали певне селянське забарвлення, оскільки значний відсоток червоноармійців були вихідцями з села та не підтримували аграрну політику влади, що призвела до голоду 1932–1933 рр. Підстави для арештів давав наказ №39 від 14 лютого 1930 р., підписаний В.Балицьким, що вимагав посилення «боротьби з куркульським елементом» у лавах РСЧА.

Проте це був лише початок репресій в армійському середовищі. Масового характеру вони набули в 1937–1938 рр. Внутрішньополітична обстановка у країні у другій половині 1930-х рр., загострення й розширення репресій викликали у Й.Сталіна занепокоєння стосовно позиції вищого ешелону військових, чий авторитет у народі та військах був досить високим. Їх професіоналізм і незалежність у судженнях призвели до того, що в диктатора, його оточення з'явилася роздратованість, підозріливість, побоювання, що армія може виявитися в опозиції до офіційного курсу. Саме тому він усував усіх, хто викликав найменші сумніви. Не зламавши навіть імовірну опозицію серед командного складу, сталінське керівництво не могло почуватися впевнено.

Органи НКВС під керівництвом і за прямої участі М.Єжова активно збирали різноманітні провокаційні «свідчення» проти низки воєначальників. Примітно, що арешти в радянській Україні розпочалися з другої половини 1936 р., тобто майже на рік раніше, ніж по країні. За ґратами опинилися 5 вищих керівників Київського (КВО) й Харківського (ХВО) військових округів, що пов'язувалося зі слідством у справах «Антирадянського об'єднаного троцькістсько-зінов'євського центру» та «Паралельного антирадянського троцькістського центру». Заарештовані почали давати свідчення про нібито існування «розгалуженої нелегальної троцькістської організації», зокрема в армії. Відтак пішли масові арешти тих, кого називали членами цієї організації.

На початку липня 1936 р. були заарештовані командир 8-ї окремої механізованої бригади КВО комдив Д.Шмідт і начальник штабу Київської авіаційної бригади комбриг Б.Кузьмичов. Їх звинуватили в участі в «контрреволюційній троцькістській

²⁵ Тинченко Я.Ю. Голгофа русского офицерства в СССР 1930–1931 гг. – С.231.

²⁶ Там же.

²⁷ Грачева Т. Арест мужа // Воля. – 1953. – №3. – С.10.

організації» та в «підготовці змови з метою вбивства К.Ворошилова», яке нібито мало відбутися в кабінеті командувача військ КВО І.Якіра. Каральні органи, застосовуючи неприпустимі методи ведення слідства й жорстокі тортури, намагалися використати заарештованих для широкомасштабної компрометації всього вищого командного складу КВО та ХВО.

У серпні – вересні 1936 р. за сфальсифікованими звинуваченнями було репресовано відомих воєначальників – члена ЦВК СРСР, першого заступника командуючого військами ХВО комкора С.Туровського, командира 25-ї Чапаєвської стрілецької дивізії комдива М.Зюка, начальника управління військово-будівельних робіт КВО комдива Ю.Сабліна²⁸.

Майже всіх їх слідчі намагалися «пристебнути» до справ різноманітних «центрів», що виявилось марним. Так, Д.Шмідт уперше «зійнався» у своїй участі в «терористичній троцькістській організації» тільки 22 серпня 1936 р., а згодом відмовився від свідчень²⁹. Така стійка поведінка під час слідства була типовою для більшості військовослужбовців. Наприклад, колишній командир 1-го корпусу Червоного козацтва В.Примаков не визнавав себе винним майже 9 міс. Він писав Й.Сталіну листи, в яких стверджував, що не троцькіст і не знав про існування «військової троцькістської організації»³⁰. Це надзвичайно ускладнювало завдання слідчих.

До репресій проти радянських військовослужбовців доклали руку й іноземні розвідки. У 1920–1930-х рр. по різних каналах до СРСР систематично надходили сфабриковані ними дезінформаційні матеріали, що нібито свідчили про «зраду» вищого командування, зокрема М.Тухачевського. Автори таких матеріалів небезпідставно розраховували на недовірливість, крайню підозрливість Й.Сталіна. І ось уже у січні 1937 р. у плані роботи особливого відділу НКВС відзначалося, що підвищену увагу як у Москві, так і на периферії слід звернути на виявлення «фашистських угруповань» серед військовослужбовців.

Поштовхом до посилення репресій в армії став лютнево-березневий 1937 р. пленум ЦК ВКП(б), де Й.Сталін звернув увагу на факт перевтілення «старих ворогів» у «нових». Він підкреслив, що «з політичної течії [...] троцькізм перетворився на шалену та безпринципну банду шкідників, диверсантів, шпигунів і вбивць, котрі діють за завданням розвідувальних органів іноземних держав»³¹. Нарком оборони К.Ворошилов у своєму виступі заявив: «У нас у Робітничо-селянській Червоній армії на цей момент, на щастя чи на нещастя, а я думаю, що на превелике щастя, поки що розкрито не дуже багато ворогів народу»³². Водночас він зазначив, що далекий від думки, нібито у військах усе добре, а з командним і начальницьким складом потрібна ще велика, копітка «робота». На цьому ж пленумі В.Молотов констатував, що в армії були виявлені незначні симптоми «шкідницької, шпигунсько-диверсійно-троцькістської роботи», але, додав, «повинно бути більше». Голова уряду запевнив учасників зібрання: «Військове відомство – дуже велика справа, перевіритися його робота буде не зараз, а дещо пізніше, і перевіритися його робота буде дуже міцно»³³.

Настанови Й.Сталіна та В.Молотова, озвучені на пленумі, почали втілюватися у життя. У в'язницях НКВС продовжували перебувати чимало військовиків, котрі

²⁸ Дело о так называемой «антисоветской троцкистской военной организации» в Красной Армии. – С.43.

²⁹ Кокін С., Пшеников О. Без строку давності // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – №1/2. – С.134.

³⁰ Павлов М.П. Репрессированные военные кадры // Жертвы репрессий. – К., 1993. – С.97.

³¹ О недостатках партийной работы и мерах ликвидации троцкистских и иных двурушников (Доклад т. И.Сталина на пленуме ЦК ВКП(б) 3 марта 1937 г.) // Правда. – 1937. – 29 марта. – №87. – С.2.

³² Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 г. (Выступление К.Е.Ворошилова) // Вопросы истории. – 1994. – №8. – С.5.

³³ Там же. – С.24.

начебто завинили перед радянською владою. Така ситуація, що склалася, можливо, і підштовхнула керівництво держави до рішення сфабрикувати велику кримінально-політичну справу про «троцькістську змову» у РСЧА. Таким чином диктатор міг розправитися з ненадійними (в його очах), але авторитетними командирами вищої та середньої ланок. Водночас на їх місце можна було б поставити нові кадри, відтепер зобов'язані особисто Й.Сталіну й К.Ворошилову. За їхньою логікою, це мало зміцнити армію та посилити контроль за нею.

Вимогу В.Молотова про «перевірку» військового відомства очільники наркоматів оборони і внутрішніх справ сприйняли як пряму директиву для «чистки» армії. Виконуючи її, керівництво НКВС СРСР намагалося будь-якими засобами отримати від заарештованих свідчення про існування «військово-троцькістської організації» на чолі з маршалом М.Тухачевським та іншими відомими воєначальникам. За висловлюванням заступника наркома внутрішніх справ М.Фриновського, у квітні 1937 р. для працівників НКВС першочерговим завданням передбачалося «розгорнути картину про великий і глибокий заколот у Червоній армії»³⁴.

27 квітня 1937 р. від заарештованого заступника начальника відділу НКВС З.Воловича було «вибито» свідчення на М.Тухачевського як на учасника «заколоту», котрий нібито готував армію для військового перевороту. Питання про те, хто відіграв вирішальну роль у долі маршала – НКВС чи інформація, передана президентом Чехословаччини Е.Бенешем Й.Сталіну, залишається досі нез'ясованим. Однак у ситуації, коли розробка справи військових ішла повним ходом, лист Е.Бенеша від 8 травня 1937 р., в якому повідомлялося про плани «заколотників» здійснити переворот із метою повалення радянської влади й запровадження військової диктатури «у взаємодії з німецьким генеральним штабом і гестапо»³⁵, став для Й.Сталіна додатковим аргументом на користь подальшого розвитку «шпигунської» теми у Червоній армії. Уже 1 червня 1937 р. «вождь» підписав постанову ЦК ВКП(б), в якій згадувалась інформація, що начебто «викривала» І.Якіра та І.Уборевича у шпигунській діяльності на користь Німеччини, Японії, Польщі (аналогічні звинувачення було висунуто М.Тухачевському).

«Розкриття» органами НКВС у другій половині 1930-х рр. так званої «антирадянської троцькістської військової організації» стало повною несподіванкою для радянських людей, які звикли бачити у цих та інших воєначальниках уславлених червоних полководців, чий імена були відомі кожному. Вони приділяли першочергову увагу новим видам озброєння, сприяли розвитку військово-теоретичної думки, зробили значний внесок у радянську військову науку як практики й автори низки значних теоретичних праць. Натомість саме їх сталінське керівництво оголосило «ворогами народу» та «агентами іноземних розвідок».

Колишній начальник оперативного факультету Військової академії ім. М.Фрунзе комбриг Г.Іссерсон, який теж був репресований, а потім реабілітований, через три десятиліття у своєму дослідженні щодо провідних центрів, де стрімко розвивалася військова теорія й оперативне мистецтво, називав Київський військовий округ. Він зазначав: «Військова теорія ніколи не створюється одним теоретичним дослідженням. Вона народжується на практиці навчанням армії в мирний час [...] Багато цінного дали навчання з танками й авіадесантами, проведені І.Уборевичем, І.Якіром і І.Грязновим. І.Якір та його штаб спеціально детально розробили питання взаємодії мотомехгрупи з авіадесантами в оперативній глибині»³⁶.

³⁴ Дело о так называемой «антисоветской троцкистской военной организации» в Красной Армии. – С.47.

³⁵ Пфаф И. Прага и дело о военном заговоре // Военно-исторический журнал. – 1988. – №11. – С.50.

³⁶ Иссерсон Г.С. Развитие теории советского оперативного искусства в 30-е гг. // Там же. – 1965. – №1. – С.45.

Проведені у КВО в 1935 і 1936 рр. військові маневри ввійшли в історію як унікальні за розмахом та проблематикою, здобули високу оцінку від керівників багатьох іноземних військових місій та генеральних штабів, котрі були присутніми на них. Військами округу на всіх рівнях командували талановиті новатори, які, за визначенням генерала армії О.Горбатова, становили «школу Якіра» й вели бойову підготовку з використанням досягнень світової військової науки. Саме тоді окремі частини РСЧА, насамперед дислоковані в Київському військовому окрузі, значно випереджали аналогічні будь-якої армії світу (включно з німецькою) в розвитку механізованих військ. Однак, незважаючи на високий рівень підготовки та нагромаджений особливий досвід, репресії у КВО почалися майже на рік раніше, ніж в інших військових округах СРСР.

У травні 1937 р. в доповідній записці «Про заходи щодо боротьби з троцькістською контрреволюцією по Київському й Харківському військовому округам» т.в.о. наркома внутрішніх справ УРСР комісара держбезпеки 3-го рангу В.Іванова керівництву НКВС СРСР говорилося, що «особорганами управління державної безпеки НКВС УРСР за контрреволюційну троцькістську та антирадянську діяльність по частинах Київського й Харківського військових округів заарештовано: у 1935 р. – начскладу та політпрацівників 14 осіб, молодших командирів і червоноармійців – 341 особу; у 1936 р. – 49 і 309 відповідно, а за січень – квітень 1937 р. число заарештованих значно збільшилося – начскладу й політпрацівників 54 особи, а молодших командирів і червоноармійців – 168 осіб»³⁷. Разом по КВО та ХВО серед начскладу було «виявлено»: «троцькістів» – 297, «учасників військово-офіцерської організації» – 219³⁸. У доповідній записці також зазначалося, що «за останній час з України перекинуто в інші округи цілий ряд активних троцькістів. [...] Із наведених даних видно, що до теперішнього часу у військах Київського й Харківського військових округів збереглася сконцентрована в минулому значна група колишніх троцькістів та учасників військово-офіцерської контрреволюційної організації, які опинилися на вельми відповідальних командних посадах і керівній штабній роботі. Необхідно також відзначити значну засміченість троцькістськими елементами політorganів Київського й Харківського округів. На політроботі знаходиться 74 особи колишніх троцькістів, близько пов'язаних із троцькістами, і виявляли троцькістські настрої»³⁹.

Із 14 червня 1937 по 25 січня 1938 рр. обов'язки наркома внутрішніх справ УРСР виконував І.Леплевський, який мав підтримку народного комісара внутрішніх справ СРСР М.Єжова. Саме з І.Леплевським пов'язаний пік «великого терору» в республіці. На п'ятий день свого перебування в УРСР він інформував Москву про нейтралізацію ще одного учасника «військово-фашистської змови» – начальника політуправління військ КВО армійського комісара 2-го рангу М.Амеліна⁴⁰. Незабаром підлегли І.Леплевського зібрали «матеріали» на начальника артилерії округу комдива Н.Боброва, першого заступника командувача військ КВО й начальника гарнізону Києва комкора Д.Фесенка, начальника штабу округу комбрига М.Подчуфарова, першого заступника начальника політуправління КВО корпусного комісара М.Хороша, начальника відділу зв'язку округу комбрига Ю.Ігнатовича. Таким чином, у серпні 1937 р. у в'язниці перебували майже

³⁷ Кокін С., Пшеничків О. Без строку давності // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – №2/4. – С.116.

³⁸ Там само. – С.120.

³⁹ Там само. – С.120–121.

⁴⁰ Бажан О. Репресивна діяльність органів ВУЧК–ДПУ–НКВС–КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр. – С.177.

всі керівники Київського військового округу⁴¹. Наприкінці 1937 р. у Київській обл. було репресовано 119 осіб командного складу РСЧА, а число заарештованих червоноармійців та молодших командирів становило 166⁴².

21 листопада 1937 р. новий командувач Київського військового округу І.Федько на військраді, доповідаючи про результати «чисток», зазначив, що в листопаді було звільнено 750 й заарештовано майже 480 командирів. Натомість новопризначених: командирів корпусів – 90%, командирів дивізій – 84%, командирів укріпрайонів – 100%, командирів бригад – 50%, командирів полків – 37%, начальників штабів корпусів – 60%, начальників штабів дивізій – 40%. Майже повністю було замінено співробітників штабу округу⁴³.

Усі звинувачення, висунуті в 1936–1937 рр., базувалися на нібито «шпигунських» і «троцькістських» діях. Інкримінація в «націоналістичній діяльності» була відсутня (за деякими винятками). Закиди у «створенні підпільних організацій націоналістичного спрямування» вперше почали висуватися наприкінці 1938 р., коли органи НКВС УРСР намагалися об'єднати «справу І.Якіра» з «розвінчуваними націоналістичними організаціями», щоб збільшити масштаби та розмах репресій у військових частинах і з'єднаннях.

Фабрикувалися у цей період і суто «українські» справи, причому не лише в округах на території УРСР. Американський посол у Варшаві повідомляв свій уряд про те, що за даними його японського колеги восени 1938 р. «50 офіцерів українського походження», котрі служили на Далекому Сході, були заарештовані за звинуваченнями в «українському націоналізмі». Усіх їх відправили в Київ, де й відбувся суд⁴⁴.

В УРСР, де «велика чистка» 1937–1938 рр. відбувалася під гаслом «бити всіх, хто прагне відірвати Україну від СРСР», разом із «троцькістами» та «бухаринцями» в армії шукали й «націоналістів». Унаслідок «очищення» кадрів комначскладу не тільки вищої, а і старшої та середньої груп КВО від «ворогів народу» було заарештовано 1066 осіб. 25 березня 1938 р. на командні посади висунуто 2365 осіб, із них вищого начскладу – 34, старшого – 565, середнього – 1776⁴⁵.

Не менших втрат серед командного складу зазнав у цей період і Харківський військовий округ. Навіть у 1939 р., коли хвиля репресій спала, на розгляді ще перебували 500 справ «учасників» «правотроцькістських», «буржуазно-націоналістичних» та «шпигунських» організацій у ХВО.

Найбільших втрат у вищому і старшому командному складі зазнали формування нових видів військ – механізованих та повітрянодесантних. Із восьми мехбригад, котрі існували у КВО в 1936 р., у семи наступного року було репресовано майже всіх командирів, їхніх заступників та начальників штабів⁴⁶.

Репресії відбувалися у Червоній армії й раніше, але тоді вони не торкалися воєначальників високого рангу. Наприклад, у середині 1920-х рр. було проведено «чистку» командного складу та політпрацівників, яких підозрювали у співчужанні

⁴¹ Кокін С., Пшеничов О. Без строку давності // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – №1/2. – С.147.

⁴² Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С.252–253.

⁴³ Колпакиди А.И., Прудникова Е.А. Двойной заговор: Сталин и Гитлер: несостоявшиеся путчи. – Москва, 2000. – С.422–423.

⁴⁴ Там же. – С.434.

⁴⁵ Материали к протоколу заседания Военного совета Киевского военного округа №2 от 26 марта 1938 г.: Из доклада о состоянии кадров Киевского военного округа // Военно-исторический журнал. – 1989. – №3. – С.46–47.

⁴⁶ Табачник Д.В. Репресії проти військових кадрів наприкінці 30-х рр. (на матеріалах Київського та Харківського військових округів). – С.17.

«троцькістській опозиції». Наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. здійснено заходи щодо «вилучення» з РСЧА колишніх офіцерів старої армії. Причому тоді не обмежувалися суто звільненням із лав збройних сил. За сфальсифікованими звинуваченнями фабрикувалися справи про «заколот», за якими було засуджено понад 3 тис. командирів. Усього впродовж 1920 – першої половини 1930-х рр., за словами К.Ворошилова, з армії звільнили 47 тис. осіб, у тому числі 5 тис. колишніх опозиціонерів⁴⁷.

Висунута Й.Сталіним на лютнево-березневному 1937 р. пленумі ЦК ВКП(б) теза про «загострення класової боротьби» у країні отримала в першу чергу зовнішньополітичну скерованість. На це вказав В.Молотов у листопаді 1938 р.: «Наша боротьба зі всякого роду шкідниками є не просто внутрішньою справою, це боротьба з класовим ворогом, який ще не розбитий нами, тому що він за межами Радянського Союзу, тому ця боротьба з буржуазією інших держав, тому це завдання переможно може здійснитися тільки тоді, коли об'єднуються сили пролетаріату багатьох країн»⁴⁸. Однак для доказу реальної військової сили, що протистоїть СРСР і вже нібито почала широкомасштабну боротьбу з ним, необхідно було показати її безпосередній зв'язок із Червоною армією, а через неї – з військовим командуванням іноземних держав. Саме цій меті слугувала безпрецедентна репресивна кампанія, розгорнута в 1937–1938 рр. у збройних силах, і насамперед у військових округах у межах УРСР.

Репресії, що відбувалися у РСЧА, певною мірою, за свідченням С.Кокіна та О.Пшениківа, сприяли зростанню зовнішньополітичної агресивності нацистської Німеччини, фашистської Італії, мілітаристської Японії й додали безпідставної самовпевненості, войовничого запалу сталінському керівництву. Одночасно репресії посилювали психологічне неприйняття радянської дійсності у Великобританії, Франції, США, інших країнах, підривали їх розрахунки на доцільність можливої співпраці з СРСР⁴⁹.

Наслідком арештів стало створення у військових колективах атмосфери недовіри, підозри, розквіт донощицтва. Різко знизилася дисципліна, збільшилася кількість самогубств, аварій тощо. За даними Головного управління кадрів РСЧА, число самогубств у КВО у другому кварталі 1937 р. зросло порівняно з першим на 50%, у ХВО – на 150%, на Чорноморському флоті – на 183% за три місяці⁵⁰. Наприклад, 19 березня 1937 р. наклав на себе руки капітан П.Шевченко (ХВО), який дізнався про наміри партійної організації за «контрреволюційні висловлювання» виключити його з ВКП(б). «Ніколи я не був гадом-троцькістом, і не збирався ним бути, – мотивував він своє фатальне рішення в передсмертній записці. – Мене ось-ось мають виключити з партії, а це для мене є рівнозначним втраті життя»⁵¹.

Одночасно у другій половині 1930-х рр. у РСЧА почалась і викривальна кампанія «знизу», під час якої створювалась обстановка загальної взаємної недовіри та підозрливості. Так, наприклад, знайомлячись на партзборах зі слухачами, котрі прибули на курси вдосконалення комскладу зенітної артилерії в Євпаторії, начальник політвідділу Герасимов негайно ввів їх у курс справи. Він заявив, що «викладачам довіряти не можна, серед них багато ворогів, ми оточені місцевим населенням, яке вороже до нас ставиться, де багато шпигунів і ворогів народу». У результаті «у слухачів

⁴⁷ Дело о так называемой «антисоветской троцкистской военной организации» в Красной Армии. – С.43.

⁴⁸ 21-я годовщина Октябрьской революции (Доклад тов. В.М.Молотова на торжественном заседании Московского совета 6-го ноября 1938 г.) // Красная звезда. – 1938. – 10 ноября. – №258. – С.2.

⁴⁹ Кокін С., Пшеников О. Без строку давності // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – №1/2. – С.138.

⁵⁰ Суевниров О.Ф. Весаармейская трагедия // Военно-исторический журнал. – 1989. – №3. – С.43.

⁵¹ Цит. за: Гриневич Л.В. Морально-психологічний аспект державного терору // Політичний терор і тероризм в Україні. – К., 2002. – С.537.

відразу ж з'явилася підозра до викладачів та недовіра в роботі. Виникло враження, що їх оточують кругом вороги»⁵².

Масові репресії, що відбувалися в УРСР, впливали на суспільну свідомість. Постає така ситуація, коли висунуті владою звинувачення проти «ворогів народу» не тільки приймалися на віру, а й спонукали значне число людей до єднання з організаторами та виконавцями репресій.

Нормою життя ставали доноси – на рідних, друзів, сусідів, знайомих тощо. Причинами їх написання були відданість радянській владі, зведення особистих рахунків, а також фізіологічний страх людей і бажання в такий спосіб урятуватися від репресій. Подібні дії заохочувалися навіть відповідними постановами й наказами. Так, у наказі НКВС СРСР від 15 серпня 1937 р. передбачалося звільнення від арештів тих дружин засуджених, котрі «викрили своїх чоловіків, подавши про них органам влади відомості, що послужили підставою для розробки й арешту чоловіків»⁵³. За інформацією політуправління КВФ, із 1 червня до 25 липня 1937 р. на адресу політичних органів було направлено 1737 листів (956 – від комначскладу, 423 – молодшого комначскладу і червоноармійців, 121 – сімей військовослужбовців, 191 – цивільних осіб, 46 – від інших), автори яких «розкривали факти шкідницької роботи ворогів, повідомляли факти про себе»⁵⁴.

Упевненість людей в існуванні численних «ворогів», від яких виходила небезпека для майбутнього «країни Рад», була необхідна «батькові народів» для вирішення поставлених ним військово-політичних завдань. Розгорнута Й.Сталінін репресивно-викривальна кампанія, котра створювала обстановку боротьби з «реальним противником», була для нього засобом форсованої підготовки армії до війни з усім «капіталістичним оточенням». Показово, що ще під час слідства у справі М.Тухачевського, І.Якіра та інших воєначальників 7 червня 1937 р. К.Ворошилов видав наказ, в якому звертався до армії із закликом: «Геть троцькістсько-фашистських перевертнів! Смерть шпигунам і зрадникам! Геть японських та німецьких імперіалістів – хазяїв троцькістських зрадників і шпигунів!»⁵⁵.

За півріччя 1938 р. в УРСР було заарештовано 1395 армійських воєначальників та командирів⁵⁶. У переважній більшості репресій зазнавав вищий командний склад, тобто армія напередодні німецько-радянської війни була не знекровлена, а обезголовлена.

Репресії відбувалися не тільки в армії, а й на флоті. Зокрема загальне число звільнених за політичними мотивами командирів Чорноморського флоту в 1937–1938 рр. становило 1017 осіб, або 28% усього командно-начальницького складу. При цьому було заарештовано 323 особи, розстріляно за звинуваченням у «контрреволюційних злочинах» 88 командирів (начальників), або 27% усіх заарештованих, засуджено до різних термінів ув'язнення у виправно-трудовах таборах – 84 командира (начальника), або 25% заарештованих. Звільнені з ВТТ після перегляду справи, виправдані судом, звільнені під час слідства за відсутністю складу злочину – 15 командирів (начальників), або 4% заарештованих⁵⁷.

⁵² Кулшова Н.Ю. Военно-доктринальные установки сталинского руководства и репрессии в Красной Армии конца 1930-х гг. // Отечественная история. – 2001. – №2. – С.69.

⁵³ Сувениров О.Ф. Трагедия РККА 1937–1938. – С.101.

⁵⁴ Гриневич Л.В. Морально-психологический аспект державного террора. – С.540.

⁵⁵ Русский архив: Великая Отечественная: Приказы народного комиссара обороны СССР. – Т.13. – Москва, 1994. – С.17.

⁵⁶ Веденцев Д. Політичні репресії 1920–1980-х рр. та проблеми формування національної пам'яті [Електронний ресурс]: <http://www.istpravda.com.ua/research/2012/12/26/105584/>

⁵⁷ Горюхов В.В. Командно-начальствующий состав Черноморского флота и массовые политические репрессии: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Санкт-Петербург, 2017. – С.24.

Із 30 представників вищого командно-начальницького складу ЧФ 26 були заарештовані, при цьому 18 із них розстріляли, а 3 покінчили життя самогубством, тобто майже весь вищий склад флоту виявився ліквідованим⁵⁸. У 1939–1940 рр. на військовій службі було відновлено близько 25% звільнених за політичними мотивами, проте виправити створений некомплект у командно-начальницькому складі ЧФ не вдалося навіть до початку радянсько-німецької війни⁵⁹.

М.Павлов наголошує, що понад третину репресованих (15 тис. осіб) становили військовослужбовці Київського військового округу. Досить відчутно постраждав і Харківський військовий округ⁶⁰.

Унаслідок репресій другої половини 1930-х рр. було порушено стабільність командно-політичного складу армії та флоту. Швидко й часто перетасування переросло у плінність кадрів. Командири не встигали розпочати планомірну роботу на одному місці, звикнути до підлеглих, як їх уже переводили на іншу посаду. Це також один із наслідків кадрового голоду в армії. Зокрема у КВО за чотири роки – з травня 1937 до травня 1941 рр. – змінилися 4 командувачів військ і 3 начальників штабу округу, 8 членів військради, 5 заступників командуючих військами округу, 5 командуючих військово-повітряними силами, кілька командуючих кожним родом військ⁶¹.

Необґрунтовані кадрові перестановки, а також загальна тенденція до значного зниження теоретичного і практичного рівнів підготовленості командного складу вкрай негативно впливали на стан боєздатності частин та з'єднань. Унаслідок масових репресій різко знизився рівень досвіду командирів: якщо в 1936 р. понад 50% із них мали безпосередній бойовий досвід, то в 1941 р. цей показник зменшився вдвічі (26%). Також удвічі (до 7%) скоротилася кількість військових керівників, котрі мали вищу спеціальну освіту, а кількість командирів, які не закінчили навіть середнього військового училища, зросла у військах КВО і ХВО більш як удвічі – до 37%⁶².

Усе це було відомо політичному та військовому керівництву Німеччини. Начальник генерального штабу сухопутних сил генерал Ф.Гальдер, вислухавши у травні 1941 р. доповідь німецького військового аташе полковника Г.Кребса, який повернувся з Москви, записав у своєму щоденнику: «Російський офіцерський корпус винятково поганий. Він дає гірше враження, ніж у 1933 р. Росії треба буде 20 років, ніж вона досягне колишньої височини»⁶³. Цей чинник багато в чому підштовхував А.Гітлера негайно розпочати військові дії проти СРСР.

Отже з'ясовано, що тотальний характер репресій указує на системний терор як неухильний політичний курс, котрий мав на меті не просто знищити політичних конкурентів, а змусити суспільство покійно реалізовувати вказівки центру. Репресії стали універсальним засобом реалізації сталінського політичного курсу, збереження неподільної політичної влади, забезпечення функціонування партійно-державної системи і придушення будь-яких спроб інакодумства, зокрема в лавах Червоної армії. У 1920 – на початку 1930-х рр. репресії проти військовослужбовців в УСРР–УРСР торкнулися насамперед колишніх офіцерів царської армії. Згодом вони проходили під гаслом боротьби з «куркульським елементом». Їх каталізатором стало невдоволення червоноармійців, що були вихідцями з селян, політикою колективізації.

⁵⁸ Там же.

⁵⁹ Там же. – С.28.

⁶⁰ Павлов Н. Репрессированные военные кадры. – С.106.

⁶¹ Табачник Д.В. Масовий терор проти військових кадрів на Україні наприкінці 30-х рр. – С.101.

⁶² Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу. – К., 1996. – С.392.

⁶³ Див.: Гальдер Ф. Военный дневник: Ежедневные записи начальника Генерального штаба сухопутных войск 1939–1942 гг. – Т.П. – Москва, 1969.

Із другої половини 1938 р. почалися арешти воєначальників високого рангу, насамперед у Київському військовому окрузі, яких звинувачували не тільки у «шпигунстві» і «троцькізмі», а також у створенні та участі в «антирадянській націоналістичній організації», що нібито «готувала відторгнення» УРСР від СРСР. Масові репресії проти командного складу підірвали дисципліну у військах. З одного боку, вони породили надмірну боязкість у тієї частини командирів, що залишилися в армії, а з іншого боку – зайве, іноді неприпустиме завзяття в іншій частині (знову-таки з огляду на страх бути репресованим). Репресивна кампанія проти командних кадрів, переважна більшість з яких мали значний бойовий досвід, добре знали військову організацію ймовірного супротивника, суттєво підірвали міць Червоної армії, основні сили котрої дислокувалися на території УРСР, що далось взнаки на початковому етапі німецько-радянської війни в 1941 р. Встановлено, що репресії проти військових у республіці у другій половині 1930-х рр. мали настільки масовий характер, що призвели до встановлення гнітючого психологічного клімату, розквіту шпигуноманії, боязні військовослужбовців висловлювати будь-які власні думки, безініціативності, соціальної апатії, пристосуванства, знецінення особистості та людського життя в армії й суспільстві.

REFERENCES

1. Bazhan, O. (2011). Represyivna diialnist orhaniv VUCHK–DPU–NKVS–KDB na Kyivshchyni u 1919–1980-ti rr. *Z arkhiviv VUCHK–GPU–NKVD–KGB, 1*, 156–234. [in Ukrainian].
2. Bazhan, O. (2017). “My vsikh vorohiv narodu zmetemo z lytsia zemli, shchob ne brudnyly nash Radianskyi Soiuз...”: Velykyi teror na Kyivshchyni v 1937–1938 rr.: mekhanizm, diapazon, spetsyfika. *Z arkhiviv VUCHK–GPU–NKVD–KGB, 1*, 5–86. [in Ukrainian].
3. Bobylev, P.N. (Ed.). (1987). *Sovetskie Vooruzhennye Sily, 1918–1988: Voprosy i otvety: Stranitsy istorii*. Moskva. [in Russian].
4. Gorokhov, V.V. (2017). *Komandno-nachalstvuyushchii sostav Chernomorskogo flota i massovyie politicheskie represii (Extended abstract of Candidate's thesis)*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
5. Hrynevych, L.V. (2002). Moralno-psycholohichnyi aspekt derzhavnoho teroru. *Politychnyi teror i teroryzm v Ukraini*, 534–547. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Isserson, G.S. (1965). Razvitiie teorii sovetskogo operativnogo iskusstva v 30-e gg. *Voенno-istoricheskij zhurnal, 1*, 36–46. [in Russian].
7. Kavtaradze, A.G. (1988). *Voенnye spetsialisty na sluzhbe Respubliki Sovetov 1917–1920 gg.* Moskva. [in Russian].
8. Kokin, S., Pshennikov, O. (1997, 1998, 2000). Bez stroku давности: “Vykryttia” orhanamy NKVD “Viiskovo-fashystskoi zmyov u Chernonii Armii”. *Z arkhiviv VUCHK–GPU–NKVD–KGB, 1/2*, 135–168; *1/2*, 135–173; *2/4*, 113–128. [in Ukrainian].
9. Kolpakidi, A.I., Prudnikova, E.A. (2000). *Dvoinoi zagovor: Stalin i Gitler: nesostoyavshiesya putchi*. Moskva. [in Russian].
10. Kostiuik, H. (1995). *Stalinizm na Ukraini: Heneza i naslidky*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Kremen, V., Tabachnyk, D., Tkachenko, V. (1996). *Ukraina: alternatyvy postupu*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Kuleshova, N.Yu. (2001). Voенno-doktrinalnye ustanovki stalinskogo rukovodstva i represii v Krasnoj Armii kontsa 1930-kh gg. *Otechestvennaya istoriya, 2*, 61–72. [in Russian].
13. Nikolskiy, V.M. (2003). *Represyivna diialnist orhaniv derzhavnoi bezpeky SRSR v Ukraini (kinets 1920–1950-ti rr.): Istoryko-statystychnye doslidzhennia*. Donetsk. [in Ukrainian].
14. Pavlov, M.P. (1993). Repressirovannye voенnye kadry. *Zhertvy represii*, 92–132. Kiev. [in Russian].
15. Pfaff, I. (1988). Praga i delo o voennom zagovore. *Voенno-istoricheskij zhurnal, 11*, 47–56. [in Russian].
16. Shapoval, Yu. (1993). *Ukraina 20–50-kh rr.: storinky nenapysanoi istorii*. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Shytiuk, M., Nikolaiev, I. (2007). *Totalitarnyi rezhyim i viiskovosluzhbovtsi ta pratsivnyky orhaniv DPU–NKVS Ukrainy v 20–50-ti rr. XX st.* Mykolaiv. [in Ukrainian].
18. Shytiuk, M.M. (2015). *Sprava “Vsesoiuznoi viiskovo-ofitserскоi kontrrevoliutsiinoi orhanizatsii “Vesna”*. Retrieved from: <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/03/13.pdf> [in Ukrainian].
19. Suvenirov, O.F. (1989). Vsearmeiskaya tragediya. *Voенno-istoricheskij zhurnal, 3*, 39–47. [in Russian].
20. Suvenirov, O.F. (1998). *Tragediya RKKА: 1937–1938*. Moskva. [in Russian].
21. Tabachnyk, D.V. (1988). Represii proty viiskovykh kadrov naprykintsi 30-kh rr. (na materialakh Kyivskoho ta Kharkivskoho viiskovykh okruhiv). *Stalinizm: deitaki aspekty vnutrishnoi ta zovnisnoi polityky*, 3–25. [in Ukrainian].
22. Tabachnyk, D.V. (1991). Masovyie teror proty viiskovykh kadrov na Ukraini naprykintsi 30-kh rr. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzbennia, posluky, 1*, 85–103. [in Ukrainian].
23. Titchenko, Ya. (2000). *Golgofa russkogo ofitserstva v SSSR 1930–1931 gg.* Moskva. [in Russian].
24. Viedieniev, D. (2012). *Politychni represii 1920–1980-kh ta problemy formuvannia natsionalnoi pamiaty*. Retrieved from: <http://www.istpravda.com.ua/research/2012/12/26/105584/> [in Ukrainian].
25. Yakovlev, A.N. (1991). *Reabilitatsiia: Politicheskie protsessy 30–50-kh gg.* Moskva. [in Russian].

Iryna AVTUSHENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Professor at Department of Theory and History of the State and Law,
National Transport University
(Kyiv, Ukraine), irena_avtushenko@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3987-4034>

Tetiana STOIAN

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at Department of International Relations and Humanitarian Studies,
National Pedagogical M.P.Drahoanov University
(Kyiv, Ukraine), stoyan.ta@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6047-166X>

Repressions Against Servicemen in Ukrainian SSR in the 1920s – 1930s: Features and Consequences

Abstract. The purpose of the study is to clarify the purpose, mechanisms and methods of the Soviet-Bolshevik government led by J.Stalin's political repressions of the Red Army command staff in UkrSSR in the 1920s and 1930s, highlighting their irreparable consequences for the combat effectiveness of the armed forces and morale, psychological state of servicemen. **Research methods.** The authors used a set of general scientific (analysis, synthesis, method of comparison, dialectical) and special scientific (historical-genetic, historical-comparative, historical-typological, problem-chronological) methods of historical cognition. **Scientific novelty.** The repressive policy of the top leadership of the Soviet-Bolshevik state towards the servicemen is analyzed through the prism of the establishment of comprehensive control over the army and navy by the punitive authorities. It was established that the repressions against the command staff had a clear political colour. **Conclusions.** The Soviet-Bolshevik leadership of the USSR, led by J.Stalin, tried by all means to retain power, which inevitably led to large-scale repression, which became a universal means of keeping the leading political elite in power, ensuring the functioning of the party-state system and suppressing any attempts to dissent, in the ranks of units of the Red Army stationed in UkrSSR. The repression led to a sharp deterioration in the leadership of military districts, reduced professionalism, managerial experience of command and political composition of military units, establishing a depressing psychological climate in military units and society as a whole, the existence of such a phenomenon as informers. The destruction of command army personnel at all levels led to significant casualties and significantly undermined the power of the Red Army, whose main units were concentrated in Ukrainian territory, which was especially evident at the initial stage of the German-Soviet war in 1941.

Keywords: Red Army, repressions, servicemen, command staff, Vesna case, Kyiv Military District, Kharkiv Military District.

Роман ГЕНЕГА

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історичного краєзнавства,
Львівський національний університет ім. І.Франка
(Львів, Україна), r_genega@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0346-405X>

Ірина ПАНЧУК

докторка філософських наук, доцентка,
професорка кафедри філософії,
Рівненський державний гуманітарний університет
(Рівне, Україна), irinapanchuk21@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6301-4280>

«Сільське в міському»: аграрний сектор Львова та його внесок у повоєнну економіку міста

DOI: <https://doi.org/10.15407/!!!> УДК: 908(477.83-25-21/-22)«194/195»

Анотація. Мета дослідження – висвітлити особливий феномен повоєнного Львова, що полягав у взаємодії міста й села в межах міського простору. Сільські та міські практики справляли серйозний вплив на щоденне життя, змінювали харчування та етнічний колорит міста. Використано загальнонаукові методи – причинно-наслідковий, порівняльний, системного аналізу та ін. **Наукова новизна.** Уперше висвітлено діяльність сільськогосподарських підприємств, які активно використовували угіддя в межах міста. Окремим аспектом проаналізовано продукцію місцевих харчових підприємств, визначено її популярність серед населення та встановлено рівень забезпечення містян продуктами. Акцентовано увагу на методах збереження продовольства за умов відсутності холодильного обладнання. Доведено, що аграрні експерименти в місті не були правилом, а радше винятком, зумовленим повоєнною розрухою. У результаті співпраці «міста» й «села» у Львові витворилося двояке соціальне середовище, зі своєрідними впливами на повоєнне місто. **Висновки.** У перші роки по війні традиційне господарство Львова співіснувало в одному просторі зі сільськими практиками, які проявлялися в культивуванні сільськогосподарських артілей (колгоспів), підсобних та індивідуальних господарств. Система зайнятості у сільському господарстві корелювала з партійною політикою репрезентації класовості в усіх сферах міського життя. Підсобні господарства, артілі та відгодівельні комплекси, організовані в умовах харчового дефіциту як один з елементів повоєнного виживання, були нетиповим явищем повоєнного міста. Попри невеликі обсяги львівського аграрного сектору його внесок у загальноміську фінансову систему був відчутним. Серед місцевої харчової продукції, виготовленої на базі сировини міських господарств, особливою популярністю користувалися варені ковбаси. Молочні товари займали незначний відсоток серед загального обсягу споживання молока в місті. Розводячи худобу, вирощуючи овочі та фрукти, львів'яни не лише забезпечували собі додатковий раціон, але й формували своєрідне соціальне середовище повоєнного Львова, яке відрізнялося від типових урбанізаційних процесів інших міст.

Ключові слова: Львів, артіль, колгосп, підсобне господарство, продовольча продукція.

Посилена урбанізація практично не залишила нам візуальних згадок про «село в місті» – специфічне середовище, притаманне повоєнному Львову. Усі придатні для обробітку земельні ділянки тепер забудовані, лише де-не-де на них збереглися залишки колишніх колгоспних споруд як нагадування, що впродовж 1944–1953 рр. частина містян була задіяна у сільському господарстві. Невеликі земельні угіддя, які в межах міста ділили між собою компактні сільськогосподарські артілі-колгоспи та підсобні господарства львівських підприємств і мешканців, сформували своєрідний біполярний ландшафт «міста» й «села», актуальний тут до кінця 1950-х рр. Містяни спокійно співіснували з худобою, утримання та забій котрої часто відбувалися у житлових кварталах. Тож Львів перших повоєнних років подеколи нагадував великий сільськогосподарський центр зі своїми правилами й управлінням. Продукція місцевих артілей після відповідної переробки потрапляла на полиці крамниць, суттєво покращуючи раціон львів'ян. Це був широкий асортимент м'ясних виробів і напівфабрикатів, молочних продуктів, яйця. Своєрідний симбіоз сільського та міського став вимушеною необхідністю, спровокованою повоєнним лихоліттям.

Взаємовідносини міста й села, попри певну дослідницьку перспективу, усе ж мало відображено в науковій літературі. Більшість дослідників міської історії, зосереджуючи увагу на урбаністичних моментах, водночас залишали поза увагою цілу низку сільських особливостей, якими жило повоєнне місто. Серед ключових розробок, присвячених цій проблематиці, слід виокремити низку колективних праць з історії Львова, котрі побачили світ як у часи СРСР, так і в період незалежності України. Попри певну тенденційність радянської історіографії у викладі та інтерпретації матеріалу, видання добре ілюструють дух епохи, а в окремих випадках слугують джерелом додаткових відомостей¹. Значно більш інформативним дослідженням, побудованим на раніше недоступних джерелах і літературі, стала кількатомна історія міста, підготовлена Інститутом українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. Третій том безпосередньо охоплює досліджуваний період, слугуючи доброю основою для подальших студій львовознавців². Наступну групу історіографії становлять довідкові видання, які дозволяють викристалізувати досліджувану проблематику, показати її в комплексі, на тлі тодішньої доби³. Важливим елементом довідкових праць виступає дуже концентрований, насичений виклад матеріалу, що дозволяє дослідникові практично повністю відтворити деталі тієї чи іншої події, явища. Водночас інформація, яка стосується аграрної складової Львова, доволі розрізнена та несистематизована. Беручи за основу наявну джерельну базу (архівні матеріали, пресу), нижче спробуємо проаналізувати й реконструювати львівське поєднання «міста» та «села» на тлі формування нових соціальних відносин. Окремим аспектом дослідження стане аналіз продукції, виготовленої зі сировини місцевих сільгоспартілей і підсобних господарств.

Попри свою, здавалося б, урбаністичну довершеність, Львів 1944–1945 рр. тісно поєднував міські та сільські традиції. Для кращої комунікації між міською владою й виробниками сільськогосподарської продукції поряд з іншими адміністративними районами навіть було утворено львівський сільський район, що опікувався

¹ Львов: Краткий справочник / Б.К.Дудыкевич, И.П.Крипякевич, Г.П.Пинчук и др. – Л., 1946; Історія Львова: Короткий нарис / Під ред. Г.Ю.Гербільського. – Л., 1956; Історія Львова / Під ред. В.В.Секретарюка. – К., 1984.

² Історія Львова: У 3 т. – Т.3: Листопад 1918 – поч. ХХІ ст. / За ред. Я.Ісаєвича. – Л., 2007.

³ *Ініхов Г.С., Сперанський В.Г., Писарев Н.С., Сиревич А.В., Бакзевич Д.Д.* Товарознавство харчових продуктів / Пер. з рос. – К., 1954; *Львів: Довідник* / Під ред. М.Гресь. – Л., 1955; *Товарный словарь* / Под ред. И.А.Пугачёва. – Т.В: Лента – Мячи спортивные. – Москва, 1958; *Гиль С.А., Шаферштейн С.Я.* Питательные смеси для детей грудного возраста – К., 1952; *Кисельова В.Б.* Дитяча кухня: Книга для матерів про приготування їжі дітям / Під ред. доц. В.С.Вайль. – К., 1955.

всіма вільними міськими землями сільгосппризначення (станом на листопад 1944 р. в місті нараховувалося 9771 га орної землі, 3800 га природних лук), які розподілялися між колективними господарствами та городами для робітників і службовців (1389 га)⁴. Район мав усі атрибути, притаманні іншим районам міста – раду депутатів трудящих (вул. Радянська, 6; тепер В.Винниченка), нарсуд, що розміщувався на вул. 1 Травня, 11 (нині просп. Свободи)⁵. Після того, як продовольча проблема перестала бути гострою, адміністрацію ліквідували.

Надлишок вільних земель у Львові утворився внаслідок конфіскації приватних наділів, які й стали основою перших колективних господарств. Місто з околицями мало три сільськогосподарських артіль – ім. Й.Сталіна, ім. М.Хрущова, організовані в лютому 1945 р., та ім. 1-го Травня, яка функціонувала з вересня 1944 р.⁶ Це були чи не найперші повоєнні колгоспи не лише Львова, але й Львівщини.

У березні 1945 р. Львівський міськвиконком ініціював створення довкола міста «овочево-картопляної бази», що передбачало розширення парників у міських колективних господарствах. Використовували як капітальні теплиці, так і прості парникові рами. Це мало значно поліпшити забезпечення Львова овочами⁷. Серед трьох міських колгоспів-артілей провідну роль відігравало городне господарство ім. 1-го Травня. Воно було чи не найбільш «львівським», адже володіло значною частиною сільгоспугідь саме в межах міста, та дещо меншими наділами на околицях – у Брюховичах⁸. На початку роботи артіль розпоряджалася 72 га орної землі та 22 теплицями із загальною стелажною площею 1500 м². Згодом до її складу включили нерентабельні підсобні господарства Львова⁹. Артіль складалася з 10 бригад, які в основному займалися вирощуванням тепличної та грядкової городини (зеленої цибулі, шпинату, салату, петрушки, редиски, моркви, буряків, помідорів, цвітної капусти). Окрім того, господарство мало свиноферму, а також відгодівельне підприємство для великої рогатої худоби й пасіку¹⁰. До переселення поляків саме вони були найчисельнішою групою працівників цих артілей¹¹.

Досвід роботи в умовах конкуренції, висока якість продукції дозволили артілі вже з перших днів демонструвати високі виробничі досягнення, хоча сама організація роботи відбувалася на основі нових для Західної України традицій зі впровадженням «соціалістичних змагань» та оплатою праці у вигляді трудоднів. У середньому працівник артілі міг заробити за місяць 32 трудодні (800 руб.; 1 трудодень = 25 руб.), а при перевиконанні норми навіть 42 (1125 руб.; 1 трудодень = 26 руб. 78 коп.)¹². Господарські й фінансові успіхи артілі в 1948 р. збільшили грошове вираження трудоднів до 31 руб. 56 коп. Також для додаткового заохочення адміністрація артілі за кожен трудодень надавала працівникам ще 4 кг картоплі та овочів. Існували й покарання за погану роботу, коли з бригади могли зняти до 10% трудоднів¹³. Гроші за них нараховували переважно в кінці кварталу, тож працівникам потрібно було заздалегідь планувати свій бюджет. Артіль мала дві «фірмові» крамниці в місті, де торгували щавлем, редискою, салатом. А, наприклад, у травні – червні 1946 р. у цих магазинах

⁴ Державний архів Львівської обл. (далі – ДАЛО). – Ф.Р-100. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.118, 120.

⁵ Львов: Краткий справочник. – С.82.

⁶ ДАЛО. – Ф.Р-100. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.67.

⁷ Там само. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.79. – Арк.136–136 зв.

⁸ Вільна Україна (Львів). – 1945. – 10 червня.

⁹ Львовская правда. – 1947. – 25 марта.

¹⁰ Там же. – 1948. – 1 февраля.

¹¹ Вільна Україна. – 1945. – 10 червня.

¹² Там само.

¹³ Львовская правда. – 1948. – 1 февраля.

продавали гриби. Натомість ранні огірки можна було придбати вже на початку весни¹⁴. Новаторський підхід до впровадження експериментальних, нетипових для регіону культур – кавунів, динь, суниць, мандаринів¹⁵, навіть чаю сорту «Ява», посіви якого у травні 1948 р. на площі 0,25 га культивував ланковий В.Гутай¹⁶, – зумовили фінансові успіхи артілі. Уже на початку 1946 р. господарство ім. 1-го Травня стало першим мільйонером Львівської обл.

Голова артілі Задесенець керував уміло, розумно розпоряджався трудовими ресурсами. Працівники не були прив'язані до жодної виробничої ланки й могли вільно перекидатися на різні роботи, відповідно до потреб господарства. Такий підхід до роботи виходив за межі розуміння міського партійного керівництва, за що Задесенець постійно критикували. У підсумку він був усунений із посади, а на його місце призначили Д.Олинця¹⁷. Зміна керівництва разом із плінністю досвідчених кадрів негативно вплинули на виробничі можливості господарства та спричинила фінансові втрати. Підприємство-мільйонер у 1946–1948 рр. із річним доходом і 884 750 руб.¹⁸, у 1950 р. вже не могло виконувати своїх фінансових зобов'язань перед містом. На засіданні фінансово-бюджетної комісії міськради депутатів трудящих 9 червня 1950 р. зазначалося, що Шевченківський р-н Львова недоотримав від артілі ім. 1-го Травня 63 тис. руб. податків. Вона також мала недоїмку (недоплату) й за попередній 1949 р. на суму 47 тис. руб.¹⁹ Погіршення показників господарства було пов'язане з новими підходами до роботи, упроваджуваними владою. Та попри це працівники намагалися вдосконалювати свої можливості з вирощування городини, розширення асортименту продукції. Станом на січень 1951 р. в оранжереях на вул. Пекарській, за якими доглядала ланкова І.Зелінська, зацвіли кущі білого бузку – цей цвіт користувався підвищеним попитом серед львів'ян²⁰. Із березня 1951 р. господарство пропонувало мешканцям свіжі помідори. Селекція розсади квітів і декоративних кущів, культивування ранніх овочів принесли добрі прибутки.

Ще одним характерним явищем повоєнного Львова було підсобне господарство – невеликий земельний наділ (у декілька сотих гектара), наданий в індивідуальне чи колективне користування львів'янам і міським організаціям. У багатьох випадках земельні ділянки межували з житловою забудовою й на перших порах були навіть у центральній частині міста (вул. М.Горького, 3; тепер В.Гнатюка). Специфіка розвитку підсобних господарств передбачала не лише вирощування різноманітних культур, але й розведення худоби. Очевидець пригадував: «Допомагало підсобне господарство – невеличкий город, що дозволяв виживати. Згодом, живучи на Збоїщах, трохи даліше від центру, ми тримали порося і було легше»²¹.

Усі підсобні господарства Львова патрунував міськвиконком, визначаючи розміри земельних ділянок, чисельність поголів'я худоби, кількість фруктових дерев, податки тощо. У місті існувало декілька форм підсобного господарювання – відомче, службово-індивідуальне, приватне, яке в обмеженому вигляді зберігалося до початку 1950-х рр. Для координації дій підсобних господарств при виконкомі створили окремий сільськогосподарський сектор.

¹⁴ Вільна Україна. – 1946. – 19 квітня; 2 червня.

¹⁵ Львовская правда. – 1947. – 25 марта.

¹⁶ Вільна Україна. – 1948. – 29 травня.

¹⁷ Львовская правда. – 1950. – 27 декабря.

¹⁸ Там же. – 1948. – 1 февраля.

¹⁹ ДАЛО. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.404. – Арк.62.

²⁰ Вільна Україна. – 1951. – 9 січня.

²¹ Інтерв'ю з Євгеном Ратушним, 1932 р. н., записане у Львові 22 вересня 2015 р. (особистий архів автора).

Вільної міської землі, призначеної для підсобних господарств, було 502 га, з яких уже 279,50 га роздано підприємствам і громадянам. Попри те, бажаючих отримати в користування ділянки серед нових містян було ще досить багато. На середину 1945 р. в міськраді налічувалося 26 123 заяви, автори яких очікували на позитивне вирішення²². Ще 16 га сільгоспземлі станом на квітень 1947 р. перебували у власності корінних мешканців. Ці ділянки розташовувалися на околицях міста в районах Старого й Нового Знесіння, Голоска Малого, Клепарова. У середньому львів'яни володіли земельними наділами від 0,25 га до 7 га. Але невдовзі рішенням міської ради від 11 квітня 1947 р. було вирішено залишити в руках приватних власників для господарювання не більше 0,15 га²³. Реквізовані надлишки наступного року розподілили серед робітників і службовців Львова. Загалом у березні 1948 р. ділянки отримали ще 24 тис. осіб²⁴. Кінець індивідуального, фактично приватного володіння землею (поза межами колективів підприємств та установ) настав у серпні 1951 р. Саме тоді міськрада ухвалила постанову про вилучення з індивідуального користування всіх городніх наділів і польових земель після збору врожаю восени. Виняток становили лише присадибні ділянки з садами. На середину 1952 р. у Львові нараховувалося 75 тис. плодкових дерев, більшість з яких перебували у приватному секторі, інша частина – у підсобних господарствах підприємств²⁵. Вилучені землі мали передати офіцерам армії, інвалідам війни, родинам загиблих військовиків, матерям-героїням, пенсіонерам²⁶.

Розвиток відомчих підсобних господарств міська влада стимулювала командно-адміністративними методами планової економіки. Згідно з рішеннями облвиконкому та обкому КП(б)У, підсобні господарства міськради, міліції, тресту їдалень та ресторанів, кондитерських фабрик, університету, політехнічного інституту, інших навчальних закладів і міських установ лише впродовж 1945 р. повинні були виростити 26 тис. голів птиці²⁷. Від обсягів вирощеного залежала робота підприємств громадського харчування. Під час голоду 1947 р. виконком міськради зобов'язав відповідні установи Львова, включно з ресторанами, не використовувати при приготуванні їжі верхні частини картопляних бульб, залишаючи їх як посівний фонд для міських підсобних господарств. Усі витрати, пов'язані з обрізанням і належним зберіганням цих обрізків картоплі, авансом перекладалися на прибутки від майбутнього врожаю²⁸. Подібна практика збереглася й 1948 р., коли харчові організації міста мали заготовити 100 т картопляного посівного матеріалу²⁹. Зрештою це стане нормою для Львова навіть у наступні роки.

Добровільно-примусовий підхід до створення підсобних господарств при установах та організаціях не міг забезпечити належний рівень їх функціонування. Рентабельними стали лише потужні міські підприємства з фаховим управлінням, зокрема трест саночистки або міліція³⁰. Натомість підсобне господарство міської ради, попри постійний контроль із боку адміністрації, перебувало на межі колапсу. У 1946 р. внаслідок неналежного догляду тут загинули посіви цибулі, моркви, огірків, буряків, картоплі. Худоба не доглядалася, надой молока мізерні³¹. Керівник

²² ДАЛО. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.79. – Арк.143.

²³ Там само. – Спр.251. – Арк.8–10.

²⁴ Там само. – Спр.289. – Арк.107.

²⁵ Там само. – Спр.523. – Арк.45.

²⁶ Там само. – Спр.439. – Арк.91–93.

²⁷ Там само. – Спр.67а. – Арк.37–38.

²⁸ Там само. – Спр.228. – Арк.69.

²⁹ Там само. – Спр.250. – Арк.12–13.

³⁰ Там само. – Спр.79. – Арк.141.

³¹ Там само. – Спр.204. – Арк.340–340 зв.

господарства Рехман вирішив заручитися підтримкою можновладців та організував розподіл молочних поросят (віком до 3 міс.) серед працівників міському КП(б)У й виконкому Львівської ради. Тварин пропонували лише керівному складу. Їх отримали 16 членів виконкому, 4 голів виконкомів районних у місті рад, 10 функціонерів міському КП(б)У і 3 особи з підсобного господарства. Поросята продавалися за символічною ціною у живій вазі³². І все ж у липні 1946 р. Рехмана з посади усунули, а на його місце був призначений О.Жуковський.

Байдуже ставлення керівників і працівників підсобних господарств до результатів праці в багатьох випадках призводило до використання сільгоспземель не за призначенням. У кращому випадку їх здавали в оренду. Тож у березні 1949 р. міськвиконком ухвалив рішення про черговий перерозподіл 188 га таких земель між робітниками і службовцями Львова для індивідуальних городів та садів. Ділянки надавалися у безстрокове користування, за умови безперервної праці на підприємстві чи в установі впродовж п'яти років після отримання наділу. Землі, надані в користування, повинні бути освоєні не пізніше 3 років від моменту отримання. Якщо робітник виїжджав зі Львова, він втрачав право на ділянку³³.

Перерозподіл міських сільськогосподарських земель не вирішив проблеми рентабельності та не сприяв ладу у землекористуванні. На середину 1950 р. у Львові у приватному користуванні перебувало ще понад 100 га фондів міських земель. Розмір ділянок у багатьох випадках і надалі перевищував установлені виконкомом 0,15 га. Земельна рента за понаднормові сотки, звичайно, не сплачувалася. Не нехтували підробітком від передачі землі в оренду й державні паровозоремонтний і нафтопереробний заводи, нафтобаза, військторг, політехнічний інститут та ін. Фактично частина наданих цим підприємствам, установам земель передавалася в оренду приватним особам, решта використовувалася для наділів працівникам³⁴.

Не всі мешканці Львова були задоволені аграрними успіхами окремих громадян. Для прикладу, мешканці будинку №18 на вул. О.Матросова (тепер Кастилівка) неодноразово скаржилися в міськраду на своїх сусідів і двірників, котрі використовували пустирі біля будинку під городи, вимагаючи створити там спортивний або дитячий майданчик³⁵. Подекуди міськрада, не спромігшись належно організувати розподіл вільних сільгоспземель, втручалася вже на стадії дозрівання врожаю, реквізуючи їх та передаючи іншим власникам. Зокрема в липні 1950 р. рішенням виконкому кінно-поштової станції обласного управління зв'язку було передано 2,5 га посівів жита в урочищі Замарстинів – як такі, що були самовільно засіяними львів'янами³⁶.

Окрім згаданих вище випадків, неналежно господарювали й у тресті ресторанів та їдальень, у 2-й міській лікарні, у навчально-дослідному господарстві сільгосптехнікуму, де взимку 1951 р. довели худобу (коней, корів, свиней) до крайнього виснаження³⁷. Вирощували свиней та активно обмінювали племінне поголів'я підсобні господарства Львівгазу і психіатричної лікарні³⁸. Однак попри збільшення числа худоби в підсобних господарствах міста провали в постачанні м'яса траплялися доволі часто. Скажімо, у першому кварталі 1951 р. міські райхарчторги не змогли забезпечити

³² Там само. – Арк.204–204 зв.

³³ Там само. – Спр.316. – Арк.115–117.

³⁴ Там само. – Спр.363. – Арк.13.

³⁵ Там само. – Спр.371. – Арк.48–49.

³⁶ Там само. – Спр.375. – Арк.41.

³⁷ Там само. – Спр.413. – Арк.22.

³⁸ Там само. – Спр.382. – Арк.101.

м'ясною продукцією навіть установи закритого типу (дитячі будинки, садки тощо), не кажучи вже про торгівельну мережу³⁹.

Дещо краще доглядали за тваринами у приватних господарствах. Згідно зі звітом Львівської міської ради, на 1 січня 1947 р. населення утримувало 1341 голову великої рогатої худоби, 1867 свиней, 176 овець, 574 кози, 1592 коня. Більшість із переліченого (за винятком коней) припадало на одноосібників, робітників та службовців. Порівняно з 1946 р. відбулося зменшення поголів'я на 20%, що було пов'язано з виїздом польського населення⁴⁰. Власники тварин сплачували місту податок у розмірі 600 руб. за голову (станом на 1950 р.), який суттєво применшував ініціативу подальшого збільшення поголів'я. Фактично львів'янин, котрий утримував корову і платив за неї такий податок, змушений був шукати ринки збуту для тваринної продукції як компенсацію не завжди вмотивованих витрат⁴¹. Інколи ситуація виходила за межі здорового глузду. Так, у 1945 р. у багатоквартирному будинку на вул. Вроновських, 14 В (тепер Ф.Колесси) капітан Лазарев у власній квартирі №8 організував відгодівлю свині та курей⁴².

Розведення худоби мало певні незручності, пов'язані не лише з утриманням, але й перегоном та забоєм. Із середини 1946 р. рішенням міськвиконкому було заборонено подвірний забій у межах міста – це належало робити лише на м'ясокомбінатах і з дозволу ветеринара. Контролювали виконання постанови ветеринарна служба разом із міліцією⁴³. Основний забійний пункт Львова в 1944–1953 рр. розміщувався на території психіатричної лікарні. Його орендували м'ясокомбінат, облспоживспілка. Іншим організаціям провадити самовільний забій заборонялося⁴⁴. Дещо менший забійний пункт деякий час діяв на Левандівці (вул. Кознярівка, 127) під егідою крохмально-патокової артілі, але його було закрито в лютому 1948 р.⁴⁵ І все ж несанкціонований забій худоби в межах міста існував і надалі, перейшовши «в тінь»⁴⁶. У грудні 1949 р. виконком констатував, що у Львові проводиться неконтрольований подвірний забій як громадянами приватного сектору, так і державними підприємствами та установами⁴⁷.

Поряд з артілями та підсобними господарствами у Львові діяли два потужних відгодівельних комплекси – птахо- та свинокомбінати. Птахокомбінат, організований 1952 р., розміщувався на вул. Нова Різня, 46 (тепер Промислова), по сусідству з м'ясокомбінатом⁴⁸. Принцип роботи відрізнявся від сучасних птахофабрик. Молодняк живої птиці (гуси, качки, індички, кури), а також кролів надходив на відгодівлю не лише з міста, але з усієї Західної України. Завданням працівників комбінату було довести вгодованість отриманої птиці та кролів до рівня вище середнього, після чого вони йшли на забій. Підприємство було частково механізованим (обладнання для обципування птиці й оббілування кролів), але відсоток ручної праці був ще значним (норма обципування для одного працівника становила 30 гусей за зміну). Оброблені тушки заморожувалися у холодильному цеху, після чого надходили до споживача⁴⁹.

³⁹ Там само. – Спр.437. – Арк.21.

⁴⁰ Там само. – Спр.224. – Арк.87.

⁴¹ Там само. – Спр.397. – Арк.97.

⁴² Там само. – Спр.195. – Арк.175.

⁴³ Там само. – Арк.99.

⁴⁴ Там само. – Спр.262. – Арк.14.

⁴⁵ Там само. – Спр.265. – Арк.132.

⁴⁶ Там само. – Спр.289. – Арк.109.

⁴⁷ Там само. – Спр.341. – Арк.68.

⁴⁸ Там само. – Спр.34а. – Арк.360.

⁴⁹ Вільна Україна. – 1952. – 5 липня.

Львівський свиновідгодівельний комбінат, організований наприкінці 1948 р. на базі земель колишніх підсобних господарств міських підприємств, складався з трьох відділень і восьми ділянок на околицях Львова. Комбінату належало 800 га земель, з яких 230 га засівали зерновими. Літом 1949 р. тут відгодовували 1780 свиней і 120 голів великої рогатої худоби, були також вівці, птиця, пасіка⁵⁰. Все це працювало на забезпечення міста продовольством. Свиней для відгодовування на комбінат привозили різного віку та ваги (від 50 кг і вище). Тут їх доводили до певних вагових норм, після чого відправляли на м'ясокомбінат⁵¹.

Зіставну з відгодівельними комбінатами нішу в міській системі харчування займав харчовий комбінат, який розпочав роботу у січні 1953 р. та підпорядковувався Львівському облхарчпрому. Відтоді під його егідою працювали всі дрібні харчові підприємства міста. Комбінат також розпоряджався 50 га фруктових садів, у тому числі садом на вул. Замковій, і 25 га орних земель на вул. Пісковій. Директора підприємства призначав виконкомом. У планах випуску продукції були гірчиця, бурячки з хроном, томатні сік та пюре, сухі киселі, повидло, оцет, плодово-ягідні вина, натуральні соки, пиріжки. У майбутньому комбінат планував побудувати птахо- та кроликоферми⁵².

Сировину, отриману від колективних та деяких підсобних господарств, переробляли львівські харчові підприємства. Асортимент продукції формувалася на основі державних зразків, за категоріями й нормами, установленними у СРСР. Базовими м'ясопереробними підприємствами Львова на той час були беконно-консервна фабрика та м'ясокомбінат. Перша розпочала свою роботу відразу ж після повернення радянської влади, і вже у серпні 1945 р. вийшла на показник і т ковбас за зміну⁵³. Продукція фабрики була високої якості та користувалася підвищеним попитом серед споживачів. У квітні 1945 р. ковбасний цех підприємства завоював 3-тє місце на Всесоюзному соціалістичному змаганні «за оригінальність рецептури та якість ковбаси»⁵⁴. Своя сировинна база – свиновідгодівельний пункт на вул. Б.Хмельницького, 223, поряд із постачанням м'яса від населення, забезпечувала безперебійну роботу фабрики⁵⁵. Уже в лютому 1948 р. було освоєно випуск 6 нових видів ковбас обсягом 4 т за зміну, ще 2 види планували робити в майбутньому⁵⁶. Асортимент фабрики постійно змінювався і включав також пельмені, котлети, сосиски, сардельки, кров'янку, паштети, холодець, м'ясні пиріжки, субпродуктові ковбаси III гатунку⁵⁷. Львівський м'ясокомбінат розпочинав свою роботу доволі скромно, доля його продукції не перевищувала результати праці дрібних кустарних артілей. У серпні 1945 р. за зміну він давав 20 т м'яса й ковбас⁵⁸. Але вже в лютому 1948 р. підприємство почало прийом у необмежених обсягах свиней, великої рогатої худоби, овець із метою створення запасів замороженого м'яса – як від державних, кооперативних установ, так і від населення⁵⁹. У квітні 1953 р. беконно-консервну фабрику та м'ясокомбінат було об'єднано в одне підприємство під назвою Львівський м'ясокомбінат⁶⁰. Це суттєво збільшило асортимент, обсяги продукції. Окрім традиційних м'яса і ковбасних виробів тут освоїли

⁵⁰ Львовская правда. – 1949. – 9 июля.

⁵¹ Там же. – 1953. – 15 декабря.

⁵² ДАЛО. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.526. – Арк.70–91.

⁵³ Там само. – Ф.Р-100. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.10.

⁵⁴ Вільна Україна. – 1945. – 10 червня.

⁵⁵ ДАЛО. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.286. – Арк.23.

⁵⁶ Львовская правда. – 1948. – 12 февраля.

⁵⁷ ДАЛО. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.276. – Арк.28–31.

⁵⁸ Там само. – Ф.Р-100. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.10.

⁵⁹ Вільна Україна. – 1948. – 20 лютого.

⁶⁰ Львовская правда. – 1953. – 21 апреля.

випуск напівфабрикатів: порційних (125 г) делікатесних м'ясних відрізків, які постачалися в торгівельну мережу запакованими у целофан чи пергамент, пельменів, котлет, шашликів, м'ясних рагу, шніцелів та ін. Новинкою були й консерви в невеликих упаковках (печінкові, м'ясні паштети, смажене м'ясо), а також у 3-літрових банках. Ковбасний цех подвоїв випуск продукції, причому планувалось освоїти фаршировані ковбаси та курячі сосиски. У цілому комбінат давав продукції на 300 тис. руб. щомісяця й разом з артїллю ім. 1-го Травня став однією з небагатьох міських установ-мільйонерів⁶¹. Водночас, слід зауважити, що радянська система розподілу продуктів часто призводила до провалів у постачанні. Попри серйозну виробничу базу на львівських складах головм'ясторгу в 1953 р. можна було отримати не більше семи видів ковбаси. Важкодоступними для покупців залишалися копчені й напівкопчені вищого ґатунку. Вагове ж м'ясо постачалось у мережу лише з тварин середньої та нижче середньої вгодованості й переважно одного виду (яловичина, свинина, рідше баранина)⁶².

Яку ж продукцію пропонували львівські м'ясопереробні підприємства? Першість за популярністю серед містян утримували варені ковбаси, що отримали назву від технології приготування (3-годинне копчення й варіння до готовності). Поділялися вони на ґатунки: вищий («Столична», «Білоруська», «Докторська», «Любительська», «Теляча», «Куряча»), перший («Окрема», «Шинко-рублена», «Особлива»), другий («Чайна», «Яловича», «Закусочна»). Різниця полягала в основній сировині – м'ясо вищого, першого і другого ґатунку з додаванням субпродуктів та соєвого борошна. Різновидом варених ковбас були сосиски. Вони були двох ґатунків: вищого («Радянські», «Молочні», «Свинячі») та першого («Російські», «Яловичі», «Сирі», «Сардельки»)⁶³.

До вищого класу відносилися напівкопчені ковбаси. Технологія їх виготовлення була складнішою – ферментація м'яса тривала 20 діб, водночас обсяги виробництва та цінова політика робили їх доступними для більшості львів'ян. Ці ковбаси поділялися на вищий («Краківська», «Полтавська», «Київська», «Мисливські ковбаски», «Свиняча домашня»), перший («Українська», «Мінська», «Бараняча») та другий («Польська», «Семипалатинська») ґатунки. Ціна «Української» станом на грудень 1953 р., зокрема, складала 19 руб./кг⁶⁴.

На найнижчому щаблі ковбасної ієрархії перебували вироби з субпродуктів, які також знаходили свого покупця. У торгівлю вони надходили як «ліверна ковбаса» та були трьох ґатунків: вищого («Ячна» – 33% свинячої печінки, 25% телятини, 39% свинячої шочовини, борошно, молоко), першого («Копчена», «Звичайна») і третього (до складу входили легені, рубці, губи). Ліверну ковбасу другого ґатунку у Львові не виробляли. У літній період через брак холодильного обладнання деяка м'ясна продукція була заборонена до реалізації, зокрема ковбаса варена третього ґатунку, часниково-яловича з рослинними домішками, ліверна третього ґатунку, кров'яна, холодець, паштети, запіканки, кров'яні білково-рослинні та м'ясо-рослинні котлети⁶⁵. Проте заборони часто обходили або ігнорували. Так, на ринку «Теодора» серед продукції облспоживспілки неодноразово траплялися прострочені ковбаси, забраковані санітарним наглядом⁶⁶.

⁶¹ Там же. – 20 декабря.

⁶² ДАЛО. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.598. – Арк.143, 151.

⁶³ Ініхов Г.С., Сперанський В.Г., Писарев Н.С., Сиревич А.В., Бакзевич Д.Д. Товарознавство харчових продуктів. – С.390–392.

⁶⁴ Львовская правда. – 1953. – 4 декабря.

⁶⁵ ДАЛО. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.67. – Арк.366.

⁶⁶ Там само. – Спр.233. – Арк.5–6.

Ще одним важливим продуктом харчування, який постачався львівськими сільськогосподарськими артілями та підсобними господарствами, було молоко. Для забезпечення багатотисячного міста отриманої від місцевих господарств сировини було неможливо, тому довгий час відчувався дефіцит. Депутат міської ради Я.Галан стверджував, що в 1940-х рр. купити молоко у львівських державних магазинах було неможливо, хіба що на базарах, але там орудували перекупники, котрі розводили його водою⁶⁷. І все ж продукована кількість молока дозволяла безперебійно працювати місцевим переробним підприємствам. До 70% отриманої сировини припадало на долю комбінату «Укрголовмолоко» (вул. Я.Головацького, 23), молококомбінату №1 (вул. Московська, 23; тепер Братів Міхновських) та молокозаводу №2, що працював на вул. Ярослава Мудрого, п. Решта молочного ринку перебувала під впливом невеликих, часто кустарних підприємств, які займалися виготовленням морозива. Згідно з тодішніми стандартами, молоко в торгівельну мережу постачали розіллятим у пляшки ємністю 1 л, 0,5 л, 0,25 л, пастеризованим і жирністю не менше 3,2%⁶⁸. Пляшка закривалась алюмінієвою або картонною кришечкою, що містила інформацію про продукт, назву заводу, дату випуску та ГОСТ. Додаткові дані про жирність, кислотність, температуру зберігання можна було знайти в паспорті або в накладній, які додавалися до кожної партії товару. Молоко продавали й на розлив. До точок продажу його доправляли в металевих флягах-бідонах із гумовими або паперовими прокладками. На нього поширювалися такі ж стандарти, як і на пляшкове. Інші молочні продукти (сметана, сир) надходили в невеликих дерев'яних цеберках⁶⁹. У дещо менших обсягах пропонували молоко з кавою та цукром (на 100 г молока жирністю 3,2% – 10% цукру, 2,5 г натуральної або ячмінної кави), із цукром (5%) та з шоколадом (12% цукру, 2,5 г какао-порошку). Молоко з добавками також пастеризувалося й відпусалося у пляшках місткістю 0,5 л і 0,25 л⁷⁰. Однак попри позірне товарне різноманіття придбати весь асортимент молочних продуктів у Львові в перші повоєнні роки було практично неможливо. Лише на середину 1950-х рр. місцева продукція почала з'являтися в торговельній мережі. Львівський комбінат «Укрголовмолоко» навіть активно рекламував свою продукцію, пропонуючи пастеризоване й ацидофільне молоко, сметану, вершки, дієтичні жирні та знежирені вироби, кефір, сирки дитячі глазуровані, морозиво (пломбір, ескімо та ін.)⁷¹. Твердий сир у Львові попитом не користувався. У серпні 1953 р. міські склади були ним переповнені, позаяк реалізувати вдалося тільки 57% запасів цього продукту⁷².

Окремої уваги заслуговує дитяче молочне харчування. Для цих потреб надавалася найякісніша сировина з колективних міських та приміських господарств. У віданні міськвідділу охорони здоров'я перебувала центральна молочна кухня (вул. Пушкіна, 61; тепер Генерала Чупринки), куди й постачалося молоко. Під її контролем діяли 6 менших молочних кухонь, які працювали при дитячих консультаціях. Одна з найкращих молочних кухонь у 1945 р. функціонувала на вул. Чайковського, 22⁷³. У різний час центральна молочна кухня обслуговувала від 2 до 4 тис. дітей віком 3 міс. – 6 років. Основним її завданням було виготовлення поживних харчових сумішей. Обмежений термін їх придатності спонукав до гіперболізованих заходів гігієни. Ситуація дещо покращилась у квітні 1951 р., коли центральна молочна кухня

⁶⁷ Там само. – Спр.344. – Арк.62–63.

⁶⁸ Львовская правда. – 1951. – 12 апреля.

⁶⁹ ДАЛО. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.290. – Арк.95.

⁷⁰ Товарный словарь. – Т.У. – С.758–764.

⁷¹ Львів: Довідник. – С.386.

⁷² ДАЛО. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.584. – Арк.128.

⁷³ Львов: Краткий справочник. – С.76.

придбала новинку – один із перших на той час електричних холодильників ціною 14 тис. руб.⁷⁴ Відтоді якість дитячого харчування у Львові суттєво зроста.

Найбільш популярними серед батьків, згідно з рекомендаціями радянських педіатрів, уважалися круп'яні слизисті відвари (4–10-процентні, переважно з вівсяної, рисової та ячмінної круп, розведені водою або молоком із додаванням цукру, солі, сиру), які виготовлялися на центральній молочній кухні. Вони мали назви «КРС» (концентрований рисовий слиз), «ЯКС» (ячневий концентрований слиз), «КПС» (концентрований пшоняний слиз). За аналогічним принципом готувалися й борошняні відвари. Зберігатися така продукція могла лише півдобу у холодильнику. Серед молочних сумішей найактуальнішими вважалися номерні: №1, №2, №3, №4. У перших трьох молоко розводилося водою в різних пропорціях і відпускалося як основа для приготування відварів, натомість №4 містила пряжене (кип'ячене) молоко з 5-процентним вмістом цукру. Також підприємство пропонувало молоко зі свіжим жовтком і цукром, жовтком та лимоном, морквяно-молочну суміш, ацидофільне, білкове, масло-борошняне, соєве молоко, кефір. Гострим дефіцитом уважалось пастеризоване або заморожене грудне молоко⁷⁵. Також кухні виготовляли й відпускали висококалорійні обіди, кисломолочні продукти, молоко та суміші для хворих дітей⁷⁶. Для отримання харчування на молочній кухні породіллі, а також матері повинні були стояти на обліку в міських дитячих консультаціях.

За бажання в торговельній мережі Львова можна було придбати дитяче харчування й без реєстрації, щоправда воно було нижчого гатунку. Насамперед це суха суміш «Дитяче поживне борошно», яка містила пшеничне борошно, сухе молоко, цукор, яйця та вершкове масло. Її рекомендувалося розводити з молоком, бульйоном або водою у співвідношенні 1 : 3 і давати немовлятам. Ціна упаковки становила 3 руб. 16 коп.⁷⁷ У розпорядженні матерів були також сушені відвари з рису, вівса, інших круп, які пропонувала повоєнна радянська харчова промисловість⁷⁸.

Важливим елементом львівської молочної індустрії було виготовлення морозива. Залежно від складу інгредієнтів воно поділялося на вершкове, пломбір, молочне, фруктовো-ягідне та ароматизоване. Розфасовували його у вафельні й паперові стаканчики, вафельні брикети. Вафельні або цукрові трубочки продавали на вагу у вигляді тортів, тістечок тощо. При виготовленні продукції використовувалися барвники та стабілізатори, зокрема харчовий крохмаль, желатин, агар⁷⁹. Львівське морозиво в перші повоєнні роки виробляли десятки місцевих підприємств. Найбільшими серед них були молококомбінат №1, холодокомбінат, артілі «Червоний мінеральщик», «Промкуст», ім. А.Мікояна та ін. Недосконалість, а в багатьох випадках і відсутність спеціального холодильного обладнання ставали причиною доволі низької якості⁸⁰. Вагова продукція за декілька годин торгівлі повністю втрачала товарний вигляд, перетворюючись на молокоподібну рідину. У той час у Львові практично не було фасованого морозива, а для брикетованого не вистачало вафельних форм⁸¹. Однак навіть у такому вигляді ласощі знаходили свого покупця. У середньому за один літній

⁷⁴ ДАЛО. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.424. – Арк.190.

⁷⁵ Гиль С.А., Шаферштейн С.Я. Питательные смеси для детей грудного возраста – С.15–51; Кисельова В.Б. Дитяча кухня: Книга для матерів про приготування їжі дітям. – С.35–45.

⁷⁶ Вільна Україна. – 1945. – 8 вересня.

⁷⁷ Книга о вкусной и здоровой пище / Под ред. О.П.Молчанова, Д.И.Лобанова, М.О.Лифшица, Н.П.Цыпленкова. – Москва, 1952. – С.334.

⁷⁸ Ініхов Г.С., Сперанський В.Г., Писарев Н.С., Сиревич А.В., Бакзевич Д.Д. Товарознавство харчових продуктів. – С.625.

⁷⁹ Товарный словарь. – Т.У. – С.808–818.

⁸⁰ ДАЛО. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.237. – Арк.9.

⁸¹ Там само. – Спр.271. – Арк.180–180 зв.

місяць (липень 1948 р.) містяни спожили 98 т морозива⁸². Попит був величезним. Виробленої міськими підприємствами продукції вистачало на 1–2 год. активної торгівлі. Задоволення такого попиту неодноразово ставало темою розгляду на засіданнях виконкому⁸³. У 1949 р. якість львівського морозива продовжувала залишатися неналежною. Проблема висвітлювалася навіть в обласній партійній пресі. Так, кореспондент П.Животенко у фейлетоні «Комбінатори з холодокомбінату» писав: «Продавщиця відпускає перехожим щось загорнуте в папірці, на яких на полярній крижині кудись мандрує полярний ведмідь. І собі за карбованець купую морозиво. Обережно проковтую шматочок, другий. Відчуття підфарбованого снігу [...] це сніговисько ми звемо “фруктове-примусове”»⁸⁴. Ще однією проблемою була відсутність етикеток. Основні виробники львівського морозива – молочний і холодокомбінати – до кінця 1951 р., ігноруючи заборону Державної молочної інспекції, продовжували випускати продукцію без них⁸⁵. Це унеможливило виявлення «бракоробів».

Якість морозива підвищилася після того, як на підприємствах з'явилося нове холодильне обладнання. У серпні 1953 р. Львівський холодокомбінат міг уже похвалитися об'ємною «гартувальною камерою» з температурою -24°C , в якій морозиво доводилося до потрібної кондиції, утворюючи гомогенну масу без шматочків льоду. Щодня підприємство випускало 4 т продукції – це було більше, ніж усі виробники в 1945–1946 рр. Асортимент також суттєво розширився. Пломбір та ескімо виготовлялися двох ґатунків. Незмінною популярністю серед львів'ян користувалися вершкове, шоколадне, фруктове, молочне морозиво. Відпускалося воно у вафельних стаканчиках вагою по 100 г. Виробничі процеси були частково автоматизованими, натомість зважування й розфасовка у стаканчики проводилися вручну⁸⁶. Молококомбінат №1 у рік виготовляв 380 т морозива⁸⁷. Із середини 1950-х рр. якість продукції львівських підприємств суттєво зросла, вона заслужено посіла достойне місце серед молочних десертів мешканців.

Простим і водночас дуже калорійним продуктом повоєнного раціону львів'ян були яйця. Для прикладу, у ресторані «Інтурист» у грудні 1944 р. у зв'язку з продовольчими труднощами як основну страву подавали яйця з бурячками⁸⁸. Утім у меню львівських ресторанів вони були радше винятком, натомість в їдальнях і чайних довгий час залишалися важливою стравою. Зважаючи на це, попит на яйця зберігався на стабільно високому рівні. Основними постачальниками цього продукту, поряд із птахокомбінатом та сільськогосподарськими артілями, було населення довколишніх сіл. Селяни продавали яйця на базарі, а також пропонували адресну доставку на довготривалій основі. Це було вигідно як самим мешканцям села (уникали спекулянтських мереж), так і міста (кращий контроль придбаного)⁸⁹. 92-річний С.Гіренко про реалії життя у Львові в 1946–1950 рр. згадував: «Багато селянок із довколишніх сіл приносили львів'янам продукти, переважно молоко, яйця. Носили їх за плечима в таких клунках, тому цих жінок називали “парашутистами”»⁹⁰. Ціна на яйця залежала від сезону та виробника, а продавали їх переважно десятками або «копами».

⁸² Там само. – Спр.274. – Арк.42.

⁸³ Там само. – Спр.237. – Арк.9.

⁸⁴ Вільна Україна. – 1949. – 25 червня.

⁸⁵ Львовская правда. – 1951. – 30 марта.

⁸⁶ Вільна Україна. – 1953. – 19 серпня.

⁸⁷ ДАЛО. - Ф.Р-6. - Оп.2. - Спр.400. - Арк.51-53.

⁸⁸ Gansiniec R. Notatki Lwowskie (1944-1946). - Wrocław, 1995. - S.17.

⁸⁹ ДАЛО. - Ф.Р-6. - Оп.2. - Спр.559. - Арк.78.

⁹⁰ Вийшли із ЗАГСу і на radoцях з'їли по два качани кукурудзи...: Подружжя Гіренків згадує Львів перших повоєнних років // Леополіс: Безкоштовний додаток для львів'ян від газети «Високий Замок» (Львів). – 2012. – 1 березня.

У жовтні 1944 р. десяток базарних яєць можна було придбати за 60 руб.⁹¹ Після скасування карткової системи та проведення грошової реформи у січні 1947 р. ринкова ціна знизилася до 25–28 руб.⁹², а десяток державних коштував 10–14 руб.⁹³ Споживали міст'яни в основному курячі яйця, хоча на початку 1950-х рр. у раціоні львів'ян дещо зросла питома вага качиних.

Згідно з державним стандартом, яйця поділялися на категорії: дієтичні (двох ґатунків – добірні та звичайні), свіжі (першого – третього ґатунків), холодильникові та вапновані. Ґатунок визначався на основі ваги 10 яєць. Зокрема десяток дієтичних добірного ґатунку мав важити 600 г, звичайних – 510 г, свіжих першого ґатунку – 500 г, другого – 430 г, третього – 410 г. Усі яйця мали бути чистими. «Холодильниковими» називали ті, які понад 1 міс. перебували у холодильнику, а «вапнованими» – котрі зберігалися у вапняному розчині. Вагові вимоги до перших і других були такими ж, як і до яєць категорії «свіжі». За технологією вапнування яйця зберігалися у великих басейнах або чанах, наповнених гашеним вапном, яке утворювало на поверхні так званий «льодок» – плівку з вуглекислого кальцію, що виконувала функцію антисептика. У такому розчині яйця можна було тримати до 8 міс. Після вапнування вони мали дещо тоншу, шершаву шкаралупу й легкий присмак вапна. Станом на вересень 1944 р. заготівельне управління Львівської облспоживспілки відало резервуарами на вул. Кульпарківській, 64–66 (яйцебаза)⁹⁴, Медовій, 7 (2 басейни), Паненській, 22 (2), пл. Теодора, 8 (2), Валовій, 11 (3), Сніжній, 5 (1)⁹⁵, Ваговій, 11 (3), Соняшній, 12 (2 басейни)⁹⁶. Із поширенням холодильного обладнання вапнування застосовувалося дедалі рідше.

Підсумовуючи, наголосимо, що попри невелику частку аграрного сектору у загальноміській економіці, внесок його в бюджет Львова другої половини 1940 – початку 1950-х рр. був більш ніж відчутним. Позаяк одна лише артіль ім. 1-го Травня давала місту мільйонні прибутки, забезпечувала місцеві м'ясокомбінати й молокозаводи сировиною, створюючи тим самим замкнений цикл постачання та виробництва м'ясо-молочної, сільськогосподарської продукції. Серед продовольства, виготовленого на базі сировини міських господарств, особливо популярністю користувалися варені й напівкопчені ковбаси. Молочні товари львівських підприємств займали незначний відсоток у загальному обсязі споживання молока в місті. Забезпечувалися лише найбільш затребувані сфери – дитяче харчування та лікарні. Причина полягала в недостатньому розвитку тваринництва в підсобних господарствах, артілях Львова. Асортимент молочних товарів був доволі широким – від традиційного молока жирністю 3,2%, сиру, морозива до молока з домішками та дитячих сумішей і відварів. На початку 1950-х рр. випуск молочної продукції потроху почав наростати. Дефіцит продовольства в перші повоєнні роки призводив подекуди до метаморфоз, часто виводячи на перше місце у споживчому раціоні продукти, які раніше слугували перекусом або використовувалися при готуванні основних страв. Безсумнівно першість у цій категорії утримували яйця – відносно дешевий і доступний продукт із хорошими смаковими та калорійними властивостями. Вони стали буденністю не лише у львівських закладах громадського харчування, але й у деяких ресторанах. Проте відсутність холодильного обладнання робила цей продукт недовговічним. Доступні

⁹¹ ДАЛО. – Ф.Р-100. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.19–21; Спр.12. – Арк.85.

⁹² Там само. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.233. – Арк.5–6.

⁹³ Вільна Україна. – 1947. – 15 грудня.

⁹⁴ ДАЛО. – Ф.Р-6. – Оп.2. – Спр.7. – Арк.238.

⁹⁵ Там само. – Арк.207.

⁹⁶ Там само. – Спр.34а. – Арк.360.

на той час методи збереження – вапнування, парафінування – не були досконалими і частково спричиняли псування яєць.

У цілому, можемо констатувати, що в перші повоєнні роки традиційна економіка Львова співіснувала в одному просторі з сільськими практиками у вигляді сільгоспартілей, підсобних та індивідуальних господарств. Система зайнятості у сільському господарстві добре корелювала з партійною політикою репрезентації класовості в усіх сферах міського життя. Підсобні господарства, артіль, відгодівельні комплекси, організовані в умовах харчового дефіциту як один з елементів виживання, були нетиповим явищем повоєнного міста. Водночас, розводячи худобу, вирощуючи овочі та фрукти, мешканці не тільки забезпечували собі додатковий раціон, але й формували своєрідне соціальне середовище Львова, яке відрізнялося від типових урбанізаційних процесів інших міст.

REFERENCES

1. Gansinic, R. (1995). *Notatki Lwowskie (1944–1946)*. Wrocław. [in Polish].
2. Gil, S.A., Shafershtejn, S.Ya. (1952). *Pitatelnye smesi dlya detej grudnogo vozrasta*. Kiev. [in Russian].
3. Herbilskyi, H. (Ed.) (1956). *Istoriia Lvova: Korotkyi narys*. Lviv. [in Ukrainian].
4. Inikhov, H.S., Speranskyi, V.H., Pysariev, N.S., Syrevych, A.V., Bakzevych, D.D. (1954). *Tovarovoznavstvo kharchovykh produktiv*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Isaievych, Ya. (Ed.) (2007). *Istoriia Lvova, 3: Lystopad 1918 – poch. XXI st.* Lviv. [in Ukrainian].
6. Kyselova, V.B. (1955). *Dytiacha kukhnia: Knyha dlia materiv pro prybotovlanniia yizbi ditiam*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Molchanov, O.P., Lobanov, D.I., Lifshits, M.O., Tsyplenkov, N.P. (Eds.) (1952). *Kniga o vkusnoj i zdorovoj pishebe*. Moskva. [in Russian].
8. Sekretariuk, V.V. (Ed.) (1984). *Istoriia Lvova*. Kyiv. [in Ukrainian].

Roman HENEHA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent at Department of Historical Local History,
I.Franko National University of Lviv
(Lviv, Ukraine), r_genega@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0346-405X>

Iryna PANCHUK

Doctor of Philosophy Sciences (Dr. Hab. in Philosophy), Docent,
Professor at Department of Philosophy,
Rivne State University of Humanities
(Rivne, Ukraine), irinapanchuk21@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6301-4280>

“Rural in the City”: Lviv’s Agricultural Sector and Its Contribution to the City’s Postwar Economy

Abstract. The purpose of the study is to shed light on the interesting phenomenon of post-war Lviv in 1940^s and 1950^s, which is interaction between the city and the village within the Lviv city space. Rural and urban practices that coexisted in one area of post-war Lviv had a serious impact on the daily life of the city, changed its cuisine and ethnic color. The author uses general **scientific methods** – causal, comparative and systematic approaches and other. **Scientific novelty.** For the first time, the activities of agricultural enterprises that actively used the land within the city are covered. A separate aspect, being analyzed, is the production of local food enterprises and their

popularity among the citizens. The author also determined the level of providing the population with food. The article demonstrates the methods of preserving food in the time of the absence of refrigeration equipment. It has been proved that agrarian experiments in the city were rather exceptional and caused by post-war disturbances. As a result of the cooperation between *the city* and *the village*, a twofold social environment was conducted in Lviv, with peculiar impact on the post-war city. **Conclusions.** In the first post-war years, the traditional farms of post-war Lviv coexisted with rural practices that were expressed in the cultivation of agricultural units, utility and individual farms. The employment system in agriculture correlated well with the party's policy of class representation in all spheres of urban life. Ancillary farms, agricultural unions and feeding complexes, organized under conditions of food shortage as one of the elements of post-war survival were not typical phenomena of the post-war city. The author states that despite the small size of Lviv agricultural sector, its contribution to the city-wide financial system was more tangible. Only one collective farm named May, 1, gave the city large profits, not to mention less successful unions and farms. An important aspect of its operations was the provision of raw materials for local meat-packing plants and dairies, thus creating a closed cycle of food supply in Lviv. The supplies of Lviv dairies were a small part of the total milk consumption in the city. At the same time, by raising animals and growing vegetables and fruits, Lviv citizens not only provided themselves with an additional cuisines, but also formed a kind of social environment of post-war Lviv that differed from the typical urbanization processes of other cities.

Keywords: Lviv, artel, collective farm, subsidiary farm, food products.

Вікторія КУДЕЛЯ-СВЬОНТЕК

докторка історичних наук, доцентка,
Інститут історії та архівних студій,
Педагогічний університет ім. КНО у Кракові
(Краків, Польща), wiktoria.kudelaswiatek@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9559-0784>

Комеморація Голодомору православними українцями США в період «холодної війни»

DOI: <https://doi.org/10.15407/!!!>

УДК: 94(477)

Анотація. Українська громада Північної Америки відіграла важливу роль в інформаційній кампанії у західній пресі навколо ситуації в радянській Україні в 1932–1933 рр. Починаючи з 1950-х рр. політична, суспільна, культурна діяльність окремих її представників стане важливою складовою комеморації Голодомору у США. Однак, попри історичне значення тієї ролі, яку відіграла північноамериканська діаспора у цьому процесі в період «холодної війни», тема не була достатньо вивчена в історичній науці. **Мета дослідження** – розглянути дискурс, створений УПЦ у США навколо теми вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. у період «холодної війни», на прикладі українського православного центру Св. Андрія у Саут-Баунд-Бруку. **Методологія.** Застосовано дискурсивно-когнітивний підхід. **Основні результати.** Представлено висновки відносно того, як саме православні українці США пригадували жертв Голодомору впродовж 1950–1980-х рр.; чи змінювалася (та яким чином) культура пам'яті цієї трагедії в північноамериканській діаспорі; які метафори домінували у суспільному просторі (і чому саме вони). На підставі проаналізованих джерел робиться висновок, що, починаючи з 1950-х рр., українська діаспора проводила низку акцій, спрямованих на привернення уваги до подій 1932–1933 рр. в УСРР, які мали вплив на започаткування академічних досліджень та формування соціальної думки щодо проявів радянського тоталітаризму. Ранні форми вшанування в «місцях пам'яті» мали глибоко релігійний характер. Це свідчить про те, що травма Голодомору вочевидь осмислювалась як «жертвоприношення» мучеників за волю України (як про це писала релігійна українська періодика у США). Загинули від голоду згадувались як «невинні жертви», «невинно вбиті» та «невинні мученики», а боротьба українців за незалежність – як «українська Голгофа». Сакральний вимір пригадування жертв Голодомору був пов'язаний із почуттям морального обов'язку. У цьому випадку йшлося про бажання діаспори невинно нагадувати демократичним суспільствам про жертви комунізму.

Ключові слова: Голодомор, ушанування пам'яті, «холодна війна», Українська православна церква США, спільноти пам'яті.

Українська громада Північної Америки відіграла важливу роль в інформаційній кампанії у західній пресі навколо ситуації в радянській Україні 1932–1933 рр. та надаючи посильну допомогу голодуючим. Згодом, починаючи з 1950-х рр., політична, суспільна, культурна діяльність окремих її представників стане важливою складовою комеморації Голодомору¹ у США. Однак, попри історич-

¹ У статті вживається сучасна історіографічна назва голоду-геноциду 1932–1933 рр. У період «холодної війни» ця історична подія окреслювалась як Голод або Великий голод.

не значення ролі, яку відіграла північноамериканська діаспора у цьому процесі в період «холодної війни», ця тема не була достатньо вивчена в історичній науці.

Уперше значення теми Голодомору 1932–1933 рр. у суспільному житті північноамериканської діаспори розглянули Д.Веденєєв та Д.Будков, називаючи її «заручницею глобального протистояння»². Утім це дослідження не брало до уваги політичної діяльності українських об'єднань за кордоном і діяльності Української православної церкви США (УПЦ США), що вказує на його однобічний характер. Американсько-канадський історик Ф.Сисин також звертався до цієї теми, наголошуючи на значенні православних осередків для процесу комеморації Голодомору в українській діаспорі Північної Америки³. Окремі аспекти цього процесу висвітлювались у праці О.Ковальчук та Т.Марусик⁴. Не дивлячись на це, згадана тема залишилася відкритою та вимагає ґрунтовного вивчення.

У цій статті поставлено принципово нову для історіографії останніх років мету – розглянути дискурс, створений УПЦ США навколо теми вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. у період «холодної війни», на прикладі українського православного центру Св. Андрія у Саут-Баунд-Бруку (штат Нью-Джерсі). Первинна гіпотеза полягала в тому, що християнська риторика та пов'язані з нею традиції православних українців згадувати особливим чином померлих мученицькою смертю («невинно убієнних») були найбільш прийнятними і спільними для гетерогенної української діаспори в аналізованій період. Однак у процесі студій над періодикою північноамериканської діаспори та архівними колекціями Українського історико-освітнього центру у Сомерсет (штат Нью-Джерсі; УІОЦ, УНЕС), стало зрозумілим, що відносно цілісний дискурс, який постає на підставі цих джерел, тісно пов'язаний із загальною політикою США відносно СРСР, складною політичною ситуацією в УРСР (репресії проти шістдесятників) та чисельними політичними течіями всередині самої діаспори. Адже, з одного боку, у цей період діаспора розуміла Голодомор як «український Голокост», з іншого ж – як «українську Голгофу». Ця остання метафора з'явилася в публічному просторі української громади саме завдяки особливому політичному богослов'ю УПЦ США на шпальтах української православної періодики. Отже у цій статті представлено основні висновки відносно того, як саме православні українці Америки пригадували жертв Голодомору впродовж 1950–1980-х рр.; чи змінювалася (та яким чином) культура пам'яті цієї трагедії в північноамериканській діаспорі; які метафори домінували у суспільному просторі (і чому саме вони).

Для цього спочатку охарактеризуємо саму громаду та стисло пояснимо суть специфіки політичного богослов'я УПЦ США. Ітиметься також про історію побудови православного осередку у Саут-Баунд-Бруку – цього «українського Єрусалима». Далі зосередимося на складному процесі комеморації пам'яті жертв Голодомору під час річниць цієї події впродовж аналізованого періоду.

² Веденєєв Д.В., Будков Д.В. Заручниця глобального протистояння: трагедія Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні в контексті «холодної війни» 1945–1991 рр. – К., 2013. – 232 с.

³ Суунт F.E. The Ukrainian Famine of 1932–33: The role of the Ukrainian Diaspora in research and public discussion // Studies in comparative genocide / Eds. L.Chorbajian, G.Shirinian. – London, 1999. – P.182–215; *Idem*. The Ukrainian Orthodox Church: memory and memorialization of the Holodomor [Електронний ресурс]: <https://holodomor.ca/wp-content/uploads/2016/05/boundbrook.pdf>

⁴ Ковальчук О.О., Марусик Т.В. Голодомор 1932–1933 рр. в УРСР і українська діаспора Північної Америки. – Чернівці, 2010 – 224 с.

⁵ Авторка глибоко вдячна др. Майклу Андреку з УІОЦ за надання онлайн унікальних матеріалів із колекції центру, необхідних для завершення дослідження, припиненого через пандемію COVID-19.

Православні українці Північної Америки в роки «холодної війни»

Українська громада у США в період «холодної війни» була представлена дуже різними соціальними та політичними осередками. Існували організації, пов'язані з першими хвилями еміграції на рубежі XIX–XX ст., і з'являлися нові, створені повоєнною хвилею. У 1950-х рр. почали виникати конфлікти між прибульцями й місцевими громадами. До того ж вони сприймали один одного як чужинців і дійсно мали небагато спільного, окрім переконання про належність до українського народу⁶. Серед неоднорідної української громади Північної Америки у цій статті розглянемо середовище православних вірних.

УПЦ США як етнічну українську церкву в Північній Америці було створено на соборі 1950 р. в Нью-Йорку. На чолі її стояв архієпископ Іоанн (Теодорович). Його заступником та головою консисторії став архієпископ Мстислав (Скрипник)⁷. Із 1950 по 1987 рр. церква пристосувалася до прибуття тисяч іммігрантів зі зруйнованої війною України (в тому числі Галичини), що суттєво змінило її внутрішнє життя. Окрім повернення до епископоцентричної моделі управління, громада УПЦ США адаптувалася до регіональних літургійних традицій новоприбулих. Іммігранти також привнесли до спільного дискурсу свої спогади про людські страждання, спричинені війною та Голодомором. Мотивовані прагненням до єдності та відновлення церкви в Україні, вони створили в Північній Америці глобальну платформу для засудження політичних і церковних репресій із боку Москви, приєднуючись до США як борців за свободу й демократію у світі⁸.

Безумовно, УПЦ США відверто критикувала Московський патріархат і часто звинувачувала Російську православну церкву у спробі узурпувати привілей Вселенського патріархату з метою створити паралельну структуру, керовану Москвою. Із погляду суспільної самоідентичності, УПЦ США була діаметрально протилежною Московському патріархату: підтримувала як церковну, так і політичну незалежність; характеризувала Московський патріархат поплічником радянського режиму, котрий представляла як ворожий і невільничий⁹. З іншого боку, РПЦ у відповідь провадила власну експансивну кампанію делегітимізації нової (неканонічної) автокефалії. Численні її єпископи публікували нариси та заяви, намовляючи до «возз'єднання» колишніх греко-католиків і православних емігрантів із Російською православною церквою. Противників СРСР та РПЦ вона зазвичай ідентифікувала як «фашистів», «нацистських колабораціоністів», що нібито прагнули «знищити український народ» та його православну церкву – складову Московського патріархату¹⁰.

У процесі підтримання церковного життя, привнесеного іммігрантами до Сполучених Штатів, УПЦ США започаткувала політичне богослов'я, через яке оплакувала біди недавнього минулого, засуджувала СРСР – головного антагоніста, і прагнула звільнення України й інших країн, що перебували під комуністичною владою¹¹. Українська діаспора співпрацювала з демократичними урядами США та

⁶ *Satzewich V.* The Ukrainian diaspora. – London, 2002. – P.106.

⁷ *Sysyn F.E.* The Ukrainian Orthodox Church...

⁸ *Denysenko N.* The Orthodox Church in Ukraine: a century of separation. – DeKalb, IL, 2018. – P.85–86.

⁹ *Denysenko N.* Sustaining the fatherland in exile: commemoration and ritual during the Cold War // North American churches and the Cold War / Ed. P.Mojzes. – Grand Rapids, MI, 2018. – P.310–325.

¹⁰ *Denysenko N.* Explaining Ukrainian autocephaly: politics, history, ecclesiology, and the future // Canadian Slavonic Papers. – Vol.62. – 2020. – №3-4. – P.426–442.

¹¹ *Denysenko N.* The Orthodox Church in Ukraine... – P.77–78.

Канади, прийняла риторику ідеології «холодної війни», тобто богослов'я мучеництва й визволення від радянського окупанта демократичним шляхом¹².

Багато подій символізували ці політично-богословські ідеї емігрантської громади. Серед них і процес створення українського православного осередку у Саут-Баунд-Бруку, для якого в 1951 р. було викуплено 23 га землі¹³. У 1954 р. там створили кладовище, яке стало місцем останнього спочинку багатьох відомих діячів української еміграції. Андріївська меморіальна церква (церква-пам'ятник), спроектована українсько-канадським архітектором Ю.Кодаком, відкрилася для богослужінь у 1965 р. Уже в 1950-х рр. УПЦ США обрала Саут-Баунд-Брук своїм центральним осередком. Саме тут відбувалися найважливіші релігійні події та друкувалася православна література. Традиційно в діаспорі Північної Америки його називають «українським Єрусалимом»¹⁴. На даний час поряд із церквою розташована Семінарія св. Софії, музей, архів, друкарня та Український історико-освітній центр із концертним залом на 1500 місць та бібліотекою¹⁵.

Вплив УПЦ сягав далеко за межі США, адже фактично вона обслуговувала Бразилію, Нову Зеландію, Австралію та Західну Європу. Хоча в той час православний світ здебільшого не визнавав їх канонічними, ці українські приходи відігравали важливу роль у релігійному, культурному, політичному житті діаспори¹⁶.

«Український Єрусалим»

Історики мистецтва припускають, що на проект церкви-пам'ятника, виконаний Ю.Кодаком, вплинула наддніпрянська сакральна архітектура (як і на більшість діаспорних сакральних будівель). Власне кажучи, цей проект вважається формально вимовним прикладом козацького бароко. Для В.Куцевича це добре продумана інтерпретація, яка, з одного боку, посилається на традиційні сакральні споруди в Україні, а з іншого – включає традиції нової країни проживання¹⁷. Ю.Кодак (насправді Ю.Панасенко) здобув художню освіту в Києві ще до війни, що остаточно позначилося на його мистецькій творчості в еміграції. Оскільки православна церква у своїй концепції мала бути пантеоном для українських героїв і мучеників, стилістичний вибір, що посилався на козацьку естетику сакральної архітектури, видався доречним.

Окрім характерного архітектурного стилю, самій будівлі надано особливого значення. А саме в 1961 р. фрагменти цегли, привезені п'ятьма роками раніше з України американською художницею українського походження Я.Сурмач-Міллс, були вмуровані у стіну церкви-пам'ятника¹⁸.

Побувавши в Києві, Я.Сурмач-Міллс зуміла відвідати найбільшу серед українських православних церков. Вона скористалася можливістю взяти з собою фрагменти цегли з двох найважливіших для національної культури та самобутності святинь, одна з яких на той час була в руїнах (Успенський собор Києво-Печерської лаври). Цегляні уламки, привезені до США, сприймалися громадою як реліквії, як символ

¹² Ibid. – P.152.

¹³ Ibid. – P.78.

¹⁴ Marples D., Skrypnyk O. Patriarch Mstyslav and revival of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church // The Ukrainian Weekly. – 1991. – №1. – P.7.

¹⁵ Ukrainian Orthodox Church of the USA: Some aspects in the life of the Ukrainian Orthodox Church of the USA [Електронний ресурс]: <https://www.uocofusa.org/history.html>

¹⁶ Sysyn F.E. The third rebirth of the Ukrainian Autocephalous Church and the religious situation in Ukraine, 1989–1991 // Religion and nation in modern Ukraine / Eds. S.Ploky, F.E.Sysyn. – Edmonton; Toronto, 2003. – P.88–119.

¹⁷ Куцевич В. Еволюція храмубудування в поселеннях української діаспори // Українська академія мистецтва. – Вип.21. – К., 2013. – С.87–96.

¹⁸ Славка Сурмач відбула поїздку по Советському Союзу // Свобода. – 1956. – №194. – С.1.

національного та релігійного єднання з історичною спадщиною Батьківщини. Ідея вкомпонувати їх у споруду майбутньої національної святині, своєю чергою, вказувала на необхідність такого символічного зв'язку з нею. Вони також слугували символом православних культових місць, які неможливо було відбудувати в радянській Україні, а лише символічно реконструювати за кордоном, наприклад у вигляді церкви-пам'ятника у Саут-Баунд-Бруку¹⁹.

Фрагменти цегли було врочисто вмуровано у споруду церкви 4 травня 1961 р. У повідомленні про цю подію їй надавалося ще одне символічне значення:

«Подія вмуровання цеглин Св. Софії і Києво-Печерської лаври розкриває нам глибокий зміст самої ідеї збудування у вільному світі українського храму-пам'ятника. Зокрема ж виявляє зміст цієї ідеї вмуровання в стіни того храму цеглини з зруйнованої ворогами нашого народу церкви Успіня Пресвятої Богородиці, святині, яка в процесі руйнування Московією найдавніших і найвеличніших храмів українських стала в списку соток вже зруйнованих нею перед тим храмів Божих в Україні. Святині, на мури якої на протязі соток літ з побожністю дивились мільйони українців, святині, в мурах якої рівно ж на протязі віків українське жіноцтво пролило річку сліз, молячи Матір Божу про покров і опіку для найближчих і кращу долю для цілого народу»²⁰.

Таким чином політичне богослов'я того періоду, сформульоване та проголошене невеликою українською емігрантською спільнотою під час інавгураційних подій, мало на меті перемогти радянську систему (нехай тільки символічно) на території США через побудову величезного та знакового спільного місця, яке гуртувало б православних паломників з усього вільного світу. Описуючи цю подію, православна періодика базувалася на основних топосах тернистого шляху українського народу до незалежності, а саме на ідеї вшанування пам'яті тих, хто захищав Вітчизну від кривожерливого ворога – більшовицький режиму.

Центральним елементом такого осередку стала, власне, церква-пам'ятник. Метою її побудови було нагадувати майбутнім поколінням українців, котрі виростили в еміграції, про їхнє національне коріння. Та показати вільному світові славу минувшину українського народу. УПЦ США висловила сподівання, що споруда стане пам'ятником для тих, хто загинув за більшовицького режиму, і знаком подяки за свободу богослужіння в Америці²¹. «Українське православне слово» в 1965 р. опублікувало сім приводів, з яких слід спільними зусиллями збудувати церкву-пам'ятник:

«Церква-пам'ятник – це спільний монумент над могилами наших попередників та рідних і найдорощчих нам.

Церква-пам'ятник – це вияв глибокої пошани до героїв і мучеників українського народу.

Церква-пам'ятник – це дуже скромний хрест над заораними ворогом могилами мільйонів жертв Великого Голоду.

Церква-пам'ятник – це лише скромна спроба відтворити велич українських святинь, що їх зруйнувала Москва тільки в ХХ столітті.

¹⁹ Тисячі народу взяли участь у врочистостях біля Церкви-Пам'ятника в Бавнд Бруку // Свобода. – 1961. – №104. – С.1.

²⁰ Українське православне слово – Ukrainian Orthodox Word. – 1961. – №5 (червень). – С.10.

²¹ Там само. – 1965. – №9 (вересень). – С.10.

Церква-пам'ятник – це твір вільного українського духа, нерозривно пов'язаний з давнім українським церковним будівництвом.

Церква-пам'ятник – це наш скромний вклад в скарбницю духовних і культурних цінностей США.

Церква-пам'ятник – це свідцтво, що її будівничі й фундатори жили не тільки для себе, але й для прийдешніх поколінь нашого народу»²².

Слід відзначити, що церкву-пам'ятник зводили спільно у складчину, тобто всі приходи, а навіть окремі греко-католицькі парохії надсилали пожертви на будову храму впродовж десяти років. Із 1954 по 1965 рр. адміністрація УПЦ США неодноразово зверталася до людей із проханням пожертвувати. У деяких випусках «Українського православного слова» друкувалися заохочувальні звернення про фінансові труднощі, що сповільнювали будівництво, а також додаткові листи жертводавців²³. Видання також уміщувало листи читачів, які, пожертвувавши на справу, закликали інших підтримати ініціативу²⁴. Серед них були й такі, хто вказував на необхідність таким чином ушанувати пам'ять жертв Голодомору²⁵.

Серед причин, які вказують на привід тривалого будування церкви-пам'ятника, Н.Денисенко вказує природні асиміляційні процеси у середовищі православних українців Америки та невелику кількість прихожан в американських громадах²⁶. Попри те, сам факт, що будову було закінчено не відмовляючись від задуманого проєкту та винятково на кошти віруючих українців, свідчить про те, що різноманітні кола діаспори могли об'єднатися в досягненні спільної мети.

Із 1961 по 1965 рр. риторика політичного богослов'я залишалася незмінною, адже будівництво церкви Св. Андрія наближалось до завершення. Церковні ієрархи продовжували використовувати американські цінності громадських і релігійної свобод у своїх виступах та діяльності²⁷. Церкву освятили 10 жовтня 1965 р., у Великодню неділю, день «перемоги світла над темрявою» – як можливість відновити велич розореного українського святого місця у вільному світі²⁸. З цієї нагоди в «Українському православному слові» з'явився розлогий допис:

«Через те неділя 10 жовтня стала днем тріумфу й перемоги вільного, нічим не спутаного українського духа, днем дійсно всеукраїнським, який затер багато існуючих досі між нами різниць, днем, який напевно скоротить шлях до Всеукраїнського Великодня, со дня визволення України з неволі. Таким і лише таким залишається день освячення церкви-пам'ятника в пам'яті тих, хто мав щастя бути безпосереднім учасником цього великого свята. Таким, повним глибокого змісту, залишається цей день і для прийдешніх поколінь та стане для них дороговказом до світлої мети – вільної і лише суверенної волі нашого народу незалежної України»²⁹.

²² Там само. – №10 (жовтень). – С.3.

²³ Там само. – 1960. – №5 (травень). – С.17–18.

²⁴ Там само. – №9 (вересень). – С.15.

²⁵ Там само.

²⁶ *Denyshenko N.* The Orthodox Church in Ukraine... – P.78, 84.

²⁷ *Ibid.* – P.79.

²⁸ Speech by Archbishop Mstyslav at the dedication of St. Andrew Memorial Church (Ukrainian), 1965, October 10 [Електронний ресурс]: <https://www.ukrhec.org/collections/archives/recorded-sound/speech-archbishop-mstyslav-dedication-st-andrew-memorial-church>

²⁹ Українське православне слово – Ukrainian Orthodox Word. – 1965. – №11-12. – С.11.

Процес спорудження й освячення церкви-пам'ятника у Саут-Баунд-Бруку ілюструє поєднання американських цінностей громадянських свобод із тогочасним прагненням автокефалії православних українців, які належали до об'єднаної церкви. По-перше, ця когорта православних українців зберігала окремі аспекти ідентичності, що супроводжували їх від України до США, а саме стійку церковну незалежність від Московського патріархату. УПЦ США поєднувала та пов'язувала свою незалежність з американською демократією, вдало використовуючи протистояння часів «холодної війни» з метою проголошення політичного богослов'я мучеництва, якого зазнала їхня Батьківщина під радянським пануванням. Адже українці змогли позиціонувати себе як союзників демократії та релігійної терпимості, що протистоять грізному противникові, якого й вони, і американський уряд убачали у СРСР. Але самоідентичність православних українців в імміграції набула нового смислу, яким була необхідність підтримання ідентичності громади як невеликої емігрантської спільноти в масивному просторі американської релігійної множинності³⁰. Боротьба громади за збір коштів, необхідних для побудови церкви, виявила цю нову дійсність, котра завжди стала складовою їхньої ідентичності. Попри те невелика група іммігрантів з обмеженими можливостями підтримувати повноту церковного життя, яким вони його запам'ятали з Батьківщини, приймала нові виклики еміграційного буття та спромоглася створити власне політичне богослов'я як інструмент у боротьбі з СРСР.

Моральний обов'язок нагадувати про Голодомор

Як це вже підкреслювалося в 1960-х рр. до УПЦ США належали громади міжвоєнних емігрантів, вихідців із радянської України, що до 1939 р. мешкали у П Речі-посполитій, включаючи архієпископа, а згодом митрополита Мстислава. У своєму політичному богослів'ї він спирався на концептуалізацію Голодомору, винесену з цього кола³¹. Окрім того, серед емігрантів, які виїхали на Захід після Другої світової війни, було також чимало свідків трагедії. Але навіть цим середовищам спочатку було важко прийняти єдиний фронт у питанні вшанування пам'яті жертв Голодомору. Як окремі особи, так і деякі організації мовчали про необхідність робити це у громадському житті США. З іншого боку, існували також кола, які зосереджувалися на комеморації Голодомору, трактуючи її як виконання морального обов'язку українських емігрантів³².

Першим об'єднуючим фактором було переконання в необхідності боротися з розповсюдженою думкою про нібито єдність України з іншими радянськими республіками. Ця мета досягалася передусім шляхом інформування американської громадськості про політичну систему та репресивну політику СРСР, спрямовану проти українців. А другим, як уважає В.Сатцевич, була необхідність демонструвати свою «українськість». Незалежно від того, як вони ставилися одне до одного, усі намагалися публічно показати унікальність української культури і традицій, організовуючи виставки народних вишивок та писанок, покази українського танцю й мистецтва, або традиції, пов'язаних із відзначенням свят³³. Однак тема Голодомору була чи не найважливішою ланкою, яка консолидувала українську громаду Північної Америки.

³⁰ Denysenko N. The Orthodox Church in Ukraine... – P.79–80.

³¹ Sykun F.E. The Ukrainian Orthodox Church...

³² Українське православне слово – Ukrainian Orthodox Word. – 1953. – №6 (червень). – С.2–3.

³³ Див.: Шевичук О.А. Національно-культурні ініціативи української діаспори (кінець 50-х – початок 90-х рр. XX ст.). – К., 1997. – 60 с.

Згодом ця політика стала свідомою, адже завдяки їй можна було довести як відокремленість УРСР від СРСР, так і бути почутими в публічному просторі нової країни проживання. Фактично, лише темі Голодомору вдалося набути статусу події, що символічно зв'язала українську діаспору в Америці, незважаючи на внутрішні відмінності³⁴.

Покоління, яке пережило Голодомор, набуло в діаспорі ключового значення. На основі травматичного досвіду окремі громади зуміли створити духовні та патріотичні цінності, навколо яких сформувалася спільнота поза соціальними, політичними та поколінневими поділами (спільнота пам'яті Голодомору). Ця значущість покоління, що переживало голод в Україні 1932–1933 рр., полягала в осмисленні іншими українцями північноамериканської діаспори страждань тих, хто відчув на собі звірства й випробування колективізацією. Вони стали символом невмирущості нації. Це надало особливого смислу існуванню української громади за кордоном як рушієві, що бореться в публічному просторі з політикою СРСР по відношенню до України шляхом поширення інформації про Голодомор як про історичний факт, про його генцидний характер та публічно нагадує про цю подію у суспільному житті США.

Слід також звернути увагу на те, як представники діаспори втілювали й синтезували досвід Голодомору, що був їм переказаний із перших вуст, до формування власної ідентичності. Питання щодо участі людей в успадкованій пам'яті вперше порушила М.Гірш у своїй роботі над трансмісією пам'яті про Голокост. Для дослідниці постпам'ять – це взаємозв'язки, що пов'язують покоління, яке бере участь у культурному чи колективному травматичному досвіді, з іншим (попереднім) поколінням, котре «запам'ятовує» його лише завдяки оповіданням, образам та життєвій позиції тих, серед кого вони вирости. Цей досвід був переданий їм настільки емоційним способом, що, здається, він є фундаментом їхньої власної пам'яті³⁵.

К.Каньовська, посилаючись на це поняття, доповнила його своїм розумінням стосовно не стільки окремих людей, скільки соціальних груп. Для неї постпам'ять – це не лише пам'ять, яку переживає хтось інший, але пам'ять другого покоління, котре, не переживши досвіду, захопленого пам'яттю, приречене визначати власну ідентичність на основі не власного досвіду минулого. Для дослідниці постпам'ять є одночасно продовженням пам'яті свідків та учасників минулої реальності, але також формує сучасне мислення й самосвідомість людей і спільнот, які заволодівають цією пам'яттю. Більше того, постпам'ять – це також знання про минуле, яке будується на емпатійній реконструкції досвіду інших. Тобто постпам'ять стає нарративом, запозиченим і засвоєним, або визнаним як власний. Привласнення відбувається тут у двох вимірах – ті, хто посідає пам'ять, беруть на себе місію створювати образ минулого. Минуле представляється їм не через власний досвід, а співчутливий образ досвіду своїх близьких. Безперечно, вони в полоні постпам'яті в тому сенсі, що вона визначає рамки їхньої ідентичності/самосвідомості та рамки дії. Таким чином, мета їхнього життя у суспільному просторі – це докладати зусиль для погашення боргу перед тими, хто зазнав несправедливих страждань. Проте для К.Каньовської це марні зусилля, адже немає компенсації за зло, якого зазнали невинні жертви тоталітаризмів³⁶.

Отже в таких випадках члени спільноти пам'яті стають довіреними особами (у символічному сенсі) покоління, яке пережило травмуючу подію, із його справжніми переживаннями, що викликають емоції та породжують співпереживання, котре

³⁴ *Satzewich V.* The Ukrainian diaspora... – P.178–188.

³⁵ *Hirsch M.* Pokolenie postpamięci / *Thum. M.* Borowski, *M.* Sugiera // *Didaskalia: Gazeta teatralna.* – 2011. – №105. – S.29.

³⁶ *Kaniewska K.* Postpamięć // *Pamięć: rejestry i terytoria – Memory: registers and territories / Red. P.* Orłowska. – Kraków, 2013 – S.41.

консолідує громаду³⁷. Ідентифікація групової постпам'яті дозволяє іншим групам охопити та діагностувати роль емпатійного переживання досвіду певних соціальних груп, які співчутливо опрацьовували цей досвід, раціоналізували і створювали на його основі цінності, включені в їхню власну ідентичність³⁸. Що стосується українських громад Північної Америки, це почуття заборгованості виникало зі співпереживання, співчуття й навіть бажання осмислити страждання та винагородити жертв Голодомору хоча б у символічному значенні цього слова, даючи свідчення в публічному просторі про цей набутий досвід.

Звернім увагу, за О.Еткіндом, що масові вбивства здебільшого осмислюються сучасними поколіннями як «жертвоприношення», котре розуміється двояко. З одного боку, у релігійних категоріях – жертва, складена з власного життя, а з іншого – в політичному плані – як жертва заради (відновлення) незалежності. У цьому розумінні пожертва власним життям – це, наприклад, загибель солдатів на війні або пожежників під час виконання службових обов'язків. Іншими словами, жертва є добровільною, публічною та значущою для громадськості. Проте масове вбивство в газовій камері або загибель у радянському таборі не відповідають цьому визначенню, оскільки вони не є добровільними³⁹. Це стосується й жертв Голодомору, чий життя та смерть залежали від милості тирана. Той факт, що у суспільних практиках православної українці у США обирали релігійні символи, вказує на необхідність розуміння Голодомору в категорії «жертвоприношення» українського народу в боротьбі з гнобителем («червона Москва», «червоний кат» – визначення преси 1940–1980-х рр.) за існування нації. Очевидно, що втрати українського народу розумілися діаспорою в аналізованій період саме як жертва у сакральному смислі, а релігійна риторика видавалася найбільш доречною⁴⁰. До того ж найперші «спільноти пам'яті», що вшановували жертв Голодомору, виникли в парафіяльних громадах.

Ушанування пам'яті жертв Голодомору в Баунд-Бруку

Таким чином УПЦ США з огляду на чітко сформульовану політично-богословську позицію та соціальну структуру парафій відіграла визначальну роль у процесі конструювання символічного вираження вшанування пам'яті жертв Голодомору. Безумовно, православна іконографія і християнська символіка, використані у процесі символізації цієї події в період «холодної війни», стали невід'ємною частиною поминання жертв трагедії в інших громадах діаспори.

Проаналізовані джерела однозначно вказують на те, що двадцяті та тридцяті річниці Голодомору відбулися в осередку в Баунд-Бруку⁴¹. Їх найважливішими елементами стали молитви за померлих жертв та спільне виконання поминального гімну «Вічна пам'ять». 21 червня 1953 р. очевидці трагедії з товариства ДОБРУС також підготували транспаранти із зазначенням її винуватців та встановили символічне кладовище на території православної парафії Баунд-Брук (двадцять білих хрестів)⁴².

³⁷ Kaniowska K. „Memoria” i „postpamięć” a antropologiczne badanie wspólnoty // *Łódzkie Studia Etnograficzne*. – 2004. – Т.43: Codzienne i niecodzienne: o wspólnotowości w realiach dzisiejszej Łodzi / Red. G.E.Karpińska. – S.9–27.

³⁸ Kaniowska K. Postpamięć // *Modi memorandi: leksykon kultury pamięci* / Red. M.Saryusz-Wolska, R.Traba; współpr. J.Kalicka. – Warszawa, 2014. – S.391.

³⁹ Etkind A. Warped mourning: stories of the undead in the land of the unburied. – Stanford, 2013. – P.29.

⁴⁰ Українське православне слово – Ukrainian Orthodox Word. – 1953. – №6 (червень). – С.5.

⁴¹ Свобода. – 1953. – №135 (23 червня). – С.1; Українське православне слово – Ukrainian Orthodox Word. – 1953. – №7 (липень). – С.15–16; 1963. – №8 (серпень). – С.14–15; Свобода. – 1963. – №108 (8 червня). – С.2; №109 (11 червня). – С.1.

⁴² Українське православне слово – Ukrainian Orthodox Word. – 1953. – №7 (липень). – С.15.

У липневому числі «Українського православного слова» було надруковано молитву, укладену митрополитом Іоанном, на спомин душ, загиблих у лихоліття голоду⁴³.

У 1960-х рр. всередині громади не панувала спільна думка щодо ролі українських комуністів та української культурної еліти в подіях 1932–1933 рр. При цьому деякі прокомуністичні об'єднання взагалі заперечували факт голоду, тим самим порушуючи єдність у поминанні жертв⁴⁴. Через це 1963 р. до відзначення річниці Голодомору долучилося набагато менше людей, ніж у попередні роки. Традиційно основні релігійні церемонії відбувалися в Баунд-Бруку 9 червня – у ще недобудованому храмі. За церковним календарем того дня відзначалися так звані Зелені свята. Церква збирала імена жертв Голодомору та правила поминальну службу за упокій їхніх душ⁴⁵. У пресі згадувалося про присутніх ієрархів, 37 священників (головним церемоніалом був митрополит Іоанн) та про участь 4 тис. вірних, зокрема молоді з «Пласту», СУМ та ОДУМ. Після завершення молитовної частини в осередку відбулося прийняття за участю президента УНР у вигнанні та керівників усіх українських організацій, а також багатьох українських католиків⁴⁶.

Церемонія поєднувала світські й релігійні елементи, як це було під час інших роковин Голодомору в Баунд-Бруку. Окрім хоругв своїх організацій та приходських громад, присутні тримали прапори УНР. У своїй промові архієпископ Мстислав згадав Десять заповідей, а також заохотив учасників до спільного з хором виконання пісні «Журавлі» («Чуєш, брате мій»)⁴⁷. Піднесена атмосфера, в якій хвилиною раніше співали гімн «Вічная пам'ять», змінилася, коли Мстислав звернувся до пісні з певним історичним значенням, надаючи їй принципово нове. По-перше, це була пісня січових стрільців, написана Б.Лепким у Кракові 1910 р., один із чотиривіршів якої закінчувався фразою «В чужині я умру». Свого часу він – професор Краківського університету – був вражений польськими національними повстаннями в ХІХ ст. і зворушений тим, що польська еміграція, герої-повстанці, доживали віку на чужині. Під час Другої світової війни пісня Б.Лепкого стала гімном УПА та символом, що з'єднував українських емігрантів з їхньою духовною Батьківщиною. З часом у діаспорі її почали виконувати на похоронах. По-друге, ця пісня була нагадуванням про особистий життєвий досвід владики – у миру колишнього хорунжого Армії УНР. Таким чином його та досвід багатьох інших присутніх на цій події українців США, котрі не були свідками Голодомору, виявився символічно поєднаним, спільним для всіх американських українців, мотивом страждання, туги за втраченою Батьківщиною й потребою зберегти пам'ять про всіх загиблих українців.

Радіо «Свобода» 1963 р. підготувало українською передачу для трансляції в Нью-Йорку про вшанування пам'яті жертв Голодомору у Саут-Баунд-Бруку, в якій також згадувалося, що чимало вірян продовжували стояти навколішки після завершення молитовної частини, і те, що саме митрополит спільно зі присутніми заспівав пісню «Журавлі» й заохотив до пожертв на будову церкви-пам'ятника. Ведучий програми, розповідаючи про інших гостей-промовців, особливим чином акцентував виступ С.Витвицького, другого президента УНР у вигнанні, котрий нагадав усім присутнім

⁴³ Там само. – С.2.

⁴⁴ Сталінсько-хрущовське охвістя / Ред. В.Коваль. – Нью-Йорк; Чикаго, 1961. – С.5–15; *Присутній*. Тридцятьліття голоду в Україні відзначили в Пассейку, Н. Дж. // Українське православне слово – Ukrainian Orthodox Word. – 1964. – №2 (лютий). – С.19. Випуски окремих газет та журналів, присвячених ушануванню пам'яті жертв Голодомору, розміщено на веб-сайті Holodomor Research and Education Consortium (HREC) (див.: [Електронний ресурс]: <https://holodomor.ca/resources/memorialization/>).

⁴⁵ Українське православне слово – Ukrainian Orthodox Word. – 1963. – №7. – С.14–16.

⁴⁶ Там само. – №8. – С.14–15.

⁴⁷ Там само. – С.14.

про українську традицію пом'янути саме на Зелені свята близьких померлих, а особливо полеглих вояків⁴⁸. Є.Онацький у своїй праці зафіксував існування такого звичаю в українській традиційній культурі та православній обрядовості. Зеленими святами називають одне з найважливіших літургічних свят для вірян, що традиційно відзначається в наступну неділю після Трійці, адже тоді пригадують усіх святих. Історія відзначення була започаткована задовго до християнства. Колись ним розпочинали сонячний літній цикл свят. Українці оздоблювали домівки зеленими гілками дерев, які несли з лісу або «священного гаю». Такого роду вшанування природи сприймалося як шана пам'яті предків. Тому одночасно зі вшануванням природи навесні відбувалися поминальні обряди. На Зелені свята відвідували місця поховань своїх рідних⁴⁹.

Проте чи не найважливішим елементом події стало спільне виконання гімну УНР – «Ще не вмерла Україна». Аналізуючи дискурс, який створювався навколо Баунд-Бруку, і суспільні практики щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору у самому осередку, слід звернути увагу на те, що загиблих від голоду-геноциду згадували поряд із воїнами, які жертвували своїм життям заради України («жертвоприношення» за О.Еткіндом). Здається, що цікавою формою практичного застосування політичного богослов'я УПЦ США стало поєднання світського та сакрального: президент УНР нагадує про християнські цінності, а митрополит – про політичний вимір комеморації жертв радянського тоталітаризму. Поєднання цих символів, важливих для ідентичності української діаспори, ще більше вказує на те, що творцем сакралізованого образу Голодомору був передусім митрополит Мстислав і середовище діаспори, пов'язане, як і він, із колишньою УНР.

Із роками вшанування пам'яті жертв Голодомору міцно вкоренилося в образ церкви-пам'ятника, завдяки чому стало частиною постпам'яттєвого досвіду української громади у США і спільним фундаментом для національної ідентичності громади, розрізнені частини котрої конфліктували між собою. Від середини 1960-х рр. символи, які вперше було використано під час 30-х роковин Голодомору, визначали всі наступні річниці до самого кінця «холодної війни».

Через десять років церква та кладовище у Саут-Баунд-Бруку стали місцем вшанування 40-річчя Голодомору для багатьох православних українців США. У 1973 р. митрополит Мстислав, який тоді вже мешкав у Саут-Баунд-Бруку, підготував пастирський лист до цієї річниці та оголосив про встановлення Дня пам'яті жертв:

«Всенародне вшанування пам'яті страдників і мучеників Великого Голоду визначаю на цьогорічну Провідну неділю, себто в неділю, в яку від віків наша св. церква молилась за душі наших славних попередників та праведників, мучеників і героїв України. Тож хай же і цьогорічну Провідну неділю залунають супокійні гарячі моління по всіх українських церквах вільного світу, скрізь там, де ми об'єднані у Хресті і, зокрема, в храмах найміцнішої твердині нашої нації: Української автокефальної православної церкви! Головні жалобні урочистості в 40-ву річницю Великого Голоду визначаю в осередку українського православ'я поза Батьківщиною, в Оселі Св. Ап. Андрія в Баунд Бруку, стейт Нью Джерсі, ЗСА, де в Провідну неділю 6-го травня, на цвинтарі церкви-пам'ятника, буде відправлена урочиста всенародна соборна панахида»⁵⁰.

⁴⁸ Програма Радіо Свобода, випущена в Нью-Йорку, яку веде Микола Французенко (у ролі «Олександр Терещенко») з нагоди вшанування пам'яті жертв Голодомору в Центрі Метрополії Української православної церкви в Саут-Баунд-Бруку. Commemoration of the 30th anniversary of the Holodomor by the Ukrainian Orthodox Church of the USA [Електронний ресурс]: https://www.ukrhec.org/audio/listen/commemoration-30th-anniversary-holodomor-ukrainian-orthodox-church-usa?fbclid=IwAR3UH69-dl3vtoHXcje0eSHtRfW66DO5Clq_w16yIicMt5MkxllbipB9msw

⁴⁹ Онацький Є. Українська мала енциклопедія. – Кн.4. – Буенос-Айрес, 1959. – С.489–490.

⁵⁰ Архипастирське послання з нагоди 40-ї річниці Великого голоду // Свобода. – 1973. – №51 (20 березня). – С.2.

Окрім того, що «Свобода» опублікувала пастирський лист, видання також підготувало допис про цю сумну врочистість⁵¹. Австралійське видання «Вільна думка» надрукувало коротке повідомлення про вшанування пам'яті Великого голоду у Саут-Баунд-Бруку⁵². У ньому відзначалося, що врочиста панахида, котра проводиться у Провідну неділю, а саме в неділю після Великодня у православній церкві, присвячена пам'яті померлих, зібрала близько 5 тис. вірних, які бажали взяти участь у меморіальних поминаннях. Серед присутніх були представники молодіжних організацій, а також українські військові ветерани. В архіві УІОЦ зберігається домашнє відео одного з учасників цих подій, на якому вдалося зафіксувати масовий характер панахиди⁵³. За присутності численних священнослужителів і мирян митрополит Мстислав згадував події Великого голоду та підкреслював, що українці не повинні занепадати духом і вірою, оскільки настане момент історичної справедливості, а винні в Голодоморі будуть покарані. На увагу заслуговує й той факт, що на завершення врочистостей, як і попереднього разу, усі учасники події заспівали гімн УНР «Ще не вмерла Україна»⁵⁴.

За Є.Онацьким, неділя св. Фоми, Провідна неділя – це серед інших українська традиція відвідувати могили близьких померлих. Обрядовість цього дня споріднена із Зеленими святами, хоча й має більш родинне вираження⁵⁵. Саме 1973 р. митрополит Мстислав довершив переформулювання смислу відзначання роковин Голодомору: зі всенародного в особисте, тобто важливе для кожного американського українця, незалежно від його життєвого досвіду та політичних переконань. Таким чином під час 40-х роковин для багатьох учасників подій у Саут-Баунд-Бруку Великий голод став запозиченим досвідом, що остаточно змінюється у власний (сакральне переживання постпам'яттєвого досвіду як власного – за К.Каньовською). Наступні 50-ті роковини продовжуватимуть цю традицію.

У 1983 р. «Українське православне слово» підготувало додаток до травневого випуску, присвячений темі Голодомору 1932–1933 рр.⁵⁶ У Провідну неділю, 15 травня, у церкві-пам'ятнику відбулася соборна архієрейська літургія, яку очолив митрополит Мстислав, архієпископ Марко та єпископ Ізяслав, а також соборна панахида, в якій, за даними місцевої поліції, узяли участь до 13 тис. осіб. Згодом відбулася друга частина академії в пам'ять жертв Голодомору, котра ввїбрала у себе попередні суспільні ритуали, притаманні цій спільноті пам'яті. Адже співались і «Журавлі», і гімн УНР, і пісні на вірші Т.Шевченка⁵⁷. У дописі, надрукованому в газеті «Свобода» з цього приводу, особливу увагу привертає останнє речення:

«Майже тринадцять тисяч українців були присутні в цей День всенародного вшануванні жертв Великого голоду тут (за підрахунком місцевої поліції, яка допомагала тримати лад), і всі поїхали до домів збагаченими глибшим знанням про трагедію України, щоб в жовтні всі як один прибути до Вашингтону, столиці, для всенародної демонстрації і поширення по ЗСА відомостей про Голготу України, щоб інші вчилися з нашого трагічного досвіду і збереглися»⁵⁸.

⁵¹ Свобода. – 1973. – №84 (8 травня). – С.1.

⁵² Жалобні врочистості. П'ять тисяч українців з'їхалися до Бавнд-Брук // Вільна думка. – 1973. – №22 (27 травня). – С.1.

⁵³ Holodomor commemoration and blessing of graves at St. Andrews Church and Cemetery, South Bound Brook, NJ, May 6, 1973, private video from Mykola Holovs'ko, 13:08, UHES_2012-6-20_MP01 // Архів Українського історико-освітнього центру у Сомерсет (штат Нью-Джерсі; УІОЦ, УНЕС).

⁵⁴ Свобода. – 1973. – №84 (8 травня). – С.1.

⁵⁵ Онацький Є. Українська мала енциклопедія. – Кн.12. – Буенос-Айрес, 1963. – С.1508.

⁵⁶ Українське православне слово – Ukrainian Orthodox Word. – 1983. – №5а. – 8 с.

⁵⁷ Свобода. – 1983. – №92 (18 травня). – С.1, 4.

⁵⁸ Там само. – С.4.

Автор статті писав про заплановану на 2 жовтня 1983 р. загальну демонстрацію у столиці США. Загалом маніфестації, учасники яких засуджували тоталітарну радянську систему та вшановували пам'ять жертв Голодомору, упродовж травня – жовтня пройшли в багатьох американських містах. Проте згадана мала надзвичайний політичний резонанс і підсилювала діяльність академічного середовища навколо необхідності розслідувати злочинну політику радянського уряду під час колективізації. В ній також узяли участь ієрархи УПЦ США, виступив митрополит Мстислав. Голодомору у промовах представлявся як злочин проти демократії та свободи в американському розумінні⁵⁹. Зрештою така оцінка як злочину проти людства була тотожна з політичним богослов'ям УПЦ США.

Спільне розуміння того, що американці (причому не тільки українського походження) мають пригадувати в день пам'яті жертв Голодомору, можна віднайти й у резолюції президента США Р.Рейгана від 30 жовтня 1984 р., адміністрація котрого підтримувала намагання української громади привернути увагу до цього питання:

«Роблячи особливим днем ушанування жертв голоду, нам, американцям, надається ще одна можливість ушанувати нашу власну систему управління та свободи, якими ми користуємося, та нашу відданість праву на самовизначення і свободу для всіх народів світу. Давайте також підтвердимо нашу віру в дух і стійкість українського народу та засудимо систему, яка завдала йому стільки страждань упродовж багатьох років»⁶⁰.

Слова американського президента, який символічно наслідував митрополита Мстислава і своєю резолюцією надав державного статусу Дню пам'яті жертв Голодомору, мали переконати українську діаспору, що й вона, і її досвід важливі для демократичного суспільства та його влади. Доти лише голова УПЦ США проголошував такі поминальні дні для своєї пастви, а від 40-х роковин Голодомору – і для всієї громади Америки. Однак 1983 р. потреба вшанувати пам'ять жертв стала важливою не тільки для православної частини української діаспори – вона перетнула межі «українського Єрусалима» у США, пройшла вулицями американської столиці, змусивши СРСР до дипломатичної контратаки. Це, безперечно, переломний момент в історії комеморації Голодомору американськими громадами – кульмінаційний для періоду «холодної війни» й водночас вирішальний для православної традиції цієї царини діаспорної пам'яті.

Наприкінці 1980-х рр. стало очевидним, що комеморація Голодомору починає втрачати свій православний, дещо ексклюзивний характер. Очевидно, що це зумовили внутрішні процеси, яких зазнала сама УПЦ США, а також північноамериканська діаспора через асиміляційні зміни і трансформації в політичній системі України. До того ж 1990 р. вже літнього митрополита Мстислава на соборі в Києві обрали патріархом Київським і всієї України, а 1991 р. колишня радянська республіка проголосила свою довгоочікувану незалежність. Предстоятель помер за декілька днів до Провідної неділі 1993 р. Новий пастир і громада підтримали суспільні ініціативи, присвячені пам'яті жертв Голодомору, проте Проводи 1993 р. пройшли під знаком пам'яті самого патріарха, а не жертв радянського тоталітаризму.

⁵⁹ *Kudela-Świątek W.* Eternal Memory: Monuments and Memorials of the Holodomor / Trans. G.R.Torr, foreword F.E.Sysyn. – Edmonton; Toronto; Cracow, 2021.

⁶⁰ *Reagan R.* Proclamation 5273 – Commemoration of the Great Famine in the Ukraine online by Gerhard Peters and John T. Woolley, the American presidency project. – October 30, 1984 [Електронний ресурс]: <https://www.presidency.ucsb.edu/node/260555>

Таким чином, 60-та річниця пам'яті жертв Голодомору мала відбуватися вже за часів незалежності України та спільними зусиллями українського й американського громадських комітетів. Однак цього разу в Баунд-Бруку не було заплановано окремих заходів, православні українці мали брати участь у загальних заходах передусім просвітницького характеру⁶¹. Це стало принципово новим вираженням відзначення пам'яті жертв Голодомору в діаспорі США. Голова американського комітету Т.Гунчак так коментував свою концепцію: «На нашу думку, відзначення 60-річчя Великого голоду не варто обмежувати певними днями – є важливим якнайбільше пригадати і для своїх людей, і для чужинців, донести до їхньої свідомості цей факт, що комуністична тиранія у ХХ сторіччі своєю головною жертвою зробила український народ»⁶².

Звернімо увагу, що сам допис про плани комітету надруковано напередодні православного Великодня 1993 р., але цього разу релігійні ритуали, напрацьовані роками громадою в Баунд-Бруку, не відігравали найважливішої ролі. Ідеологічне протистояння між СРСР і США перестало бути ключовим топосом, який допомагав усвідомлювати перевагу американської демократії над радянською тиранією, адже протистояння вже не було, не було політичного богослов'я УПЦ США та його основного ідеолога. До того ж на початку 1990-х рр., коли релігійне життя в Україні лише починало відроджуватися, релігійні метафори могли бути неприйнятними для секуляризованого пострадянського українського суспільства, хоча частково вони справді були спільними як для діаспори, так і для мешканців незалежної України. У цей період вони зазнаватимуть численних трансформацій та про певний діалог або тотожність православних символів між діаспорою й історичною Батьківщиною можна говорити лише на початку ХХІ ст.

Проведене дослідження доводить, що православну громаду (вірних УПЦ США) можемо вважати творцем символічної фігури Голодомору як фундаменту української ідентичності. Від самого початку церква-пам'ятник розвивалася як місце пам'яті трагедії передусім для православної частини діаспори. Напередодні й під час тривалого будівництва (1955–1965 рр.) вона ставала місцем відзначення річниць Голодомору в 1953 та 1963 рр., і продовжувала відігравати важливу роль у наступних роковинах упродовж періоду «холодної війни».

Починаючи з 1950-х рр. українська діаспора проводила низку акцій, спрямованих на привернення уваги до подій 1932–1933 рр. у радянській Україні. Ранні форми вшанування жертв Голодомору в «місцях пам'яті» мали глибоко релігійний характер, що свідчить про те, що ця травма вочевидь осмислювалась як «жертвопринищення» мучеників за волю України (як про це писала релігійна українська періодика у США). Народна традиція пам'яті померлих і християнська традиція вшанування пам'яті мучеників за віру були першими такими топосами, до яких звертались українці Північної Америки (особливо православні), ушановуючи жертв радянської влади. Загиблі під час Голодомору згадувались як «невинні жертви», «невинно вбиті», «невинні мученики», а боротьба українців за незалежність – як «українська Голгофа».

⁶¹ Свобода. – 1993. – №70 (14 квітня). – С.1, 3.

⁶² Там само. – С.3.

Сакральний вимір пригадування жертв Голодомору був пов'язаний із почуттям морального обов'язку по відношенню до цього покоління як частини громади. І у цьому випадку йшлося про бажання діаспори невинно нагадувати демократичним суспільствам про жертви комунізму. Це символічно, оскільки є свідченням американців українського походження про досвід цього покоління.

Безперечно, «місце пам'яті» Баунд-Брук поєднувало у собі як релігійний (або навіть екуменічний), так і світський аспекти. Під час церемонії відкриття жертви Голодомору згадувалися нарівні з тими, хто поклав життя, борючись за українську незалежність, що надавало їхній смерті значення глибоко релігійно пережитих національних втрат. Маніфестації, що супроводжували послідовні роковини у цьому місці пам'яті, мали світський і патріотичний характер. «Спільноти пам'яті», зосереджені навколо цієї церкви-пам'ятника, звели її власним коштом як утілення бачення того, що Голодомор означав не стільки, зокрема, для них як українців, скільки загалом для українців як нації в їхньому розумінні. Іншими словами, релігійні символи було використано для створення глибоко духовного відображення Голодомору, на що взорувалася загальна діаспорна комеморація цієї події.

REFERENCES

- Denysenko, N. (2018). Sustaining the fatherland in exile: commemoration and ritual during the Cold War. P.Mojzes (Ed.). *North American churches and the Cold War*, 310–325. Grand Rapids, MI: William Eerdmans Publishing Co.
- Denysenko, N. (2018). *The Orthodox Church in Ukraine: a century of separation*. DeKalb, IL: North Illinois University Press.
- Denysenko, N. (2020). Explaining Ukrainian autocephaly: politics, history, ecclesiology, and the future. *Canadian Slavonic Papers*, 62(3-4), 426–442. Retrieved from: <https://doi.org/10.1080/00085006.2020.1834706>
- Etkind, A. (2013). *Warped mourning: stories of the undead in the land of the unburied*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Hirsch, M. (2011). Pokolenie postpamięci (M.Borowski & M.Sugiera, Trans.). *Didaskalia: Gazeta teatralna*, 105, 28–36. [in Polish].
- Kaniowska, K. (2004). “Memoria” i “postpamięć” a antropologiczne badanie wspólnoty. *Łódzkie Studia Etnograficzne*, 43, G.E.Karpińska (Ed.). Codzienne i niedcodzienne: o wspólnotowości w realiach dzisiejszej Łodzi, 9–27. [in Polish].
- Kaniowska, K. (2013). Postpamięć. P.Orłowska (Ed.). *Pamięć: rejestry i terytoria – Memory: registers and territories*, 38–44. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury. [in Polish].
- Kaniowska, K. (2014). Postpamięć. M.Saryusz-Wolska & R.Traba (Eds.), J.Kalicka (Coop.). *Modi memorandi: leksykon kultury pamięci*, 389–392. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar. [in Polish]
- Koval, V. (Ed.) (1961). *Stalinsko-khrushchovske okhivistia*. Niu-York; Chikago: Spilka vyzvolennia Ukrainy – Kraiova uprava v SSHA. [in Ukrainian].
- Kovalchuk, O.O. & Marusyk, T.V. (2010). *Holodomor 1932–1933 rr. v URSSR i ukrainska diaspora Pivnichnoi Ameriky*. Chernivtsi: Nashi knyhy. [in Ukrainian].
- Kudela-Świątek, W. (2021). *Eternal memory: monuments and memorials of the Holodomor* (G.R.Torr, Trans.; F.E.Sysyn, Foreword). Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press; Cracow: Księgarnia Akademicka.
- Kutsevych, V. (2013). Evoliutsiia khranobuduvannia v poselenniakh ukrainskoi diaspori. *Ukrainska akademiia mystetstva*, 21, 87–96. [in Ukrainian].
- Marples, D. & Skrypnyk, O. (1991). Patriarch Mstyslav and revival of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church. *The Ukrainian Weekly*, 1, 7.
- Onatskyi, Ye. (1959). *Ukrainska mala entsyklopediia* (Kn.4). Buenos-Aires: Administratura UAPT's v Argentyni. [in Ukrainian].
- Onatskyi, Ye. (1963). *Ukrainska mala entsyklopediia* (Kn.12). Buenos-Aires: Administratura UAPT's v Argentyni. [in Ukrainian].
- Satzewich, V. (2002). *The Ukrainian diaspora*. London: Routledge.
- Shevchuk, O.A. (1997). *Natsionalno-kulturni initsiatyvy ukrainskoi diaspori (kinets 50-kyb – pochatok 90-kyb rr. XX st.)*. Kyiv: Ridnyi kraj. [in Ukrainian].
- Sysyn, F.E. (2003). The third rebirth of the Ukrainian Autocephalous Church and the religious situation in Ukraine, 1989–1991. S.Plokhly & F.E.Sysyn (Eds.). *Religion and nation in modern Ukraine*, 88–119. Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press.
- Sysyn, F.E. (1999). The Ukrainian Famine of 1932–33: the role of the Ukrainian diaspora in research and public discussion. L.Chorbajian, G.Shirinian (Eds.). *Studies in comparative genocide*, 182–215. London: MacMillan.
- Sysyn, F.E. (n.d.). *The Ukrainian Orthodox Church: memory and memorialization of the Holodomor*. Retrieved from: <https://holodomor.ca/wp-content/uploads/2016/05/boundbrook.pdf>
- Viedenieiev, D. & Budkov, D. (2013). *Zaruchnytsia globalnobo protystoianniia: Tragediia Velykoho Holodu 1932–1933 rr. v Ukraini v konteksti “kholodnoi viiny” 1945–1991 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].

Wiktorja KUDELA-ŚWIĄTEK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Institute of History and Archival Studies,
Pedagogical University of Kraków
(Kraków, Poland), wiktorja.kudelaswiatek@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9559-0784>

Commemoration of the Holodomor by Orthodox Ukrainians of the USA During the Cold War

Abstract. The Ukrainian community in North America played an essential role in the information campaign in the Western press about the situation in the Ukrainian SSR in 1932–1933 and in providing all possible assistance to the starving. Later, beginning in the 1950s, the political, social, and cultural activities of some of its members would take part in the commemoration of the Holodomor in the United States. However, despite the historical significance of the role played by the North American diaspora in this process during the Cold War, this topic has not been sufficiently studied in historical science. **Goal.** The author has set a fundamentally new goal for historiography in recent years to consider the discourse created by the UOC of the USA around commemorating the victims of the Holodomor of 1932–1933 during the Cold War. She reflected here the commemorating anniversaries initiatives using by the community from St. Andrew Memorial Church, Ukrainian Orthodox cathedral in South Bound Brook (NJ). **Methodology.** In the article, the author applied a discursive-cognitive approach. **Main results of the research.** The author presents the main conclusions about how the Orthodox Ukrainians of America remembered the victims of the Holodomor during the 1950^s and 1980^s; whether and how the culture of Holodomor memory in the North American diaspora changed; what metaphors dominated the public space of the Ukrainian diaspora in America and why they. Based on the analysed sources. The author concludes that since the 1950^s, the Ukrainian diaspora has carried out a series of actions aimed at drawing attention to the events of 1932–33 in Soviet Ukraine, which influenced the initiation of academic research and the formation of social opinion on the form and manifestations of Soviet totalitarianism. It should be noted that the early forms of commemoration of the Holodomor in “places of memory” were deeply religious in nature, indicating that the Holodomor trauma was apparently understood as a “sacrifice” of martyrs for the freedom of Ukraine (as Ukrainian religious periodicals in the United States wrote about it). The Ukrainian tradition of commemoration of the dead and the Christian tradition of honouring the memory of martyrs for their faith was the first topos chosen to Ukrainians in North America (mainly Orthodox) in honour of victims of the Soviet regime. The victims of the Holodomor were referred to as “innocent victims”, “innocently killed”, “innocent martyrs”, and the struggle of Ukrainians for independence – as “Ukrainian Golgotha”. The sacred dimension of commemorating Holodomor victims was associated with a sense of moral duty to the Holodomor generation that was part of the community. And in this case, it was about the desire of the diaspora to remind the victims of communism to democratic societies constantly. It is symbolic, as it is evidence of the testimony of Americans of Ukrainian descent about the experience of the Holodomor generation.

Keywords: Holodomor, commemoration, Cold War, Ukrainian Orthodox Church of the USA (UOC of the USA), communities of memory.

Антоніна БЕРЕЗОВЕНКО

кандидатка філологічних наук,
доцентка кафедри української мови, літератури та культури,
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут ім. І.Сікорського»
(Київ, Україна), berezovenko@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8681-072X>

Православ'я як чинник політичної мобілізації суспільного буття України та Болгарії: історичні паралелі й сучасні тенденції

DOI: <https://doi.org/10.15407/!!!>

УДК: 94(477)

Анотація. Мета дослідження – проаналізувати мобілізаційний вплив православ'я в різноманітних проявах суспільного розвитку України й Болгарії у соціокультурній і політичній сферах в історичній перспективі та на сучасному етапі. **Методологічну основу** становить комплекс методів, у тому числі порівняльно-історичний, а також компаративного, дискурс- і контент-аналізу. **Новизною** є визначення й порівняння мобілізаційного впливу православ'я як чинника соціополітичних та культурних змін в Україні й Болгарії. Не заперечуючи того, що секулярність виступає іманентною характеристикою сучасної політичної організації держав європейського ареалу, стаття розглядає православ'я як джерело легітимізації влади вказаних країн. Мобілізаційна роль православ'я в націє- та державотворенні аналізується як частина їхньої внутрішньополітичної динаміки і як предмет зацікавлення зовнішньополітичних сил. Оскільки обидві країни були й залишаються частиною так званої сфери інтересів Російської Федерації, то розглядаються особливості реалізації цього впливу. У дослідженні робиться висновок про те, що, незважаючи на принципову відмінність характеру впливу РФ на православне церковне життя України й Болгарії в ретроспективі, сьогодні цей вплив нацелений на перетворення обох держав на частину «російського світу» подібними методами. У цьому світлі спеціальну увагу приділено розгляду явища семіотичного аутсорсингу, тобто присвоєння культурно цінних лінгвосеміотичних знаків через їх включення у власну культурну парадигму як питомих. За умов типових нині гібридних форм політичного протистояння (у тому числі інформаційного) саме «перековування» символічно цінних знаків, себто вузлових для національного історичного нарративу елементів національно специфічної лінгвосеміотичної сфери, стає впливовим інструментом реалізації чужих для даної держави політичних інтересів. Тож роль мобілізаційного потенціалу православ'я в досліджуваних країнах набуває особливого значення в контексті творення їхнього історичного нарративу та національно-державного буття у цілому.

Ключові слова: православ'я, політична мобілізація, Україна, Болгарія, Росія.

Православ'я як соціальний феномен є глибоко зануреним у культурні традиції і України, і Болгарії. Ці дві країни займають унікальне місце серед слов'янських народів, оскільки саме з ними пов'язані витоки творення тих духовних та гуманітарних ідеалів, які радикально вплинули на релігійне, політичне і суспільне життя інших народів слов'янського ареалу.

Традиційно Болгарія постає в історичній літературі як країна, з якої православна християнська доктрина поширилася серед інших слов'ян (~864 р.) у результаті просвітницької

діяльності святих Кирила й Мефодія – через створення ними слов'янської азбуки та переклади священних текстів літургійною мовою, зрозумілою для всіх слов'ян.

Україна зі своєю столицею Києвом стала центром, де відбулося хрещення Русі та звідки християнство поширилося на решту східнослов'янських земель. Завдяки цьому Київ увійшов в історичний наратив із визначенням «мати городів руських»¹, яким підкреслювалася його провідна роль серед інших міст Русі. У наші дні це традиційне розуміння зазнало ідеологічно зумовлених інтерпретацій. Останні роблять Київ (та Україну у цілому) привабливим предметом для експансіоністських інтересів Російської Федерації, яка докладає неабияких зусиль для конструювання міфу про власну вищість і свою роль «старшого брата/сестри» всіх східних слов'ян за рахунок зазіхання на спадщину давньої української історії, котра розгорталася довкола Києва².

Примітно, що попри перервний характер їхньої державної історії і тривалі періоди іноземного панування як Україна, так і Болгарія зберегли енергію й вітальність православ'я як основної релігії на своїх теренах³. В обох країнах це дало поштовх до інтенсифікації культурного розвитку. А це, своєю чергою, стимулювало соціополітичну мобілізацію українського та болгарського народів упродовж різних періодів історичного розвитку.

Говорячи про Болгарію, слід відразу вказати на ранні переклади Біблії старослов'янською мовою. Рукопис Євангелія, написаного середньовічною болгарською, Тетраевангелія Івана Александра 1355–1356 рр., вважається одним із найважливіших у середньовічній болгарській культурі. Ще більш важливим стало створення (впродовж 1760–1762 рр.) «Історії слов'яноболгарської» у Зографському й Хілендарському монастирях болгарським монахом Паїсієм Хілендарським, – книги, чия поява ознаменувала початок Болгарського Відродження. Традиційно ця праця розглядається як один із найбільш потужних стимулів національної мобілізації, як поштовх, що спричинився до зростання й консолідації національної свідомості болгарського народу. До таких стимулів належить і доробок послідовника Паїсія – Софронія Врачанського, який переклав із грецької та старослов'янської мов на сучасну болгарську зібрання православних текстів для щоденного читання. Під назвою «Кириакодроміон, сиреч неделник» (1806 р.) ця робота стала першим текстом, написаним й опублікованим сучасною болгарською мовою. Вона з'явилася саме тоді, коли було необхідно утримати традицію Тирновської патріархії, яка передбачала використання болгарської (навіть в її архаїчній формі), а не грецької мови у церковному богослужінні.

Паралельно можна простежити мобілізаційний вплив православ'я в Україні через історію видання священних текстів. Ідеться передусім про публікацію 1580–1581 рр. Острозької Біблії, найбільш раннього повного точного слов'янського перекладу (переважно з грецької) всіх 76 біблійних книг на старослов'янську мову з відносно нечисленними українськими включеннями⁴. Публікація відбулася під

¹ Ця вербальна формула походить із «Повісті временних літ» Лаврентіївського ізводу (див.: [Електронний ресурс]: <http://litopys.org.ua/lavrlet/lavr01.htm#l6390>).

² Те, що Володимир Хреститель був київським князем, а не московським, як і те, що в X ст. не існувало геополітичних одиниць «Москва» та «Росія», у наративі, яким В.Путін воліє легалізувати окупацію Криму, замовчується. Сам наратив спирається на давно сформований «євразійський» варіант російської імперської ідеології, згідно з яким українці, «великороси» й білоруси нібито становлять «триєдиний російський народ». Ця ж «єдність» мусила мати «православно-християнську ідентичність», зіперту на «ідею Києва» як «непорушну православну віху в долі Росії», на «стійкість київського архетипу» (див.: *Ткаченко В.* Євразійство // Політична енциклопедія. – К., 2011. – С.251).

³ *Войналович В.* Релігійні організації в Україні // Політична енциклопедія. – К., 2012. – С.632; *Темелски Х.* Избор на екзарх и вдигане на схизмата // История. Православието в България, 2017 [Електронний ресурс]: <https://www.bg-patriarshia.bg>

⁴ Див.: *Хом'як І.* Непересічна особистість Мелетія Смотрицького // Наукові записки: Серія «Філософія». – Вип.4. – Остроп, 2008. – С.78.

покровительством українського аристократа князя Костянтина Василя Острозького, якого називали «некоронованим королем Русі», нащадка київської династії Рюриковичів і, вірогідно, хрестителя Русі Володимира Великого⁵. Це стало серйозним важелем у намаганнях князя Острозького задовольнити як власні особисті політичні амбіції (стати «коронованим королем»), так і втілити масштабніші політичні задуми, установивши Острозьку патріархію в Острозі та посиливши позиції православ'я як основного складника руської ідентичності. Як відомо, кількість примірників становила приблизно 1500–2000 і не могла не вражати. Острозька Біблія була прийнята як канон у східній православній церкві й мала винятковий вплив на мобілізацію національного самоусвідомлення в українських землях. Це був завершальний акорд у політичній мобілізації, який відображав тенденцію проектування «князівської України» під проводом князя, рівного іншим правителям Європи. Але цей проект був не єдиним. Майже одночасно на порядку денному з'явився інший проект – козацької республіки⁶.

У контексті цього козацько-республіканського проекту, який Н.Яковенко називає «ною історичною програмою», навіть ще більш важливою стала публікація чотирьох книг Пересопницького Євангелія 1561 р. – першого перекладу канонічного старослов'янського тексту українською мовою, наближеною до розмовної.

Сьогодні ця книга зберігається в Національній бібліотеці України ім. В.Вернадського в Києві та є символом національної державності. На ній кожен новообраний очільник України складає присягу. Це стало центральним елементом інавгураційного ритуалу президентів – дії з потужним мобілізаційним потенціалом.

Іншим важливим проявом соціальної мобілізації в Україні стала реставрація православної митрополії⁷, «висвяченої під козацьким покровом 1620 р. патріархом Теофаном⁸». Досягнуте завдяки зусиллям Петра Сагайдачного відновлення православної ієрархії в українських землях відіграло роль чинника збереження самоідентифікації православних громад. Це посилювало розуміння не тільки їхньої окремішності від поляків-католиків, але також і від московитів (яке було взаємним). Як зазначає С.Плохій, московська влада не тільки не вважала православному віру русинів за істинно православному, але навіть не вважала її за істинно християнську, адже заборонялося ввозити православному богословську літературу з Русі, а деякі книги навіть спалювали⁹. На це ж звертає увагу й російський історик О.Міллер, підкреслюючи, що «Московська церковна влада вимагала повторного хрещення навіть від православного духовництва, яке прибувало з Малоросії до Москви на початку XVII ст., оскільки не вважала його бездоганним»¹⁰. У цілому російське православ'я традиційно мало характер «монархічного православ'я»¹¹ чи «майже абсолютної монархії»¹²,

⁵ Яковенко Н. Василь (Костянтин) Острозький // Історія України в особах: Польсько-литовська доба. – К., 1997. – С.119–128; *Ті ж.* Некоронований король Русі [Електронний ресурс]: <https://www.radiosvoboda.org> (27 лютого 2008 р.); Краляк П. Острозька Біблія та філософсько-богословська думка в Острозькій академії // Наукові записки: Серія «Філософія». – Вип.4. – С.3–13; Євсєєва Т. Острозька Біблія [Електронний ресурс]: <https://www.jnsm.com.ua/h/0712Q/>

⁶ Яковенко Н. Некоронований король Русі...

⁷ Ця митрополія була знищена Берестейською унією в 1596 р.

⁸ Плохій С. Походження слов'янських націй: Домодерні ідентичності в Україні, Росії, Білорусії / Пер. з англ. – К., 2017. – С.211.

⁹ Там само. – С.259.

¹⁰ Міллер А. Украинский вопрос в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – Санкт-Петербург, 2000. – С.31.

¹¹ Явдась М. Українська автокефальна православна церква: Документи для історії Української автокефальної православної церкви. – Мюнхен; Інгольштадт, 1956. – С.17.

¹² Див.: Калитос (Ware) А. Съборност и главенство в православната църква // Свят. – 2019 [Електронний ресурс] <https://www.svet.bg>

у той час, як українська церква – більш парламентарний і народний, тобто була «більш живою, секуляризованою і життєрадісною»¹³.

Ці ж важливі риси мало й болгарське православ'я. Назагал для обох країн було притаманне прагнення до духовної гармонії і співпраці, базоване на свободі, єдності, відданості релігійній традиції, як вона інтерпретувалася екуменічними соборами східної церкви. Її компонентами були соборність – вирішення питань церковного життя спільно священством і парафіянами, виборність – демократичні вибори церковного керівництва, автохтонність ієрархів, включно з предстоятелем, які обираються з числа місцевих кандидатів і не потребують рекомендації Москви чи Константинополя. Ця традиція, що єднала священство і звичайних вірян, збереглася й нині як основоположний принцип обох церков – української й болгарської¹⁴.

Звичайно, міра, до якої секулярні учасники були включені у церковне життя, у різні історичні періоди була різною. Як факт цей стан речей приймається і прихильниками, і противниками української автокефалії, хоча російські джерела оцінюють його негативно.

Іншою важливою мобілізаційною силою самозбереження українського суспільства була ренесансна традиція організації православних братств та братських шкіл (перше з яких задокументоване 1463 р.). Києво-Могилянська академія (заснована 1632 р.) постанала з об'єднання двох таких шкіл. Вона стала провідною освітньою інституцією вищого типу в Україні XVII–XVIII ст. і тривалий час була єдиним навчальним закладом такого рівня для всіх східних слов'ян, справляючи непересічний інтелектуальний вплив на православний світ у цілому. Це, безумовно, підносило національну самооцінку та консолідувало суспільство.

Значущість мобілізаційного потенціалу братств спонукала російську владу до спроб «приватизувати» цю практику й наново впровадити її з користю для себе¹⁵. У результаті такої політики православні братства стали об'єктом та інструментом інклюзивної асиміляційної політики Російської імперії. Сама ідея братств, їх демократична традиція й об'єднавчий дух, який зберігався в пам'яті поколінь українців, були поставлені на службу імперії. Не випадково, на противагу цим, офіційно підтримуваним царатом, братствам 1846 р. з'явилося таємне Кирило-Мефодіївське братство як справжній послідовник старої київсько-православної традиції, зіпертої на принципи православної моралі, освіти, індивідуальної свободи.

У міру послаблення імперського тиску після Лютневої революції 1917 р. українське православне священство активізувало свої мобілізаційні зусилля, спрямовані на націоналізацію церкви. Українська мова впроваджувалася як мова церковних служб, відновлювалися принципи соборності та виборності як фундаментальні для церковного життя, але найважливіше – було відновлено автокефалію Української православної церкви (хоча процес визнання тоді завершити не вдалося)¹⁶.

¹³ *Харьковеценко Є.* Релігійно-політичні еліти в українському православному автокефалізмі // Еліти і цивілізаційні процеси формування нації. – К., 2006. – С.190.

¹⁴ Примітно, що типовий для РПЦ брак демократизму стимулював появу наукових інтерпретацій, що прагнуть змінити «монархічний» вигляд російської церкви на «демократичніший» через презентацію її як «суб'єкта громадянського суспільства» (див.: *Осипов О., Аверьянова Д.* Православная церковь современной России в системе гражданского общества // Социум и власть. – 2019. – №3(77). – С.16; *Рудика Н.* Церковь как субъект гражданского общества и объект государства // Поиск: Политика. Обществоведение. Искусство. Социология. Культура. – 2015. – №49(2) – С.66–78).

¹⁵ У цьому перетворенні символічно цінних для української церкви організацій на інструмент російщення легко впізнаються сучасні прийоми лінгвосоціотичного аутсорсингу Росії (див.: *Березовенко А.* Після Майдану: образи України і Росії у політичному дискурсі Росії // Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України. – Вип.3/4 (95/96). – К., 2018. –С.289).

¹⁶ Див. докл.: *Бондаренко В., Еленский В.* Религия и церковь на Украине в контексте украинско-российских отношений // Украина и Россия: общества и государства. – Москва, 1997. – С.181–204.

Ці зусилля були послідовними й енергійними впродовж усього періоду Української революції 1917–1921 рр., продовжувалися під час радянських утисків в Україні та поза її межами. Після 1991 р. роль православ'я як мобілізаційного чинника політичного процесу в нашій країні почала зростати. Утім ані зусилля 1920-х рр., ані часів незалежності після розвалу СРСР не були повністю успішними. Навіть надання томоса про автокефалію 2018 р., яким було відновлено самостійність Православної церкви України, не стало подією, яка остаточно припинила б російський церковний вплив. Більшість українських парафій, підпорядкованих Московському патріархату, і далі належать до нього, а питання прискорення процесу їх переходу до ПЦУ залишається суперечливим. Утім відкрите засудження втрати українською православною церквою суверенітету більш як на три століття та видача їй томоса є подією з винятково важливими наслідками. Існування «об'єднаної, незалежної Української православної церкви не тільки підриває проект “російського світу”, воно зводить нанівець саму претензію вважати українців і росіян одним народом»¹⁷.

Для Болгарії періодами найвищого піднесення суспільної мобілізації були часи після Квітневого повстання 1876 р. та російсько-турецької війни 1877–1878 рр., коли Берлінський конгрес 1878 р. проголосив відновлення болгарської державності. Провісником цієї ключової для процесів націє- й державотворення події було встановлення Болгарської екзархії¹⁸, оголошеної султанським¹⁹ ферманом 1870 р. та наступним встановленням 1872 р. автокефалії болгарської церкви (чого Константинополь не визнав, і 16 вересня 1872 р. оголосив її «схизматичною»). Екзархія стала першою інституцією, яка репрезентувала інтереси болгарського народу перед Високою Портою.

Так породжені у глибинах болгарської православної церкви мобілізаційні імпульси спричинилися не тільки до відродження духовної автономії, але також до відновлення національного суверенітету. Зі встановленням екзархії священство й монахи стали активними учасниками секулярних соціальних процесів. Отже «церковне питання» у сучасній Болгарії є явищем, глибоко вкоріненим у суспільній перцепції болгарського православ'я як феномен, що майже тотожний болгарській незалежності.

Сьогодні, попри очевидно секулярний характер суспільного життя України та Болгарії, неможливо ігнорувати значення церковного питання. Це привертає увагу ще й тому, що впродовж періоду між кінцем Другої світової війни та падінням тоталітаризму церковний дискурс перебував в обох країнах на маргінесі суспільного життя, хоча ступінь маргіналізації був різним. Якщо в Україні домінував агресивний атеїзм радянського типу, то у соціалістичній Болгарії православ'я не було повністю витісненим із суспільної практики²⁰. Більше того, наприкінці Другої світової (22 лютого 1945 р.) було покладено кінець 73-річному періоду «схизми» між Софією й Константинополем. Вселенська патріархія видала БПЦ томос і визнала її автокефалію. А відразу по смерті Й.Сталіна 1953 р. III Болгарський церковний собор відновив патріархію та обрав предстоятеля. Примітно, що всі ці кроки здійснювалися

¹⁷ *Sherr J.* A Tomos for Ukraine's Orthodox Church: «The Final Schism?» // ICDS – International Centre for Defence and Security, January 10, 2019 [Електронний ресурс]: <https://icds.ce/a-tomos-for-ukrainesorthodox-church-the-final-schism/>

¹⁸ Екзархія – незалежна церковна організація, заснована на принципах соборності, виборності та автохтонності ієрархії (див.: *Маркова З.* Българска екзархия: 1870–1879. – София, 1989 – 398 с.).

¹⁹ Для Османської імперії концепту нації у секулярних вимірах не існувало. «Існував лише концепт зграї, влада над якою покоїться не у цьому світі, а в раю. Султан же, деспот чи правитель є гарантом божественного порядку на землі» (див.: *Anagnostopoulou S.* From the Ottoman Empire to the Nation State: A long and difficult process: the Greek case. – Istanbul, 2004. – P.14). Тому політична незалежність Болгарії з необхідністю мала оформлятися не інакше, як через православні структури.

²⁰ Згідно з конституцією та законом про віросповідання 1949 р., БПЦ у соціалістичній Болгарії була відділеною від держави. Її статус був аналогічним статусу релігійних інституцій у СРСР.

не тільки «з благословення» атеїстичної Москви²¹, але й за її посередництва та детального керівництва процесом²².

Ця, здавалося б, несподівана підтримка Москви у скасуванні «схизми» Болгарської православної церкви насправді не була алогічною. Цим усувалися перепони для впровадження радянської моделі стосунків держава – церква в Болгарії. Згідно з цією моделлю, аж до припинення існування режиму Т.Живкова 1989 р. БПЦ і комуністична партія та служба безпеки Болгарії співіснували у симбіотичному партнерстві (за аналогією з СРСР). На думку американського дослідника Дж.Гопкінса, ця співпраця спрямовувалася на те, щоб перетворити БПЦ на «справді соціалістичну церкву [...] Через інфільтрацію лояльних до комуністичного режиму людей у церковне керівництво Болгарська комуністична партія забезпечувала свій вплив на Священний синод та встановлювала урядовий контроль БПЦ зсередини»²³.

Попри уніфікованість соціальних практик соцтабору семіотичний ландшафт Болгарії містив немислимі для СРСР елементи, як-от «вулиця Святої Трійці», «вулиця екзарха Йосифа» та ін. «Ідеологічний центр» болгарського тоталітарного режиму, де хоч і було закрито теологічний факультет 1951 р., завжди зберігав свою оригінальну назву університет Св. Климента Охридського з явно вираженою релігійною конотацією.

Чуже для радянської дискурсивної практики поєднання концептів «національний» і «церковний» було та є звичайним у болгарському дискурсі (наприклад «суспільно-церковне свято», «церковно-національний рух»). Іноді ці поняття навіть не розділяються дефісом, тобто становлять певну семантичну єдність, що маніфестує, наскільки позначувані явища взаємопов'язані в перцепції болгар.

У співвідносних українських текстах немає еквівалентів описаним термінам. Отже поряд із безумовною лояльністю до СРСР (аж до просування проекту Болгарії як «шістнадцятої союзної республіки» в 1960–1979 рр.) ідея сприйняття національної й церковної незалежності як єдиного поняття не могла бути відкинута болгарським суспільством і залишалася невід'ємною органічною частиною його колективної свідомості.

Безумовно, секулярність виступає очевидною характеристикою сучасних суспільств. За словами французького філософа М.Гуше, «релігійна віра зараз перестає бути вірою політичною. [...] Зі свого боку, політична віра перестає тепер бути релігійною. [...] Це звільнення від тих первісних рамок, в яких трималося розуміння нашого світу, вводить нас у нову епоху політики й, ширше, історичної дії»²⁴. Водночас владний потенціал, утілений у феномені релігії, не може ігноруватися як інструмент соціальної регуляції, особливо там, де відбуваються інтенсивні процеси націєтворення. У таких суспільствах релігія відіграє роль важливого джерела легітимності утвердженого політичного порядку. Адже цілковита «секуляризація політики може поглибити безсилість останньої, зменшуючи її легітимність аж до повного зникнення»²⁵. Саме тому політичний дискурс України (як і більшості пострадянських держав) відчутно позначений релігійними обертонами.

Після початку фактичної російсько-української війни в 2014 р. релігійне питання перетворилося на інструмент політичної мобілізації. Яскравої маніфестації це набуло

²¹ Свого часу, після проголошення незалежності БПЦ 1870 р., РПЦ її не підтримала.

²² Шкаровский М. Русская і Болгарская православные церкви в первой половине XX в.: (история взаимоотношений). – Санкт-Петербург, 2017. – 245 с.

²³ Hopkins J.L. The Bulgarian Orthodox Church: A Socio-Historical Analysis of the Evolving Relationship Between Church, Nation and State in Bulgaria. – New York, 2009. – P.205–206.

²⁴ Цит. за: Віллем Ж.-П. Європа та релігії: Ставки XXI ст. / Пер. з фр. – К., 2006. – С.205–206.

²⁵ Там само. – С.205–206.

в передвиборчому гаслі П.Порошенка «Армія. Мова. Віра», в актуалізації в буденному дискурсі таких концептів, як «томос», «автокефалія», «канонічність», в утвердженні інституту капеланів.

Для України, де донедавна пересічний громадянин навряд чи чітко розрізняв «митрополію» та «патріархію», найбільш важливою частиною церковного питання був запит на незалежність – у цьому випадку в духовній сфері. Він апелював до тих шарів національної ментальності, де закорінені архетипи – константи колективної підсвідомості, які репрезентують конденсований культурно-історичний досвід певного народу. Концепти «незалежність» чи «свобода» – це стимули, які звично класифікуються суспільством як абсолютна цінність. Саме тому зусилля українського керівництва інтенсифікувати процеси державотворення через здобуття духовного суверенітету православної церкви від російського контролю було позитивно сприйнято більшістю українського суспільства.

Водночас у російських і проросійських ЗМІ в Україні відновлення незалежності православної церкви було оголошено «схизмою» й «розколом». Як «схизма» в російському дискурсі трактується і встановлення стосунків македонської церкви з болгарською як із церквою-матір'ю. Утім оголошена російськими очільниками «схизматичність» болгарської церкви²⁶ не стала перепорою для подальшого трактування Болгарії та її церкви як «своїх»²⁷ для РФ. Це було ясно сформульовано ідеологом Кремля О.Дугіним в його інтерв'ю болгарському телеканалу «Alfa»: «[...] всі слов'янські та православні люди, до яких і Болгарія належить, повинні бути в орбіті Росії»²⁸. Крім того, О.Дугін повідомив, що він вивчає спадщину св. Паїсія Хілендарського, якого вважає «великим мислителем», та заявив, що той «також наш, оскільки є афонським монахом і слов'янином», і що «Великий Преслав – це прототип Москви – третього Риму». Свій виступ О.Дугін підсумував риторичним запитанням: «І ви кажете, що ви не наші?!»²⁹. Цими останніми словами вся історична традиція Болгарської православної церкви включно з Великим Преславом (давньою болгарською столицею й першим престолом болгарських митрополитів), доповідом Афону та святими болгарської церкви, була передана Москві. Фраза «Паїсій наш» з вуст провідного ідеолога Кремля викликала в болгарському суспільстві гостре неприйняття.

Просуваючись у цьому напрямі далі, Росія з 2011 р. розгорнула кампанію з реанімації концепту «історичної присутності» Росії в Болгарії через фіктивний пошук нащадків учасників Усевеликого Війська Донського та оформлення їхніх угруповань як частини структури Російської православної церкви. Починаючи з 2011 р. представник РПЦ у Болгарії «улаштовує» «козаків» у центрі болгарської столиці, при церкві Св. Миколая Чудотворця, яку намагається приватизувати та зробити доступною «тільки для росіян»³⁰. Про це повідомлялося в оголошеннях російською й болгарською мовами, в яких болгарські парафіяни визначалися як «байганьовці»³¹, «гості

²⁶ Див.: Лавров напад на Македонската і Українската церкви, иска да са васали на сръбската и руската (22 лютого 2018 р.) [Електронний ресурс]: <https://faktor.bg/bg/articles/novini>

²⁷ Идеологът на Кремль: България е наша (9 грудня 2017 р.) [Електронний ресурс]: <https://faktor.bg/bg/articles/mneniya/lacheni-tsarvuli/ideologat-na-kremal-bulgariya-e-nasha>

²⁸ Нашенските медийни насекоми и Дугин (10 листопада 2017 р.) [Електронний ресурс]: www.alfa.bg

²⁹ Див.: Нашенските медийни насекоми и Дугин; Дугин: и Паисий е наш, защото е православен и славянин, а Великий Преслав е предобраза на Москва (28 грудня 2017 р.) [Електронний ресурс]: <https://faktor.bg/bg/articles/>

³⁰ Игумен Филип (Василцев) стана архимандрит (26 лютого 2013 р.) [Електронний ресурс]: https://dveri.bg/component/com_content/Itemid,100723/catid,14/id,16747/view,article; Нов скандал в Руската църква (4 жовтня 2012 р.) [Електронний ресурс]: <https://www.vesti.bg/bulgaria/obshtestvo/igumen-syzdava-paravoenna-organizaciia-5178971>

³¹ «Байганьовци» (з болг. «некультурна, неосвічена людина, селюк») походить від імені героя оповідання «Бай Ганьо» Д.Войнікова та має зневажливо-принизливу конотацію.

на іноземній території, яким слід поводитися належним чином». Водночас відбулося вилучення болгарських літургійних текстів зі служби, на місце яких упроваджено старослов'янські або російські. Із храму також видалено болгарський клір разом із церковними школою та хором.

Найбільш неочікуваною зміною у цьому контексті було те, що, згідно з повідомленням Синодального комітету зі взаємодії з козацтвом РФ, церква Св. Миколая Чудотворця проголошувалася «центром» новоствореного «козацького кола міста Софії». Іншими словами, територія храму у столиці Болгарії Софії оголошувалася «станцією» (тобто територіальною одиницею Всевеликого Війська Донського, яка існувала в межах Російської імперії), а ігумен Васильцев – її духівником³². Ці заходи не тільки уславлювали «відродження «козацтва», але й покликані були заявити про відродження форм його самоврядування та землевикористання, а також про реалізацію його юридичних прав як громадян, об'єднаних спільністю інтересів згідно із законодавством Російської Федерації³³.

«Ініціативну групу» нащадків «козаків» ігумен закликав до крипти церкви скласти військову присягу та запрягнути на вірність Батьківщині перед Святим хрестом і Євангелієм, після чого було занесено болгарський прапор і зіграно болгарський гімн³⁴. Вочевидь, національні знаки/символи державного суверенітету Болгарії включили у церемонію тільки для того, щоб втягнути їх в орбіту знаків «російського світу». Їх було використано як маргінальну, невмотивовану частину російського парамілітарного ритуалу, через що значення державних символів як таких губилося, а рамки болгарської державно-символічної концептосфери розмивалися. Болгарська держава та її символи опинилися в підпорядкованій позиції не тільки щодо російської держави, але й щодо її інституцій периферійного штибу. Ритуали, які є інтегральною частиною провінційної парафіяльної рутини російських «козаків»³⁵, сприймалися болгарською громадськістю як чужорідне втручання. Створення російської парамілітарної організації на території болгарської церкви у центрі Софії болгари сприйняли як відкрите втручання «російського світу» у «суверенне тіло» Болгарської православної церкви та самої Болгарії як незалежної держави.

Занепокоєння болгарських інтелектуалів сформулював професор філософії Софійського університету К.Янакієв, публічно сформулювавши питання: «Про яку Батьківщину йдеться?»³⁶, коли на вірність їй запрягається іноземне парамілітарне утворення. Ця гостра негативна суспільна реакція сигналізувала про те, що болгари не розцінюють подібні акції як частину «свого» соціального порядку.

Канонізація 2018 р. похованого в тій самій церкві Св. Миколая російського емігранта архімандрита Серафима (Соболева) та організація відзначення 140-ї річниці звільнення Болгарії в результаті російсько-турецької війни набули характеру грандіозного возвеличення заслуг Росії й росіян, у той час, як Болгарія поставала радше як сцена для вчистостей «російського світу», ніж їхній господар³⁷.

³² В Софії створена станиця Всевеликого Війська Донського (21 вересня 2012 р.) [Електронний ресурс]: <http://www.patriarchia.ru/db/text/2483031.html>

³³ Устав Международного союза общественных объединений «Все великое Войско Донское», принятый на большом круге Все великого Войска Донского 3 декабря 1994 г. с изменениями от 27 апреля 1999 (27 квітня 1999 р.) [Електронний ресурс]: <http://vvd2003.narod.ru/ustav.htm>

³⁴ В Софії створена станиця...

³⁵ Див. сайт Синодального комітету зі взаємодії з козацтвом: [Електронний ресурс]: <http://www.skvk.org/67273>

³⁶ Пак скандал около Руската църква: Казашката паравоенна организация в София ще брани Отечеството, но не казва кое. Mediapool 2012, 4 март [Електронний ресурс]: <https://www.mediapool.bg/kazashka-paravoenna-organizatsiya-v-sofiya-shte-brani-otechestvoto-no-ne-kazva-koe-news198018.html>

³⁷ Див. докл.: Поклонись, Болгария, могилам, которыми ты усееяна (12 березня 2018 р.) [Електронний ресурс]: <http://www.don-kazak.ru/news/poklonis-bolgariya-mogilam-kotorymi-ty-useyana/>. Утім патріарх Кирило гостро й публічно

Подібна апропріація семіотично цінних православних знаків відбувається й в Україні. Як згадувалося, російське керівництво систематично докладає неабияких зусиль для обґрунтування інкорпорації українських святинь у семіотичну систему «російського світу».

У ході святкувань 1000-літньої і 1025-літньої річниць Софії Київської та хрещення Русі планувалося усунути всі музеї та дослідницькі інституції з території Києво-Печерської лаври й собору. Звільнений простір передбачалося віддати Московській патріархії³⁸. Приготування до врочистостей супроводжувалися розповсюдженням апологетами «російського світу» серед населення України спеціальної версії цього плану. Ішлося про специфічне пристосування семіотичного простору суверенної України, особливо Києва, до неоімперських потреб Росії. Для цього передбачалося, зокрема, перетворити сакральні давні пам'ятки київського православ'я – Софію й лавру – на трамплін для постання «третього Риму» в Україні. Щоб утілити у життя задум створення «київського/українського Ватикану», Київ і лавра мали б стати як резиденцією, так і державою російського патріарха³⁹ – подібно, як Ватикан є окремою державою та окремою резиденцією папи⁴⁰. Патріарх Кирило висловив навіть бажання/намір стати українським громадянином⁴¹.

Можна припустити, що після набуття московським предстоятелем статусу населенника №1 Києво-Печерського монастиря, семіотичний простір «матері городів руських» трансформувався б у «наш простір» Росії. У цей спосіб вічну перепону, що відділяла московські імперські амбіції від київського міфу, було б подолано. Саме цей дуже важливий крок, що мав на меті «наблизити» Москву до Києва як джерела семіотичних цінностей, спричинився до відкриття українськомовного сайту Московської патріархії у 2010 р.⁴²

Просування «російського світу» на території суверенної України має й більш латентні форми. Наприклад, у Чернігові можна бачити майже непомітну тенденцію до одночасної експропріації як релігійних, так і секулярних соціально цінних знаків. Тут новозбудовану (2000–2011 рр.) церкву Всіх Святих Московського патріархату огородили парканом, прикрашеним «державами» російсько-імперського дизайну, у такий спосіб, що на церковному подвір'ї опинилися і пам'ятник радянським героям Другої світової війни, і дитячий садок. Іншими словами – знаки «минулого» й «майбутнього» було вилучено з українського урбаністичного простору та «приєднано» до простору православної церкви Московського патріархату – одного з форпостів «російського світу» в Україні.

висловив невдоволення тим, що не було згадано ім'я російського імператора Олександра II, а також згадуванням інших, ніж росіяни, національностей, чие відношення до перемоги (на думку Кирила) сумнівне. Він звинуватив президента Болгарії в тому, що той дає «помилкові» історичні інтерпретації та порадив йому докласти зусиль, щоб подібна «історіографія була усунута з політичного вжитку Болгарії. Див. також: Чинкова Є. Патріарх «наехал» на президента Болгарии: Вашу страну освободила Россия! Не Польша и не Литва! (4 березня 2018 р.) [Електронний ресурс]: <https://www.crimea.kp.ru/daily/26802.7/3837236/>; Патріарх – президенту Болгарии: дружба проверяется делами, мы разочарованы (4 березня 2018 р.) [Електронний ресурс]: <https://tossaprimavera.ru/news/999875e1>. Patriarch Kirill completes his visit to Bulgarian Orthodox Church, 2018, March 5 [Електронний ресурс]: <http://www.patriarchia.ru/en/db/text/5157784.html>

³⁸ Гриценко О. Назад, до «спільної історії»: відзначення православних річниць та «відродження» православних пам'яток // Президенти і пам'ять: Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підрунтя, послання, реалізація, результати. – К., 2017. – С. 989–1011.

³⁹ Лавру пропонують відокремити як незалежну державу і поселити там патріарха Кіріла (19 липня 2010 р.) [Електронний ресурс]: <https://tsn.ua/ukrayina/z-lavri-hochut-zrobiti-vatikan-dlya-patriarha-kirila.html>

⁴⁰ Портников В. Мрії «православного папи» (27 липня 2010 р.) [Електронний ресурс]: <https://www.radiosvoboda.org/a/2110413.html>; Радинський О. Український Ватикан? // Commons/Спільне (12 січня 2011 р.) [Електронний ресурс]: <https://commons.com.ua/ru/ukrayinskij-vatikan/>

⁴¹ Гриценко О. Назад, до «спільної історії»... – С. 992.

⁴² В Україні у майбутній понеділок починає роботу україномовна версія офіційного сайту Російської православної церкви (16 липня 2010 р.) [Електронний ресурс]: <https://tsn.ua/ukrayina/rpc-vidkrivaє-ukrayinomovnu-versiyu-svogo-oficijnogo-internet-saytu.html>

Наша спроба встановити мобілізаційний вплив православ'я на політичне (та ширше – соціальне) буття України й Болгарії далеко не вичерпує проблеми такого впливу, дозволяючи, утім, зробити деякі узагальнення щодо особливостей цього процесу.

Православ'я як мобілізаційний чинник у прагненні обох народів до суверенітету відіграло важливу роль і завжди було частиною їхніх національно-державотворчих зусиль. В історичній пам'яті саме ідея існування «своєї» православної церкви, свого духовного стержня була стимулом для збереження чи відновлення незалежності як церков, так і держав.

В Україні й Болгарії православ'я як мобілізаційний фактор і далі відіграє значну роль. Церкви обох країн поділяють принципи соборності (соборноправності), виборності та автохтонності ієрархії. Ці характеристики залишаються іманентними для цих церков попри те, що кожна з них продовжує перебувати в орбіті впливу Росії. Водночас ці принципи залишаються чужими для РПЦ і сприймаються нею вороже, оскільки православне життя в Росії традиційно будувалося на принципі майже «абсолютної монархії» російського патріарха. Інтенсивний тиск із боку Москви не спричинився до прищеплення більш «автократичних» принципів російського церковного життя в Україні й Болгарії. Вірогідно тому, що останні занадто дисонували з самою ідеєю українського та болгарського православ'я.

Сьогодні незалежність болгарської церкви більша в порівнянні з українською, котра тривалий час була частиною релігійного життя Росії, у межах якого її питомі риси піддавалися нищенню. Постанова у ХХ ст., після 1917 р., української автокефальної православної церкви не завершилося її утвердженням, у 1930-х рр. її священство було практично ліквідовано. Відродження самостійної церкви з 1940-х рр. відбувалося поза межами України. Відновлення функціонування УАПЦ в Україні в 1990-х рр. у цілому не змінило російськоцентричного характеру церковного життя країни. Навіть отриманий православною церквою 2018 р. томос, хоча й визнав помилковим її підпорядкування Москві впродовж понад трьох століть і проголосив її незалежність, не приніс релігійному життю України бажаної повноти самостійності.

Якщо в ХІХ–ХХ ст. установа і збереження повноцінної незалежності Болгарської православної церкви здебільшого супроводжувалося російською підтримкою, то у випадку з Україною ситуація була протилежною. Починаючи з 1654 р. українська церква незмінно виступала об'єктом жорсткої асимілятивної політики російської держави.

Болгарська церква зазнала асиміляційного впливу меншою мірою, маючи від 1945 р. повноцінну автокефалію, а від 1953 р. – патріарха як очільника. Тому попри всю силу російського «впливу зсередини» він усе ж обмежувався болгарською автокефалією. Але поточна поведінка Росії і її церкви в Болгарії дедалі більше нагадує агресивну модель її поведінки в Україні. Церковне життя в обох країнах залишається предметом пильної уваги та інтенсивного втручання РФ і РПЦ. Донедавна в Болгарії це обмежувалося зазіханнями на духовну серцевину болгарського православ'я (через оголошення діяльності Кирила та Мефодія частиною спадщини «російського освіту»). Але недавнє перетворення однієї з центральних церков у центрі Софії на осередок російської парамілітарної діяльності засвідчило зростання агресивності РФ у розширенні меж цього «російського світу» за рахунок інтересів національної церкви Болгарії.

В Україні агресивність РФ у царині православ'я залишається інтенсивнішою й виявляється на глибшому рівні. Тут передусім ідеться про вільне функціонування церкви Московського патріархату. У 2014 р. саме питання православ'я стало

дискурсивною домінантою у ході окупації Кримського півострова. Агресія виправдувалася «необхідністю» «повернути» Росії «священне джерело» її власного православ'я – Херсонес біля Севастополя, де, за словами В.Путіна, князь Володимир прийняв християнство, і без якого сама легітимність сучасної російської держави (у частині її «тисячолітньої історії») потрапляє під обґрунтовані сумніви. Цим пояснюється також, чому у своєму прагненні здобути джерела легітимності й набути владу сюзерена православного світу (хоча б і в межах окремо взятого «російського світу») РФ оголошує власним «священним джерелом» і древній Преслав, де 927 р. Болгарська православна церква була перетворена Константинопольським патріархом на перший автокефальний національний патріархат в Європі.

В обох країнах діяльність РФ і РПЦ спрямовується на захоплення національно-символічних знаків (в їх дискурсивному або фізичному втіленні), на їх зміну/руйнацію «зсередини». Сьогодні включення концептів «російського світу» в національні мобілізаційні події православних церков України й Болгарії знижує їх ефективність у контексті позитивних національних змін. Більше того, у своїй розмитій зросійщеній формі вони стають частиною процесу каналізації просування «російського світу» поза власні межі та стають його трансляторами. Спостерігаючи за зусиллями РПЦ, націленими на денационалізацію лінгвосеміотичного простору обох країн, можна дійти висновку, що російська церква відтворює алгоритми функціонування сучасної російської держави, де панує культ особи В.Путіна і зміцнюється неоімперіалізм.

Незважаючи на зростання втручання РФ і РПЦ у релігійне життя України й Болгарії, можна сподіватися, що православ'я залишиться сприятливим фактором націєтворчого процесу в обох країнах. Завдання збереження української та болгарської православних церков як інструментів національної консолідації є й залишатиметься у ближчому майбутньому константою у цих країнах. Особливо це стосується України. Тут існування «гібридної» Української православної церкви, підпорядкованої Московському патріархатові (хоча в офіційній назві цього уточнення немає), залишається на сьогодні серйозною ідеологічною зброєю Росії, спрямованою проти української державності. Особливу небезпеку при цьому становить так званий «добровільний перехід» парафій УПЦ (МП) до ПЦУ, оскільки через прихований характер церковної влади першої для пересічних парафіян потреба в ньому не є очевидною. Тож значення політичної волі у цьому процесі стає ще більш вагомим. Водночас слід розуміти, що Україна й Болгарія так само залишатимуться для Росії бажаним першоджерелом для реставрації Російської імперії в її пострадянській іпостасі. Очевидною є неспроможність РФ розбудувати свою державність із бажаними для неї геополітичними та історико-культурними параметрами⁴³ без семіотичних цінностей України й Болгарії – тобто, без гуманітарної традиції з її історичними, культурними, духовними коренями цих країн.

Власне у цьому й полягає дилема. Оскільки як Україна, так і Болгарія прагнуть зберегти і стабілізувати сакральність влади своїх держав, глибоко занурених у православну релігійну традицію, відбиту в їхніх історичних наративах, Росія продовжуватиме мобілізувати всі свої сили для дестабілізації цих країн через знецінення або привласнення їхніх сакральних знаків. Така поведінка РФ традиційно була її *modus operandi* щодо України, а тепер застосовується й до Болгарії. Для обох молодих демократій – України та Болгарії – ці зазіхання можуть бути серйозною перепоною при використанні мобілізаційного потенціалу православ'я як дієвого чинника зміцнення суверенітету й розбудови державності.

⁴³ Їх бачення втілено в порталі «Всемирная Россия» (див.: [Електронний ресурс]: <https://vseruss.com>).

REFERENCES

1. Anagnostopoulou, S. (2004). *From the Ottoman Empire to the Nation State. A long and difficult process: the Greek case*. Istanbul.
2. Berezenenko, A. (2018). Pislia Maidanu: Obrazy Ukrainy i Rosii u politychnomu dyskursi Rosii. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F.Kurasa NAN Ukrainy*, 3-4 (95-96), 272–294. [in Ukrainian].
3. Bondarenko, V., Yelenskii, V. (1997). "Religiia i tserkov" na Ukraine v kontekste ukraïnsko-rossiiskikh otnoshenii. *Ukraina i Rossiia: obshchestva i gosudarstva*, 181–204. Moskva. [in Russian].
4. Hopkins, J.L. (2009). *The Bulgarian Orthodox Church: A Socio-Historical Analysis of the Evolving Relationship Between Church, Nation and State in Bulgaria*. Boulder, Co: East European Nonographs & New York.
5. Hrytsenko, O. (2017). Nazad, do "spilnoi istorii": vidznachennia pravoslavnykh richnyts ta "vidrodzhennia" pravoslavnykh pamiatok. *Prezydenty i pamiat: Polityka pamiaty prezidentiv Ukrainy (1994–2014): pidgruntia, poslannia, realizatsiia, rezultaty*, 989–1011. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Kalistos (Ueir), A. (2019). Sybornost i glavenstvo v pravoslavna tsyrkva. *Konferentsiia na Mezhdunarodnata pravoslavna bogoslovska asociatsiia, Iash, Rumyniia, 9–12 January 2019. Spisanie Sviat, 1*. Retrieved from: <https://www.svet.bg> [in Bulgarian].
7. Kharkovshchenko, Ye. (2006). Relihiino-politychni elity v ukraïnskomu pravoslavnomu avtokefalizmi. *Elity i tsivilizatsiini protsesy formuvannia natsii*, 2, 185–195. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Khomiak, I. (2008). Neperesichna osobystist Meletii Smotrytskoho. *Naukovi zapysky: Seriia "Filosofiiia"*, 4, 72–79. Ostroh. [in Ukrainian].
9. Kraliuk, P. (2008). Ostrozka Bibliia ta filosofska i bogoslovska dumka v Ostrozkii akademii. *Naukovi zapysky: Seriia "Filosofiiia"*, 4, 3–13. Ostroh. [in Ukrainian].
10. Markova, Z. (1989). *Bylgarska ekzarhiia, 1870–1879*. Sofia. [in Bulgarian].
11. Miller, A. (2000). "Ukraïnskii vopros" v politike vlastei i ruskom obshchestvennom mnenii (utoraiia polovina XIX v.). Sankt-Peterburg. [in Russian].
12. Oscar, W., Clyatt, Jr. (1993). Bulgaria's Quest for Security After the Cold War. *Mc. Nair Papers, 15:3. The Institute for National Strategic Studies, Silver Spring*. Maryland.
13. Osipov, O., Averianova, D. (2019). Pravoslavnaia tserkov sovremennoi Rossii v sisteme grazhdanskogo obshchestva. *Sotsium i vlast*, 3(77), 15–28. [in Russian].
14. Plokhii, S. (2015). *Pokhodzhennia slovianskykh natsii*. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Rudyka, N. (2015). Tserkov kak subiekt grazhdanskogo obshchestva i obiekt gosudarstva. *Poisk: Politika. Obshchestvovedenie. Ispusstvo. Sotsiologiia. Kultura*, 49(2), 66–78. Moskva. [in Russian].
16. Sherr, J. (2019, January 10). A Tomos for Ukraine's Orthodox Church: the Final Schism? *International Center for Defence and Security*. Retrieved from: <https://icds.ee/en/a-tomos-for-ukraines-orthodox-church-the-final-schism/>
17. Shkarovskii, M. (2018). *Russkaia i Bolgarskaia pravoslanye tserkvi v pervoi polovine XX v. (istoriia vzaimootnoshenii)*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
18. Vasilev, N. (2018, February 27). *Kiril ne e dobre doshyl, ako iska da priznaem srybskoto zavladivane na makedonskite eparchii: Rusiia vinagi e ochakvala ot Bylgariia pylno, bezprekoslavno i bezuslovno podchinenie Factor*. Retrieved from: <https://www.factor.bg> [in Bulgarian].
19. Villem, Zh.-P. (2006). *Yevropa ta rebibii: Stavky XXI st.* Kyiv. [in Ukrainian].
20. Yakovenko, N. (1997). Vasyi (Kostiantyn) Ostrozkyi. *Istoriia Ukrainy v osobakh: Polsko-lytova doba*, 119–128. Kyiv. [in Ukrainian].

Antonina BEREZOVENKO

Candidate of Philological Sciences (Ph. D. in Philology),
 Docent at Department of Ukrainian Language, Literature, and Culture,
 National Technical University of Ukraine
 "I.Sikorskyi Kyiv Polytechnic Institute"
 (Kyiv, Ukraine), berezovenko@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8681-072X>

Orthodoxy as a Factor of Political Mobilization of Social Existence of Ukraine and Bulgaria: Historical Parallels and Current Trends

Abstract. The purpose of the study – to analyze the mobilizing influence of Orthodoxy in various manifestations of social development of Ukraine and Bulgaria in the socio-cultural and political spheres in historical perspective and at the present stage. **The research methodology** is a set of methods that make up the comparative-historical method, as well as methods of comparative, discourse and content analysis. **A novelty** is the definition and comparison of the mobilizing influence of Orthodoxy as a factor of socio-political and cultural changes in Ukraine and

Bulgaria. Without denying that secularism is an immanent characteristic of the modern political organization of the countries of the European area, the article considers Orthodoxy as a source of legitimation of the power of these countries. The mobilizing role of Orthodoxy in nation- and state-building is analyzed as a part of their domestic political dynamics and as a subject of interest of foreign policy forces. Since both countries were and remain part of the so-called sphere of interests of the Russian Federation, the peculiarities of the implementation of this influence are considered. The study concludes that, despite the fundamental difference in the nature of Russia's influence on the Orthodox church life of Ukraine and Bulgaria in retrospect, today this influence is aimed at transforming both countries into part of the Russian World by similar methods. In this light, special attention is paid to the phenomenon of semiotic outsourcing. Under the conditions of typical today hydride forms of political confrontation – including information one – it is the “forging” of symbolically valuable signs, i.e. key to the national historical narrative elements of the nationally specific linguistic-semiotic sphere, becomes an influential tool for realizing foreign political interests. Thus, the role of the mobilization potential of Orthodoxy in the studied countries acquires special significance in the context of the creation of their historical narrative, the development of sovereignty and national-state existence in general.

Keywords: Orthodoxy, political mobilization, Ukraine, Bulgaria, Russia.

Larysa LEVCHENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Senior Research Fellow,
Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies
named after M.S.Hrushevskyy NAS of Ukraine;
Director at Central State Archives
of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), lorelewch@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9097-7373>

Greek Churches in the Southern Ukraine in the Making (the Late Eighteenth – the First Half of the Nineteenth Century)

DOI: <https://doi.org/10.15407/!!!!>

UDC: 271.222(495+477.7)«17/18»

Abstract. The purpose of the article is to present the results of the study on the history of Kherson and Mykolaiv Greek churches at the end of the 18th and the first half of the 19th cent. The research methodology is based on the generally accepted principles and methods of historical study. **Scientific novelty.** The history of Greek churches in Kherson and Mykolaiv is covered based on handwritten sources from the state archives of Kherson, Mykolaiv, and Odesa regions. This data is introduced into the scientific body of knowledge for the first time. These sources provided an opportunity to study new facts and names, made conclusions on the role of the Church in the life of Kherson and Mykolaiv Greek communities. **Conclusions.** The history of the Greek churches reflects the history of the Greeks in the Southern Ukraine under the dominion of the Russian Empire. When the Greeks settled in Kherson, their ties with their country of origin were quite strong. It is clear in the decor of the St. Sophia's Greek Church, in the wishes to have the priests serving in Greek. The Russian government tended to take the Greek citizens under control with the help of the Russian Orthodox Church. The Greek priests obeyed the regulations of the Russian Church. By the time when the Greeks reached Mykolaiv, their ties with their native land had become weaker. The Greeks serving in the Black Sea Navy were hardly interested in the St. Nicholas Greek Church construction because the Admiralty Cathedral satisfied their religious needs. These Greeks were subjected to assimilation faster than their compatriots not serving in the Navy. The Mykolaiv community of civil Greeks was insolvent and could not build their Church without government aid and the donations of other nationalities' representatives. The lack of budget instigated a search for funds, disputes on money-related issues, and mutual recriminations of fraud. The assimilation of the civil Greeks manifested in the architecture of the Mykolaiv Greek Church, built as a smaller copy of the Admiralty Cathedral, in the Russian names of the Greeks who were parishioners of the Greek Church, and in the control that the Russian priests had over it. The history of Kherson and Mykolaiv Greek churches is different from the history of the Odesa Holy Trinity Church that became a shelter for participants of the movement for Greek statehood. The Greek churches not only helped the Greeks integrate into a foreign environment and preserve national culture but also promoted their assimilation.

Keywords: Greek churches in the Southern Ukraine, Church of St. Sophia in Kherson, Church of St. Nicholas in Mykolaiv, Greeks in Ukraine, Greeks in the South of the Russian Empire.

The Orthodox Churches in the Southern Ukraine (or the Northern Black Sea region), founded and built by the Greeks who had migrated there at the end of the eighteenth – at the beginning of the nineteenth century, were the centres of the Greeks'

consolidation both in a spiritual sense and in the national and cultural dimensions. Yet, the Greeks have never been an isolated group in Ukraine. They fully integrated into the local multi-ethnic orthodox populace. Therefore, the Greek churches have never been solely Greek. Their parishes have united with the ones of Orthodox Christians of different nationalities. Moreover, metrical books of the Greek churches demonstrate some ethnic contacts and ethnically mixed marriages between the Greeks, the Ukrainians, the Russians and the believers from other orthodoxy nations. As a result of these processes, in the Independence of Ukraine period, the representatives of different nations are interested in saving and renovating such monuments of culture as Greek churches as well as in researching the history of these churches, their parishes, and priests' biographies.

The modern historiography on the chosen topic contains the writings of secular and ecclesiastic historians dedicated to the history of the Church, church architecture, and scientific works on the history of the Greeks of Ukraine. Concerning the contemporary historiography of the Church history, I. Lyman highlights that it is currently in a phase of 'ecclesiastical renaissance' which followed after compulsory atheism of the Soviet times¹. The term 'renaissance' can be applied both to the historiography of the church architecture and national minorities.

Historiographical analysis shows that the history of the Holy Trinity Greek Church and the Greek community of Odesa was studied thoroughly². The reason is that Odesa was a center of the Greek national movement where the organization 'Filiki Eteria' (or Society of Friends) was founded³. It is known that the first meetings of 'Filiki Eteria' were held in the Holy Trinity Greek Church. The histories of the Greek churches of St. Sophia (Kherson) and St. Nicholas (Mykolaiv) have not found their researchers yet, so they are still immersed in myths and legends. Therefore, the submitted research addresses the history of creating the Greek churches of Kherson and Mykolaiv, the erection of buildings, and the beginnings of their functioning. On this matter, V. Tomozov's conclusions are the most interesting because they concern the same period and territory but another category of people – the richest and the most famous Greek dynasties. He observed similar tendencies among them which will be demonstrated in this article⁴.

Previously unknown primary sources for this study were discovered in the state archives of Kherson (Kherson Spiritual Board of the Kherson Spiritual Consistory, F.207), Mykolaiv (Mykolaiv Admiralty Cathedral of the Archpriest of the Military and Naval Clergy, F.168), and Odesa (Kherson Spiritual Consistory, F.37) regions. These documents were not entered into the scientific body of knowledge due to illegible handwritten texts. They provided an opportunity to study new facts and names, made conclusions on the role of the Church in the life of Kherson and Mykolaiv Greek communities.

The generally accepted principles (objectivity, impartiality, comprehensiveness) and methods (chronological, comparative, alternative, archival heuristics) of historical science were used in the processing of empirical data.

¹ *Лыман И.И.* История церкви в Украине: специфика современной историографической ситуации // Религиозные традиции Европы и современность: изучение и преподавание в российских и зарубежных университетах / Под ред. Д.И.Польвянного. – Иваново, 2011. – С.190–198.

² Греки Одессы: Именной указатель по метрическим книгам одесской Греческой Свято-Троицкой церкви / Белоусова Л.Г. и др. – Ч.1: 1800–1831. – Одесса, 2000. – 364 с.; Ч.2: 1834–1852. – Одесса, 2002. – 372 с.; Ч.3: 1853–1874. – Одесса, 2004. – 237 с.; Ч.4: 1875–1891. – Одесса, 2004. – 332 с.; Ч.5: 1802, 1892–1906. – Одесса, 2005. – 242 с.; Ч.6: 1907–1920. – Одесса, 2009. – 344 с.; Ч.1: 1799–1831, 1836 (изд. 2-е, доп.). – Одесса, 2014. – 552 с.

³ *Терентьева Н.О.* Таємне грецьке товариство «Філікі Етерія»: Організаційний та політико-ідеологічний центр підготовки грецької революції 1821–1829 рр. – К., 2005. – 352 с.; *Її ж.* Греки в Україні: історія та сучасність. – К., 2008. – Ч.1. – 350 с.; Ч.2. – 318 с.

⁴ *Томозов В.В.* Греки-хіосці на Півдні України (кінець XVIII ст. – 1917 р.): між традиціями національного самозбереження і практиками соціокультурної адаптації / Відп. ред. Г.В.Боряк. – К., 2020. – 354 с.

The Historical Background of Greek Migration to the Northern Black Sea Coast

It is important to consider the historical background of Greek migration to the Northern Black Sea coast. In the middle of the seventh century B.C., Ancient Greeks founded city-states in the Northern Black Sea area, so their descendants had to be well acquainted with its advantages. During the years 395–1435, the Greeks were the principal national group in the Christian Byzantine Empire, and after its fall, they found themselves under the power of the Muslim Turks throughout the territory of the Ottoman Empire. In 1492, Metropolitan of Moscow Zosima put forward the idea of ‘Third Rome’, according to which Russians claimed leadership in the Orthodox world. Although this theory came into being on religious grounds, it had a significant impact on the development of the ‘Eastern Question’. In 1768, the Ottoman Empire declared war on Russia, and the Russian government supported an uprising of the Greeks against Turkish dominance. In the war, Russia sought to seize the Northern Black Sea region and only then liberate the Orthodox peoples from the Ottoman yoke⁵. The first Archipelago expedition of the Russian Imperial Navy (1768–1774) was an integral part of the so-called ‘Greek Project’ of Empress Catherine the Great. The Kuchuk-Kainarji Treaty signed on July 10, 1774, stated that ‘the Russian Empire gives back to the Sublime Porte all Archipelago islands which depended on the Ottomans’ previously. The Greeks who participated in the rebellion and entered the crews of the Russian Navy had to abandon their houses. In 1775, the ships of the Russian Navy transported Greek families from the Archipelago to Crimea. The situation in Crimea was uncertain: according to the Treaty, the Crimean Khanate became independent both from the Ottoman Porte and the Russian Empire. However, the Russian government pursued to undermine the economy of the Khanate with the aim of speedy annexation. In 1778–1780, the native Greek inhabitants of the Khanate were forcibly moved from the Crimean Peninsula to the Azov. The Greeks from the Archipelago migrated to the Northern Black Sea area. These migrations resulted from the policies of Empress Catherine the Great directed towards the annexation of Crimea.

V. Timofeenko wrote that in 1781, 1783, and 1787 the tsarist government had issued the Decrees to settle the Northern Black Sea area. As a result, already in 1782, 4,32% of the total population in the region were Greek. According to V. Timofeenko, the Greeks first settled in the Ochakiv region⁶.

Indeed, one of the first Greek churches built from wooden materials appeared in Ochakiv at that time. It was erected by parishioners with the permission of Ambrosius, Metropolitan of Katerynoslav, Tavria, and Kherson. On November 9, 1792, protopope Bogdanovich consecrated the Church in honour of St. Nicholas⁷. This Church was mentioned for the last time in the records of the Kherson Theological Board in 1807⁸. A. Pyvovar believes that the worship in this Church did not begin due to the small number of parishioners⁹.

According to the Decree ‘On the benefits of Greek and Bulgarian emigrants emerging from the Novorossiysk province’ issued by Emperor Alexander the First on January 5, 1802, the Chief of the Novorossiysk Patronage Office Samuel Kontenius had to provide

⁵ Γιαννίτση Θ. Ο ελληνικός κόσμος της περιόδου από τα τέλη του 18ου αιώ. έως τις αρχές του 20ου αιώ. μέσα από τις ρωσικές πηγές (αναφορικά με τη μελέτη της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων): Διδακτορική διατριβή τομέας. – Μοσχα, 2000. – Σ.48, 52.

⁶ Тимофеевко В. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. – К., 1984. – С.21–22.

⁷ Пивовар А.В. До питання про церковне будівництво на території краю в другій половині XVIII – першій третині XIX ст. (Херсонщина і правобережна Катеринославщина) // Інгульський степ. – Вип.3. – К., 2018. – С.128.

⁸ Державний архів Одеської обл. (далі – ДАОО). – Ф.37. – Оп.2а. – Спр 61.

⁹ Пивовар А. В. До питання про церковне будівництво... – С.143.

the Greek immigrants with loans for starting farms and building houses in the national style. In reality, the tsarist government's policy was not as favourable as it may have seemed at first sight. The poor migrants lost an opportunity to return to their homeland because they were not able to pay back loans to the Russian government. Yet, by the time this Decree was issued, enough large Greek communities had already formed in the cities of the Northern Black Sea area – Kherson, Mykolaiv, and Odesa.

Establishing the Greek Church in the Kherson City

The city of Kherson was founded in 1778 as a fortress, shipyard, and city-port, where the Black Sea Navy of the Russian Empire was quartered at the end of the eighteenth century. At that time, Empress Catherine the Great paid attention to Kherson as a central place in the 'Greek Project'¹⁰. On June 16, 1780, the Black Sea Navy Commander-in-Chief Ivan Gannibal approved the founding of St. Sophia Church in the merchant (Greek) suburb – *'the Vorstadt'*. The church was consecrated on November 10 of the same year. It was constructed out of clay and wood.

The original iconostasis made of walnut wood is still extant. It was transported from Chios by the Gounaropoulos family of priests. The age of the iconostasis is estimated to exceed 450 years. It was hand-carved by Greek masters. Its five tiers contain 104 icons. Some icons have been upgraded or replaced, but several originals from Chios are still kept in the St. Sophia Church. Moreover, brothers Athanasiy, Stephan, and Dmitriy and their father Mikhail Gounaropoulos removed the wooden sculptures of four Evangelical Apostles from the Chios Church bell tower. These objects still adorn the bell tower of the St. Sophia's Church in Kherson. The Gounaropoulos also moved all ritual implements of the Chios Church to Kherson. Some family members are buried near the Kherson Greek Church of St. Sophia.

On November 10, 1780, Archbishop of Sloviansk and Kherson Nikephoros Theotokis consecrated the Church of St. Sophia¹¹ and appointed the first Greek priest Joachim Papachristo. Nikephoros Theotokis was an influential figure of that time. His influence prompted Metropolitan of Moscow Platon the Second to permit the rite of monotheism services in Greek churches ('Orthodox Old Believers'). In 1782, Nikephoros Theotokis arrived in Kherson to take back his liturgical garments, but Papachristo had already taken possession of these items. It was discovered that Joachim Papachristo had been forbidden to serve in the church since 1781: he was sent to Taganrog due to 'his dishonest life and bad deeds'. Despite the ban, he continued to serve in Taganrog. Finally, in 1786, Joachim Papachristo was stripped of his priesthood and expelled from Kherson for misconduct¹².

Between 1784 and 1786, the Greek hieromonk Jeremiah Grammatikopoulo served in the church. After he left Kherson for Constantinople, the Church needed a priest who could speak Greek¹³. At the time, Archbishop of Sloviansk and Kherson Eugene Bulgaris, a Greek by birth, was the rector and patron of schools in the Patriarchate of Constantinople. S.Makarov suggested he could serve in the church in 1784–1787, though he required confirmation since his cathedra was situated in Poltava¹⁴.

¹⁰ Кухар-Онисько Н.А. Жизнь и смерть светлейшего князя Потёмкина Григория Александровича. – Николаев, 2002. – С.42.

¹¹ Державний архів Херсонської обл. (далі – ДАХО). – Ф.207. – Оп.1. – Спр.62. – Арк.4, 19.

¹² Там само. – Спр.75. – Арк.1.

¹³ Там само. – Спр.99. – Арк.1.

¹⁴ Макаров С. Греки Херсона // Херсонский вестник. – 2012. – №8 (1122). – С.17.

The search for a Greek priest was complicated by the Decree of Catherine the Great dated December 7, 1785, prohibiting the admission of Greek clergy to the Russian Empire, except for those who had the relevant letters of the Constantinople Patriarch and the passports issued by the Russian consulate in Constantinople.

The Russian establishment assumed Greek clergymen returning to their homeland spread false rumours about the Russian Empire¹⁵. Any Greek clergymen, including bishops, were to be detained in the border provinces for examination and verification of documents¹⁶. In March 1786, Kherson archpriest Ioann Bogdanovich received a Decree on the supervision of 'wandering priests' and a ban on their admission to church service. The Greek community asked the Archbishop of Katerynoslav, Chersonesus, and Tavria Ambrosius to allow a pro-hegumen Agafangel of Kefalonia to serve in the church or to invite another worthy priest from Greece. Agafangel came to Kherson in December 1786 to his brother who was not in the city. Agafangel could not return to his motherland due to the weather¹⁷. He did not provide documentary evidence of his priesthood, so he did not receive permission to serve¹⁸.

To solve the problem, in 1786, by the Decree of Catherine the Great, Athanasius Langerov (Lengarov) was appointed the priest of the Kherson Greek Church since he spoke both Greek and Russian¹⁹. In 1791, deacon Manuel Stefanov as well as hieromonks Benjamin and Bartholomew, who somehow found themselves in Jassy, were also sent to Kherson²⁰.

Such topic as staffing the Black Sea Navy with hieromonks and the institute of naval priests established in the Russian Empire by the Decree of Peter the Great in 1719 are quite interesting but exceed the chosen subject matter of this article. In 1793, a Decree was issued to send 43 hieromonks to the Black Sea Navy under the command of Rear Admiral M.Mordvinov (30 people probably were sent from the capital, and 13 were selected in the Katerynoslav province). These monks obtained the status of priests and served on ships. Some of them were seconded to the Kherson Greek Church²¹, but their names do not appear in archival documents.

In 1793, Hieromonk Benjamin illegally conducted six wedding ceremonies for people who did not belong to his parish and came under investigation²². In the same year, it became known that he kept relics that he had received in Jassy from the late Metropolitan of Katerynoslav and Tavria Gabriel (Bonulesco-Bodoni), a Greek by birth. According to Gabriel's will, Benjamin was to deliver these relics to the Sviatohorskyi monastery. Instead, together with hieromonk Spiridon, he used the relics to perform paid rituals for the Greek settlers of Kherson. After the investigation that followed, the relics were confiscated and Benjamin was expelled from the Russian Empire in the spring of 1794²³.

The archpriest of the Kherson Merchant and Greek churches Fedor Sharynsky could not serve in both churches and sit on the Kherson Spiritual Board at the same time²⁴. Therefore, hieromonk Jeremiah Grammatikopoulo returned from Constantinople and became the priest of the Kherson Greek Church in accordance with the Imperial Decree

¹⁵ Полное собрание законов Российской империи. – Собрание первое (1649–1825). – Т.22. – Санкт-Петербург, 1830. – №16294. – С.495–497.

¹⁶ ДАХО. – Ф.207. – Оп.1. – Спр.68. – Арк.1–7.

¹⁷ Там само. – Спр.93. – Арк.1, 4.

¹⁸ Там само. – Арк.2.

¹⁹ Там само. – Спр.99. – Арк.1–3.

²⁰ Там само. – Спр.147. – Арк.1.

²¹ Там само. – Спр.162. – Арк.1–2.

²² Там само. – Спр.174. – Арк.1–9.

²³ Там само. – Спр.181. – Арк.1–31; Спр.208. – Арк.1–11.

²⁴ Там само. – Спр.301. – Арк.1–2.

of August 14, 1794²⁵. Simultaneously, the authorities asked the Greek community to choose a worthy person in their midst who could be ordained as a priest.

According to the lists of 1805 and 1808, Grigoriy Radostat was the priest in the Church of St. Sophia. A member of a Greek merchant family, he was ordained to priesthood and sent to Kherson by Bishop Gervasius of Theodosius in 1797. In 1805, he became the deacon of the Kherson district. The list of 1808 stated that he 'behaved honestly, the deeds defaming his behaviour were not known about, and he was never fined'²⁶.

In 1808, the parishioners of the Church were residents of 37 yards (148 men and 132 women) of the Greek merchant class²⁷. Despite the small number of parishioners, the Kherson Greek Church was rebuilt and decorated several times. In 1798, a throne in honour of the great martyr Barbara was erected in a wooden Greek church²⁸. In 1801, an Imperial Decree prohibited building wooden churches because of a related fire in the Mosalsk district of Kaluga province²⁹. In 1802, the Kherson Greek Church of St. Sophia was redesigned as a basilica³⁰. In 1808, it was rebuilt using stone (shell rock was used). However, its wooden drum, lined with iron, is still extant.

In July 1811, the parishioners agreed to accept a former priest of the Odesa Greek Battalion Konstantin Sirigov to their church. He was likewise a scion of a Greek merchant family and began serving in Taganrog. Then, he served in the Odesa Greek Battalion for more than six years, and took part in the Russo-Turkish War of 1807–1812. He was discharged from military clergy due to illness. Considering him a worthy man, most of the parishioners supported his candidature³¹. However, the following year he asked for another place because he could not provide for his family with a meagre income from a small parish³². He was granted permission to search for another place in the diocese, but in 1816 he was still serving in the Greek Church of St. Sophia³³.

In 1809, the elder of the Kherson Greek Church Matthew Zoro died, and in the summer of 1810, the church community elected a new elder – the Greek merchant George Papafoma. At that time, there was another priest in the church – Mikhail Mantoiev³⁴. Later, he was replaced by Dmitry Stoyanov, a Bulgarian³⁵. In 1813, the elder of the church was re-elected: the parishioners voted in Odesa merchant Anastasiy Mikhailov³⁶. In 1815, a conflict broke out between Mikhailov and Stoyanov over church expenses³⁷. It seems, at that time, the conflict had no consequences. However, in 1829–1830, the parishioners of St. Sophia Church accused Archpriest Demetrius Karlich, a priest in the Greek Church since 1824, of laziness, negligence, and misuse of church money. They sought to release him from church service. Conversely, he argued that he had spent a significant amount of his own savings on the church and wanted them returned. When considering this case, the Investigative Commission invited the priest of Mykolaiv Greek Church Nikolay Mazharov to submit evidence. He tried to avoid participating and pretended to be sick with bilious fever (he presented a certificate signed by Main Doctor of the Mykolaiv Naval Hospital

²⁵ Там само. – Спр.197. – Арк.1–4.

²⁶ Там само. – Спр.647. – Арк.8; Спр.760. – Арк.2.

²⁷ Там само. – Спр.647. – Арк.8; Спр.760. – Арк.2.

²⁸ Плиовар А.В. До питання про церковне будівництво... – С.135.

²⁹ ДАХО. – Ф.207. – Оп.1. – Спр.413. – Арк.1–2.

³⁰ Плиовар А.В. До питання про церковне будівництво... – С.145.

³¹ ДАХО. – Ф.207. – Оп.1. – Спр.950. – Арк.1–8; Спр.977. – Арк.1–4.

³² Там само. – Спр.985. – Арк.1.

³³ Там само. – Спр.1195. – Арк.67–69.

³⁴ Там само. – Спр.915. – Арк.1–6.

³⁵ Там само. – Спр.1032. – Арк.1–2.

³⁶ Там само. – Спр.1095. – Арк.4.

³⁷ Там само. – Спр.1154. – Арк.1–8.

Petrushevsky). He also claimed that the absence of another Greek-speaking priest in Mykolaiv precluded him from leaving the city. The case reached Commander-in-Chief of the Black Sea Navy and Ports, Vice Admiral M.Yazykov. All transactions between Karlich and the architect, contractors, and suppliers were checked³⁸. Unfortunately, the archival documents describing the end of this case have not been discovered yet.

S.Makarov argued that priest Serbinov made one additional architectural change in 1838. Two thrones appeared in the renovated Greek Church of St. Sophia: the lower one – in honour of the Nativity of Mother of Christ, the upper one – for St. Constantine and St. Helen³⁹. The Greek Church of St. Sophia is rectangular and consists of three naves different in height. The naves are divided by columns in two rows. These 10 columns are clearly visible on the plan of the Church. To the East, the space of the Church finishes in low apse, corresponding to the naves. To the West, the central entrance begins from a three-tiered bell tower. The architecture of the facades is quite restrained: the walls are topped with cornices and decorated with mosaics. Two rows of rectangular and semicircular windows and niches alternate. The interior is decorated with wall paintings and carvings. There is an intricately carved baldachin above the altar, depicting the Lord Almighty. The bell tower is adorned with sculptures of the four Evangelical Apostles. The belfry tiers are also decorated with cornices. The lower tiers of the bell tower are cubic, while the upper tiers are cylindrical.

It is possible that the Kherson Greek Church imitates the Church on the island of Chios as it appeared in the last quarter of the eighteenth century – the first quarter of the nineteenth century. Moreover, the Kherson Greek Church retains the original iconostasis and sculptures from the old Chios Church.

Moreover, the Greek settlers established the first market square and Greek street in Kherson where they erected homes, warehouses, and shops. After the death of Prince Grigory Potemkin in 1791, the 'porto-franco' in Kherson was cancelled. It made the climate for export-import trade unfavourable. In 1794–1795, the Department of the Black Sea Navy and all naval institutions were transferred from Kherson to Mykolaiv. The Greeks serving in the Navy moved to Mykolaiv together with the Naval Department. Even though Kherson became the centre of the province in 1803, the majority of civil Greeks abandoned it and moved to Odesa which was granted the 'porto-franco' by the Decree of the Russian Empire government of April 16, 1817. Subsequently, Odesa became a global centre of trade and culture as well as the cradle of the Greek movement for Independence.

Distinctive Features of Greek Church in Mykolaiv

The story of stone Greek Church construction in Mykolaiv is worthy of a detective novel. Mykolaiv was founded in 1789. On December 6, 1788, Russian troops successfully captured the Turkish fortress Ochakiv (now town Ochakiv, 60 km from Mykolaiv). According to Christian tradition, St. Nicholas, the patron of sailors, is celebrated on December 6. When choosing the name for the new city which was to become the centre of shipbuilding on the Black Sea and the biggest military base of the Russian Imperial Navy, its founder Prince Grigory Potemkin decided to honour the Christian saint and named the city after the victory over the Ottomans in Ochakiv.

³⁸ Там само. – Спр.1745. – Арк.1–101.

³⁹ Макаров С. Греки Херсона // Херсонский вестник. – 2012. – №9 (1123). – С.19.

At the end of the eighteenth century, a rich Greek trading quarter – ‘*Greek rows*’ – flourished in the very centre of Mykolaiv. After the Department of the Black Sea Navy (the Naval Department) was moved from Kherson to Mykolaiv, this city began to turn into a ‘military marine citadel’. The foreign trade ships were not allowed to enter the Mykolaiv port. Local merchants could only earn money by contracting the Admiralty. Thus, the Greek merchant families moved to Odesa. In 1805, Mykolaiv became the centre of the Mykolaiv and Sevastopol military governorship; Commander-in-Chief of the Black Sea Navy and Ports served as governor in both of these cities. During the nineteenth century, most of the Greeks serving in the Black Sea Navy were living in Mykolaiv. Two of them, Nikolay Arkas and Mikhail Manganary, were Commanders-in-Chief of the Black Sea Navy and Ports and governors.

The builder of the Mykolaiv city, Kriegskommissar Mikhail Faleev, requested a church construction permission from the Archbishop of Katerynoslav, Kherson and Tavria Ambrosius on December 19, 1789: ‘I made a promise to build a church in the name of Saint Nicholas’⁴⁰. Based on this record, N.Kukhar-Onyshko argued that the Greek Church of St. Nicholas was built by Faleev in 1790 and the requiem service for Prince Grigory Potemkin was held in it⁴¹.

The State Archives of Odesa region provided more reliable evidence: the wooden Greek Church in Mykolaiv was built in 1794⁴². The archives keep the first metric book of this church dated 1799. No metrics from the earlier periods were saved. From January to November 1799, hieromonk Bartholomew, who was the priest in the Church at that time, baptized eleven new-borns and ran the memorial service for the wife of Mikhail Nazarov, a Greek. In the metric book for 1801, Stephan Tomashevskiy is listed as the priest for October. Priest Athanasiy Langerov was mentioned in the church archival records dated April 1804. Konstantin Marabut started ministering in the Mykolaiv Greek Church in 1807. The parishioners mentioned in those metric books were recorded as ‘foreign merchant – a Greek’, among them Mikhail Nazarov, Nestor Aniatov, Paniot Mikhailov, Nikolay Kerdopulo, Ioan Samopulov, Ivan Ivanov, Nikolay Aleksandrov, Theodosiy Konstantinov, Ivan Philipov, Andrey Mikhailov, Ilya Ilyin, Adam Leontiev, Nestor Yegorov, Konstantin Pavlov, Mikhail Ternovet, Nikolay Grigoriev, and a Naval Fleet Lieutenant Mikhail Nikolaev. It is difficult to recognize the Greeks by these names. Obviously, after immigration, they either got Russian names and surnames or adapted the spelling to Russian linguistic sensibilities.

The wooden Greek Church of St. Nicholas eventually declined and became unfit for worship. On behalf of the Mykolaiv Greek community, on July 18, 1799, a parishioner Spiridon Mikhailich asked Metropolitan of Katerynoslav and Tavria Gabriel (Bonulesco-Bodoni) for permission to build a new stone church and to launch a special book to record donations for temple construction. There are more than twenty signatures in Greek on the Greek version of the warrant issued by the Mykolaiv Greek community to Spiridon Mikhailich. Only ten of them were decoded. These names include Manolis Nikolu, Theodoros Cosa, Anastasiy Solidoru, Panayotis Lampadaru, Georgis Christodoru, Ioannis Georgiu, Dimitris Sanariotis, Nikolas Ioannis, Theodoros Kizani, and Michalis Siligu. It is these people who initiated the construction of the stone Greek Church in Mykolaiv. The permission was received on July 28, 1799, not only from the spiritual authorities but also from the Russian Emperor. Spiridon Mikhailich obtained a special book from the Novorossiysk Consistory to record voluntary donations for two

⁴⁰ Российский государственный архив Военно-морского флота. – Ф.245. – Оп.1. – Д.33. – Л.818.

⁴¹ *Кухар-Онисько Н.А.* Жизнь и смерть светлейшего князя Потёмкина... – С. 89.

⁴² ДАОО. – Ф.37. – Оп.4. – Спр.32. – Арк. 6/н.

years. The letter of the Consistory stated that the church construction could not be started until the corresponding fund would be accumulated⁴³.

However, by 1805 the construction had not yet begun. It is possible that the Greek community was not able to raise the required amount of money. On August 23, 1805, the Mykolaiv Greek community again applied for permission to build a stone church. On February 23, 1806, Mykolaiv military governor, Admiral Ivan de Traversey, on behalf of the Greek community⁴⁴, urged Archbishop Athanasius to issue a new permission for the stone church building. It was granted on March 5, 1806, and according to the Katerynoslav Spiritual Consistory solution, Archpriest of the Admiralty Cathedral Evphimiy Savurskiy was to lay the first stone. The Decree of the Emperor was announced on March 22, 1806, in the presence of archpriests Grigoriy Sarazhinov and Karp Pavlovskiy and priest Grigoriy Radostat. To fulfil the Decree, Evphimiy Savurskiy laid the first stone of the Greek Church of St. Nicholas on April 25, 1806⁴⁵.

Despite their modest means, the Mykolaiv Greeks had raised 1576 rubles 63 copecks by April 1806, and the church construction started. Evphimiy Savurskiy pointed out in one of his reports that the wooden Greek Church annually received no more than 200 rubles and spent this money on purchasing candles, oil, coal, and altar bread. However, while visiting the city, the wealthy Greeks who were Ottoman subjects contributed to the local Greek community development in every possible way. Therefore, the community succeeded in raising considerable funds within a short period – 8445 rubles 64 copecks. However, at the end of November 1806, the next Russo-Turkish War started and lasted until May 1812. During this period, the Greeks did not have an opportunity to cross the borders freely, and assistance ceased. By mid-November 1812, only the dome of the stone Greek Church in Mykolaiv had been completed⁴⁶.

In 1808, Archbishop of Katerynoslav, Kherson, and Tavria Platon granted a new special book from his Chancery to the priest of the Mykolaiv Greek Church Konstantin Marabut for recording the donations of parishioners and all those who wished to contribute to the church construction. The entries in this book were made in both Greek and Russian. Such surnames as Bakka, Raftopulo, Kalageorgii, Stiglitz, Pomerantzov, Knyaginskiy, Komarovskiy, Papafanasopulo, Melnikov, Arkas, Letnyakovskiy, Marabut, Albertev, Katenikov, and Kustov are listed in the book. The analysis of surnames makes it possible to conclude that people of different nationalities and religions donated money for the Greek Church construction. For example, Nikolay Stiglitz was a member of a prominent Jewish family⁴⁷. On the behest of auditor Maxim Goncharov, on May 1, 1809, city police chief Nikolay Valshevich donated the icons of St. Nicholas and Virgin Hodegetria Smolenskaya to the Greek Church. Additionally, he contributed 1050 rubles according to the will of Archimandrite Zakhariy Petropulo⁴⁸.

The figure of Zakhariy Petropulo, who is much revered in Ukraine, deserves particular consideration. There is no doubt that he could have served in the Greek Church in Mykolaiv, although his name is not listed in the extant metrical books. The inscription on his grave near the All Saints Church in the city cemetery states: 'In the city of Mykolaiv

⁴³ Там само. – Оп.1. – Спр.604. – Арк.1–5.

⁴⁴ It is difficult to determine the Greek population size in Mykolaiv in the first part of the nineteenth century because there are no statistical records about the population distribution by nationality. According to the Admiral de Traversey's report dated 1806, 114 foreigners lived in Mykolaiv. Military men were not included in the category of foreigner. The Mykolaiv Statistical Committee ran a local population census in 1875 and found that 119 citizens spoke Greek.

⁴⁵ ДАОО. – Ф.37. – Оп.1. – Спр.710а. – Арк.1–2, 6.

⁴⁶ Там само. – Спр.767а. – Арк.8.

⁴⁷ Державний архів Миколаївської обл. – Ф.168. – Оп.1. – Спр.479. – Арк.1–21.

⁴⁸ Там само. – Арк.11.

on December 25, 1808, the body of Archimandrite Zakhariy Petropulo, born on the island of Tinos in 1743, was committed here to eternal peace'. Petropulo is said to be the Greek priest who saved Andreas Arkas from slavery at the Larisa market. He was a spiritual guide to the Arkases in Mykolaiv. Andreas graduated from the Litochoro Theological School. He married Assimina Haskaru. Their eldest son Zakhariy, born in Greece in 1793, became a Rear-Admiral, a historian of the Black Sea Navy, and the founder and first director of the Sevastopol Maritime Library. Andreas participated in the national liberation struggle. His family was forced to flee the homeland. Knowing twelve languages, he became a translator for the Department of the Black Sea Navy and created a parallel dictionary of marine terminology⁴⁹. In 1807, the Arkases' daughter, Helen, was baptized in the wooden Mykolaiv Greek Church. In 1818, another son, Nikolay, was born in Mykolaiv. He became a well-known statesman in the Russian Empire: an Admiral, Commander-in-Chief of the Black Sea Navy, and Mykolaiv military governor. The Arkases' national identity gradually evolved from a Greek one into Russian and then into Ukrainian. Nikolay Andreevich Arkas's son, Nikolay Nikolaevich, founded a local chapter of the Ukrainian Society 'Prosvita' in Mykolaiv and wrote a popular manual on the history of Ukraine. The family mausoleum of the Arkases is situated on the opposite side of Petropulo's grave.

The story of the Arkases clearly demonstrates the evolution of the worldview of the Greeks who entered the Navy of the Russian Empire at the end of the eighteenth – at the beginning of the nineteenth century. The Orthodoxy equalized the Greeks in rights with representatives of other nationalities of the Orthodox denomination. Besides, the Greeks who served in the Black Sea Navy became an integral part of a special population group – military seafarers. In Mykolaiv, there was no discrimination based on nationality, excluding the Jews. The inhabitants of the city differed by occupation: the 'military men' and 'civilians'. Mykolaiv differed from Odesa with its diversity and freethinking. Everything in Mykolaiv was connected with the Navy and the Admiralty. The historian Grigory Ge states that the civil society in Mykolaiv was pushed to the background and the naval atmosphere reigned everywhere. Not only the Greeks, but also representatives of other nations came under the influence of that atmosphere. Gradually, military men lost their national identity, and in the second and third generations they turned into 'loyal sons of the Russian fatherland'. The military seafarers and their families were parishioners of the Admiralty Cathedral of St. Grigory of Great Armenia. All their thoughts and deeds, including religious ones, were focused on the Fleet, and they were not interested in the civil life of the city. The civil Greeks raised money for church construction with such difficulty because their Church was in no way affiliated with the Naval Department and the Marines.

Since the raised money was still insufficient to complete construction, on July 18, 1812, the Greek community asked Prince Alexander Golitsyn, who at that time was a member of the State Council of the Russian Empire and Head of the Theological Schools Commission, to grant them additional funds. Prince Golitsyn petitioned the Emperor to obtain 5000 rubles. The Decree was adopted on August 5, 1812, but due to bureaucratic procedure, the Greeks had to wait almost three years to get the money. Finally, on June 16, 1815, Metropolitan of Novgorod and St. Petersburg Ambrose (Podobedov) reported that the Theological Schools Commission sent the money to the Katerynoslav Treasury Chamber, and Hieromonk Ambrosiy, the treasurer, received this money. Archpriest Evphimiy Savurskiy informed the Mykolaiv Greek community that they had to send a

⁴⁹ *Березовская Т.В.* Аркас Андреас (Андрей) Эммануилович (1766–1825) [Electronic resource]: <http://history.mk.ua/andreas-andrej-e-mmanuilovich-arkas-1766.htm>

representative with a warrant to Katerynoslav to get this money. However, the Greek community behaved in a strange manner: its churchwarden Evstratyi Andrusaki and trustees Paniot Manganary, Konstantin Aprat, and Andreas Arkas did not hurry to receive the money and asked to receive it by mail. The reason was that none of them could go to Katerynoslav because they were busy with their commercial activities. Eventually, the Treasury sent the money by mail. The Chamber instructed Savurskiy to withhold twenty-five rubles from the Greek community as insurance. Before the end of November, Savurskiy was forced to correspond with different institutions about these twenty-five rubles. On August 31, 1815, he received 5000 rubles and, on September 2, 1815, handed them over to churchwarden Evstratyi Andrusaki in the presence of priest Nikolay Mazharov and trustees Paniot Manganary, Theodosiy Konstantinov, and Major Yegor Albertov. Having supervised the money transfer process, the city police chief Nikolay Valshevich wrote a report and verified it with his signature and seal. However, on September 20, 1815, the trustees of the Greek Church reported to Metropolitan Ambrose that the funds received were not sufficient to complete construction. They complained that the community was small, and construction materials were unreasonably expensive. They were in a hurry to cover the roof because winter was coming. Thus, they borrowed building materials. Having received the money, they distributed it to the lenders immediately. Consequently, they barely had enough money to complete exterior work. The trustees asked Ambrose for additional money 'for the interior completion of the Church building as much as Your Eminence could bless us with'. They wrote to the Metropolitan that if he provided them with additional funds, 'Your Holy name in front of the altar in the Church of God would be proclaimed before the Savior Christ in all the coming days of this temple's existence'. Metropolitan Ambrose instructed Savurskiy to inform the applicants that they were not to start such a large-scale construction, knowing the community's inability to raise the necessary funds. He clearly explained: 'I cannot take the trouble of this responsibility again'⁵⁰. Nevertheless, the Church was completed and consecrated on January 18, 1817⁵¹. The source that donated additional money for Church construction is still not determined.

While the civil Greeks were seeking permission and money to build their Church, the Admiralty Cathedral of the Naval Department, the parishioners of which were the military Greeks, was in the process of construction. It took approximately four years from 1790 to 1794. Unfortunately, the Cathedral was destroyed in 1936 under 'the Soviet plan for the reconstruction of the city's central square'. However, numerous images and architectural plans of the cathedral were preserved. It is believed that the project of the Admiralty Cathedral was based on St. Sophia's Temple in the Byzantine city of Adrianople (nowadays – Edirne, Turkey). The Admiralty Cathedral was built in the shape of an elongated cross. It was a pillarless cross-domed one-apse one-throne temple. This design was characteristic of Orthodox churches since Byzantine times. In general, the architectural design of the Admiralty Cathedral followed the style of laconic classicism. The temple was huge, accommodating up to seven hundred believers. The authorship of the Admiralty Cathedral architectural project belonged to Ivan Starov, a prominent architect of the late eighteenth – the early nineteenth centuries. The idea was realized by Antoine Vecton and Ivan Knyazev. In addition to Starov and Knyazev, architects Vincent Vanrezant, Karl Hagendorf, and Peter Neyelov participated in the Admiralty Cathedral project. In April 1792, Hagendorf and Neyelov expressed an opinion that the temple walls were not strong enough to support the weight of the brick-arched vault, the drum, and the dome. Then, Knyazev suggested

⁵⁰ ДАОО. – Ф.37. – Оп.1. – Спр.767а. – Арк.1–31.

⁵¹ Там само. – Оп.4. – Спр.58. – Арк.29.

building a wooden ceiling instead of a heavy brick-arched vault. Additionally, he wanted to arrange four arches at the intersection of naves to support the drum and the dome. His proposals were accepted and later proved to be correct⁵².

The construction process of the Admiralty Cathedral is important to understanding the way in which St. Nicholas Greek Church could have been designed. The original project, the names of architects and builders of the Church have not been discovered in the archives yet. Comparing the project and the images of the Admiralty Cathedral to the existing Greek Church building, one might suggest that the Greek Church is a smaller copy of the Admiralty Cathedral. The Church was built in the same style of strict classicism. This similarity is not surprising: in the naval city, where the vast majority of Greeks served in the Navy, the Greek Church can be erected only as a copy of the most important spiritual building for seafarers – the Admiralty Cathedral. The architects of the Church had to be the same people who had previously developed the project of the Cathedral. However, the Greek Church has its own design peculiarities. For example, the weight of the drum and dome that had been discovered to be an issue during the Admiralty Cathedral construction was now noted. The walls of the Greek Church were more massive, which allowed the arched ceiling to be erected. Inside of the Church, the builders installed eight pillars (columns) paired together. The drum and the dome are supported by these pillars. For this reason, the Church is an eight-pillars cross-domed temple. Most temples have had only four pillars, which is why the Greek Church in Mykolaiv is unique in architectural design.

Similar to the Admiralty Cathedral, two-tier windows were arranged on the side walls in the Greek Church. The semi-circular windows on the drum provided the interior space of the temple with sufficient illumination. The single-tier iconostasis is quite simple in design. The Greek Church has a two-tier bell tower erected above the entrance to the temple as was done in the Admiralty Cathedral. The Greek Church is a one-nave, one-apse, one-throne temple. The Admiralty Cathedral was lost forever, but the Greek Church is preserved in its original form, which sheds light on the architecture of Mykolaiv in the nineteenth century.

When Nikolay Mazharov became a priest in the Mykolaiv Greek Church, it was consecrated at last. Mazharov was born in the Greek colony Malyy Buyalyk and originated from a Greek noble family. He moved to Odesa in 1802 and was ordained as a priest by Archbishop Platon in 1808. At first, Mazharov was a deacon at St. John the Baptist Church in Malyy Buyalyk. In 1812, he became a priest of the Church of the Dormition of the Mother of God in Old Crimea. On March 8, 1815, according to the Decree of the Consistory, Nikolay Mazharov was assigned to Mykolaiv. On April 8, 1818, he received a bronze cross on the Vladimir ribbon in commemoration of the Russian Empire victory in the War of 1812. He served as the priest of the Greek Church for almost thirty years⁵³.

The Greeks had the most influence on the Black Sea Navy development when Admiral Aleksey Greig (1816–1833) was the military governor and Commander-in-Chief of the Black Sea Navy and Ports. After taking office, his opponent Admiral Mikhail Lazarev (1833–1851) expelled all foreigners, including the Greeks, from Mykolaiv and Sevastopol. This decision had a negative impact not only on the Black Sea Navy but also on the situation in these cities in general. After Lazarev's death, the Greeks returned to their positions⁵⁴. The names of the prominent Greek seafarers who served in the Black Sea Navy are mostly recorded in the metric and confession books of the Admiralty Cathedral. Among them are Vice-Admiral Anton Alexiano, Admiral Michail Manganary, Hydrograph Yegor

⁵² Шукун В.В. Николаевский Адмиралтейский собор: Очерк истории. – Николаев, 2017. – С.6–22.

⁵³ ДАОО. – Ф.37. – Оп.4. – Спр.58. – Арк.32.

⁵⁴ Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805–1900). – Миколаїв, 2006. – С.179–202.

Manganary, Fleet General Ivan Manganary, Vice-Admiral Konstantin Patanioty, Rear-Admiral Nikolay Patanioty, Rear-Admiral Nikolay Kumany, Admiral Michail Kumany, Fleet General and Hydrograph Nikolay Kumany Jr., and representatives of the Arkases. The names of their relatives and descendants who did not serve in the Navy can be found in the metric books of the Greek Church of St. Nicholas.

In 1862, due to the efforts of Commander-in-Chief of the Black Sea Navy and Mykolaiv military governor Bogdan von Glazenap, the Mykolaiv port opened to international trade. Greek merchants contributed significantly to grain export. For example, Panteleimon Zigomalas, a Greek, founded a grain export office in Mykolaiv in 1864. During the second half of the nineteenth century, twenty foreign consulates were opened in Mykolaiv, including the Consulate of the Kingdom of Greece in 1876. Georgiy Zigomalas, son of Panteleimon, was appointed as a Greek consul. It was he who recreated and reinforced the relations of the Mykolaiv Greeks with Greece. After the death of Georgiy Zigomalas, the consular duties were taken over by his brother, Ivan. He continued to maintain relations with both the King of Greece George the First and Prime Minister Eleftherios Venizelos. In the late nineteenth – early twentieth centuries, thousands of Pontic Greeks moved to the South of Russian Empire to escape persecution in the Ottoman Empire. They established a Greek colony in Mykolaiv. The Greek Church of St. Nicholas and the Greek Consulate became centres that united Pontic Greeks. In 1919, Venizelos signed an agreement with the Entente to send a military contingent to Ukraine to fight the Bolsheviks. The Seventh Athens Infantry Regiment was deployed to Mykolaiv. On March 9, 1919, all members of the Mykolaiv Greek colony attended a prayer service in the Greek Church in honor of this Regiment anniversary⁵⁵. In 1929, when the persecution of churches started, the Mykolaiv Greeks, as a part of the Council of the St. Nicholas Greek Church, began to fight against the closure of the Church. The Greek Church was closed in 1939, but as early as 1941, worship started again and is still ongoing.

The history of Greek churches reflects the history of the Greeks in the South of Ukraine under the dominion of the Russian Empire. When the Greeks settled in Kherson, their ties with their country of origin were quite strong. It is clear in the decor of St. Sophia's Greek Church and in the wishes of the community to have the priests help services in Greek. The Russian government tended to control Greek citizens with the help of the Russian Orthodox Church. Greek priests obeyed the regulations of the Russian Church. By the time the Greeks reached Mykolaiv, their ties with their native land had become weaker. The Greeks serving in the Black Sea Navy were hardly interested in the St. Nicholas Greek Church construction because the Admiralty Cathedral satisfied their religious needs. These Greeks were subjected to assimilation faster than their compatriots who did not serve in the Navy. The Mykolaiv community of civil Greeks was insolvent and could not build their Church without government aid and the donations of benefactors of other nationalities. The lack of funds instigated a search for money, disputes on financial issues, and mutual recriminations of fraud. The assimilation of civil Greeks manifested in the architecture of Mykolaiv Greek Church, built as a smaller copy of the Admiralty Cathedral, in the Russian names of Greek parishioners, and in the control that the Russian priests had over the church. The history of Kherson and Mykolaiv Greek churches is different from the history of Odesa Holy Trinity Church that became a shelter for participants of the movement for Greek statehood. The Greek churches not only helped the Greeks integrate into a foreign environment and preserve their national culture but also promoted their assimilation.

⁵⁵ *Левченко Л.* Українська кампанія грецької армії 1919 р.: вплив на подальшу долю українських греків (на прикладі Миколаєва й Миколаївщини) // *Сторінки історії*. – 2019. – №4. – С.59–91.

REFERENCES

1. Petlyuchenko V., prot. (2002). *Svyato-Troitskaya Grecheskaya Tserkov v Odese (1808–2001 gg.)*. Odessa. [in Russian].
2. Pyvovar, A.V. (2018). Do pytannia pro tserkovne budivnytstvo na terytorii kraiu v druhii polovyni XVIII – pershii tretyni XIX st. (Khersonshchyna i pravoberezhna Katerynoslavshchyna). *Inbuls'kyi step: istoriia, kraieznavstvo, rodovid, dzherela, spadshchyna*, 3, 103–169. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Shchukin, V.V. (2017). *Nikolaevskiy Admiral'tsevskiy sobor: Ocherk istorii*. Nikolaev. [in Russian].
4. Terentieva, N.O. (2005). *Taiemne bretske tovarystvo "Filiki Eteriia": Orbanizatsiyni ta polityko-ideolobichnyi tsentr pidbotovky brets'koi revoliutsii 1821–1829 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
5. Terentieva, N.O. (2008). *Hreky v Ukraini: istoriia ta suchasnist.* Kyiv. [in Ukrainian].
6. Timofeenko, V. (1984). *Goroda Severnogo Prichernomor'ya vo vtoroy polovine XVIII v.* Kiev. [in Russian].
7. Tomozov, V.V. (2020). *Hreky-khobotsi na Pivdni Ukrainy (kinets XVIII st. – 1917 r.): mizh tradytsiinyi natsionalno samozberezhennia i praktykamy sotsiokulturnoi adaptatsii.* Kyiv. [in Ukrainian].

Лариса ЛЕВЧЕНКО

докторка історичних наук, професорка,
старша наукова співробітниця,
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С.Грушевського НАН України;
директорка Центрального державного архіву
вищих органів влади та управління України
(Київ, Україна), loralewch@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9097-7373>

Становлення грецьких церков у Південній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)

Анотація. Метою статті є репрезентація результатів дослідження історії херсонських та миколаївських грецьких церков наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. **Методологія дослідження** базується на загальноприйнятих принципах і методах історичної науки. **Наукова новизна.** Історія грецьких церков Херсона та Миколаєва висвітлюється на основі рукописних джерел із державних архівів Херсонської, Миколаївської, Одеської обл., які вперше вводяться в науковий обіг. Це дало можливість вивчити нові факти та імена, зробити висновки про роль церкви у житті херсонської й миколаївської грецьких громад. **Висновки.** Історія грецьких церков відображає історію греків на півдні України під владою Російської імперії. Коли греки оселилися у Херсоні, їхні зв'язки з Батьківщиною були ще досить міцними. Це видно в декорі Софійської грецької церкви, у бажанні мати грекомовних священників. Російський уряд намагався взяти під контроль грецьких громадян за допомогою православної церкви. Грецькі священники мали підкорятися уставам російської церкви. На той час, коли греки дійшли до Миколаєва, їхні зв'язки з рідною землею ослабли. Греки, які служили на Чорноморському флоті, майже не цікавилися будівництвом грецької церкви Св. Миколая, оскільки Адміралтейський собор задовольняв їхні релігійні потреби. Ці греки піддалися асиміляції швидше, ніж їхні співвітчизники, котрі не служили на флоті. Миколаївська громада цивільних греків була неспроможна будувати свою церкву без державної допомоги та пожертвувань представників інших національностей. Нестача бюджету викликала пошуки коштів, суперечки з грошових питань, взаємні звинувачення у шахрайстві. Асиміляція цивільних греків відбулася в архітектурі Миколаївської грецької церкви, збудованої як зменшена копія Адміралтейського собору, у зросійщених іменах греків, які були парафіянами грецької церкви, і в контролі, який мали над нею російські священники. Історія херсонської та миколаївської грецьких церков відрізняється від історії одеської Свято-Троїцької церкви, яка стала притулком для учасників руху за національну державність. Грецькі церкви не тільки допомагали грекам інтегруватися у чуже середовище і зберігати національну культуру, але й сприяли їх асиміляції.

Ключові слова: грецькі церкви в Південній Україні, церква Св. Софії у Херсоні, церква Св. Миколая в Миколаєві, греки в Україні, греки на Півдні Російської імперії.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Дмитро ВАЩУК

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), dvashchuk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0377-1233>

Ігор СТАРЕНЬКИЙ

кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник,
Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
(Кам'янець-Подільський, Україна), starenkiy_igor@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7676-4128>

Важливі аспекти матеріальної культури міст Поділля та Волині у другій половині XIV – першій половині XV ст. (за даними археологічних досліджень)

DOI: <https://doi.org/10.15407/!!!!>

УДК: [9п.375(477.41/.42+477.43/.44)«13/14»]::903.2

Анотація. Висвітлюється розвиток міст Поділля та Волині у другій половині XIV – першій половині XV ст. **Мета статті** полягає в дослідженні окремих аспектів матеріальної культури українських міст зазначеного періоду. **Методологічну основу** склали фундаментальні догмати історизму та об'єктивності. Також використовувалися принцип системності, методи факторного аналізу, типологічний, аналітичний та синтезуючий. **Наукова новизна** визначається залученням значної кількості нових речових джерел, які в поєднанні з писемними значно доповнюють історичні відомості з теми дослідження. **Висновки.** Робиться історіографічний огляд поставленого питання, що засвідчує порівняно незначну кількість праць, присвячених розвитку міст у період входження українських земель до складу Великого князівства Литовського. Охарактеризовано джерельну базу, зокрема речові та писемні пам'ятки. В основній частині статті насамперед розглядається будівництво. Проаналізовано питання приватної житлової забудови на прикладах Кам'янця-Подільського, Сокільців, Луцька. З'ясовано, що в означений хронологічний період житла були щонайменше двох типів: вальковані та дерево-глинобитні каркасно-стовпової конструкції. Особливу увагу присвячено храмовому православному будівництву на прикладах церков Луцька й Кам'янця-Подільського. Важливе значення відігравав гончарний промисел. Згідно з результатами досліджень, у Кам'янці-Подільському, Луцьку, Дубні існували великі майстерні. Зокрема в Кам'янці-Подільському впродовж сезонів 2016–2018 рр. досліджено два та виявлено ще три гончарних горни, початок функціонування яких віднесено до першої половини XV ст. Це дає підстави говорити про ймовірне існування окремого кварталу гончарів у північно-західній частині міста.

Ключові слова: Поділля, Волинь, пізні середньовіччя, міста, будівництво, православні храми, гончарний промисел.

Пізньюсередньовічна доба для українських земель позначилася знаменною подією, яка вплинула на подальшу долю усього Балто-Чорноморського регіону. На теренах Центрально-Східної Європи з'явилася нова держава – Велике князівство Литовське, правителі якої у другій половині XIV ст. не побоялися кинути виклик Золотій Орді. До кінця XIV ст. межі ВКЛ сягнули Чорного моря. Більшість українських земель було об'єднано в одну спільність, вони зберегли свій внутрішній устрій, адміністративний апарат, військо. Окрім цього, прикордонне становище Волині, Поділля, Київщини, Чернігівщини та Сіверщини забезпечувало цим князівствам значні автономні, політико-правові та соціально-економічні переваги. Секрет швидкого розвитку Великого князівства Литовського полягав у злитті двох династій – старої руської Рюриковичів і нової литовської Гедиміновичів.

Перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського характеризувалося взаємозближенням і взаємодією різних народів у всіх сферах організації соціуму. Це позначилося й на розвитку міст, який з другої половини XIII ст. певною мірою загальмувався внаслідок монгольського поневолення. Завдяки вмілому управлінню Гедиміновичів швидкими темпами будувалися потужні укріплення, які оснащувалися новітнім озброєнням, набувало поширення магдебурзьке право, а також відновлювалися величні храми руської доби, що стало ознакою сталого розвитку. Безумовно, це позначилося на матеріальній культурі українських міст та міщан.

Здавалося б, усе це не може не зацікавити дослідників. І справді, останнім часом значно побільшало історичних праць, присвячених литовській добі. Однак питання матеріальної культури, особливо міської, залишаються поза увагою. Причиною цього, на нашу думку, стала відсутність широкомасштабних археологічних досліджень культурних нашарувань другої половини XIV – першої половини XV ст. Водночас зауважимо, що говорити про повну відсутність наукових розробок з окресленого питання буде невірно. Для зручності, проаналізуємо деякі студії фахівців залежно від регіону, який вони вивчали.

Литовська доба на Поділлі зацікавила М.Дороновича, котрий одним із перших дослідив територію Кам'янець, де знаходився Воскресенський монастир¹. У праці Ю.Сіцінського знаходимо інформацію про пам'ятки храмового будівництва². Його роботу продовжила і значного розширила О.Пламеницька³. Міська забудова Кам'янець стала предметом уваги М.Петрова⁴. Серед спеціальних археологічних досліджень відзначимо експедиції І.Винокура та відповідні звіти, на сторінках яких містяться відомості стосовно давньої Бакоти⁵. М.Кучера обстежив городище біля с. Сокильці на Південному Бузі. Особливий інтерес для нас становили віднайдені житлові та господарські будівлі⁶. Схоже городище дослідив В.Добрянський (с. Біла

¹ *Доронович М.* Предградье Каменец-Подольского, Русские фольварки до XIX в. // Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям. – 1883. – №9 – С.180–190.

² *Сіцінський Е.* Муровані церкви на Поділлі. – Л.; Кам'янець-Подільський, 1925. – 31 с.

³ *Пламеницька О.* Сакральна архітектура Кам'янець на Поділлі. – Кам'янець-Подільський, 2005. – 388 с.; *Її ж.* Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець (пізньоантичний – ранньомодерний час). – Кам'янець-Подільський, 2012. – 672 с.

⁴ *Петров М.* Кам'янець-Подільський – політико-адміністративний, оборонний, містобудівний, економічний центр Подільської землі у складі Великого князівства Литовського (60–90-і рр. XIV ст.) // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського.* – Т.І – К., 2009. – С.121–133; *Його ж.* Місто Кам'янець-Подільський в 30-х рр. XV–XVIII ст.: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. – Кам'янець-Подільський, 2012. – 480 с.

⁵ *Винокур І.* Отчёт об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1965 г. // Научный архив Института археологии НАН Украины. – 1965/30. – 20 с.; *Винокур И., Хотюн Г., Бойко Ю.* Отчёт об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1963 г. // Там само. – 1963/29. – 12 с.

⁶ *Кучера М.* Середньовічне городище біля с. Сокильці на Південному Бузі // *Археологія.* – Т.ХІХ. – К., 1965. – С.204–207.

поблизу Чорткова Тернопільської обл.)⁷. З останніх робіт, які стосуються матеріальної культури Кам'янця-Подільського, згадаємо напрацювання І.Старенького⁸ та П.Болтанюка⁹.

З історії волинських міст надзвичайно важливі монографії С.Терського, з яких дізнаємося про забудову Луцька, наприклад, про особливості приватних жителів та використання цегли під час зведення Верхнього та Окольного замків¹⁰. Крім цього, вельми цікаві його повідомлення стосовно волинських ремісників, які «клеїмували» свої вироби на денцях посуду, а також про функціонування великого ремісничого центру на околицях міста. Відзначимо також монографію П.Троневи́ча, в якій дослідник виклав власне бачення щодо будівництва, реконструкції, добудов і реставрації Луцького замку¹¹. Не менш цікавою виявилася стаття Ю.Пшеничного, котрий за археологічними джерелами з'ясував історичну топографію м. Дубно¹².

Короткий історіографічний огляд засвідчив, що у сучасній українській історіографії відсутня єдина комплексна праця з окресленого питання. Наявні лише напрацювання окремих фахівців, здобутки яких, безперечно, важливі. Відповідно, маємо нагальну потребу в аналізі та синтезі масиву інформації для написання узагальнюючої монографії.

Головною джерельною базою статті стали матеріали археологічних розкопок. Завдяки проведеним в останні роки роботам стали доступними виявлені різноманітні предмети матеріальної культури. Зокрема в Кам'янці-Подільському за період 2015–2019 рр. досліджено декілька приватних житлових будівель, в яких віднайдено керамічні та металеві вироби. Аналогічні знахідки наявні в Луцьку, Дубні та інших містах. Суттєвим доповненням стали писемні джерела (актові матеріали публічно-правового й облікового характеру, індивідуальні записки), пошук та використання яких, зважаючи на обрану тематику, виявився досить складним. По-перше, предмети матеріальної культури досліджуваного періоду не часто описувалися. По-друге, надзвичайно мало оригінальних документів того часу. Тому використовувалися пізніші, в яких містилася необхідна інформація. Серед матеріалів публічно-правового характеру виокремимо акти судочинства XVI–XVII ст., в яких ми знайшли відомості про храми Луцька. Деякі приватні помешкання згадуються в «Ревізії українських замків 1552 р.» (група облікових документів). Про окремі храмові будівлі Кам'янця дізналися із записок митрополита Петра (Могили). Таким чином, на наш погляд, наявні джерела повною мірою сприяли як об'єктивному написанню статті, так й аргументованому формулюванню висновків.

⁷ Добрянський В. Археологічне обстеження городища XIV ст. в с. Біла біля м. Чорткова Тернопільської області // Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Держава та армія. – Вип.784. – Л., 2014. – С.270–274.

⁸ Ващук Д., Старенький І. Кам'янець-Подільський за правління Коріатовичів: мовою сучасних археологічних знахідок // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип.17. – К., 2018. – С.375–398; *Іх же*. До історії повсякдення міщан Кам'янця-Подільського другої половини XIII – початку XV ст. (за матеріалами археологічних знахідок по вул. Татарській 17/1) // Academia. Terra Historiae: Студії на пошану Валерія Смоля: У 2 кн. / Відп. ред. Г.Боряк. – Кн.1: Простори історії. – К., 2020. – С.199–210; Старенький І. Археологічні дослідження палацу XIV–XV ст. у Бакоті у 60-х рр. XX ст. // Ukraina Lithuanica: студії з історії Великої князівства Литовського. – Т.В. – К., 2019. – С.87–96.

⁹ Болтанюк П. Археологічна розвідка на ділянці по вулиці П'ятницька, 10 в м. Кам'янці-Подільському // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка. – Вип.22. – Кам'янець-Подільський, 2013. – С.208–220; *Його ж*. Культурні споруди Кам'янець-Подільського замку // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: Науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства [Науковий вісник «Меджибіж», 2, 2013, ч.2]. – Хмельницький, 2013. – С.28–35.

¹⁰ Терський С. Лучеськ X–XV ст. – Л., 2006. – 252 с.; *Його ж*. Археологія Галицько-Волинської держави. – К., 2014. – 164 с.

¹¹ Троневи́ч П. Луцький замок. – Луцьк, 2003. – 198 с.

¹² Пшеничний Ю. Історична топографія Дубна у другій половині XIII–XV ст. (за матеріалами археологічних розкопок) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – Вип.24. – Острог, 2015. – С.19–26.

Міська забудова та приватне житло

Процес формування території українських міст у кінці XIV – першій половині XV ст. відбувався під впливом західноєвропейських традицій, які передбачали двоцентричне планування та управління. Головною спорудою вважався замок (резиденція володаря регіону чи великокнязівського намісника), який також відіграв основну оборонну функцію. Центральною частиною міста був майдан, головна або ринкова площа, навколо якої розташовувалися культові споруди, приватні будинки. Ратуша служила ознакою того, що міщани (чи окремі громади) користувалися магдебурзьким правом. Така структура міської забудови, як показав на прикладі Кам'янця-Подільського М.Петров, надзвичайно схожа з польськими містами Нова Весь, Піла, Будзун, чеськими – Раковник, Кнеджуб, Нові Кстржани, німецьким Мюльдорфом¹³. За наявності різних етнічних громад (як правило в головних поселеннях регіону), місто поділялося на житлові квартали. У кожному з них, окрім приватних будинків, могли бути як храмові, так й адміністративні споруди (на кшталт ратуші, якщо громада користувалася самоврядними правами).

Ураховуючи постійні міські реконструкції, цілком природно, що на сьогоднішній день приватні житлові будинки кінця XIV – першої половини XV ст. на теренах України не збереглися. Водночас писемні свідчення кінця XV–XVI ст. та археологічні розкопки останніх років дають можливість певною мірою реконструювати внутрішню міську забудову. Для прикладу, у Кам'янці-Подільському вперше житлові помешкання другої половини XIV ст. виявлено у східній частині Старого міста на вул. Зарванській, 7/1 (див. ілюстр. 1). Сенсаційним стало віднайдення приватного житла по вул. П'ятницькій, 12, неподалік від колишньої церкви (див. ілюстр. 2). Досить цікавою виявилася конструкція споруди – так зване вальковане житло, оскільки воно будувалося із глиняних вальок. Розміри будинку становили 4–5 x 8,5 м. Він мав підвальне приміщення. Ще одну приватну житлову будівлю, яка відрізнялася від попередніх, відповідаючи каркасно-стовповій конструкції, виявлено неподалік від Петропавлівської церкви (вул. Татарська, 17/1). При її зведенні в материкову породу було вкопано вертикальні стовпи діаметром 25–30 см, які зовні обшивалися дошками, а потім обмащувалися глиною. Розміри житла становили 4 x 5–6 м. Будинок також мав напівпідвальний поверх, в якому знаходилася яма-холодня на глибині 4 м від сучасної поверхні (див. ілюстр. 3)¹⁴.

Схожі технології використовувалися на Східному Поділлі. У цьому відношенні цікаві результати археологічних досліджень городища XIV–XV ст. поблизу с. Соколіць (Гайсинський р-н, Вінницька обл.). Оборонні споруди та житла заглиблювалися у материк, а матеріалами для будівництва служили дерево і глина. Житлово-господарські будівлі розташовувалися на західній стороні. Саме тут було віднайдено обгорілі рештки споруд, а також чимало артефактів (замки, ключі, ножі, пряжки, елементи озброєння, точильні бруски з каменю, кістяні шила тощо). Поряд були приміщення-кліти розміром 4 x 4 м, які використовувалися під господарські потреби. Велика кількість обгорілої деревини засвідчила про масштабну пожежу в XV ст. Однак у наступному столітті городище було відновлене¹⁵.

¹³ Петров М. Кам'янець-Подільський – політико-адміністративний, оборонний, містобудівний, економічний центр Подільської землі у складі Великого князівства Литовського (60–90-і рр. XIV ст.). – С.130.

¹⁴ Ващук Д., Старенький І. Кам'янець-Подільський за правління Коріатовичів... – С.375–398; *Іх же*. До історії повсякдення міщан Кам'янця-Подільського... – С.199–210; Старенький І., Левінзон Є. Приватне житло другої половини XIII – початку XV ст. з археологічних досліджень у Кам'янці-Подільському по вулиці Татарській, 17/1 // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. – Т. VI. – К., 2019. – С.121–135.

¹⁵ Кучера М. Середньовічне городище біля с. Соколіць... – С.204–207.

Житла каркасно-стовпової конструкції користувалися популярністю також на Волині (зокрема в Луцьку) й на теренах цілої лісостепової зони. Це були традиційні прийоми житлобудування, що набули поширення у XII–XIII ст. Згідно з дослідженнями С.Терського, вони були заглибленими в материк не менше, ніж на 1 м. Бідніші споруди покривались очеретом, а багатші гонтом. Зустрічались також дощаті підлоги на соснових переводах (м. Звенигород). Із кінця XIV ст. набувала поширення черепиця зі світлої глини, яка використовувалася для накриття великих споруд¹⁶.

Писемні джерела пізнішого часу подають цікаві описи дерев'яних приватних будівель. Скажімо, у люстрації 1552 р. зафіксовано, що поряд із Кременецьким замком знаходилося: «Будованье перед замькомъ. А перед замькомъ будованье деревяное: светлица и з сеньми, зо всимъ; а у тыле тое светлицы светлочька, а броваф; в немъ котель у 6 ушатковъ и суд увесь; лазня деревяная; а пивъница мурованая. А под горою замьковою былъ дворець и еще стоить изба чорная, а кухня и стайня. И то все опалено»¹⁷. Більш детально описано житлові споруди в палаці Гнідава: «Будоване въ немъ: светлицы две по три сажъни, и комора к одной светлицы прироблена; а сеней промежку светлицъ нетъ; два струбы по половицы зрублены, то вже надгнило; погребы два; а клетей две. Все тое будованье вже старо, огнило. Кухня старая з одной стороны вже ся ободрала; избетка на дворцы, где гуси и куры садятъ, ставокъ под дворомъ засыпанный. Место сажавъки огороды – 2 под дворомъ засеяные: 1 маком, а другой огороднымъ насенемъ [...] А коло двора плотомъ огорожено лозовымъ, а ворота вже стары и не накрыты»¹⁸. У палаці Красне згадані «изба чорная, кухня плетеная з лозы глиною обмазана; стайни две и з лозы плетенье. Подле избы чорное поветь з лозы жъ плетена, што возы ставляють. Лазня»¹⁹.

Друга половина XIV ст. принесла перші прогресивні ідеї в містобудування. Наприклад, у Луцьку почали використовувати цеглу. Це пов'язано, насамперед, із будівництвом Верхнього та Окольного замків, що підвищувало рівень безпеки міста. Від початку правління Вітовта цегляне будівництво поступово поширилося на середмістя. Зокрема з найбільш небезпечного південного боку зводилися нові цегляні мури, поблизу яких оселялися вірмени, караїми, юдеї. У цьому відношенні цікаві декілька фактів. По-перше, використання цегли у XIV–XV ст. фіксується лише на Волині. По-друге, литовські археологи, використовуючи геохімічні лабораторні методи рентгено-флуоресцентного аналізу, дослідили цеглу Луцького замку та порівняли її з цеглою Вільнюського кафедрального собору. Згідно з результатами, глина, з якої виготовлено цеглу для будівництва Луцького замку, мала місцеве походження. Схожість із цеглою Вільнюського собору виявлено тільки в одному хімічному елементі – кремнії (силіції). Наявність його може свідчити про взаємовплив будівельних технологій²⁰.

Водночас в інших українських регіонах переважали архаїчні технології попереднього століття. Виняток становлять хіба що культові та оборонні споруди, які були дерев'яними на кам'яному фундаменті. Скажімо, у Кам'янці наявність цегли для будівництва фіксується лише у середині XVI ст. І це при тому, що в 1420–1430-х рр. місто було одним із центрів гончарства всього Західного Поділля. Щоправда, окремі

¹⁶ Терський С. Лучеськ X–XV ст. – С.115–119.

¹⁷ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.389. – Ед.хр.563. – Л.150 об.; Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов. – Ч.7. – Т.П: Акты о заселении Юго-Западной России. – К., 1890. – С.28.

¹⁸ РГАДА. – Ф.389. – Ед.хр.563. – Л.177–177 об.

¹⁹ Там же. – Л.178.

²⁰ Sarcevičius S., Tarskevičius R. Lucko pilies plytų geocheminiai tyrimai // Lietuvos Pilys 2020. – 7. – Vilnius, 2020. – P.30–43; Народи об'єднані історією: Копіатовичі на Поділлі. – Кам'янець-Подільський, 2018. – С.24.

археологи припускали можливість кам'яного будівництва приватних жител. Так, досліджуючи Бакоту, археолог І.Винокур натрапив на залишки палацу. На його думку, він міг належати власникові міста Немирі, котрий отримав Бакоту у володіння 1388 р. від Костянтина й Федора Коріатовичів²¹. У ході робіт удалося розкрити всю площу споруди, розмірами 30 x 10 м. Залишки будівлі було датовано XIV–XV ст. Установлено, що палац мурований із тесаного каменю-вапняку на вапняковому розчині. Північна стіна споруди «врізана» в терасований схил гори, південна (фасадна) водночас мала невелику глибину залягання фундаменту – 0,6 м (див. ілюстр. 4). При розкопках виявлено елементи декору (наличники, карнизи тощо), плитку на підлозі, які були виготовлені з місцевого дністровського вапняку²² (див. ілюстр. 5). Однак, зауважимо, що датування це суто теоретичне, оскільки серед віднайденого немає археологічних знахідок (фрагментів керамічних виробів, нумізматичного матеріалу, озброєння тощо), котрі виступили б надійними часовими маркерами²³.

Отже просторова локація проаналізованих українських міст наслідувала західноєвропейську традицію. Для будівництва традиційно використовувалася деревина й, залежно від регіону, цегла та/або камінь. Фундаментом, як правило, слугував материк. Археологічні розкопки зафіксували два типи приватних жител: вальковане, каркасно-стовпове.

Православне храмове будівництво

Немає жодних сумнівів у тому, що питанням розбудови християнських храмів на українських землях великокнязівська влада приділяла значну увагу. Із письмових джерел нам відомо про досить велику їх кількість у різних містах, містечках, селах. Проте побачити їх на власні очі зараз практично неможливо, оскільки в Україні в автентичному вигляді практично не збереглося жодного храму кінця XIV – першої половини XV ст. Переважна більшість або зруйнована, або дійшла до нас у перебудованому вигляді. Більше того, провести повноцінні розкопки на місцях колишніх храмів теж проблематично з огляду на потужну сучасну міську забудову. Водночас говорити про абсолютну неможливість проілюструвати окреслене питання також не доводиться. Звернемо увагу на православні святині²⁴ в окремих українських містах, які у видозміненому чи в перебудованому вигляді дійшли до нашого часу.

Одна з найдавніших пам'яток, котра існувала у часи князя Любарта в Луцьку, – церква Св. Іоанна Богослова, збудована у другій половині XII ст. Вона була одноапсидною та практично не мала аналогів серед храмів киево-руського періоду. Довгий час залишалася головною святинею міста й неодноразово перебудовувалася. Чи не найбільше змін зазнала у другій половині XIV ст. Перекладено підлогу, збільшено престол, в окремих частинах покращено фресковий розпис. Найбільш цікавою

²¹ Tęgowski J. Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV w. // Teki Krakowskie. – T.V. – Kraków, 1997. – S.170.

²² Винокур И. Отчёт об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1965 г. – С.15–20; Винокур И., Хотюн Г., Бойко Ю. Отчёт об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1963 г. – С.1–12.

²³ Докл. див: Старенький І. Археологічні дослідження палацу XIV–XV ст. у Бакоті у 60-х рр. XX ст. – С.87–96.

²⁴ Ми свідомо не розглядатимемо питання будівництва католицьких храмів, оскільки на сьогодні нам невідомі археологічні дослідження власне костелів зазначеного періоду на теренах Волині й Поділля. Як виняток, можемо назвати археологічну експедицію на території Домініканського костелу в Кам'янці-Подільському під керівництвом А.Мандзія. Проте, як показали розкопки, жодних предметів досліджуваного нами періоду не було виявлено (див.: Мандзій А., Лі Дж., Магай Н., Гартзер В. Перехідний звіт розкопок 1991 р. Кам'янець-Подільський, Україна. – Кам'янець-Подільський; Торонто; Рочестер, 1991. – 70 арк. // Бібліотека Подільського братства. – №572).

знахідкою вважається зображення Ісуса Христа. Уламки з розписом було знайдено в північно-східному куті церкви та відновлено в лабораторії Державного Ермітажу. Упродовж XV ст. до північних стін храму з цегли примуровано велику прибудову, а контрфорсами укріплено західну стіну²⁵. Завдяки проведеним археологічним розкопкам залишки церкви Св. Іоанна Богослова в Луцькому замку законсервовано.

Особливий інтерес викликає Свято-Покровська церква, яка розташовувалася у західній частині острівного Луцька поблизу другої лінії оборони. Із писемних джерел відомо, що її фундатором був Вітовт, адже саме такий запис міститься в документі гродського суду від 16 жовтня 1637 р., в якому йдеться про відновлення Покровського храму, котрий фундовано «од светое памети короля Витолда»²⁶. Також цей храм разом із його священиком Григорієм згадано у судовому акті від 2 липня 1574 р. Зокрема в Луцькому гродському суді він просив підстаросту луцького Михайла Вілгорського записати до книг скаргу на пана Станіслава Граєвського, що той, будучи п'яним, «порвавши мене за волоси, почал мене ножичками плешь стрычи; ямъ, дей, коли од него з рукъ вырватися почал, ино, дей, онъ самъ рукою своею мене збил и змордовал и до корда ся на мене порываль, поведаючи, ижъ, дей, еще я тебе, попе, и шию утгну»²⁷. Упродовж століть церква зазнала значних змін, а сучасного вигляду набула 1887 р. У цьому храмі зберігалася одна з найбільших святинь – ікона Волинської Богоматері, написана на рубежі XIII–XIV ст. або у середині XV ст.

За часів Вітовта, а саме 1427 р., у Луцьку збудовано вірменський храм Св. Стефана. Він розташовувався в південній частині міста. Із літописних джерел відомо, що вірменський владика брав участь у Луцькому з'їзді 1429 р.²⁸ Національна громада, яка оселилася в місті ще у XIII ст., регулярно отримувала різноманітні королівські маєткові пожалування. На сьогоднішній день у вірменському храмі облаштовано двоповерховий житловий будинок (див. ілюстр. 6).

Православні храми Поділля певною мірою відрізнялися від волинських. Згідно з писемними джерелами, однією з найдавніших церков у Кам'янці була Покрови Божої Матері на території замку. Вважається, що тут поховали фундаторів – князів Юрія та Олександра Коріатовичів. Однак писемні відомості подають різну інформацію. За описом Кам'янецького замку 1613 р. йдеться про одне поховання²⁹. Згідно із записками митрополита Петра (Могили), їх було два: «Въ Подольском Каменце во внутрномъ граде есть церковь деревяная Покрова пресвятой Богородици, отъ княжата Курятовичовыхъ създанная, их же и телеса тамо лежать, яжъ и доньне стоить»³⁰. Також маємо певні відомості про саму будівлю – вона була дерев'яною, зведеною з дуба³¹. Поряд «дзвіниця із двома дзвонами та апарелями Руськими»³². Церква функціонувала й упродовж XV ст. Маємо відомості, що місцевий священик під загрозою сплати штрафу в 1 копу грошей був зобов'язаний здійснювати кожної неділі

²⁵ Терський С. Лучеськ X–XV ст. – С.104–111.

²⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов. – Ч.1. – Т.VI: Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1322–1648 гг.). – К., 1883. – С.734.

²⁷ Там же. – С.60.

²⁸ Семнюк В. З'їзд монархів Європи у Луцьку // З'їзд європейських монархів у Луцьку 1429 р.: Мат. I та II Міжнар. наук., іст.-краєзн. конф., присвячених 570-й та 575-й річницям з'їзду. – Луцьк, 2007. – С.23.

²⁹ Михайловський В. Описи кам'янецького та летичівського замків 1613 р. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка: Історичні науки. – Т.18. – Кам'янець-Подільський, 2008. – С.107.

³⁰ Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов. – Ч.1. – Т.VII: Памятники литературной полемики православных южно-русцев с латино-униатами. – К., 1887. – С.103. Дату цього повідомлення у записках точно не позначено. Попередній запис датовано 1603, а наступний – 1625 рр.

³¹ Михайловський В. Описи кам'янецького та летичівського замків 1613 р. – С.107.

³² Болтанюк П. Культові споруди Кам'янець-Подільського замку // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'ятокознавства [Науковий вісник «Меджибіж», 2, 2013, ч.2]. – Хмельницький, 2013. – С.28–35.

богослужіння по православному обряду³³. Про щотижневу недільну службу згадано й в описі 1613 р.³⁴ На сьогодні храм не зберігся. У 1672 р. його розібрали та розпочали будівництво кам'яного. Однак через захоплення міста турками наприкінці серпня того року завершити роботи не вдалося. Тому єдиним способом дослідити залишки церкви були археологічні розкопки, які успішно проведено впродовж 2018–2019 рр. Першу спробу дослідити храм зробив Ю.Сіцінський у 1921 р. Однак вона виявилася безрезультатною, а документацію розкопок втрачено. У 1959 р. С.Шкурко провів дослідження об'єкту, що сьогодні відомий як боргова яма. Її розміри становлять 3,33 x 2,6 м. На дні ями на всю площину у скелі видовбаний хрест, заглиблений у материкову породу на 16–25 см. Саме це й дало підстави стверджувати про виявлення Покровської церкви³⁵. Однак таке твердження виявилось помилковим.

Під час досліджень 2018–2019 рр. було виявлено кам'яний фундамент, в якому простежуються два склепики, об'єднані в одну конструкцію. Вони мають прямокутну і квадратну форми, муровані з дрібного й середнього каміння на вапняному розчині (див. ілюстр. 7). Один із них, східний, закладено кам'яним муруванням із сипкою землею. Археологічний матеріал дає змогу датувати цю закладку останньою чвертю XVII ст. При відкритті склепу відкрито кілька поховань, які були орієнтовані головами на захід. Простежуються залишки дерев'яних трун зі цвяхами. Окрім цього, виявлено рештки південної та північної стін церкви, також муровані на вапняному розчині. Товщина їх становить близько 1,1 м (див. ілюстр. 8)³⁶.

Іншою православною святинею Кам'янця у другій половині XIV – першій третині XV ст. була церква Св. Параскеви П'ятниці, покровительки сімейного добробуту та щастя. Храм розташовувався у східній частині Вірменського ринку, який певний час слугував головною площею міста. Дослідникам достеменно відомо, що святиня згадується в документах XV ст., однак її подальша доля сповнена таємниць. Усі наступні століття не залишили нам про неї жодних відомостей, ані писемних, ані графічних. Можливо, вона була знищена вогнем, або, як припускають деякі історики, перебудована в межах одного комплексу церкви Св. Іоанна Предтечі³⁷. Про колишній величний храм сьогодні нагадує лише сучасна назва вул. П'ятницької. Схожа історія й з Воскресенською обителлю. Святиня розташовувалася на лівому березі річки Смотрич навпроти Замкового мосту. Час заснування монастиря невідомий. Версія М.Дороновича про XII ст.³⁸ видається малоімовірною, оскільки не підтверджена ні документально, ні археологічно. Найбільш вірогідно, на нашу думку, що Воскресенський монастир з'явився у другій половині XIV – на початку XV ст. Також маємо відомості про те, що 1879 р. на місці обителі було віднайдено можливі фундаменти древнього одноапсидного храму³⁹.

Окрасою північної частини Кам'янця була Свято-Троїцька церква. Незважаючи на те, що найдавніша писемна згадка про неї датується 1582 р., археологічні дослідження свідчать про існування дерев'яного храму ще у XIII ст. У другій половині XIV ст. його перебудовано, біля нього зведено дзвіницю. Під час розкопок археологи виявили підлогу з керамічних полив'яних плиток різних орнаментів (геометричних,

³³ Грушевський М. Опис подільських замків 1494 р. // *Його ж.* Твори: У 50 т. – Т.5: Серія «Історичні студії та розвідки (1888–1896)». – Л., 2002. – С.77.

³⁴ Михайловський В. Описи кам'янецького та летичівського замків 1613 р. – С.107.

³⁵ Державний архів Хмельницької обл. – Ф.Р-4804. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.58 зв. – 59.

³⁶ На сьогоднішній день археологічний звіт нам недоступний. Автори висловлюють щире вдячність за надану інформацію П.Болтанюку, який працював в експедиції.

³⁷ Сецинский Е. Город Каменец-Подольский: Историческое описание. – К., 1895. – С.128.

³⁸ Доронович М. Предграды Каменец-Подольского, Русские фольварки до XIX в. – С.184–190.

³⁹ Там же. – С.188.

рослинних), із зображеннями Юрія Зміборця, лева, грифона – загалом понад 20 різноманітних сюжетів. Найцікавіші геральдичні мотиви, деякі з яких розповідають про володарів Кам'янця. Скажімо, образ Юрія Зміборця князі Коріатовичі використовували на печатках і монетах. Герб Леліва належав Спиткові з Мельштина, котрий володів Кам'янцем упродовж 1395–1399 рр. Також до другої половини XIV – початку XV ст. можна віднести плитку із зображенням гербів Орел та Порай⁴⁰.

Неподалік від Святотроїцької розташовувалася церква Св. Петра й Павла. Час її появи достеменно невідомий. Маємо лише письмові повідомлення про існування у XVI ст. Водночас значна частина дослідників ще з кінця XIX ст. небезпідставно вважали, що церква могла бути збудована за князів Коріатовичів⁴¹. Так, за будівельною структурою вона подібна до Троїцької та Іоанно-Предтеченської й належить до типу триконхових, що поширився з гори Афон у Греції на територію Буковини, Галичини, Поділля у XIV–XV ст. Додатковим свідченням існування Петропавлівської церкви за литовської доби стали виявлені археологами житлові помешкання кінця XIV – початку XV ст., які розташовувалися неподалік від святині в південному напрямку. Крім цього, саме апостола Петра зображено на гербі православної української громади Кам'янця.

У 1370-х рр. у Кам'янці з'явилися вірмени, котрі впродовж XV–XVIII ст. становитимуть майже третину його населення. Маючи прихильність князів Коріатовичів, а пізніше Вітовта та Ягайла, вони підпорядкують собі чи не всю зовнішню торгівлю та за декілька десятків років облаштуються в південній частині міста. Маємо документальні відомості, що 25 березня 1398 р. син Котлубея Синан завершив будівництво дерев'яного храму Св. Нікола Чудотворця⁴². Цікаво, що церква звільнялася з-під світської влади й ніхто, навіть сам Синан, його діти, близькі та далекі родичі, не мали права володіти святинею. Поряд із нею розташовувалися приватні будинки, про існування яких свідчать письмові записи в актах XVI ст. Зараз тут існує церква Св. Миколая, у стіні якої зберігся давній вірменський хачкар із написом «Акоп. 1544». До кінця XV ст. завершено будівництво кам'яного храму. Історія зберегла імена осіб, причетних до цієї справи. Так, Кирич-бей власним коштом поставив на куполі позолочений хрест. Хачик збільшив розміри будинку вірменського священика та перекрив склепіння. За гроші Йол-бея побудовано велику дерев'яну кляшторну келію. Війт Миколка наказав здійснити перекриття склепіння дияконника. Новий храм став кафедральним, саме в ньому вірмени зберігали символи своєї громади: печатку, хоругви, королівські привілеї. Поряд із церквою звели вежу-дзвіницю. Її висота сягала 37 м й вона могла виконувати оборонні функції, домінуючи над південною частиною міста⁴³.

Маємо також відомості про те, що у церкві зберігалася стародавня ікона (близько X ст.) Божої матері, яку привезли до Кам'янця близько 1380 р. вірменські купці з Криму. Також тут знаходилася чимала кількість вірменських церковно-богослужбених предметів, ікон, книг, рукописів XIII–XIV ст. (у 1891 р. їх вивезено до Санкт-Петербурзької імператорської публічної бібліотеки, нині це Російська національна бібліотека). У наш час про колишню велич цього храму нагадують розкопані археологами фундаменти і дзвіниця, оскільки саму церкву було знищено в 1930-х рр.

⁴⁰ *Пламеницька О.* Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С.79–80.

⁴¹ *Батюшков П.* Подолия: Историческое описание. – Санкт-Петербург, 1891. – С.60; *Сіцинський Е.* Муровані церкви на Поділлі. – С.6.

⁴² *Сіцинський Е.* Город Каменец-Подольский: Историческое описание. – С.179; *Григорян В.* История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии). – Ереван, 1980. – С.35–39.

⁴³ *Задорожнюк А., Петров М.* Вірменський храм Св. Миколи XV–XVIII ст. у Кам'янці-Подільському (історія пам'ятки). – Кам'янець-Подільський, 2009. – С.13–27.

Гончарне виробництво

На українських землях рубезу XIV–XV ст. гончарне виробництво загалом наслідувало традиції руського часу. Втім, згідно з археологічними дослідженнями, характерною рисою керамічних виробів стало погіршення їх якості порівняно з XI–XIII ст. Посуд, виготовлений на ручному гончарному крузі, мав нерівну поверхню, а глиняне тісто містило грубі домішки шамоту, жорстви, крупного піску. В археологічній літературі його зазвичай позначають як посуд «архаїчної групи»⁴⁴.

При розкопках приватного житла в Кам'янці-Подільському по вул. Зарванській було виявлено близько півсотні керамічних виробів, які різняться за діапазоном кольорів від світло-коричневого до темно-сірого й чорного. Денця представлено дев'ятьма фрагментами. П'ять із них мають кут відходу стінки від денця 30°, решта чотири – 45°. Діаметр денця у діапазоні 10–13 см. Цікавим видається уламок денця кубка чорного кольору діаметром 5,5 см⁴⁵.

Крім того, було зібрано колекцію вінець горщиків, які дають змогу реконструювати розміри поперечника та загальний вигляд. Один із них – від горщика банкоподібної форми. Вінце заокруглене, плавно відігнуте назовні (див. ілюстр. 9). Ще одне вінце – підквадратної форми темно-коричневого кольору, вигин під кутом 30°. Наступне вінце зсередини сірого кольору, а зовні – чорного. Заокруглене, різко відігнуте назовні, із валикоподібним потовщенням. Зі внутрішнього боку є бровка під накривку. Тип кераміки більше характерний у регіоні вже для XV ст. Це свідчить про функціонування споруди ще в XV ст., або є випадком проникнення поодиноких керамічних виробів цього типу наприкінці XIV ст. Ще одне вінце зовні чорного, а зсередини – світло-коричневого кольору. Підквадратне, злегка відігнуте назовні. Тулуб горщика сферичний, по плічку заглиблений орнамент у вигляді чотирьох хвилястих ліній, під якими нижче простежуються ще дві. Також знайдено фрагмент вінця миски. Вигин 90°, верхня частина орнаментована розчосами – шістьма дугоподібними заглибленими лініями, які розходяться з однієї точки (див. ілюстр. 10). Схожі артефакти виявлено під час попередніх археологічних сезонів по вул. П'ятницькій, 10 та на Північному бастіоні замку⁴⁶.

Окрім зазначених виробів, у Кам'янці знаходять практично весь необхідний домашній посуд: горщики, миски, макітри, вази для фруктів, кубки, чарки тощо⁴⁷. Більше того, маємо підстави вважати, що переважна більшість керамічних виробів – місцевого походження. Упродовж 2016–2018 рр. у західній частині міста виявлено щонайменше п'ять горнів, з яких два досліджено, нижня межа датування встановлюється 1420–1430-ми рр. Вони мають однолінійне розташування поряд із приватними житлами. Поряд було виявлено кар'єри-глинянки, в яких добували сировину для кераміки. Відповідно, можемо говорити про існування в Кам'янці (район сучасних вул. Троїцька, Татарська, Зантуська) цілого кварталу гончарів (див. ілюстр. 11–13). Місцеві майстри могли забезпечувати продукцією щонайменше весь Подільський регіон (див. ілюстр. 14). Зокрема схожий посуд було нещодавно виявлено під час розкопок городища XIV ст. біля с. Біла на Чортківщині. У південно-західній частині

⁴⁴ Оногда О. До питання про своєрідну групу кераміки післямонгольського часу // Археологічні студії: Магістеріум. – Вип. 27. – К., 2007. – С. 70–74.

⁴⁵ Ващук Д., Старенький І. Кам'янець-Подільський за правління Коріатовичів... – С. 375–398.

⁴⁶ Болтанюк П. Археологічна розвідка на ділянці по вулиці П'ятницька, 10 в м. Кам'янці-Подільському. – С. 208–220.

⁴⁷ Нечитайло П., Оногда О. Керамічний комплекс другої половини XIII – першої половини XV ст. з досліджень у Кам'янці-Подільському // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського.* – Т. VI. – С. 136–179.

знайдено фрагменти вузькошийкових посудин із різними формами вінець. У нижній частині виробу товсто-, а що ближче до центру – тонкостінні. Крім цього, простежується орнаментування у вигляді прямих паралельних ліній, нанесених або на плечиках, або біля вінець⁴⁸.

Не менш цікаві керамічні артефакти Волині. Для другої половини XIV ст. характерне використання швидкоротаційного гончарного круга, що значно урізноманітніло не лише асортимент продукції, а й також її оздоблення. Відповідно, зоною орнаментування стали заокруглені або гострі нижні ребра виробів. Крім цього, значний вплив на оформлення справили західноєвропейські традиції, а саме наявність псевдоманжета канелюр, врізаного та штампового орнаментів на валику вінець і корпусі⁴⁹. Цікаво, що волинські ремісники клеймували свої виробы на денцях. У кінці XIV – на початку XV ст. це були різноманітні геометричні фігури: квадрати, трикутники, ромби, овали тощо.

Майстерні розташовувалися за межами Старого Луцька. Один із таких центрів гончарства знаходився у 700 м від Верхнього замку (нині – урочище Панський город). Саме тут дослідники виявили практично весь кухонний асортимент, який датується XV–XVI ст. Ще один осередок зафіксовано неподалік від с. Озерце Ківерцівського р-ну. Упродовж XII–XIV ст. тут функціонувало щонайменше вісім гончарних горнів. Аналогічно, як і в Кам'янці, глина була місцевого походження. Крім цього, трапляється також посуд архаїчного типу. Він виготовлявся за попередніми технологіями і схожий на керамічні виробы початку XV ст., знайдені на території Нижнього замку у Вільнюсі. Поєднання архаїчних типів посуду з новим, більш якісним пояснюється, на думку дослідників, економічними факторами. Перший використовувався для домашніх потреб, другий – відповідав тогочасним західноєвропейським стандартам і виготовлявся для продажу. Не менш цікавими виробами з глини були кахлі, які вперше з'явилися в Луцьку у XIV ст. У кінці століття в місті було налагоджено їх виробництво. Упродовж XV ст. найбільш популярним зображенням став вершник, схематично схожий на герб Погоня. П'ятнадцятим століттям датовано дитячу іграшку свисток-пташку, знайдену в одній із приватних будівель⁵⁰.

Подібні матеріали виявлено під час розкопок у Дубні⁵¹. Незважаючи на те, що матеріали мають певні відмінності (зокрема склад тіста для виготовлення кераміки та ін.), за профілюванням вінець їх можна віднести до однієї групи, що загалом характерно для кераміки післямонгольського часу. Це свідчить про культурні й економічні взаємовпливи між різними землями.

Отже на означених територіях гончарне ремісництво набуло досить потужного розвитку. У головних містах Волині та Поділля (Луцьк, Кам'янець) існували окремі гончарні, які забезпечували своєю продукцією щонайменше навколишню округу. Водночас, як показало дослідження, якість гончарної продукції погіршилася порівняно з посудом XI–XIII ст. Однак значно зріс її асортимент.

⁴⁸ Добрянський В. Археологічне обстеження городища XIV ст. в с. Біла біля м. Чорткова Тернопільської області. – С.270–274.

⁴⁹ Терський С. Лучеськ X–XV ст. – С.141.

⁵⁰ Там само. – С.141–151.

⁵¹ Писничний Ю. Історична топографія Дубна у другій половині XIII–XV ст. (за матеріалами археологічних розкопок). – С.19–26.

Підіб'ємо певні підсумки. Розвиток міст на теренах Волині й Поділля продовжував наслідувати традиції Західної Європи. Це стосується, головним чином, просторової локації та системи забудови. Археологічні розкопки дали можливість установити типи приватного житла (вальковане, каркасно-стовпове), будівельні матеріали (дерево, камінь, цегла), а також збагатили наші уявлення про предмети побуту. Із досліджених археологами православних храмових пам'яток відзначимо церкву Св. Іоанна Богослова в Луцьку та Покровську в Кам'янці-Подільському. Перша постала у другій половині XII ст., однак найбільших змін зазнала саме у другій половині XIV ст., зокрема здійснено внутрішню реконструкцію та покращено фресковий розпис. Друга відома з часів князювання на Поділлі братів Коріатовичів. Достеменно її місцезонашування вдалося встановити після розкопок сезонів 2018–2019 рр. Під час досліджень було виявлено невеликий склеп із декількома похованнями, орієнтованими головами на захід. Щоправда, поки що невідомо, кому вони точно належать. Відповідно, говорити про віднайдення могили Коріатовичів зарано. Надзвичайно активно розвивалося гончарство. Сучасні археологічні дослідження довели існування в Луцьку та Кам'янці-Подільському великих ремісничих центрів. Аналіз керамічного матеріалу засвідчив про значне різноманіття продукції: горщики, миски, макітри, вази для фруктів, кубки, чарки тощо, які виготовлялися з місцевої глини. Водночас відзначимо, що побачити на власні очі представлені об'єкти неможливо через сучасну забудову Кам'янці-Подільського. Тож археологічні звіти, наявні ілюстрації та знахідки залишаються єдиним джерелом. Маємо підстави вважати, що постмонгольська епоха в українських містах позначилася досить активним їх розвитком, мала тяглий характер та відбиток попередніх часів.

Ілюстр. 1. Залишки житлових об'єктів по вул. Зарванській, 7/1 у Кам'янці-Подільському

Ілюстр. 2. Залишки валькованого житла по вул. П'ятницькій, 12 у Кам'янці-Подільському

Ілюстр. 3. Залишки житла каркасно-стовпової конструкції та яма-холодня з вул. Татарської, 17/1 у Кам'янці-Подільському

Ілюстр. 4. Початок дослідження палацового комплексу в Бакоті (фото 1964 р.)

Ілюстр. 5. Сходи та мощення плиткою з вапняку в Бакітському палаці (фото 1963 р.)

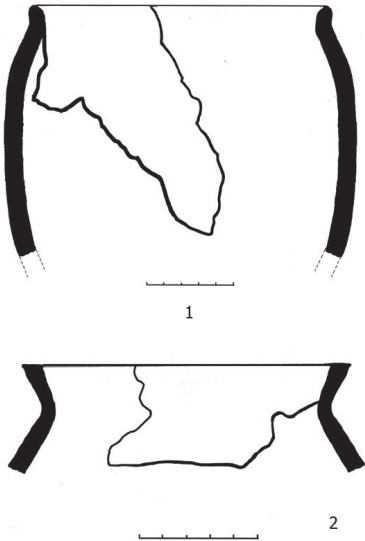
Ілюстр. 6. Колишній вірменський храм у Луцьку (нині це житловий будинок за адресою вул. Галшки Гулевичівни, 12)

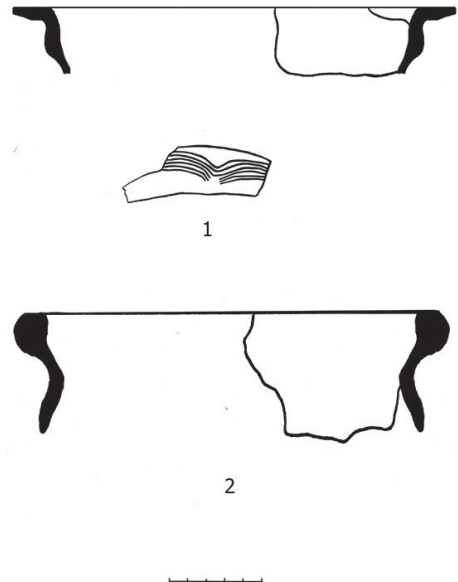
Ілюстр. 7. Склепик
Покровської церкви
у замку Кам'янець-Подільського

Ілюстр. 8. Залишки фундаментів
Покровської церкви у замку
Кам'янець-Подільського

Ілюстр. 9. Фрагменти горщиків
другої половини XIV ст.
із розкопів по вул. Зарванській, 7/1
у Кам'янци-Подільському

Ілюстр. 10. Фрагменти керамічних виробів
другої половини XIV – першої половини XV ст.
із розкопів по вул. Зарванській, 7/1
у Кам'янци-Подільському

Ілюстр. 11. Залишки гончарного горна з вул. Троїцької, 4а в Кам'янці-Подільському

Ілюстр. 12. Залишки житлових об'єктів і гончарного горна з вул. Зарванської, 7/1 у Кам'янці-Подільському

Ілюстр. 13. Залишки гончарного горна з вул. Татарської, 17/1 у Кам'янці-Подільському

Ілюстр. 14. Фрагмент горщика другої половини XIV ст. з вул. Татарської, 17/1 у Кам'янці-Подільському

REFERENCES

1. Boltaniuk, P. (2013). Arkheolohichna rozvidka na diliantsi po vulytsi Piatnytska, 10 v m. Kamiantsi-Podilskomu. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. I.Obiienka*, 22, 208–220. [in Ukrainian].
2. Boltaniuk, P. (2013). Kultovi sporudy Kamianets-Podilskoho zamku. *Starodavnii Medzhybizh v istoryko-kulturnii spadshchyni Ukrainy: naukovyi visnyk z problem rebionalnoi istorii ta pamiatkoznavstva*, 2, 28–35. [in Ukrainian].

3. Dobrianskyi, V. (2014). Arkeolohichne obstezhennia horodyshcha XIV st. v s. Bila bilia m. Chortkova Ternopilskoi oblasti. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»: Derzhava ta armiiia*, 784, 270–274. [in Ukrainian].
4. Grigoryan, V. (1980). *Istoriya armyanskikh kolonij Ukrainy i Polshi (armyane v Podolii)*. Erevan. [in Russian].
5. Kuchera, M. (1965). Serednovichne horodyshche bilia s. Sokiltsi na Pivdennomu Buzi. *Arkeolohiia*, 19, 204–207. [in Ukrainian].
6. Mykhailovskyi, V. (2008). Opyys kamianetskoho ta letychivskoho zamkiv 1613 r. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. I.Obiienka: Istorychni nauky*, 18. [in Ukrainian].
7. Nechytailo, P., Onohda, O. (2019). Keramichnyi kompleks druhoi polovyny XIII – pershoi polovyny XV st. z doslidzhen u Kamianetsi-Podilskomu. *Ukraina Lithuanica: studii z istorii Velykoho kniazivstva Lytovskoho*, 6, 136–179. [in Ukrainian].
8. Onohda, O. (2007). Do pytannia pro svoieridnu hrupu keramiky pisliamoholskoho chasu. *Arkeolohichni studii: Mabisterium*, 27, 70–74. [in Ukrainian].
9. Petrov, M. (2009). Kamianets-Podilskiy – polityko-administratyvnyi, oboronnyi, mistobudivnyi, ekonomichnyi tsentr Podilskoi zemli u skladi Velykoho kniazivstva Lytovskoho (60–90-ri rr. XIV st.). *Ukraina Lithuanica: studii z istorii Velykoho kniazivstva Lytovskoho*, 1, 121–133. [in Ukrainian].
10. Petrov, M. (2012). *Misto Kamianets-Podilskiy v 30-ky rr. XV–XVIII st.: problemy sotsialno-ekonomichnoho, demografichnoho, etnichnoho ta istoriko-topografichnoho rozvytku. Miske i zamkove upravlinnia*. Kamianets-Podilskiy. [in Ukrainian].
11. Plamenytska, O. (2005). *Sakralna arkhitektura Kamianetsia na Podilli*. Kamianets-Podilskiy. [in Ukrainian].
12. Plamenytska, O. (2012). *Castrum Camenecensis. Fortetsia Kamianets (piznoantychnyi – rannnomodernyi chas)*. Kamianets-Podilskiy. [in Ukrainian].
13. Pshenychnyi, Yu. (2015). Istorychna topohrafiia Dubna u druhoi polovyny XIII–XV st. (za materialamy arkeolohichnykh rozkopok). *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*, 24, 19–26. [in Ukrainian].
14. Sarevicius, S., Tarashkevicius, R. (2020). Lucko pilies plytu geocheminiai tyrimai. *Lietuvos Pilyis*, 7, 30–43. [in Lithuanian].
15. Semenjuk, V. (2007). Zizd monarkhiv Yevropy u Lutsku. *Zizd yevropeiskykh monarkhiv u Lutsku 1429 r.: Mat. I ta II Mizhbnar. nauk., ist.-knaiezn. konf., prysviachenykh 570-i ta 575-i richnytsiam zizdu*. Lutsk. [in Ukrainian].
16. Starenkyi, I. (2019). Arkeolohichni doslidzhenia palatsu XIV–XV st. u Bakoti u 60-ky rr. XX st. *Ukraina Lithuanica: studii z istorii Velykoho kniazivstva Lytovskoho*, 5, 87–96. [in Ukrainian].
17. Starenkyi, I., Levinzon, Ye. (2019). Pryvatne zhytlo druhoi polovyny XIII–pochatku XV st. z arkeolohichnykh doslidzhen u Kamianetsi-Podilskomu po vulytsi Tatarskii, 17/1. *Ukraina Lithuanica: studii z istorii Velykoho kniazivstva Lytovskoho*, 6, 121–135. [in Ukrainian].
18. Teggowski, J. (1997). Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV w. *Teki Krakowskie*, 5. [in Polish].
19. Terskyi, S. (2006). *Luchesk X–XV st.* Lviv. [in Ukrainian].
20. Terskyi, S. (2014). *Arkeolohiia Halysko-Volynskoi derzhavy*. Kyiv. [in Ukrainian].
21. Tronevych, P. (2003). *Lutskiy zamok*. Lutsk. [in Ukrainian].
22. Vashchuk, D., Starenkyi, I. (2018). Kamianets-Podilskiy za pravlinnia Koriatovyichiv: movoiu suchasnykh arkeolohichnykh znakhidok. *Ukraina v Tsentralno-Skbidni Yevropi (z naidavntshykh chasiv do kintsia XVIII st.)*, 17, 375–398. [in Ukrainian].
23. Vashchuk, D., Starenkyi, I. (2020). Do istorii povsiakdennia mishchan Kamianetsia-Podilskoho druhoi polovyny XIII – pochatku XV st. (za materialamy arkeolohichnykh znakhidok po vul. Tatarskii 17/1). *Academia. Terra Historica: Studii na poshanu Valerii Smolitiia*, 1, 199–210. [in Ukrainian].
24. Zadorozhniuk, A., Petrov, M. (2009). *Virmenskyi kbram Sv. Mykoly XV–XVIII st. u Kamianetsi-Podilskomu (istoriia pamiatky)*. Kamianets-Podilskiy. [in Ukrainian].

Dmytro VASHCHUK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Research Fellow,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), dvashchuk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0377-1233>

Ihor STARENKYI

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Leading Research Fellow,
Kamianets-Podilskiy State Historical Museum-Reserve
(Kamianets-Podilskiy, Ukraine), starenkiy_igor@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7676-4128>

Important Aspects of Material Culture in the Towns of Podillia and Volyn in the Second Half of the Fourteenth – First Half of the Fifteenth Century (According to Archeological Research)

Abstract. The purpose of the article is to study certain aspects of the material culture in Ukrainian towns of the specified period. The methodological basis was formed by fundamental

doctrines of historicism and objectivity; the principle of consistency as well as methods of factor analysis, typological, analytical and synthesizing was used. **Scientific novelty** is determined by the involvement of a significant number of new material sources, which in combination with written ones significantly complement the historical information of the chosen research subject. **Conclusions.** The historiographic review of the question which has been posed is made. It is shown that there is a small number of works which are devoted to the development of towns during the period of joining Ukrainian lands the Grand Duchy of Lithuania. The source base is described, in particular material and written memorabilia. In the main part of the article first of all the issue of construction is considered. In particular the issue of private housing development is analyzed on the example of Kamianets-Podilskyi, Sokiltsi and Lutsk. It was found that in the specified chronological period dwellings were at least of two types: adobe and wood-clay frame-pillar construction. Special attention is paid to the Orthodox Church construction on the example the in Lutsk and Kamianets-Podilskyi. Pottery craft played an important role in these regions. According to the research there were powerful pottery workshops in Kamianets-Podilskyi, Lutsk and Dubno. Separately it is worth noting the works in Kamianets-Podilskyi, where during the archaeological seasons of 2016–2018, two pottery kilns were explored and three more were discovered. The beginning of their use can be attributed to the first half of the 15th century. It gives grounds to talk about the possible existence of a separate pottery quarter in the northern-western part of the town.

Keywords: Podillia, Volyn, Late Middle Ages, towns, construction, Orthodox churches, pottery craft.

Валентина ШЕВЧЕНКО

кандидатка історичних наук,
старша наукова співробітниця,
відділ історії України XIX – початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), shev_valy@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8681-7999>

Анатолій КОЦУР

доктор історичних наук,
професор кафедри етнології та краєзнавства,
Київський національний університет ім. Т.Шевченка
(Київ, Україна), kotsurap@meta.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7015-8052>

Велика війна 1914–1918 рр. у спогадах рядових учасників та очевидців: український контекст

DOI: <https://doi.org/10.15407/!!!>

УДК: 94(100:477)«1914/1918»

Анотація. **Мета публікації** – привернути увагу до проблеми цінності приватних писемних документів періоду Першої світової війни, наголосити на важливості залучення його-джерел до наукового обігу, показати їх унікальність та значимість для осмислення подій 1914–1918 рр. в Україні. Для виявлення й опрацювання таких джерел використано **методи** евристики, джерелознавчого пошуку, відбору та синтезу інформації, структурно-функціонального й контент-аналізу, визначення історичної та наукової цінності его-документів. **Методологія** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, системності, а також на засадах історії ментальності. **Наукова новизна.** Представлено інформацію про его-документи, зокрема спогади й щоденники, як частину джерельної бази для дослідження періоду Першої світової війни; наголошено на необхідності та важливості опрацювання матеріалу на мікроісторичному рівні, з погляду «історії повсякденності» й антропологічного підходу, де об'єктом є не «знелюднені» соціальні структури, а конкретні учасники історичних подій. Визначено та схарактеризовано ключові тематичні блоки, які фігурують у мемуарних творах: сприйняття війни, ставлення до солдатів з боку офіцерів, їх взаємовідносини, побут та харчування вояків, конфлікти і способи їх вирішення, питання дезертирства, самопоранення тощо. **Основні результати.** Наративні документи періоду Великої війни 1914–1918 рр. – це багатопланові та важливі історичні джерела, в яких зафіксовано не лише хронологію події, але й, насамперед, яскраво представлено індивідуальне, суб'єктивне ставлення до них представників різних прошарків населення. Важливість его-документів полягає у відображенні в них унікальних психологічних моментів, поглядів, реакцій тих чи інших людей на сучасні для них події, їхньому сприйнятті та осмисленні історичної миті. Серед таких документів виділяється пласт мемуарних творів, авторами котрих стали звичайні люди – селяни, солдати, медсестри, учителі тощо, тобто ті, хто сприймав війну «знизу». Саме це допомагає відчутти глибину людської трагедії, яку принесло перше глобальне збройне протистояння, дає змогу розширити межі вивчення ролі людського фактора в історії, соціальної психології та масової свідомості.

Ключові слова: Перша світова війна, его-документи, щоденник, мемуари, спогади, фронтове повсякдення, сприйняття війни.

Новітні дослідження українських істориків характеризуються значним розширенням не тільки тематичних напрямів, а й джерельної бази, зокрема через активне

залучення документів особового походження. Це унікальна група історичних джерел, які об'єднані спільною ознакою походження. У них є автор, їх зміст виступає відображенням безпосереднього сприйняття індивідом навколишнього світу, історичних подій та явищ. Документи особового походження зазвичай віддзеркалюють паралельний життєвий досвід своїх авторів, тоді як основним видом діяльності є службова, військова чи громадська. Цінність таких джерел полягає в тому, що вони носії, з одного боку, особливої соціально-психологічної інформації, а з іншого – конкретних історичних відомостей, не представлених в інших видах джерел. Їх використання дає змогу дослідникові докладніше відтворити окремі події та особливості того чи іншого історичного періоду.

Поява у сучасному історіографічному просторі нових, хоча й не достатньо чисельних, єго-документів пов'язана з соціально-культурними подіями кінця ХХ – початку ХХІ ст. в Україні, насамперед зі зміною ідеологічної парадигми, дослідницьких акцентів в історії як науці, актуалізацією ролі приватних архівів тощо. Наш дослідницький інтерес лежить у площині вивчення одного з пластів таких джерел – документів звичайних людей, котрі проживали на українських землях і були втягнуті у вир першого глобального збройного протистояння. Єго-документів (щоденників, спогадів, листів, мемуарів тощо) періоду 1914–1918 рр., авторами яких були не представники політики чи культури, а пересічні громадяни, збереглося в Україні не так уже й багато, а виявлених та оприлюднених – надзвичайно мало.

Поділяючи погляди частини українських історіографів, зауважуємо про етапність у вивченні мемуарної літератури періоду 1914–1918 рр., започаткованому монографією А.Санцевича¹. Саме він запропонував розширити горизонти дослідження єго-документів, долучивши авторів небільшовицької спрямованості. У радянський період дослідники працювали над проблемами джерелознавчої критики єго-документів (жанри, форми, аналіз змісту, автори). Тоді ж з'явилися перші класифікації (за жанровою, типологічною, видовою ознаками, за соціальною, професійною ознаками автора тощо). У межах українського історіографічного простору сформувалася когорта фахівців, котрі вивчають документи особового походження як джерела з історії повсякденності, аналізують напрацювання закордонних колег щодо проблеми психологізму та суб'єктивності єго-документів, а також впливу цих компонентів на доречність їх використання як історичних джерел.

Із вітчизняних авторів, які в той чи інший спосіб досліджують єго-документи, виділяємо праці Н.Любовець², О.Коляструк³, А.Торопцевої⁴, С.Плохія⁵, В.Чопа⁶, В.Мільчева⁷. Варто відзначити комплексні колективні студії, створені під егідою

¹ Санцевич А.В. Джерелознавство з історії Української РСР, 1917–1941. – К., 1981. – 206 с.

² Любовець Н.І. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми // Українська біографістика. – Вип.7. – К., 2010. – С.66–104; *Ії ж.* Мемуари (спогади) як джерело біографічних досліджень // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Вип.24. – К., 2009. – С.277–291.

³ Коляструк О.А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності // Український історичний журнал. – 2008. – №2. – С.145–153.

⁴ Торопцева А. Проблема психологізму та суб'єктивності єго-документів як джерел з історії у поглядах зарубіжних науковців // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О.Сухомлинського: Історичні науки. – Вип.2. – Миколаїв, 2018. – С.91–95; *Ії ж.* Українське питання в європейських мемуарах часів Першої світової війни // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Ч.26/27. – К., 2015. – С.305–312; *Ії ж.* Військово-політична історія України у мемуарах іноземних авторів (1914–1918 рр.) // Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка: Історичні науки. – Вип.4 (293). – Старобільськ, 2015. – С.85–92.

⁵ Плохій С. Селянська Кліо: історична пам'ять та національна ідентичність в радянській Україні // Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упор.: А.Бойко, С.Плохій. – Запоріжжя, 2005 [Джерела з історії Південної України, т.5, кн.1]. – С.12–32.

⁶ Чоп В. Селянські рукописи Південної України як історичне джерело // Там само. – С.47–73.

⁷ Мільчев В. Мемуари та щоденники селян Південної України в археографічному вимірі // Там само. – С.74–96.

Інституту історії України НАНУ, до складу яких увійшли також спогади і приватне листування рядових солдатів, пересічних жителів прифронтової зони й тилу⁸.

Серед зарубіжних фахівців теж виділяється група дослідників, які актуалізують роль приватних документів у вивченні періоду 1914–1918 рр. Частина їх звертають увагу на такі ознаки еґо-джерел, як психологізм, суб'єктивність, наявність емоційного компонента, включаючи їх до категорії «визначальні характеристики». Серед тих, чії праці відображають новітні концепції у зазначеній площині, виділяємо Р.Деккера⁹, Дж.Воллек¹⁰, П.Фесса¹¹, М.Говелла¹², О.Сенявську¹³, О.Асташова¹⁴.

Водночас зауважимо, що в науковому середовищі має місце дискусія щодо окремих характеристик еґо-документів, а саме надійності їх як історичного джерела, специфіки критичного розгляду, визначення місця у сучасному джерелознавстві та історіографії.

Уважаємо за необхідне наголосити на важливості еґо-документів не лише для історичної, але й для суміжних наук, наприклад філологічної. Адже тексти дають уявлення про автентичність мови автора, зокрема про особливості проголошення голосних і приголосних звуків, різне написання однакових слів в їх діалектному та літературному варіантах, написання з великої букви назв родичів тощо.

Виходячи з актуалізації проблеми, мета дослідження полягає в тому, щоб наголосити на важливості введення еґо-джерел до наукового обігу, показати їх унікальність та значимість для осмислення подій 1914–1918 рр. в Україні. Залучення приватних документів як частини джерельної бази для вивчення періоду Першої світової війни необхідне й важливе з погляду опрацювання матеріалу на мікроісторичному рівні, «історії повсякденності» та антропологічного підходу, де об'єктом виступають не «знелюднені» соціальні структури, а конкретні учасники історичних подій.

Н.Любовець стверджує, що «мемуари є особливим, емпіричним і до певної міри теоретичним джерелом, що несе в собі цінний культурологічний матеріал (що неможливо знайти в інших джерелах), який є незамінним при дослідженні ментальності тієї чи іншої епохи, групи людей, окремої особи»¹⁵. Такої ж думки дотримується й російський дослідник А.Тартаковський, який наголошував, зокрема, на специфічній соціальній функції еґо-документів, а саме реалізації на папері історичної самосвідомості автора¹⁶.

Саме тому нечисельні приватні документи періоду Великої війни 1914–1918 рр. авторства різних за соціальним статусом осіб є особливо цінними для сучасних історичних досліджень. Серед них насамперед виділяємо писемні свідчення, залишені «пересічними» людьми, яких так чи інакше торкнулося воєнне лихоліття. Тобто наш інтерес викликають візії на війну не державних чи громадських діячів, офіцерів вищого командного складу, а солдатів та очевидців подій, які сприймали історичні

⁸ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: У 2 кн. – Кн.2: Мовою документів і свідчень. – К., 2015. – 658 с.

⁹ Dekker R. Jacques Presser's Heritage: Egodocuments in the Study of History // *Memoria y Civilización* (MyC). – 2002. – №5. – P.13–37.

¹⁰ Wallach J.J. Building a bridge of words: the literary autobiography as historical source material // *Biography*. – Honolulu: University of Hawai'i Press, 2006. – Vol.29, №3. – P.446–461; *Idem*. Remembering Jim Crow: The literary memoir as historical source material (Doctoral Dissertation). – University of Massachusetts: Amherst, 2004. – 282 p.

¹¹ Fass P.S. The memoir problem // *Reviews in American history*. Baltimore, Maryland: The Johns Hopkins University Press, 2006. – Vol.34. – №1. – P.107–123.

¹² Howell M.C., *Preventer W.* From reliable sources: an introduction to historical methods. – Cornell University Press, 2001. – 207 p.

¹³ Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке: Исторический опыт России. – Москва, 1999. – 383 с.

¹⁴ Асташов А.Б. Русский фронт в 1914 – начале 1917 года: военный опыт и современность. – Москва, 2014. – 740 с.

¹⁵ Любовець Н.І. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми. – С.98–99.

¹⁶ Тартаковский А.Г. 1812 год и русская мемуаристика: Опыт источниковедческого изучения. – Москва, 1980. – С.2–24.

перипетії «знизу», аналізували їх й оцінювали, виходячи зі своєї безпосередньої суспільної ролі у цій війні. Цілковито усвідомлюємо наявність пласту суб'єктивності у сприйнятті дійсності, який мають такі еґо-документи. Проте окрім характеристик нерепрезентативності, відсутності офіційного статусу, непублічності та інших, ці матеріали є незамінним джерелом для дослідження «невійськової» історії війни, а отже – складовою всього комплексу джерел періоду 1914–1918 рр. За словами О.Коляструк, «література факту», наративні документи (щоденники, листи, спогади, мемуари) «мають виразний відбиток індивідуальності автора, його особистісного розуміння і бачення світу, його ставлення до описуваних подій»¹⁷. Важливим є саме суб'єктивний виклад подій, оскільки вивчення різних еґо-документів, автори котрих не контактували між собою, дає змогу значно розширити наше уявлення про минуле й реконструювати його на рівні буденного життя, виявити та почути «свідків повсякденності», які представляли б думки та почуття «маленьких, але справжніх агентів історичного процесу»¹⁸. Саме вони в усій палітрі особистісного переосмислення реальності найповніше розкриваються в епістолярній творчості – щоденниках, мемуарах, записниках, нотатках, листах.

На початку ХХ ст. ведення щоденників усе ще залишалося нормою для освіченої людини, продовжуючи традицію ХІХ ст. щодо фіксації саморефлексії на папері. Не став винятком і період Першої світової війни, під час та після якої з'явилося чимало щоденникових записів, мемуарів представників державної влади, вищого командного складу, громадських, культурних діячів. Водночас письмові свідчення про цей кривавий катаклізм «простих» людей є вкрай рідкісним явищем, а отже й цінним історичним джерелом. Здебільшого вони зберігаються в рукописному вигляді в родинних документах, приватних архівах або колекціях, а їх оприлюдненням завдячуємо ініціативі нащадків.

Унікальною групою таких документів стали селянські рефлексії на тогочасні події, зокрема щоденники та мемуари учасників і свідків Великої війни, зібрані в археографічно-етнографічних експедиціях селами Запорізької, Дніпропетровської, Херсонської, Донецької обл., проведеними в 1999–2004 рр. Запорізьким науковим товариством ім. Я.Новицького під керівництвом професора А.Бойка. Це твори сільських жителів: «Історія 667» Василя Дмитровича Рубеля, «Записки» Михайла Єгоровича Алексеєва за 1914–1917 рр., «Заповіт своєму поколінню» Олександра Онисимовича Замрія, «Щоденник» Івана Івановича Ярошенка за 1915–1917 рр.¹⁹ У всіх зазначених джерелах найбільше уваги приділено саме подіям Великої війни, адже вона стала першою історичною катастрофою, яку пережили автори, яка справила на них глибоке враження.

Рукопис Василя Дмитровича Рубеля (1898–1966? рр.) – це два зошити по 100 стор. історії селянської родини с. Мала Білозерка Запорізької обл. від середини ХVІІІ ст. до 1930-х рр. Автор назвав свій твір «Історія 667», підрахувавши, що саме стільки відгалужень мав рід козака Андрія Рубеля. Період Першої світової війни постає як особиста та сімейна трагедія – порушене розмірене хліборобське життя степового краю, мобілізація брата Андрія на фронт, його загибель²⁰.

¹⁷ Коляструк О.А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності. – С.145.

¹⁸ Яницкий О.Н. Расширение исторического горизонта: Рудницкая Е.Л. Лики русской интеллигенции. Научные труды / Е.Л.Рудницкая. М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2007. – 624 с. // Социологический журнал. – 2008. – №4. – С.151.

¹⁹ Мемуари та щоденники. Частина 1 / Упор.: А.Бойко, С.Плохий. – Запоріжжя, 2005. – 484 с. [Джерела з історії Південної України, т.5, кн.1].

²⁰ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – Кн.2. – С.523.

Власні переживання, рефлексії на події 1914–1918 рр. знайшли своє відображення на сторінках «Заповіту своєму поколінню» жителя того ж таки села Олександра Онисимовича Замрія – учасника Першої світової війни, феєрверкера 8-ї Сибірської стрілецької артилерійської бригади. Він походив із заможної землеробської родини. У 1912 р. був призваний на військову службу, звідки й потрапив у вир війни. Перебував на фронті до 1917 р., а повернувшись додому, намагався не проявляти активність у період революційних потрясінь. Хліборобство, господарство було для нього у пріоритеті. Вести щоденник О.Замрій почав ще під час перебування на фронтах Першої світової. Періодично матеріал частково губився, автор його поновлював і, зрештою, наприкінці 1950-х рр. упорядкував усе написане на 96 арк. у чотири умовні частини, одна з яких повністю присвячена подіям 1914–1917 рр.²¹ За типологією мемуарної літератури – це автобіографія. В.Чоп характеризує твір О.Замрія як безпристрасний «голос полеглого покоління солдатів Російської імперії», оскільки зі складу діючої армії на початку війни так званих кадровиків станом на 1917 р. серед живих залишилося 4–5%²². Ця обставина багато у чому визначає наукову цінність цих нотаток, адже, за словами історика, мемуари учасників Великої війни, опубліковані після її завершення, здебільшого характеризуються заідеологізованістю, спричиненою пристосуванням авторів до нових життєвих реалій²³.

Перша світова війна, вир національної революції 1917–1921 рр. (участь у махновському загоні Зубка, ув'язнення врангелівцями та інші події) – усе це постає у записках мешканця с. Петрівка Херсонської обл. М.Алексеева, що теж належать до жанру мемуарів-автобіографій. Перший варіант нотаток було створено 1917 р., але того ж року і втрачено. Одразу потому була спроба відновлення записів та продовження фіксації навколишніх подій. Утретє до узагальнення життєвого досвіду Михайло Єгорович приступив уже в 1950-х рр. Як результат – шість зшитків спогадів, на сторінках яких містяться враження та оцінки різних історичних моментів, аналіз подій, роздуми українського селянина²⁴.

Окремої наукової ваги набуває «Щоденник» Івана Івановича Ярошенка, знайдений у з с. Канцерівка Запорізької обл., який він вів із 1915 до 1943 рр. За формою і стилем викладу матеріалу в рукописі поєднуються щоденникові, мемуарні та інші записи. Твір складається зі вступної частини, в якій автор намагається викласти основні події свого життя від народження до 1915 р., далі інформацію подано у хронологічній послідовності за роками, а з 1916 р. – ретельні, майже щоденні нотатки. Текст автентичний, без слідів вторинного переписування, доповнень та авторських правок²⁵.

Одним із неординарних его-документів цієї категорії стали спогади про дитячі роки Михайла Зварича (1903–1992 рр.), котрий проживав у місцевості, де точилися бої – с. Тетильківці (Бродівський р-н Львівської обл.)²⁶. Цей твір важливий із кількох причин. По-перше, дитячо-юнацькі спогади про період 1914–1918 рр. По-друге, це спогади не військовика, а цивільної особи, яка безпосередньо опинилася в епіцентрі бойових дій. М. Зварич передає й описує події, які бачив на власні очі, трактуючи

²¹ Там само. – С.523–524.

²² Чоп В. Селянські рукописи Південної України як історичне джерело. – С.49.

²³ Там само. – С.49–50.

²⁴ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – Кн.2. – С.524–525.

²⁵ Мільчев В. Мемуари та щоденники селян Південної України в археографічному вимірі. – С.82.

²⁶ Зварич М. Родинні спогади / Упор.: Т.М.Зварич, А.М.Корчак. – Броди, 2011. – 64 с.; Зварич Т., Корчак А. Перша світова війна на Брідщині у спогадах очевидця Михайла Зварича // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі. – Вип.58: Мат. 58 Міжнар. наук. конф., присвяченої 100-річчю подій Першої світової війни на Волині, смт Маневичі, 5–6 липня 2016 р. / Упор. Г.Бондаренко, А.Силук, П.Хомич. – Луцьк, 2016. – С.14–17.

їх відповідно до свого розуміння ситуації. Зокрема він зафіксував у своїй дитячій пам'яті день, коли було оголошено мобілізацію до війська, передаючи власне емоційне сприйняття ситуації так: «Був день субота і в годині 10 рано було усьо оголошено. В 10 годині по сіх селах почали дзвонити дзвони на гвалт так, як на пожар, сумно-сумно, і люди, котрі були на полях, бігли до села. Що за новина, пожару не видно, а дзвони дзвонять протяжно в одну сторону? Припинилася уся робота»²⁷. У спогадах закарбувалося все нехарактерне для звичного життя українського селянина: «Треба було прощатися, бо йдеш на війну»; «усі мобілізовані з мішками, торбами вийшли під церкву»; «і почався плач і лемент жінок і дітей»; «і хто був, той плакав, бо там відходили тати, чоловіки, брати і сини»; «усьой караван возів з плачем від'їхав до Бродів. Остало сумне село».

Водночас спогади перемишуються інформацією загального змісту про події Першої світової війни. І тут уже доволі складно відокремити набуті М.Зваричем знання від тих першопочаткових, якими він володів безпосередньо в період 1914–1918 рр.

Важливою, у негативній конотації, подією для сільського хлопчика стала зміна релігійної юрисдикції під час російського окупаційного режиму («почався релігійний перестрій»), коли на зміну «священикам, котрі принадлежали до Львова і до Риму та Папи римського» прийшли «священники з Почаєва православної віри». Також зафіксовано наслідки тактики «випаленої землі», застосованої російською армією при відступі з Галичини: «Знов повстали страшні дні і ночі. Повстали пожежі в селі Накваші. Був зібраний хліб на полях і зложений в стирти. Всьо було спалено»²⁸.

Спогади М.Зварича містять також і рефлексії юнака на події 1917–1918 рр. – від падіння монархії в Російській імперії, ситуації на фронтах до самовизначення української нації. Зокрема знаковими є такі спомини: «Почали виділяти нації, котрих скоріше ніхто не чув. Так що і я вперше почув, що українців почали звати хахлами, а ті хахли почали скупчувати між собою»²⁹.

Поділяємо думку О.Коляструк про те, що під час читання й аналізу щоденників важливо не тільки збагнути смисл тексту, а й опанувати його внутрішній простір³⁰. Майже всі автори досліджуваних мемуарних творів були селянами за походженням, вирости в українському селі, здобули базову початкову освіту та, відповідно, тією чи іншою мірою зберегли риси селянської свідомості, яку у свій спосіб перенесли на папір. На сторінках еґо-документів відображено не тільки особисте розуміння навколишньої дійсності, але ставлення всього селянського прошарку України до соціальних змін та потрясінь початку ХХ ст. Подібним чином характеризує селянські мемуари й В.Чоп, зазначаючи, що їхні автори «далеко не завжди розуміють важливість тих подій, свідками яких вони ставали й історичну значимість тих місць, в яких вони побували», а отже в матеріали селянських рукописів потрібно «зариватися», відшукувати «під шаром пустої породи дріб'язкових проблем [...] величезні інформативні можливості»³¹.

Таким чином, селянський наратив – важлива група джерельної бази вивчення Великої війни 1914–1918 рр. на мікрорівні. Також це своєрідний інформаційний пласт, який дає уявлення про світоглядні імперативи та ціннісні орієнтири українського селянина початку ХХ ст. Один із висновків істориків, котрі працювали з цим матеріалом, полягає в тому, що в подібних творах зафіксовано трансформації, яких

²⁷ Зварич М. Родинні спогади. – С.26. Тут і далі цитати подано мовою оригіналу задля збереження тональності тексту, як експресивно забарвленої лексики, так й емоційного оцінювання подій авторами еґо-документів.

²⁸ Там само. – С.27.

²⁹ Там само. – С.29.

³⁰ Коляструк О.А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності. – С.147.

³¹ Чоп В. Селянські рукописи Південної України як історичне джерело. – С.51.

знавало українське селянство в той період: «Війна супроводжувалася кардинальними змінами у свідомості вчорашніх селян, досить своєрідно сприяла їхньому “осучасненню”, модернізації»³².

Нині в українській історіографії порушено питання про можливість трактування та оцінки селянського нарративу не лише як елементу побутового життя, а й як культурного явища епохи. Адже всі автори зазначених еґо-джерел – вихідці з сільської місцевості. У нових для себе умовах (фронт, повстанські загони, окупація тощо) вони зберегли риси селянської ментальності та у свій спосіб ретранслявали ставлення селянства до подій першого світового побойща.

Які чинники спонукали звичайних українських селян братися за написання щоденників, заміток, спогадів? На думку деяких дослідників, потреба у фіксації поточних подій загалом була викликана бажанням «відтворити певний культурний сенс з культурних розвалин та соціального безладу перших десятиліть ХХ-го століття»³³. Водночас прийнято розрізняти мотивацію створення спогадів/мемуарів і щоденників. Якщо перші пишуться, зазвичай, наприкінці життя з наміром підбити своєрідні підсумки, дати настанови нащадкам, то другі постали як результат соціально-культурних перетворень у селянському середовищі на початку ХХ ст. Зокрема С.Плохий виділяє наступні причини появи селянського нарративу: 1) виникнення й розширення мережі церковнопарафіяльних шкіл у другій половині ХІХ ст., що сприяло набуттю основ грамотності; 2) військові події поєднали долі офіцерів, інтелігенції та селян, посилюючи їх комунікацію; 3) війна та революції склали той драматичний життєвий досвід, який, із погляду авторів, був вартий фіксації на папері³⁴.

Цілком погоджуючись із запропонованим переліком, вважаємо за доцільне доповнити його ще одним чинником – психологічним, позаяк письмо (зокрема ведення щоденника, листування) вважається одним із найбільш доступних і дієвих інструментів самопомоги та проживання психотравми у стресових/екстремальних ситуаціях³⁵, якими й були Перша світова війна, революційні потрясіння 1917–1921 рр.

У контексті викладеного вище значну цікавість становлять матеріали авторства старшин і рядових вояків, які занотувували свої рефлексії з приводу щоденних подій. За результатами контент-аналізу солдатських мемуарних творів можемо виділити основні тематичні лінії щодо відображення та осмислення тогочасної дійсності, а саме сприйняття війни; специфіка підготовки новобранців; широкий діапазон емоційних відносин між вояками й офіцерами; особливості матеріального забезпечення солдатів та умови фронтового життя; мародерство; ставлення до представників різних етносів, взаємодія між земляками; негативні психологічні прояви, як-от бажання «втекти» з фронту (навчальні команди, відпустки, самопоранення, дезертирство тощо); ставлення до противника, братання; сприйняття смерті як факту війни.

Одним із таких солдатських автобіографічних творів є «Щоденник» вихідця з Волині Г.Климчука, що зберігається у фондах Торчинського народного історичного музею. У ньому на перший план виступає інформація не про перебіг військових дій, а опис місцевості, в якій перебував, особливості побуту тамтешніх мешканців, а також специфіка фронтового життя. Водночас Г.Климчук фіксує панічні настрої у солдатському середовищі, висловлює своє негативне ставлення до війни та розмірковує про

³² Турченко Г.Ф. Соціально-економічні процеси в південноукраїнському регіоні // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – Кн.1: Історичні нариси. – К., 2014. – С.409.

³³ Плохий С. Селянська Кліо: історична пам'ять та національна ідентичність в радянській Україні. – С.12.

³⁴ Там само. – С.14.

³⁵ Див., напр.: Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій: Методичний посібник. – К., 2015. – С.8–10, 17; Малкина-Пых И.Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях. – Москва, 2005. – С.9, 21, 221.

майбутнє життя: «Невже настане час, коли всі, розкидані по світу, знову зберемося у родинне гніздо. А чи буде цілим це гніздо? Всепожираюча війна, можливо давно лишила його нас»³⁶. Солдатські записи є чи не єдиним джерелом, в якому зафіксований побут армійських «низів» без прикрас і перебільшень: «Візьмусь за свою вечерю. П'ю стакан чаю, це єдина страва сьогоднішньої моєї трапези»³⁷.

Загалом війна та спричинені нею наслідки сприймалися селянами вкрай негативно. Наприклад, В.Рубель так зафіксував свої відчуття:

«Знов розвал, ніщета, убійство мільйонів ні в чом невинних людей. По капризу маленької кучки ситих і бездушних людей. Це війна 1914 р., яка почалась в іюлі з німцем (Германією, вірніш Австро-Германією)»³⁸; «за що і чого каятися селяни не мусли панімати, кому і яке зло зробили; несли голови в бойню не знаючи кого треба захищати, де той ворог, що так на[...]вав один на одного. І тільки дущє ридали в церкві та грі [...] поклони. Наймають молебні, правлять панахиди, моляться за "воїна", щоб не вбило. Але ж війна нічого не слуха, вона сліпе, глухе, бездушне существо, що нікого нещадить [...] попав на неї – на те вона війна. [...] Цього ж року не минула і нас лиха година. Збирались виражати [...] державсь він твердо, все чудив, – підєм німця воювати. [...] пісьмо, що Парфентія вбило, другого зкалічило, [...] безвісті пропав, то це все його страшенно мучило, Андрія, як і всіх. Збирались родичі, сусіди [...], понімали, що виражаєм навіки. Однак [...] новобранця за живота, послі як зд[...] [...] все переносить. Тут поцілунки і за день не обберешся; плаче сім'я, а люди глядя і собі і получивсь концерт, що й він засміявсь (він ніколи не плакав)»³⁹.

М. Алексеев у свій спосіб розумів війну: «Война – гибель молодому люду. Война почалась промеж Австро-Венгрии и Сербии, убийство Принца Австро-Венгрии в Сербии. Виноватых требовала Австро-Венгрия. Сербия не выдала и получила мясорубка народа»⁴⁰.

Селянські документи є безцінним джерелом для вивчення та аналізу ситуації, що виникла на селі після того, як чоловіки полишили його внаслідок мобілізації. Одна справа – звіти і статистичні дані повітових, земських чи губернських органів опіки, інша – рефлексії самих селян:

«Та бач треба звернути увагу до Лиді, що там вона робе, сама зіставшись в молотьбу пізньої осені (без свекра і Павла). А діла було до греця, щось коней троє і вівці та інше, а робить нікому, свекруха з дочкою (дівкою) тіко і старались її попобить добре. Ціле пекло було їй там, а не жизнь, та вона терпіла»; «багато добрих хлопців уже і в нашій Білозірці недосчитувалось. Що ден то і гуде дзвін по мертвому. Нарід притих, зігнувсь у купу, і на кожнім обличчі щось нерозгадане. А діждав неділі, цілі валки йдуть дівчат, молодичь та матерів у церкву. Там всі новини, і помолися, поплачеш, почувеш кого вбило, або скалічило»⁴¹.

³⁶ Скакальська І. Перша світова війна: історична пам'ять (із спогадів генерала, солдата, священника) // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі. – С.46.

³⁷ Там само.

³⁸ «Історія...» Василя Рубеля // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – Кн.2. – С.526.

³⁹ Там само. – С.527.

⁴⁰ Записки Михайла Єгоровича Алексеева за 1914–1917 рр. // Там само. – Кн.2. – С.553.

⁴¹ «Історія...» Василя Рубеля. – С.532, 546.

Важливим тематичним аспектом у селянських спогадах виступає їх психологізм щодо оцінки нових явищ, які впливали на щоденне життя. Це, зокрема, мобілізація, отримання «похоронок», повернення покалічених і поранених солдатів-селян додому тощо. Ось як це відображено в одному зі спогадів:

«Аж ось і на людей мобілізація, а потім друга. А далі одна за однією. Все якось притихло, щось гнітило селян. Вже появились на пошті п'єсьма з червоними хрестами (червоний хрест означав раненого солдата), а далі і із чорними хрестами. Вже не одна стара мати мліла, падала в церкві, одправляючи панахиду по синові, коли півча виспівує “Вічна пам'ять”. Багато вдів, багато й сиріт зісталось. Та і дівчата сумують. Рідко почуєш співи на улиці. Вже не одна і не одну ніч просиділа над вікном, втираючи густі дрібні сльози рукавом вишитої сорочки. Чому б-то їй плакати, а ось прислав їй товариш, що вбито того, кого кохала. Беруть не в очередь і новобранців два набори вряд в однім році. Вже й товаришів забрали Андрієвих, сусіду Парфентія Гришка. Та і до його ряд доходе, вже і він некрутує, хоч йому настав ще тіко 19 рік»⁴²; «1915 рік, война в разгарі, мобілізаціям казалось і кінця не буде. Людей гонють як у прорву, вже і стариків забрали; з ними і Лідиноного свекра. Вже й гульнів немає, зберуться, поплачуть та й додому; вже в кожного єсть свій каліка, вбитий, або родич»⁴³.

Характерною тенденцією в перші місяці після оголошення війни у суспільному житті, зокрема й серед українства в межах Російської імперії, було піднесення патріотичних почуттів у різних проявах: добровільний запис до лав армії, збільшення кількості членів Товариства Червоного Хреста, поява волонтерського руху тощо. Маємо фіксацію цих явищ і в досліджуваних джерелах: «Стали меня провожать родители. Мать достала икону Божьей Матери, стали меня благословлять, но я сразу не хотел, взял, ушел с хаты. Мать плакала. Мне стали говорить, что ты делаешь, но мне так хотелось идти в армию и все это я пускал мимо ух, что это нас призывают к горю на нашу голову»⁴⁴.

Також у селянському наративі періоду Великої війни простежується тенденція до активізації серед солдатів, що перебували на фронтах, почуттів земляцтва, дружби чи прихильності за регіональною ознакою. Із погляду С.Плохія, групова лояльність у цьому контексті вибудовувалася за формулою: родина (спершу близька, а потім і дальша), село, повіт, губернія та, зрештою, понаднаціональна (державна або загальноімперська) ідентичність⁴⁵. На сторінках зазначених вище рукописів така лінія визначається чітко – своїми спочатку йдуть односельці: «Вечером нас там переписали, и попал я в 6 роту. Со мной много было томаковских»; «мы попали в 3 батальон – все петровцы»; «что на практике показало – все односельчане как овечки гуртом, и они гибнут. Вот поэтому и нам сказали – если с одного села, то сбиваются в кучи»⁴⁶. Потім – солдати з того ж повіту, наприклад Мелітопольського: «Я нашел знакомых, которой были моим родителям знакомы в Мелитополе»; «в Аткарский полк попали все Мелитопольского уезда»⁴⁷. Далі – вихідці з однієї губернії: «Потому что там были большинство таврические»⁴⁸.

⁴² Там само. – С.526.

⁴³ Там само. – С.527.

⁴⁴ Записки Михайла Єгоровича Алексеева за 1914–1917 рр. – С.554–555.

⁴⁵ Плохій С. Селянська Клію: історична пам'ять та національна ідентичність в радянській Україні. – С.17–18.

⁴⁶ Щоденник Івана Ярошенка за 1915–1917 рр. // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – Кн.2. – С.643; Записки Михайла Єгоровича Алексеева за 1914–1917 рр. – С.560.

⁴⁷ Записки Михайла Єгоровича Алексеева за 1914–1917 рр. – С.555, 560.

⁴⁸ Там само. – С.587.

Іншим означенням земляцтва слугувало протиставлення «своїх» «чужим», базоване саме на територіальному розмежуванні⁴⁹. Так, вихідців з інших регіонів або губерній (причому навіть українських) Російської імперії ідентифікували як «не своїх», називаючи «екатеринославськими», «сибиряками», «москвичами», «пензенцями», «пермяками» тощо. В.Рубель зафіксував таке розуміння земляцтва: «При розбивці, в Києві Андрія виділили і зачислили в гренадери – і зовсім із чужими людьми направили на австро-германський фронт (своїх товаришів ні одного)»⁵⁰. Водночас на сторінках щоденників та мемуарів майже не простежується окреслення протиставлення по лінії «свій» – «чужий» за етнічною належністю в контексті земляцтва. «Своїм» для солдатів-українців цілком міг бути «земляк-єврей».

Перебування на фронті й участь у бойових діях суттєво позначилися на психологічному стані вояків. Такі зміни виявлялися в надмірній набожності, прагненні оточити себе будь-якими «охоронними силами», у панічних атаках, у вчиненні навмисного каліцтва, добровільному полоні тощо. Зокрема характерними є такі враження з фронту:

«Під війну вообще солдаты (і особливо руські) увлікались молитвами, то так і тепер. То як і не помолитесь, як воно кожну хвилинку грозить бути убитим або розірваним на шматки. Говорили сучасники, коли доліта свистячі снаряд, то солдатик і шепче побілівшими губами: “Пронеси його свята Богородице”. А коли перелітав, то він з сміхом: “А... мать твою... не попал” – це дійсно факти. Багато і тепер було всяких молитов позашивано на шнурках біля хрестика, щоб “не вбило»; «шагов в 100 от меня разорвался снаряд. Я испугался – это я в первый раз видел, как снаряды летают, видел товарищей раненных»; «и когда я смотрел и слышал все это, у меня все скопилось – за что мы воюем, все глубже входило в мою голову»; «тут я сам себя не берег – я хотел, чтобы простудиться, но оно ничего не брало»⁵¹.

Окрім питання, яке також заслуговує на докладний аналіз – повсякдення солдатів, забезпечення їх одягом і провіантом, санітарно-гігієнічний стан тощо. Практично в усіх мемуарах змальовується однакова картина злиднених умов фронтового життя рядового складу армії, зокрема найбільшої її частини – піхоти. «Посмотрел на життя пехотинцев, их обстановку. И действительно. Жизнь при таких условиях, как говорят, собачья. Проходя по окопу, я встречал солдат в виде чертей, как их рисуют. Но только черта рисуют обыкновенно голым, а это в шинели. И та шинель не была похожа на шинель», – згадував О. Замрій⁵².

«Все новобранцы, учились в своей одежде и обуви. Я за сапоги получил 7 рублей, а за одежду ничего не платили»; «и всю ночь шли, уже были как куры мокрые от слабости. Раз, что не спавши, голодные. Вот тут я кузькину маму узнал, что это за война»; «увидели – картошка была не копана. Мы побегли и давай копать. Тут же развели огни, уже было видно, и наварили картошки. Все это сделал мой друг – Сорокин Димитрий, и чаю он сварил, а я был возле вещей. Когда было готово,

⁴⁹ *Плохий С.* Селянська Клію: історична пам'ять та національна ідентичність в радянській Україні. – С.17–18.

⁵⁰ «Історія...» Василя Рубеля. – С.530.

⁵¹ Там само. – С.536; Записки Михайла Єгоровича Алексеева за 1914–1917 рр. – С.571, 578; Щоденник Івана Ярошенка за 1915–1917 рр. – С.646.

⁵² «Заповіт своєму поколінню» Олександра Онисимовича Замрія // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – Кн.2. – С.630.

мы с таким аппетитом поели»; «и утром рано Сорокин пошел чаю согрел и у нас от вечера суп гречный остался, он его разогрел»; «он обижається на службу, а потом и на пищу, что нас кормят – мясо с червями, селедка», – так описували своє повсякдення рядові піхотинці⁵³.

Дещо кращим було становище кулеметників та артилеристів. Вони мали змогу регулярніше харчуватися та облаштувати надійніші укриття:

«Пулеметным я себя стал чувствовать лучше. При переходе я мог сесть на двуколку и ехать [...] Здесь в пулеметной выдают в сухом продукты и мы сами готовим себе, что мы хотим»; «окопы хорошие. Здесь было сделано хорошее убежище для взвода. Внизу тоннель, выдолблена тоннель, и оббита в середине досками, а сверху два пулемета стоят»; «возле орудий мы вже вырыли окоп более просторный, чтобы можно было лечь и простянуться. Достали чугунную печку, был у нас печник, Филимонов с Васильевки, хорошо устроил. В окопе было тепло, даже тогда, когда наступила настоящая зима. Это уже называется окопная война [...] И так, мы стояли благополучно, но нам давали кушать два раза в сутки, хотя кормили хорошо – мясо, крашонка утром и вечером»⁵⁴.

Щодо особистої гігієни, то це залежало від умов, в яких у той чи інший момент перебував солдат. Зазвичай через деякий час окопного життя воякам доводилося «знайомитися» зі шкірними паразитами. Тому для них надзвичайно великою радістю була можливість побувати в лазні та змінити натільну білизну:

«Прошло еще несколько время, несколько дней. 24-го сентября уже у нас стали заводиться паразиты и не дают покою, потому что все время одеты, при полном боевом»; «когда я улежся, не успел уснуть, и меня на ура поднимают не то вши, нето блохи. Вдруг загорелась шея. Когда я провел ладоней по шее, то почувствовал слюшные пиявки»; «Прибыл поезд с банею, и что вошь уничтожает, и белье отдаешь, и там дают готовое, стираное. Все скидаешь верхнее, одежду выжаривают. И трохи жить стало легче, хоть не стали воши есть, как ели нас в 1916 году»; «кроме блиндажей мы устроили себе баню и хорошую... Баня была занята. Кожного дня в ней купалась вся батарея, в том числе и офицеры»⁵⁵.

Одним із тематичних блоків, які можна виділити у змісті еґо-джерел, стало бажання полишити фронт. Серед причин, що його викликали, найчастіше трапляються: 1) тяжкі умови життя («вот тут тогда я понял всю суть жизни... Вот тут я кузькину маму узнал, что это за война»); 2) відсутність спеціального вишколу («на військовій службі, звичайно, я не був, військового строю і поведження з гвинтівкою не розумію, а чому зарахований у стрій – не розумію»; «не знаючи ні строю, ні поведження

⁵³ Записки Михайла Єгоровича Алексеева за 1914–1917 рр. – С.557, 560, 565; «Заповіт своєму поколінню» Олександра Онисимовича Замрія. – С.624.

⁵⁴ Записки Михайла Єгоровича Алексеева за 1914–1917 рр. – С.587; «Заповіт своєму поколінню» Олександра Онисимовича Замрія. – С.617.

⁵⁵ Записки Михайла Єгоровича Алексеева за 1914–1917 рр. – С.563, 570; «Заповіт своєму поколінню» Олександра Онисимовича Замрія. – С.628.

з гвинтівкою, служу доброю мішенню для ворога»; «вчили новобранців скоро, аби взнав ружейні прийоми і аля на позицію»; 3) скрутне матеріальне становище родини («дружина пише і плаче, що не отримує платні і що я залишив не таке, як потрібно, доручення. Цей стан гірше всякого вітру пронизує мене... Вірю, що сім'я моя не буде викинута на вулицю»)⁵⁶.

Усе це спонукало багатьох солдатів до пошуку різних варіантів «утечі» з фронту. Частина з них намагалася скористатися законними способами. Дехто за першої-ліпшої можливості записувався до навчальної команди⁵⁷, як-от М.Алексєєв: «И вот при штабе дивизии организовали учебную команду. И вот спросили, – кто желает в учебную команду? Я сразу пошел, а в Одессе не хотел. А когда покушал “кузькину маму”, покормил вошей, увидел страху и когда сказали – на 6 месяцев, я подумал – от зимы уйду, вошей кормить не буду»⁵⁸. Інші добивалися відпустки, щоб хоч ненадовго потрапити додому, побачитися з рідними: «В начале декабря был разрешен отпуск воинам нам на фронте. Когда я узнал, что есть такой приказ, я, как кадровик 1912 года, обратился к командиру батареи с просьбой. Предъявил ему, что могу доставить белого хлеба... И так командир батареи тогда согласился и я первый поехал в отпуск. Какая была для меня радость!»⁵⁹. Проте нерідко у солдатів виникали думки про самопоранення чи дезертирство: «И я в эти кусты и думал сам себя ранить»; «как только меня разжаловали, то я думал из окопов бежать в тыл»; «сегодня один себя убил – постановил неразорванный снаряд и хотел выстрелом из винтовки его разорвать. И он разорвался и убил его. Такие случаи частые, много стреляют себя, много уходят из окопов надолго»⁶⁰. Утім від учинення подібних дій багатьох стримував, з одного боку, страх за власне життя, а з іншого – передбачене у законодавстві суворе покарання у вигляді позбавлення всіх станових прав і заслання на каторжні роботи⁶¹.

У щоденникових та мемуарних записах також є фіксація мотивації свідомого обрання солдатами полону. Наприклад, М.Зварич згадував це так: «Тато мої були в Перемишлі і там, коли уже були ізпотребляні усі харчові запаси і з'їли усі коні, і люди були змучені, товді здали Перемишель. А хто був живий, той пішов у плін. І мої Тато пішли у плін»⁶². Тут автор напряму пов'язував незадовільний фізичний та моральний стан вояків із неможливістю подальшого продовження бойових дій.

Селянська мемуаристика сповнена рефлексіями щодо (не)розуміння тієї ролі, яку відігравав солдат-селянин на фронті, а, відповідно, і (не)винагороди за його служіння. Традиційними були такі судження:

«Нема смішного; а тіко бачиш безнадійне життя людини. Видно нещиро молила “дорогая з детками”, неумолили вони Бога війни... Скоро після получились чутки, що весь його полк, а особливо рота, попали під артилерійській огонь, з якого мало вернулось, то і він з писавшим п'ємсо без вісти пропали. Та так і із полка послі відповідали – без вісти пропав. Так дорожать у военне время солдатом; пропав

⁵⁶ Скальська І. Перша світова війна: історична пам'ять (із спогадів генерала, солдата, священника). – С.60; «Історія...» Василя Рубеля. – С.529; Записки Михайла Єгоровича Алексєєва за 1914–1917 рр. – С.560.

⁵⁷ Навчальна команда – школа підготовки молодшого командного складу (унтер-офіцерів) у сухопутних військах російської імператорської армії.

⁵⁸ Записки Михайла Єгоровича Алексєєва за 1914–1917 рр. – С.566–567.

⁵⁹ «Заповіт своєму поколінню» Олександра Онисимовича Замрія. – С.626.

⁶⁰ Записки Михайла Єгоровича Алексєєва за 1914–1917 рр. – С.565, 582; Щоденник Івана Ярошенка за 1915–1917 рр. – С.651.

⁶¹ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – Кн.2. – С.655.

⁶² Зварич М. Родинні спогади. – С.27–28.

і баста, немов скотина яка»; «якими копійшними нагородами дарили солдат, воодушевляя його “героїзм”. Але ж кінець кінцем, героям награда – дерев’яний хрест, а більш ніякого. Звірі та птиця розкльовує їхні тіла»; «Лідя відповідь получила коротко: “Твой муж, П. Т. Б. без вести пропал” – так дорожили солдатом прямо “пропав”, як скотина, або і що друге (та воно як ставили нас за скот, такими і остались). Отака відповідь за його “геройську” службу»⁶³.

Глибокий сум в авторів мемуарів викликало споглядання величезної кількості пораних і скалічених товаришів по зброї. «Боже мой, как много и как много было тяжело раненых, как тяжело было на них смотреть», – занотував у своєму щоденнику І.Ярошенко після одного із запеклих боїв на Румунському фронті⁶⁴. Ще більш гнітючі враження справляло ставлення до загиблих вояків, чії тіла сотнями, або й тисячами, залишалися на полях боїв просто неба, та яких часто ніхто й не ховав: «Я увидел одного и другой недалеко от того лежали убитые [...] был убит у голову и уже и черви были на нем. Я только подумал, как живой – то нужен, а то и тело валяется, теперь не нужен. И попа нема, чтобы тело не валялось похоронить»; «там ужасная панорама – поле услаано трупами. Немец, русский – вперемешку, и края не видать»⁶⁵.

До его-джерел Великої війни 1914–1918 рр. належать також записи, залишені церковнослужителями, котрі побували на фронті. Наприклад, багатотомні мемуари-спогади священника з Волині Ю.Шумовського «Зруйноване гніздо, чи Історія однієї священицької родини на Волині»⁶⁶. Юрій Шумовський був військовим капеланом, і разом зі своїми вірянами-солдатами відчув на собі всі перипетії війни. Окрім описів побуту, фіксації свого ставлення до окремих життєвих моментів, його спогади важливі у частині роздумів над тим, чому українці опинились у різних окопах та чому протистояли один одному.

Унікальність нарративних джерел полягає в їхньому змісті, в оригінальних трактуваннях, аналізі й оцінках сучасних для авторів подій. Такі матеріали виступають одночасно джерелами як для дослідження загального перебігу Першої світової війни на українських землях, так і для докладнішого вивчення окремих регіональних аспектів. Его-документи, в яких у той чи інший спосіб відображено події Великої війни 1914–1918 рр., є історичною та колекційною цінністю, оскільки в українських архівосховищах, музейних фондах, приватних зібраннях їх збереглося не так уже й багато. Упродовж тривалого часу ці документи були недоступними в Україні, відомості про авторів та їхніх сучасників, відповідно, не потрапляли в історіографічне поле. На нинішньому етапі відбуваються поступові зміни у цьому напрямі – подібні джерела відшукуються, аналізуються, а почасти й оприлюднюються у вигляді археографічних публікацій. Важливість мемуарних творів полягає у відображенні психологічних моментів, поглядів, реакцій тих чи інших людей на сучасні для них події, їхньому сприйнятті та осмисленні історичної миті, особливо в контексті вивчення подій першого глобального збройного конфлікту, який, на думку С.Плохія, став найважливішою, формативною подією для багатьох авторів

⁶³ «Історія...» Василя Рубеля. – С.537, 541, 546.

⁶⁴ Щоденник Івана Ярошенка за 1915–1917 рр. – С.646.

⁶⁵ Записки Михайла Єгоровича Алексеева за 1914–1917 рр. – С.578; «Заповіт своєму поколінню» Олександра Онисимовича Замрія. – С.615.

⁶⁶ Скакальська І. Перша світова війна: історична пам’ять (із спогадів генерала, солдата, священника). – С.47.

наративів⁶⁷. Визначальна характеристика еґо-документів як історичного джерела полягає в їх суб'єктивізмі. Власне, саме ця ознака доволі тривалий час викликала в дослідників сумніви щодо незалежності та надійності приватних документів як історичних джерел. Однак у сучасній українській історичній науці спостерігається посилення уваги до такого виду джерел. Критичний аналіз змісту еґо-документів дає дослідникам змогу розширити межі вивчення проблем ролі людського фактора в історії, соціальної психології, масової свідомості. Попри те, що неодмінними рисами мемуарів є суб'єктивізм й еґоцентризм, більшість авторів не зосереджується на власному «я», приділяючи значну увагу розповідям про своїх друзів, сподвижників, опонентів. Водночас не потрібно перебільшувати значення еґо-документів і штучно надавати їм пріоритет над традиційними видами джерел. Будучи зафіксованим свідченням приватного/індивідуального сприйняття дійсності автором, вони можуть вивести історика на висновки, які підтверджують або, навпаки, спростують типові характеристики часу, а психолого-суб'єктивні риси доповнюють дослідження окремими деталями.

REFERENCES

1. Astashov, A.B. (2014). *Russkii front v 1914 – nachale 1917 goda: voennii opyt i sovremennost*. Moscow: Novyi khronograf. [in Russian].
2. Chop, V. (2005). Selianski rukopisy Pivdennoi Ukrainy yak istorychne dzherelo. A.Boiko, & S.Plokhii (Comps.). *Memuary ta shchodennyky. Chastyna 1: Dzberela z istorii Pivdennoi Ukrainy*, 5, 1, 47–73. Zaporizhzhia: Tandem-U. [in Ukrainian].
3. Dekker, R. (2002). Jacques Presser's Heritage: Egodocuments in the Study of History. *Memoria y Civilización (MyC)*, 5, 13–37.
4. Fass, P.S. (2006). The memoir problem. *Reviews in American history*, 34(1), 107–123. Baltimore, Maryland: The Johns Hopkins University Press.
5. Howell, M.C., & Prevenier, W. (2001). *From reliable sources: an introduction to historical methods*. Cornell University Press.
6. Kisarchuk, Z.H. (Ed.). (2015). *Psyhobolohichna dopomoha postrazhdalym vnaslidok kryzovykh traumatychnykh podii: metodychnyi posibnyk*. Kyiv: Logos. [in Ukrainian].
7. Koliastruk, O.A. (2008). Dokumenty osobovoho pokhodzhennia yak dzherela z istorii povsiakdennosti. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 145–153. [in Ukrainian].
8. Liubovets, N.I. (2009). Memuary (spohady) yak dzherelo biohrafichnykh doslidzen. *Naukovi praci Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I.Vernadskoho*, 24, 277–291. [in Ukrainian].
9. Liubovets, N.I. (2010). Vychennia memuariv yak istorychnoho ta biohrafichnoho dzherela: do istoriohrafii problemy. *Ukrainska biobrafistyka*, 7, 66–104. [in Ukrainian].
10. Malkina-Pykh, I.G. (2005). *Psyhobolohicheska pomoshch v krizisnykh situatsiakh*. Moskva: Eksmo. [in Russian].
11. Milchev, V. (2005). Memuary ta shchodennyky selian Pivdennoi Ukrainy v arkhеоhrafichnomu vymiri. A.Boiko, & S.Plokhii (Comps.). *Memuary ta shchodennyky. Chastyna 1: Dzberela z istorii Pivdennoi Ukrainy*, 5, 1, 74–96. Zaporizhzhia: Tandem-U. [in Ukrainian].
12. Plokhii, S. (2005). Selianska klio: istorychna pamiat ta natsionalna identychnist v radianskii Ukraini. A.Boiko, & S.Plokhii (Comps.). *Memuary ta shchodennyky. Chastyna 1: Dzberela z istorii Pivdennoi Ukrainy*, 5, 1, 12–32. Zaporizhzhia: Tandem-U. [in Ukrainian].
13. Reient, O.P. (Ed.). (2015). *Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina, 2: Movou dokumentiv i svidchen*. Kyiv: Klio. [in Ukrainian].
14. Santsevych, A.V. (1981). *Dzbereloznavstvo z istorii Ukrainiskoi RSR, 1917–1941*. Kyiv: Nauk. dumka. [in Ukrainian].
15. Seniavskaia, E.S. (1999). *Psyhologiiia voiny v XX v.: Istoricheski opyt Rossii*. Moskva: ROSSPEN. [in Russian].
16. Skakalska, I. (2016). Persha svitova viina: istorychna pamiat (iz spohadiv henerala, soldata, sviashchenyka). H.Bondarenko, A.Syliuk, & P.Khomykh (Comps.). *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia: Persha svitova viina na Volyni ta Volynskomu Polissii, 58: Materialy 58 Mizhnar. nauk. konf., prysviacenoii 100-ricchciu podii Pershoi svitovoi viiny na Volyni, smt Manevychi, 5–6 liupnia 2016 r.*, 44–47. Lutsk. [in Ukrainian].
17. Tartakovskii, A.G. (1980). *1812 god i russkaia memuaristika: Opyt istochnikovvedcheskogo izucheniia*. Moskva: Nauka. [in Russian].
18. Toroptseva, A. (2015). Ukrainse pytannia v yevropeiskyykh memuarakh chasiv Pershoi svitovoi viiny. *Spetsialni istorychni dystypliny: pytannia teorii ta metodyky*, 26/27, 305–312. [in Ukrainian].
19. Toroptseva, A. (2015). Vtiiskovo-politychna istoriia Ukrainy u memuarakh izomnykh avtoriv (1914–1918 rr.). *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu im. Tarasa Shevchenka: Istorychni nauky*, 4(293), 85–92. [in Ukrainian].
20. Toroptseva, A. (2018). Problema psykhologizmu ta subiektyvnosti eho-dokumentiv yak dzherel z istorii u pohliadakh zarubizhnykh naukovtsiv. *Naukovyi visnyk Mykolajivskoho natsionalnoho universytetu im. V.O.Sukhomlynkoho: Istorychni nauky*, 2, 91–95. [in Ukrainian].
21. Turchenko, H.F. (2014). Sotsialno-ekonomichni protsesy v pivdenno-ukrainskomu rehioni. O.P.Reient (Ed.). *Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina, 1: Istorychni narysy*, 408–433. Kyiv: Klio. [in Ukrainian].
22. Wallach, J.J. (2004). *Remembering Jim Crow: The literary memoir as historical source material (Doctoral Dissertation)*. University of Massachusetts: Amherst.

⁶⁷ Плохий С. Селянська Кліо: історична пам'ять та національна ідентичність в радянській Україні. – С.14.

23. Wallach, J.J. (2006). Building a bridge of words: the literary autobiography as historical source material. *Honolulu: University of Hawai'i Press*, 29(3), 446–461.
24. Zvarych, M. (2011). *Rodynni spohady*. (T.M.Zvarych, & A.M.Korchak, Comps.). Brody. [in Ukrainian].
25. Zvarych, T., & Korchak, A. (2016). Persha svitova viina na Bridshchyni u spohadakh ochevydstsia Mykhaila Zvarycha. H.Bondarenko, A.Syliuk, & P.Khomych (Comps.). *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia: Persha svitova viina na Volyni ta Volynskomu Polissii*, 58: *Materialy 58 Mizhmar. nauk. konf., pryvnyachbenoi 100-richebbiu podii Pershoi svitovoi viiny na Volyni, smt Manevychi, 5–6 lyupnia 2016 r.*, 14–17). Lutsk. [in Ukrainian].

Valentyna SHEVCHENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Research Fellow,
Department of History of Ukraine 19th – Early 20th Century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), shev_valy@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8681-7999>

Anatolii KOTSUR

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Professor at Department of Ethnology and Local History,
T.Shevchenko National University of Kyiv
(Kyiv, Ukraine), kotsurap@meta.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7015-8052>

The Great War of 1914–1918 in the Memoirs of Ordinary Participants and Eyewitnesses: the Ukrainian Context

Abstract. The purpose of the publication is to draw attention to the problem of the value of private written documents of the World War I, emphasize the importance of ego-sources in scientific circulation, show their uniqueness and significance for understanding the events of 1914–1918 in Ukraine. **Methods** of heuristics, source research, selection and synthesis of information, structural-functional and content analysis, determination of historical and scientific value of ego-documents were used to identify and study such sources. **The methodology is based** on the principles of historicism, objectivity, systematics, as well as the principles of the history of mentality. **Scientific novelty.** Information about ego documents, including memoirs and diaries, is presented as part of the source base for the study of the World War I; the necessity and importance of elaborating the material on a micro-historical level, from the point of view of “everyday history” and anthropological approach, where the object is not “depopulated” social structures, but specific participants in historical events. The key thematic blocks that appear in the memoirs are identified and characterized: the perception of war, the attitude of officers to soldiers, their relationships, life and nutrition of soldiers, conflicts and ways to resolve them, issues of desertion, self-harm and more. **The main results.** Narrative documents of the Great War period of 1914–1918 are multifaceted and important historical sources, which record not only the chronology of events, but also, above all, clearly present the individual, subjective attitude of representatives of different segments of the population. The importance of ego-documents is to reflect in them the unique psychological moments, views, reactions of certain people to contemporary events, their perception and understanding of the historical moment. Among such documents is a layer of memoirs, the authors of which are ordinary people – peasants, soldiers, nurses, teachers and others – that is, those who perceived the war “from below”. This is what helps to feel the depth of the human tragedy brought about by the first global armed confrontation, allows us to expand the boundaries of the study of the role of the human factor in history, social psychology and mass consciousness.

Keywords: World War I, ego-documents, diary, memoirs, reminiscence, everyday life on the front, war's perception.

Віталій ПЕРКУН

кандидат історичних наук,
науковий співробітник,
відділ спеціальних галузей історичної науки
та електронних інформаційних ресурсів,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), orantus@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1363-4427>

Допоміжні історичні дисципліни: підсумки та перспективи студій*

DOI: <https://doi.org/10.15407/!!!>

УДК: 930.2

Анотація. Метою статті є актуалізація таких питань, як генеза допоміжних історичних дисциплін в європейській науці XVIII ст., формування понятійного апарату, спроба акцентування уваги на потребі синхронного розвитку цього напрямку досліджень з європейськими традиціями у частині методології, понятійної номенклатури, інтердисциплінарності, стан допоміжних історичних дисциплін у системі викладання на історичних факультетах, траєкторії їх вивчення в українській історіографії. **Методологія** полягає в компаративістському підході щодо осмислення ролі та місця допоміжних історичних дисциплін із застосуванням результатів таких гуманітарних наук і напрямів, як культурна антропологія, історія ідей, соціологія та акцентування на інтердисциплінарному підході при вирішенні дослідницьких завдань. **Наукова новизна.** Здійснюється синтетичний огляд розвитку допоміжних історичних дисциплін в Україні з аналізом їх актуального стану та проєкцією на європейський досвід. **Висновки.** Наведений матеріал актуалізує кроки й завдання, які слід реалізувати задля виведення допоміжних історичних дисциплін на якісно новий рівень. Насамперед ідеться про системні зміни в підготовці фахівців. Пріоритетом має бути вивчення класичних та європейських мов, палеографії, дипломатики, що дасть змогу розуміти письмовий документ, дешифрувати культурні коди різних історичних періодів. Наступним кроком має стати сприйняття різних методологічних пропозицій в осмисленні того, чим є історична наука, який ефект має нести наукове дослідження, вихід із замкненого кола позитивізму. Україн важливо стежити за актуальною закордонною фаховою літературою, підтримувати контакти із зарубіжними колегами, розуміти тенденції розвитку сучасної науки. Усе це дозволить системно змінити українську історичну науку та її фундамент, яким є допоміжні історичні дисципліни.

Ключові слова: допоміжні історичні дисципліни, методологія, інтердисциплінарність, наукові інституції, наукові семінари, міжнародна співпраця.

Координація проєктів, наукових контактів поміж осередками

Черговою ахіллесовою п'ятою українських досліджень у сфері допоміжних історичних дисциплін є атомізованість наукового середовища. Упродовж десятиліть не випрацьовані регулярні наукові контакти, які були б результатом спільних фундаментальних проєктів різних осередків, як-от підготовка монографій за окремими дисциплінами, підручників, видання джерел. Це означає, що ми не випрацьовуємо

* Закінчення; першу частину статті див.: Український історичний журнал. – 2021. – №5. – С.190–202.

спільної стратегії у вивченні допоміжних історичних дисциплін. Дещо краще виглядає ситуація з проведенням наукових конференцій, але про це нижче.

Основними науковими інституціями, які безпосередньо займаються вивченням допоміжних історичних дисциплін, є сектор генеалогії та геральдики Інституту історії України НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАНУ, Комісія спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін Наукового товариства ім. Шевченка, кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету ім. І.Франка, архівознавства і спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету ім. Т.Шевченка. Ряд дослідників репрезентують інші наукові, університетські осередки, архіви, бібліотеки, музеї.

Від 1991 р. в Україні не було жодної наукової конференції, в якій водночас узяли б участь провідні вітчизняні фахівці в галузі допоміжних історичних дисциплін з основних наукових центрів, та де обговорювалися б стан, завдання, перспективи цієї ділянки досліджень. Натомість у Польщі такі заходи відбуваються раз на кілька років, і подібний формат дає можливість зрозуміти актуальний стан студій, дозволяє обмін думками й науковою літературою, на цих зустрічах точаться палкі дискусії і зроджуються спільні проекти, а їх результати зазвичай публікуються. У 1990-х рр. подібну функцію виконували конференції, організовані Українським геральдичним товариством, які відбувалися (та відбуваються й надалі) у Львові. За їх підсумками опубліковано шість збірників матеріалів, тез. Із початком ХХІ ст. статус таких зустрічей утратив свій початковий потенціал, частково з причини відсутності публікацій статей на основі доповідей учасників. Від 2010 р. в Києві стараннями колекціонера та бізнесмена О.Шереметьєва відбулося вісім сфрагістичних і дві генеалогічні конференції. Вони стали тими майданчиками, на яких дослідники з України та з-за кордону отримали нагоду провести кілька сесійних днів в офіційній та неофіційній атмосфері. Особливо відчувалася прага по таких зустрічах у кулуарах конференцій, що показало, наскільки важливим у науці є відчуття професійного середовища, котре також має вплив на формування дослідницького порядку денного. Як не прикро констатувати, але такі можливості у столиці України організовано стараннями не академічних інституцій, а завдяки приватній ініціативі. Подібна ситуація не повинна зняти обов'язку з державних установ у підтримці наукових починань, адже це стратегічно важливо для самого існування джерелознавчих досліджень. У перспективі має бути створений спільний стипендіальний фонд публічних інституцій і приватного капіталу задля реалізації довгострокових наукових системних студій. Не варто ігнорувати також можливостей фінансування проектів, які надає ЄС (міжнародні програми «Erasmus», «Socrates» та ін.).

Очевидно, що назріла потреба проведення принаймні одноденного семінару щодо стану, викликів, перспектив допоміжних історичних дисциплін за участі фахівців профільних інституцій. На ньому варто порушити питання координації та стану досліджень. Без вирішення цих завдань не можна говорити про синтезу як окремих дисциплін, так і їх комплексу. Але насамперед без такої зустрічі не можна вести мову про перспективу цього напряму історичних студій.

Посібники з допоміжних історичних дисциплін

На 2021 р. маємо близько десятка українських посібників із допоміжних історичних дисциплін різної, головню неналежної, якості. Перший, авторства А.Введенського, В.Дядиченка та В.Стрельського, видано майже 60 років тому.

Книжка складається зі вступу та одинадцяти розділів, які відповідають назвам дисциплін (джерелознавство, архіви й архівознавство, археографія, основи палеографії, дипломатика, хронологія, метрологія, геральдика, сфрагістика, нумізMATика, історична географія). Має ілюстративний матеріал із більшості дисциплін¹.

Кілька десятків авторів узяли участь у підготовці посібника, який вийшов друком 2008 р. та вміщує 62 спеціальні історичні дисципліни². Ця публікація – фактично підсумок їх вивчення в Україні від 1991 р. Вона має як сильні, так і слабкі сторони. У своїй рецензії на це видання М.Льків-Свидницький слушно зазначив відсутність представлення в передмові загальних методичних і методологічних підходів, більш розлогої вступної статті про формування СІД, усталення їх канону та його трансформацію, етапи й підходи до їх класифікації, зміну їх статусу з «допоміжних» на «спеціальні» тощо. Зупиняється рецензент також і на питаннях термінології³. Гадаю, що зауваження, зроблені ним, мають бути обов'язково враховані при підготовці наступних подібних видань.

У 2010 р. з'явився навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей М.Яременка. Автор послуговується поняттями «спеціальні історичні дисципліни», «допоміжні історичні дисципліни» та «спеціальні галузі історичної науки». Характерно, що окремі розділи він присвятив використанню допоміжних історичних дисциплін у роботі історика та зразкам практичних завдань для студентів. Завершується книжка загальною бібліографією й додатками-ілюстраціями (певна частина яких, що важливо, кольорові). Предмет уваги М.Яременка склали 14 дисциплін: джерелознавство, архівознавство, археографія, дипломатика, текстологія, палеографія, філігранологія, історична ономастика, геральдика, сфрагістика, нумізMATика, історична хронологія, історична метрологія, генеалогія⁴.

Порівняння європейських та українських посібників свідчить не тільки про різні рівні стану допоміжних історичних дисциплін, але й про різні підходи до їх вивчення. Тенденції в розвитку їх в Європі йдуть в напрямі радше згортання кількості дисциплін, розуміючи їх важливість як відповідного матеріалу до історії культури у широкому понятті. В Україні останні десятиліття акцентується, навпаки, на множенні дисциплін. У результаті деякі фактично дублюють одна одну. Приміром, якщо зіставити предмет та завдання книгознавства, кодикології, історичної текстології, подані в посібнику 2008 р., то помітно, що остання фокусує у собі як риси першої, так і другої.

Фактично, жоден із виданих посібників не може вважатися задовільним. У жодному немає ґрунтовної передмови, яка порушувала б питання понятійного апарату, класифікації допоміжних історичних дисциплін, базуючись на українському та європейському досвіді.

Аби уникнути помилок, як у вище згаданих виданнях, слід досить ретельно готуватися. Насамперед таким ініціативам мають передувати, повторююсь учергове, представлення їх результатів на наукових семінарах у фаховому середовищі. Прикладом перейняття досвіду можуть бути також подібні починання закордонних колег. Від 2006 р. польські історики розпочали роботу над виданням чергових серій підручників із допоміжних історичних дисциплін. Перед початком підготовки монографій автори провели широку дискусію з колегами. Будучи присутнім на кількох таких

¹ *Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В.* Допоміжні історичні дисципліни. – К., 1963.

² Спеціальні історичні дисципліни: Довідник. – К., 2008.

³ *Льків-Свидницький М.* Формування нового канону спеціальних історичних дисциплін в Україні (деякі критичні міркування з приводу видання: Спеціальні історичні дисципліни. Довідник: навчальний посібник, Київ, 2008) // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Вип.45. – Л., 2010. – С.709.

⁴ *Яременко М.* Спеціальні історичні дисципліни: Навч. посіб. – К., 2010.

конференціях в Інституті історії ПАН, спостерігав за дебатами, часом гострими, які справляли враження своєю підготовкою, аргументованістю, діапазоном проблем, що перебували у центрі дискусій. У такій атмосфері формуються зауваження до авторів. Подібна модель допомагає отримувати якісні думки з боку фахового середовища, мінімізує можливі суттєві вади і прорахунки.

Історія розвитку допоміжних історичних дисциплін в Україні

Перед тим, як вибудувати плани щодо студіювання допоміжних історичних дисциплін, слід зрозуміти, на якому фундаменті стоїмо. Що зроблено, а що ні, яким чином вивчено, в якому методологічному ключі. Ці та інші питання варто детально осмислити та використати в подальших етапах.

Є позитивні зміни. Упродовж останніх десяти років вітчизняні історики молодшого покоління підготували оригінальні дослідження з історії допоміжних історичних дисциплін в українській історіографії. Зокрема на основі архівних джерел О.Целуйко скрупульозно показує розвиток їх у Львівському університеті 1939–1941 рр., де свого часу польські історики створили солідний осередок їх вивчення⁵.

Стаття О.Целуйка та Р.Шуста представляє загальний нарис розвитку допоміжних історичних дисциплін у Львові, наводиться хронологія етапів, починаючи від 1784 р., коли рішенням австрійського уряду в університеті було відкрито кафедру нумізматки та геральдики. Однак чи не найважливішим висновком авторів став факт визнання того, що

«ми поки що доволі слабо уявляємо собі сам дидактичний процес викладання зазначених дисциплін і те, яким чином використовувались при цьому наявні в університеті навчальні засоби та речові пам'ятки, як співпрацювали окремі університетські інституції. Для української історіографії вкрай важливим було б докладніше вивчення діяльності на ниві викладання окремих допоміжних історичних дисциплін таких учених, як М.Грушевський та І.Шараневич. Не менш цікаво було б простежити вплив університетської школи допоміжних історичних дисциплін на формування грона українських дослідників, котрі в австрійський та міжвоєнний періоди працювали у сфері археографії, дипломатики, геральдики, нумізматки тощо, зокрема Богдана Барвінського (1880–1958), І.Крип'якевича (1886–1967), І.Шпитковського. На подальшу увагу заслуговує діяльність на згаданій ниві дослідників т. зв. радянського періоду, методологічні засади їх роботи, їхня співпраця у рамках як загальноукраїнських, так і місцевих, львівських проектів, як, наприклад, у діяльності згаданого вище теоретичного семінару при Центральному державному історичному архіві УРСР у м. Львові. Немає ще повноцінної історії про діяльність кабінету допоміжних історичних дисциплін на чолі з І.Шпитковським та В.Зваричем й університетської нумізматичної колекції. Зрештою, за відсутності в Україні повноцінної історії розвитку спеціальних/ допоміжних історичних дисциплін та підручника належного рівня, слід визначити, яке місце на їх сторінках у майбутньому повинні зайняти здобутки львівських університетських працівників»⁶.

⁵ Целуйко О. Чи була кафедра допоміжних історичних дисциплін (наук) і Львівському університеті у 1939–1941 рр. // Записки НТШ. – Т.СCLXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Л., 2018. – С.792–807.

⁶ Шуст Р., Целуйко О. Допоміжні / спеціальні історичні дисципліни у Львівському університеті: історіографія питання та перспективи подальшого дослідження // Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету). – Л., 2015. – С.153.

Тобто, можна сказати, що фактично ми мало про що знаємо, оскільки вище перераховані авторами аспекти є ключовими, аби присутньо мати уяву щодо самої системи викладання, методології, використовуваних джерел і літератури, контактів не тільки в межах власного середовища, але й із закордонними інституціями, окремими дослідниками⁷. Без таких даних ми не можемо належно оцінити доробок у галузі українських допоміжних історичних дисциплін істориків першої половини ХХ ст.

Із цієї перспективи інтерес становить оприлюднена О.Целуйком стенограма наради у відділі історії України Інституту суспільних наук АН УРСР від 31 січня 1959 р. Її аналіз дає загальне розуміння суті акцентів, які ставилися та вимагалися середовищем львівських істориків. Так, І.Крип'якевич, аналізуючи комплекси допоміжних історичних дисциплін у підручнику російського й радянського автора А.Большакова та польського В.Семковича показав, що українська історична традиція розглядає науковий інструментарій у чіткій прив'язаності до буквального розуміння історії й історичних дисциплін, відсіваючи із переліку ті науки, які, на думку І.Крип'якевича, виходять за рамки комплексу допоміжних історичних дисциплін. Водночас відразу ж І.Крип'якевич наголосив: «Коли брати справу так широко, то нема ні одної дисципліни, якої досягненнями історик не користувався б при своїх дослідженнях. Але коли справа йде про практичне вирішення питання, то коло допоміжних дисциплін треба обмежити до тих, які є справді необхідними і актуальними, без яких історик не може вести своєї роботи»⁸. Здогадно, І.Крип'якевич уважав, що до грона допоміжних історичних дисциплін слід віднести ті, які безпосередньо «відповідають» за пояснення та дешифрування джерела: геральдика, нумізматики, сфрагістика, хронологія, метрологія тощо. Тобто, за такою логікою, істориків, зокрема фахівців з допоміжних історичних дисциплін, задля «практичного вирішення питання» не потрібні ані філософія, ані історія мистецтва, ані соціологія, ані психологія й т. д., без яких він може обійтися⁹. Зрештою, подібний принцип, озвучений І.Крип'якевичем, був реалізований упродовж багатьох десятиліть в Україні, та й нині він, на жаль, домінує в підготовці істориків.

Доповідь І.Крип'якевича являє собою певний «путівник» щодо студіювання допоміжних історичних дисциплін із погляду буквального розуміння предмету досліджень у контексті позитивістського підходу. Значна частина засигналізованих постулатів не реалізована й до нині. Думки І.Крип'якевича мають бути продовжені у вимірі питання: що ми розуміємо під допоміжними історичними дисциплінами у ширшому контексті європейського досвіду та здобутків в історичній науці? Безсумнівно, палеографія є науковою дисципліною, котра вивчає стиль і характер письма, а сфрагістика – печатки як юридичні знаки. Однак якщо не будемо враховувати, у першому випадку, контексту письма як коду інформації, а у другому – семіотики, до прикладу, чи антропології образу, то навряд чи палеограф або сфрагіст якісно вирішать дослідницьке завдання, оскільки зігнорують історичний, культурно-цивілізаційний контексти, різні рівні свідомості, передачі інформації, причинно-наслідкові аспекти. Ми зможемо відчитати текст, дешифрувати напис і зображення на печатці, але не

⁷ Приміром, відомий факт епістолярного контакту проф. М.Грушевського зі французьким істориком, автором корпусу візантійських печаток Г.-Л.Шлюмберже (див.: *Грушевський М.* Печатка зі Ступниці під Самбором // *Записки НТШ.* – Т.XXXI-XXXII. – Л., 1899. – С.2-3).

⁸ *Целуйко О.* Нарада у відділі історії України Інституту суспільних наук АН УРСР «Про стан і завдання розвитку допоміжних історичних дисциплін» (31 січня 1959 р.) // *Вісник Львівського університету: Серія історична.* – Вип.50. – Л., 2014. – С.490.

⁹ І.Крип'якевич оперував такою логікою, не погоджуючись, як це зробили В.Семкович і А.Большаков, із зараховуванням до допоміжних історичних дисциплін філософії, історії літератури, історії мистецтва, антропології, мовознавства, бібліотекознавства, історіографії, економіки, статистики, етнографії, археології тощо.

зрозуміємо їх обумовленість у тій чи іншій культурі, причини появи й ритми їх довгого тривання, особливості практичного застосування. Що, безумовно, може вплинути на ефект вирішення наукового завдання.

Більш цікавішою була доповідь Я.Кіся. Вже на початку історик фактично насмілювався озвучити малопопулярні, а навіть крамольні думки з огляду на приписану радянською ідеологією історії місію (курсив мій – *В.П.*): «Студенти повинні готуватися не лише для самостійної роботи в школі, щоб уміти пояснити окремі історичні явища і процеси, вони повинні *уміти самостійно думати і бути творцями*, навіть творцями на роботі учительській. Творцем є робітник за станком, новатор виробництва, який знаходить нові технологічні удосконалення. *Творцем є учитель*, який досліджує історію міста, селища і т. д.». Показово те, як на той час, та й, можливо, сьогодні розумілося, приміром, джерелознавство в контексті предмету вивчення: «Джерелознавство займається писаними історичними джерелами». Тобто, у даній ситуації неписані джерела до уваги не бралися. Поза тим Я.Кісь цілком слушно наголосив на важливості філологічної підготовки істориків¹⁰.

М.Ільків-Свидницький тривалий час презентує високого рівня публікації як із ділянки латинської палеографії, так і щодо осмислення допоміжних історичних дисциплін у творчості історика. У 2015 р. він опублікував дослідження, присвячене аналізу підручника з дипломатики й нумізматики австрійського професора Г.Уліха для студентів Львівського університету. Автор актуалізує тяглість вивчення допоміжних історичних дисциплін на українських землях, яка має безпосередній зв'язок з австрійським та німецьким науковим середовищем, де, власне, і сформувався канон допоміжних історичних наук у XVIII ст.¹¹

Певним підсумком вивчення допоміжних історичних дисциплін в українській історіографії стала стаття львівських істориків, яка вийшла друком 2004 р.¹² Автори намагалися показати ширшу перспективу походження, понятійної номенклатури та насамперед їх західний родовід, що й понині не є таким очевидним, або поширеним серед українських істориків з огляду на переважне орієнтування на російську наукову літературу. Дослідники звернули увагу на різні пропозиції європейських фахівців щодо класифікації дисциплін (наприклад, покликаючись на Р.Делора, підкреслили присутність у науковому дискурсі не тільки поняття класичних допоміжних історичних дисциплін, але й «доповнюючих»/«*complementaires*», «співпрацюючих»/«*collaboratrices*»¹³), спроб розгляду їх у модулях (за Ю.Шиманським, навели приклади таких модулів дисциплін, як «людина – час – місце», до якого входять генеалогія, хронологія, метрологія, історична географія; модуль «мова й письмо»: палеографія, мова історичних джерел, історична бібліологія, дипломатика, «наука про архіви»). Водночас навряд чи можна погодитись із тезою авторів щодо слушності запровадження до наукового обігу поняття «галузі історичних знань» стосовно археографії, джерелознавства, історіографії, архівознавства¹⁴, оскільки це ще більше вносить плутанини в понятійний апарат. Варто не стільки конструювати новий велосипед, скільки уважніше придивитися до історії та сьогодення функціонування понятійного апарату допоміжних історичних дисциплін в європейській історіографії, де й

¹⁰ Целуйко О. Народа у відділі історії України Інституту суспільних наук АН УРСР... – С.497–499.

¹¹ Ільків-Свидницький М. Готтфрід Уліх і його студії з допоміжних історичних наук у Львівському університеті (1784–1794) // Записки НТШ. – Т.СCLXVIII: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Л., 2015. – С.443–456.

¹² Кметь В., Турмис Н., Шуст Р. Стан і перспективи розвитку спеціальних історичних дисциплін // Українська історіографія на зламі XX і XXI ст.: здобутки і проблеми / За ред. Л.Зашкільняка. – Л., 2004. – С.229–259.

¹³ Такі пропозиції буди представлені також на початку XX ст. польським істориком В.Семковичем, котрий, зокрема, запровадив поняття «доповнюючих наук» («*nauk posilkujących*») – як таких, що співіснують із допоміжними історичними.

¹⁴ Кметь В., Турмис Н., Шуст Р. Стан і перспективи розвитку спеціальних історичних дисциплін. – С.234.

зародився цей напрям досліджень. Тому дивує фраза Я.Калакури про допоміжні історичні дисципліни як про назву «задавнену». Вона актуальна й нині в європейській історичній науці. Причому в дослівному перекладі на українську має звучати як «допоміжні історичні науки». І така понятійна номенклатура є не тільки в польській науці, як стверджує Я.Калакура¹⁵, але в усіх європейських країнах.

Виклики

У чому та які можна відкрити, переосмислити, побачити на поверхні, але припорошені пилом часу смисли існування допоміжних історичних дисциплін? Я.Дашкевич та О.Купчинський торкнулися ще однієї важливої теми, яка потребує детальнішого осмислення:

«Вивчення, виклад, застосування на практиці досліджень окремих історичних дисциплін треба базувати на тому рівні, якого вони досягли у світовій практиці, але без зміщення центру ваги наукових інтересів поза Україну. Москов- і євроцентричність вже не раз доводили та, мабуть, ще не раз доводитимуть до деформації в українській історичній науці, яка в наш час врешті здобула шанс незалежного розвитку і повинна використовувати цей шанс до кінця. Тому побудова досліджень, підготовка підручників, посібників, довідників, бібліографій з ділянки допоміжних історичних дисциплін має здійснюватися передусім на українському матеріалі, з урахуванням досвіду української історичної науки, її сильних, і треба шкодувати, ще дуже помітних слабких сторін»¹⁶.

Ідея на 1996 р. зрозуміла та виправдана. Але як можна інтерпретувати слова про «москов- і євроцентричність», котрі «вже не раз доводили та, мабуть, ще не раз доводитимуть до деформації в українській історичній науці»? Мабуть, ця теза потребує уточнення. Правдоподібно, авторам ішлося про перенесення українськими істориками деяких тез, концепцій, напрямів досліджень із російської історіографії на український ґрунт, про використання та орієнтування на російських авторів щодо їхніх не стільки методологічних, скільки політичних акцентів. І тут – цілковита згода. Однак чи можна обійтися без щорічника «Вспомогательные исторические дисциплины» та доробку, приміром, Московського історико-архівного інституту?! Чи можна обійтися без колосального багатства європейської історіографії з відтинку допоміжних історичних дисциплін?! Здається, що така євроцентричність українському історикові, аби принаймні доторкнутися до капітального пласту наукової літератури від XVI ст., не кажучи вже про те, щоб у перспективі кількох найближчих десятиліть удалося хоча б осмислити розмаїття виданих джерел, репрезентованих ідей, результатів досліджень європейських авторів¹⁷, завдяки чому дещо подолати катастрофічне провалля, що через об'єктивні й суб'єктивні причини утворилося між

¹⁵ Калакура Я. Спеціальні історичні дисципліни як підсистема історичної науки // Речі і образи: Мат. конф. «Спеціальні історичні дисципліни в контексті “речового” та “візуального” поворотів європейської гуманітаристики» (4 жовтня 2019 р.). – К., 2020. – С.44.

¹⁶ Від редакторів тому (Дашкевич Ярослав, Купчинський Олег) // Записки НТШ. – Т.СХХХІ: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Л., 1996. – С.8.

¹⁷ Тільки, приміром, палеографічні видання, зібрані впродовж останніх кількох століть у Ватиканській бібліотеці, якщо використовувати метричний показник, займають десятки метрів стелажів.

українською історичною наукою та європейськими історичними школами, середовищами. В усякому разі, як видається, нам зараз саме і бракує того європоцентризму. Європейські колеги не соромляться наголошувати на інколи відсутності у введених до наукового обігу матеріалах іноземних публікацій у бібліографії, на неналежному їх засвоєнні на власному ґрунті.

Складно реалізувати вимогу щодо підготування досліджень на українському матеріалі. Є тому кілька причин. Вище йшлося про не зовсім повну картину щодо вітчизняних наукових студіювань у цій ділянці знань у першій половині ХХ ст. Саме з цієї причини на основі українських досліджень неможливі якісні розробки на рівні тих, які сьогодні публікують європейські історики в межах допоміжних історичних наук. З іншого боку, постає питання, який сенс автори вкладали в поняття «український матеріал»? Складно уявити собі розвідки французьких фахівців, до прикладу, суто на французькому матеріалі, чи німецьких – на німецькому. Важливо інше: у дослідженнях обов'язково слід ураховувати результати як власних, так і закордонних історичних шкіл. Тому наведену вище вимогу можна відкоригувати в напрямі систематичного опрацювання надбань європейської та світової науки з метою засвоєння нових думок, концепцій, джерел, аби українські історики перебували в контексті сучасних досліджень і на належному фаховому рівні, із використанням широкої палітри методологій, фактажу могли вести рівноцінний науковий діалог зі своїми закордонними колегами та спільно вирішувати дослідницькі завдання.

Очевидна наступна проблема: допоміжні історичні дисципліни в Україні не мають не тільки організаційної підтримки та державного фінансування, але й розуміння значимості їх у межах самого цеху істориків. Цьому також є пояснення. Фахівці, котрі вивчають допоміжні історичні дисципліни, не показують ширшу перспективу цих дисциплін у контексті результатів своїх студій. Звідси і своєрідне замикання кола: сфрагістика – для вивчення печатки, геральдика – для вивчення герба, генеалогія – для вивчення та простеження життя родини, нумізMATика – для вивчення монет. Насправді цінність кожної дисципліни полягає також у вмонтуванні результатів наукових пошуків у загальний культурно-історичний контекст. У такому підході печатка, герб, монета, генеалогічне дерево не буде «ілюстрацією», а насамперед текстом, конкретним візуальним текстом, який інсталюється у часово-просторовий та причинно-наслідковий контекст. І умовою реалізації цього завдання виступає зміщення акценту: метою вивчення є не стільки предмет, скільки крізь призму предмета входимо в дослідження структур довгого тривання – економіки, політичної історії, соціальних страт, демографії, категорій часу, ментальних структур, уяви, релігійної свідомості, психоісторії, культурних кодів. Тільки використовуючи такий методологічний підхід, поступово допоміжні історичні дисципліни будуть виходити зі своєрідного наукового гетто. Подібний методологічний прийом із часом переконає істориків у тому, що печатка, герб, монета, дати, міри – це не тільки формальні атрибути, які можна оминати або трактувати їх неістотними фактами, що, мовляв, тільки «ілюструють», натомість вони є збільшуваним склом, пазлом загального полотна культури. На жаль, донині багатьох істориків слід переконувати в тому, що їхня тема – не окремих сюжет, а універсальна історія, побачена крізь об'єктив окремого сюжету¹⁸. Насправді при застосування ряду методів суміжних ділянок знань гуманітарних наук, ці факти починають відігравати роль збільшеного скла, за допомогою якого минуле можна побачити, осмислити у ширшій, кількарівневій історико-культурній, цивілізаційній перспективі. І саме цей потенціал допоміжних історичних дисциплін

¹⁸ *Неретина С.* Слово и текст в средневековой культуре. – Москва, 1994. – С.12.

окреслює їх майбутнє. Вони повинні випрацьовувати ключ до дешифрування інших кодів культури, котрі домінували в різні часи та періоди, із метою її розуміння. Приміром, аби дешифрувати зміст письмового й іконографічного коду у середні віки та ранньомодерному часі, слід мати на увазі наявність чотирьох сенсів, якими керувалися автори: анагогічний, тропологічний, літеральний, метафоричний. Не розуміючи цієї засади, ми можемо відчитати буквально те чи інше джерело без уваги до ширшого контексту, що призведе до не зовсім вдалих висновків у (ре)конструкції історичних фактів і подій.

Я.Дашкевич писав про те, що не варто займатися «зайвим теоретизуванням»¹⁹. Складно уявити традиції сучасних наукових європейських шкіл, які не займалися б теорією наукових студій. Фактично історія історичної науки, з етапу її раціоналізації, від XVII ст., є постійним формуванням, перевідкриттям теоретичних підвалин, в основі яких лежать інструменти екзегези та герменевтики. Інша справа, якщо подивитися на спроби українських істориків представити ті чи інші концептуальні пропозиції, то, звісно, з'являються питання щодо рівня фаховості та, правдоподібно, Я.Дашкевич мав це на увазі: згодом, ішлося про якісну фазу теоретичної дискусії, а не її профанацію.

Не можна не зауважити, що за останні десятиліття кількість українських допоміжних історичних дисциплін зростає в десятки разів. На перший погляд, квантитативний показник може свідчити про істотні позитивні досягнення. Ще в 1970-х рр. проф. Б.Кюрбіс, керівниця кафедри допоміжних історичних дисциплін Університету ім. А.Міцкевича в Познані, слушно наголосила: результатом розвитку цих дисциплін має бути не їх множення, а навпаки – вмонтування у загальні напрями історії культури, історії мистецтва, історії економіки тощо. «Якщо допоміжні історичні науки мають намір зберегти свою творчу участь в історичних дослідженнях, то в майбутньому їх чекає не стільки подальша ерудиційна спеціалізація, скільки їхня редукція, приміром, дипломатика має ввійти до історії письменності, сфрагістика і геральдика – до історії поглядів, і т. д.»²⁰. Подібну думку, проте дещо під іншим кутом, оприлюднив інший авторитетний польський історик – проф. З.Пех, керівник кафедри допоміжних історичних дисциплін та архівістики Ягеллонського університету. Він застерігає від надмірного множення допоміжних історичних дисциплін, зазначаючи, що їх «безвідповідальне розширення може призвести до розламу крихкої структури цілої групи та її компрометації. Умовою належності до канону допоміжних історичних дисциплін має бути придатність даної дисципліни у критиці історичного джерела»²¹. Застерігав від множення допоміжних історичних дисциплін (яке називав «дисциплінотворчістю») також А.Санцевич: «Якщо використовується якесь нове джерело (наприклад, із написами на бересті), то обов'язково має виникнути нова допоміжна історична дисципліна (у даному випадку берестологія), хоча є епіграфіка, котра вивчає написи на твердих предметах, у тому числі й на дереві (немає гранітології, мармурології, а берестологія є?)»²².

¹⁹ Див.: *Капраль М.* Ярослав Дашкевич як історик України, джерелознавець та дослідник спеціальних історичних дисциплін // Українське джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни на порозі XXI ст.: Мат. міжнар. конф., присвяченої 85-літтю від дня народження Ярослава Дашкевича (13–14 грудня 2011 р., Львів). – Л., 2013. – С.19.

²⁰ *Kürbis B.* Nauki pomocnicze historii w wykładzie uniwersyteckim // Cztery eseje o źródłoznawstwie / Wstęp i dobór tekstów R.Witkowski. – Poznań, 2007. – S.110–111.

²¹ *Piech Z.* W drodze do podręcznika sfragistyki (staro)polskiej // In memoriam honoremque Casimiri Jasiński / Pod red. J.Wenty, P.Olińskiego. – Toruń, 2010. – S.50.

²² *Санцевич А.* Система вспомогательных исторических дисциплин // Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория / Отв. ред. Ю.Кондуфор. – К., 1988. – С.21.

Допоміжні історичні дисципліни не є ціллію самі у собі, вони допомагають вирішувати не тільки завдання джерельного характеру, але й слугують поглибленню знань з інших гуманітарних наук. Приклад: модуль сфрагістики, геральдики, нумізматики, вексилології з іконографією та історією мистецтва, семіотикою; модуль дипломатики та палеографії із загальної історією писемної культури. Цим ми можемо вийти від герметичності цих дисциплін та представити ширші їх дослідницькі перспективи, покажемо, як вони можуть бути необхідними для вивчення суспільних наук – психології, етнології, соціології, історії ідей тощо. Відмова руху у цьому напрямку означає відповідальність за остаточну маргіналізацію допоміжних історичних дисциплін та фактичне згортання цього напрямку досліджень.

Прикладом кінцевого ефекту розгляду допоміжних історичних дисциплін як історичних окулярів, крізь призму котрих ми оглядаємо фронтально все полотно культури, слугують праці польського проф. Р.Керсновського «Монета в культурі середньовіччя» (1988 р.)²³, чеського історика д-ра Т.Крейчика «Печатка у середньовічній культурі» (1998 р.)²⁴, польського проф. В.Кулі «Міри та люди» (1970 р.)²⁵. Перші дві згадані монографії перебувають у сув'язі між собою. Їх появу розділяє десятиліття. І перша з них «породила» другу. Про це пише Т.Крейчик: саме форма представлення проблеми Р.Керсновським спонукала чеського дослідника здійснити аналогічний розріз культури та історії крізь оптику печатки. Ці праці доводять, як допоміжні історичні дисципліни можуть показати історію зі, здавалося б, невлених ракурсів. Саме тому слід представити потенціал розвитку допоміжних історичних дисциплін у загальноісторичному контексті. Адже предмет вивчення є пазлом в історико-культурно-цивілізаційному полотні.

Черговий виклик, який має значно ширший вимір, аніж тільки простір допоміжних історичних дисциплін – це мовознавчий аспект. Важливим є не тільки зміст результатів досліджень, але й форма, в яку ми їх убираємо. Ідеться про стиль письма. Слід нам приміряти, і то на високому рівні, роль літератора. Знані західні наукові школи виходили з того, що наукові студії мають бути зрозумілими не тільки вузькому колу фахівців, але й ширшій аудиторії. Саме тому мова публікацій повинна бути компатибільною²⁶. «Історичний твір має бути захоплюючим, і у жодному разі не нудним», – писав нещодавно німецький історик проф. В.Паравічینی²⁷. Без цього ми також не зможемо вийти зі внутрішнього фахового гетто²⁸.

Дискусійними тенденціями в українській історіографії є формування дисциплін, котрі дублюють уже усталені. Прикладом, крім вище наведених книгознавства, кодикології та історичної текстології, може бути неологізм «документознавство», яке нині вважається окремою науковою дисципліною. Хоча документознавство, як його розуміють дослідники цього напрямку, є прерогативою дипломатики. Апологети такого термінологічного підходу очевидно аргументують появу нової дисципліни тим, що поза дипломатикою з її давнім (середньовічним і ранньомодерним) документом, виявився новітній документ. Але за такою логікою, приміром, слід було б для нумізматики, сфрагістики, геральдики ХІХ–ХХ ст. створити новий напрям дослідження,

²³ Kiersnowski R. Moneta w kulturze średniowiecznej. – Warszawa, 1988.

²⁴ Krejčík T. Pečet v kultuře středověku. – Ostrava, 1998.

²⁵ Kula W. Miary i ludzie. – Warszawa, 1970.

²⁶ Piech Z. W drodze do podręcznika sfragistyki (staro)polskiej. – S.49–50.

²⁷ Paravicini W. Von der Hilfswissenschaft zur Grundwissenschaft: Über Gegenwart und Zukunft des Handwerks der Historiker // Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde. – Bd 63. – Köln; Weimar; Wien, 2018. – S.1.

²⁸ Ця проблема не нова, має системний характер, коріння її сягають способів підготовки істориків у вищій школі, де стилю письма наукових праць приділяють не надто багато уваги. Як результат: публікації суттєво програють із лінгвістичної перспективи, а отже така особливість обмежує читацьку аудиторію.

оскільки зміни, скажімо, самого інституту печатки зіставні з тими змінами, які відбувалися з документом у XIX–XX ст.

Небезпека такої тенденції у просторі українських допоміжних історичних дисциплін у тому, що цим самим дипломатика як така, з її преференцією до середньовічного та ранньомодерного документа, уже піддається забуттю, акцент натомість ставиться на новітній документ. Нині дедалі менше істориків, котрі читають середньовічні документи (переважно цього не навчають на наших історичних факультетах). І за такої тенденції в короткостроковій перспективі постане проблема відсутності фахівців із середньовічних та ранньомодерних канцелярій. Ми самі вбиваємо цвяк у труну студій медієвістичного документа. В європейській традиції проблема способів вивчення документів від середньовіччя до XIX ст. та від XIX до XX ст. знаходить кілька варіантів вирішення. По-перше, з огляду на кардинальну зміну характеру об'єктів досліджень (їх форми, змісту, носіїв інформації) запропоновано приготувати методологічні пропозиції щодо окремого вивчення допоміжних історичних дисциплін XIX–XX ст. Хоча не слід забувати, що навіть у XX ст. середньовічний документ (за своїми зовнішніми та внутрішніми ознаками) продовжив своє довге тривання. Приміром, грамоти греко-католицьких ієрархів початку XX ст. споряджалися також на пергаменті з вислими печатками. Те саме стосується папських булл, дипломів *honoris causa* в європейських університетах. Постає питання: такі документи віднести до сфери документознавства чи дипломатики? До речі, коли порівняємо дефініції «документознавство» й «дипломатика» в посібнику «Спеціальні історичні дисципліни» (2008 р.), то складно знайти між ними різницю. Фактично одне визначення дублює інше.

Деякі історики застерігали від поділу дипломатики на дві частини. Так, проф. Ю.Шиманський уважав, що «досить небезпечними з методологічної точки зору були думки, які натякали на потребу формування нової дипломатики, новітньої»²⁹. І до нового підручника «Дипломатика» польські фахівці включили також документи XIX–XX ст. Можливо, варто звернути увагу на підходи, випрацювані віддавна в палеографії, котра має також відгалуження: епіграфіку, неографію. Саме остання й концентрує у собі різні види документів, включно з електронним, які сформувалися в XIX–XXI ст.

Серйозним викликом для допоміжних історичних дисциплін, зрештою як і для гуманітарних наук у цілому, в університетах та наукових інституціях (і не тільки в Україні) став глобальний утилітаризм у вимірі ставлення до результатів науки, освіти, гуманітаристики загалом³⁰. Технократична оптика останніх десятиліть виразно змістила акценти щодо елементарної вразливості на гуманітарні науки. Відтак важливим, значимим у соціальному, економічному вимірах для держави вважається те, що приносить прибуток у матеріальному еквіваленті, те, що можна відчуті тепер, тут, у короткій часовій перспективі³¹. Інше, гіпотетичне, що стосується простору культури, мистецтва, гуманітарних наук – нібито зайве, таке, що потребує капіталовкладень без миттєвого результату, а тому стає нецільовим у світі технократичного мислення. Із мисленням синхронізується мова, котра стає щораз лаконічною та однозначною технічною³². Як тут не згадати циніків Стародавньої

²⁹ *Szymański J.* Nauki pomocnicze historii. – Warszawa, 2002. – S.468.

³⁰ *Kölzer Th.* Die Historische Hilfswissenschaften – gestern und Heute // Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde. – Bd 54. – Köln; Weimar; Wien, 2008. – S.201.

³¹ Про шкідливість такого мислення для науки та суспільства див.: *Szczęsna E.* Humanistyka wobec rozwoju technologii cyfrowych // Teksty Drugie. – 1. – Warszawa, 2017. – S.301–302. Див. також: *Markowski M.P.* Polityka wrażliwości: Wprowadzenie do humanistyki. – Kraków, 2013.

³² *Ricoeur P.* Egzystencja i hermeneutyka: Rozprawy o metodzie. – Warszawa, 1985. – S.59.

Греції, які вважали, що мистецтво не є корисним, не має жодного сенсу, оскільки не слугує пожитку. А тому митців і поетів слід усунути з держави³³. Дійсно, історія любить повторюватися...

Є ряд причин для такої сучасної ситуації. У тому числі провина лежить і на наукових інституціях, університетах та часто самих дослідниках. Описовість, формування серйозних бар'єрів між дисциплінами без урахування як нових методологічних інновацій, так і стагнація в активізації нових сенсів студіювань призвели до маловтішних наукових результатів: більша частина друкованого рідко знаходить бодай мінімальний інтерес у сфері науки. Як наслідок, гуманітарії втрачають вплив на дійсність, втрачають голос, до якого дослухаються, голос авторитету та компетентності. А монотематичність, неконкурентність із точки зору змісту та форми більшості студій є серйозною ахіллесовою п'ятою в «боях за історію». За таких умов складно знайти аргументи для належного фінансування гуманітарних наук у сучасну епоху консументної психології бюрократа у частині формування політики в ділянці науки та культури. У такій ситуації легко уявити місце й перспективи допоміжних історичних дисциплін у самій історичній науці... Тому, на жаль, єдино прийнятною та виправданою як із боку держави, так і з боку більшості істориків моделлю є версія історії як інструмента політики, спрямованої на формування державної ідеології й національної ідентичності.

Піднесення наукових досліджень неможливе без методологічного поступу. Роблячи зріз розвитку української історіографії та допоміжних історичних дисциплін, зокрема, виразно помітні лакуни методологічного характеру. Об'єктивно, українські історики впродовж 1930–1980-х рр. були впереваж позбавлені можливості безпосереднього контакту зі світом вільної науки. Тому можна до певної міри зрозуміти такі, а не інші, підходи до вирішення наукових завдань 1990 – початку 2000-х рр. Тим паче, що серйозних дискусій на тему методологічного повороту в українській історіографії так і не відбулося³⁴. Нові теми продовжили вивчати старими методами. Одним із результатів такого стану стала фактична відсутність вітчизняних авторів у колі європейських студій із допоміжних історичних дисциплін. Відповідно, у наших дослідженнях відсутні сліди контакту з актуальними результатами європейських фахівців. Оглядаючи провідні спеціалізовані часописи, бачимо публікації істориків із країн Європи, навіть тих, що перебувають поза ЄС. До причин такої ситуації, про які вище в різних контекстах уже зазначалося, слід додати також і рідкість публікацій результатів вітчизняних студій головними мовами наукового світу: англійською, німецькою, французькою.

Які з методологічних пропозицій можуть бути ефективними на полі допоміжних історичних дисциплін? Потенціал можна побачити в концепції «місць пам'яті» П.Нора та «історії другого ступеня», яка є результатом вивчення місць пам'яті. Ця методологічна пропозиція полягає в тому, аби вивчати не тільки самі події, факти, але й способи їх абсорбції, рефлексії, оцінки. А отже, приділяти увагу інтерпретації, формам меморіалізації. У контексті методології, а також викликів, які стоять перед допоміжними історичними дисциплінами, варто акцентувати на голосі молодих західних учених («The Slow Science Manifesto»): заклики до пошани наукових досліджень через розуміння того, що наука твориться не в гонитві за виконанням видавничих планів, дотриманням грантових гармонограм.

³³ *Tatariewicz W.* Historia estetyki: Estetyka starożytna. – Т.1. – Warszawa, 1988. – S.306–307.

³⁴ Див. докл.: *Касьянов Г.* Ще не вмерла українська історіографія // Критика. – Ч.4. – К., 2002. – С.20–22.

«Повільна наука впродовж сотень років була єдиною прийнятною опцією. Сьогодні стверджуємо, що вона заслуговує на відродження та вимагає охорони. Суспільство повинно дати науковцям час, якого потребують, але також і науковці не повинні працювати в поспіху. Потребуємо часу для мислення. Потребуємо часу, аби осмислити результати досліджень. Потребуємо часу на непорозуміння, зокрема з метою налагодження втраченого діалогу між гуманітаристикою та природничими науками [...] наука потребує часу. Просимо терпеливості, коли мислимо»³⁵.

З огляду на міждисциплінарний характер допоміжних історичних дисциплін, варто також міркувати (про що вже йшлося вище) над форматами співпраці фахівців із різних наукових ділянок³⁶. Набирає популярності лабораторія як осідок обміну знаннями, досвідом, результатами досліджень як із гуманітарних, так і природничих наук³⁷. До прикладу, практичне ілюстрування прикладення сургучевої, сажової печатки потребує специфічних умов, які може належним чином гарантувати простір саме лабораторії.

Безапеляційним вердиктом виглядає стаття німецького проф. В.Паравічینی про допоміжні історичні дисципліни в європейському просторі. Ґрунтовно аналізуючи проблему в контексті не тільки історичної науки, але розвитку гуманітаристики загалом, автор наголошує на занепаді вивчення допоміжних історичних наук як результаті інфляції пошани перед вдумливою, системною науковою працею на користь яскравості ефектів цієї ж праці. Історик пояснює: якщо студенти не знають латини (тут можна додати – і грецької), не знають палеографії, то ми в майбутньому не будемо спроможними вивчати минуле на належному фаховому рівні³⁸. В.Паравічینی наголошує на важливості (про що писали згадані вище Б.Кюрбіс, З.Пех) міждисциплінарних досліджень, на неунікненності поєднання зусиль ряду дисциплін при вирішенні дослідницьких завдань. Приміром, історії культури з наукою про образи, з іконологією та іконографією у вимірі вивчення візуальних джерел. Пишучи про такі напрями досліджень, як студіювання структур людської пам'яті та генетичної історії, автор цілком слушно вважає, що згадані два напрями можуть стати містком між гуманітарними і природничими науками³⁹. Така думка суголосна з постулатом Я.Дашкевича й О.Купчинського: «Визначення їх (тобто допоміжних історичних дисциплін – *В.П.*) місця у системі історичних наук та співвідношення з іншими гуманітарними та негуманітарними науками можна розглядати як найперший дезидерат з даної ділянки в українській історіографії»⁴⁰. Досить влучний постулат, який на українському ґрунті практично не реалізований. В.Паравічینی також акцентує на значимості інтеграції допоміжних історичних дисциплін у процес навчання на історичних відділеннях університетів⁴¹.

³⁵ *Domańska E.* Sprawiedliwość epistemiczna w humanistyce zaangażowanej // *Teksty Drugie*. – 1. – Warszawa, 2017. – S.56.

³⁶ На цей аспект звертав увагу Ф.Шевченко: «Немає постійного творчого контакту істориків з іншими дослідниками, з наслідками роботи і завданнями, в яких вони мало обізнані і через це часто не мають можливості використовувати нові досягнення в своїх працях. Існує ряд стиків з іншими науками, як, наприклад, історії, філософії, економіки, права, літератури, техніки тощо. Без цієї першооснови – пізнання закономірностей розвитку будь-якої галузі науки – не може бути сучасної теорії» (див.: *Шевченко Ф.П.* Питання спеціальних історичних дисциплін у світлі ленінського вчення // *Український історичний журнал*. – 1970. – №4. – С.34).

³⁷ *Pawlicka U.* Humanistyka: pracownia, centrum czy laboratoria // *Teksty Drugie*. – 1. – Warszawa, 2017. – S.314–333.

³⁸ *Paravicini W.* Von der Hilfswissenschaft zur Grundwissenschaft... – S.3.

³⁹ *Ibid.* – S.8–9.

⁴⁰ Від редакторів тому (Дашкевич Ярослав, Купчинський Олег). – С.8.

⁴¹ *Paravicini W.* Von der Hilfswissenschaft zur Grundwissenschaft... – S.20.

Замість висновків

М.Ільків-Свидницький, підсумовуючи свою рецензію на посібник 2008 р., підкреслив: «Незважаючи на досягнення останніх двох десятиліть вільного від ідеологічного тиску розвитку української історичної науки, мусимо визнати, що й досі залишаємося на методологічному і поняттєвому роздоріжжі»⁴². Складно не погодитись із цією тезою через п років після її озвучення. Якщо йти улюбленою, ще з радянських часів, в українській традиції стежкою символічного асоціювання та прив'язування тих чи інших ініціатив, подій до хронологічної канви, то хотілося б у формі побажань вітчизняній історичній науці до 30-річчя незалежності України нагадати слова архітектора польських реформ проф. Л.Бальцеровича, які він виголосив у Сеймі під час представлення свого проєкту радикальних перетворень 17 грудня 1989 р., що вивели Польщу на високий рівень добробуту: «Важливо мати життя вдалим, а не удаваним»⁴³. Чому б і нам не мати врешті такої амбіції?

REFERENCES

1. Domańska, E. (2017). Sprawiedliwość epistemiczna w humanistyce zaangażowanej. *Teksty Drugie, 1*. Warszawa. [in Polish].
2. Ilkiv-Svydnytskyi, M. (2015). Gottfried Ulih i yoho studii z dopomizhnykh istorychnykh nauk u Lvivskomu universyteti. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka: Komisia spetsialnykh (dopomizhnykh) istorychnykh dystsyplyn, CCLXVIII*. Lviv. [in Ukrainian].
3. Ilkiv-Svydnytskyi, M. (2010). Formuvannya novoho kanonu spetsialnykh istorychnykh dystsyplyn v Ukraini (deaki krytychni mirkuvannya z pryvodu vydannia): Spetsialni istorichni dystsyplyny. Dovidnyk: navchalnyi posibnyk. *Visnyk Lvivskoho universytetu: Seria "Istoriia"*. Lviv. [in Ukrainian].
4. Kalakura, Ya. (2020). Spetsialni istorichni dystsyplyny yak pidsistema istorichnoi nauky. *Rechi i obrazy: Mat. konf. „Spetsialni istorichni dystsyplyny v konteksti 'rechovoho' ta 'vizualnoho' povorotiv yevropeiskoi humanitarnyky"*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Kapral, M. (2013). Yaroslav Dashkevych yak istoryk Ukrainy, dzhereloznavets ta doslidnyk spetsialnykh istorychnykh dystsyplyn. *Ukrainske dzhereloznavstvo ta spetsialni istorichni dystsyplyny na porozhi 21 st.: Mat. mizhbnar. konf., prysviachenoii 85-littiu vid dnia narodzhennia Yaroslava Dashkevycha (13–14 hrudnia 2011 r., Lviv)*. Lviv. [in Ukrainian].
6. Kasianov, H. (2002). Sheche ne vmerla ukrainska istoriohrafia. *Krytyka*. [in Ukrainian].
7. Kiersnowski, R. (1988). *Moneta w kulturze sredniowiecznej*. Warszawa. [in Polish].
8. Kis, Ya. (1963). Do istorii rozvytku dopomizhnykh istorychnykh dystsyplyn u Lvivskomu universyteti. *Naukovo-informatsiinyi buleten Arkhivnobo upravlinnia URSSR, 37–40*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Kmet, V., Turmys, N. & Shust, R. (2004). Stan i perspektyvy rozvytku spetsialnykh istorychnykh dystsyplyn. *Ukrainska istoriohrafia na zlami XX i XXI st.: zbornyky i problemy, 229–259*. Lviv. [in Ukrainian].
10. Kölzer, T. (2008). Die Historischen Hilfswissenschaften – gestern und heute. *Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde, 54*, 207. Wien; Köln; Weimar. [in Germany].
11. Krejčík, T. (1998). *Pečet v kultuře středověku*. Ostrava. [in Czech].
12. Kula, W. (1970). *Miary i ludzie*. Warszawa. [in Polish].
13. Kürbis, B. (2007). Nauki pomocnicze historii w wykladzie uniwersyteckim. *Cztery eseje o źródłoznawstwie*. Poznań. [in Polish].
14. Markowski, M. (2013). *Polityka wrażliwości. Wprowadzenie do humanistyki*. Kraków. [in Polish].
15. Neretina, S. (1994). *Slovo i tekst v srednevekovoj kulturne*. Moskva. [in Russian].
16. Paravicini, W. (2018). Von der Hilfswissenschaft zur Grundwissenschaft: Über Gegenwart und Zukunft des Handwerks der Historiker. *Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde, 63*, 1. Wien; Köln; Weimar. [in Germany].
17. Pawlicka, U. (2017). Humanistyka: pracownia, centrum czy laboratoria. *Teksty Drugie, 2*. Warszawa. [in Polish].
18. Piech, Z. (2010). W drodze do podręcznika sfragistyki (staro)polskiej. *In memoriam honoremque Casimiri Jasińskiego, 49–50*. Toruń. [in Polish].
19. Ricoeur, P. (1985). *Egzystencja i hermeneutyka. Rozprawy o metodzie*. Warszawa. [in Polish].
20. Santsevich, A. (1988). Sistema vspomogatelnykh istoricheskikh distsiplin. *Vspomogatelnye istoricheskiye distsipliny: istoriografiya i teoriya*. Kiev. [in Russian].
21. Shust, R. & Tseluiko, O. (2015). Dopomizhni / spetsialni istorichni dystsyplyny u Lvivskomu universyteti: istoriohrafia pytannia ta perspektyvy podalshoho doslidzhennia. *Istoriia ta istoryky u Lvivskomu universyteti: tradytsii ta suchasnist (do 75-littia stvoennia istorichnobo fakultetu)*. Lviv. [in Ukrainian].
22. Szczęśna, E. (2017). Humanistyka wobec rozwoju technologii cyfrowych. *Teksty Drugie, 1*. [in Polish].
23. Szymański, J. (2001). *Nauki pomocnicze historii*. Warszawa. [in Polish].
24. Tatariewicz, W. (1988). *Historia estetyki. Estetyka starożytna, 1*. Warszawa. [in Polish].
25. Tseluiko, O. (2014). Narada u viddili istorii Ukrainy Instytutu suspilnykh nauk AN URSSR "Pro stan i zavdannia rozvytku dopomizhnykh istorychnykh dystsyplyn" (31 sichnia 1959 r.). *Visnyk Lvivskoho universytetu: Seria istorychna, 50*. Lviv. [in Ukrainian].
26. Yaremenko, M. (2010). *Spetsialni istorichni dystsyplyny*. Kyiv. [in Ukrainian].

⁴² Ільків-Свидницький М. Формування нового канону спеціальних історичних дисциплін в Україні... – С.712.

⁴³ Balcerowicz L. Wolność, równość, demokracja. – Warszawa, 2017. – S.19.

Vitalii PERKUN

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Research Fellow,
Department of Special Branches of Historical Science
and Electronic Information Resources,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), orantus@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1363-4427>

Auxiliary Historical Disciplines: Results and Perspectives of Studies

Abstract. The purpose of the article is to update such issues as genesis of this scientific area in European science of the 18th century, the conceptual apparatus of auxiliary historical disciplines, an attempt to emphasize the need for simultaneous development of this area of research with European traditions in terms of methodology, conceptual nomenclature, interdisciplinary, condition of the auxiliary historical disciplines in the system of teaching at historical faculties and trajectory of their study in Ukrainian historiography. **The research methodology** is based on the comparative approach in understanding the role and place of auxiliary historical disciplines using the research results of such humanities and areas as cultural anthropology, history of ideas, sociology and emphasis on the interdisciplinary approach in the solution of the research problems. **The scientific novelty** lies in the synthetic review of the development of auxiliary historical disciplines in Ukraine with the analysis of their current state of research with a projection on the European experience in the study of this area. **The conclusions** that emerge from the presented material show the systematic steps and tasks that should be carried out to bring the auxiliary historical disciplines to a qualitatively new level. First of all, we mean systematic changes in the training of specialists at historical faculties in institutes and universities. The priority should be the study of classical and European languages, paleography, diplomacy that will allow understanding the written document, having the ability to decipher the cultural codes of different historical periods. The next step should be a bolder openness to various methodological proposals in understanding of what historical science is, what effect scientific research should have, a way out of the vicious circle of positivism. It is extremely important to follow the current foreign scientific literature, contact with foreign colleagues not only to understand the trends on modern science but also to take an active part in it. This is how it will be possible to systematically change Ukrainian historical science and its foundation which are auxiliary historical disciplines.

Keywords: auxiliary historical disciplines, methodology, interdisciplinary, scientific institutions, scientific seminars, international cooperation.

ДИСКУСІЇ

Міжнародна наукова конференція «Пам'ять Бабиного Яру і Голокосту: наукові та суспільно-політичні виміри» (до 80-х роковин початку розстрілів у Бабиному Яру)

Захід відбувся 23–24 вересня 2021 р. в Києві. Організаторами виступили Український інститут національної пам'яті, Інститут історії України НАНУ, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Український центр вивчення історії Голокосту. Головну мету проведення конференції обумовила потреба обговорити у професійному колі широкий контекст проблем, пов'язаних із меморіалізацією Бабиного Яру, порушений у Концепції комплексного розвитку (меморіалізації) Бабиного Яру з розширенням меж Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», підготовленій у 2019–2021 рр. спеціальною Робочою групою при Інституті історії України НАНУ. Текст концепції розміщений на сайті Інституту історії України НАНУ (<http://resource.history.org.ua/item/0015711>). До участі в конференції було запрошено членів авторського колективу та істориків, які виступили її рецензентами. Окрім дослідників з України, свої доповіді виголосили фахівці з Ізраїлю, Канади, Німеччини, Польщі, Південної Кореї, США. Конференція відбулася у приміщенні Національного університету ім. Тараса Шевченка за особистої присутності доповідачів і слухачів, а також частина спікерів долучилися онлайн, велася онлайн-трансляція виступів і дискусій на YouTube-каналі Українського інституту національної пам'яті.

Формат конференції складався із шести семінарів, кожен з яких включав виступи основного доповідача, двох співдоповідачів, дискусій та модератора. Із програмою заходу можна ознайомитися на сайті Українського інституту національної пам'яті.

Тут представлено тези доповідей і виступів учасників (див. нижче). Оскільки повний текст Концепції комплексної меморіалізації Бабиного Яру доступний для ознайомлення, ми не публікуємо її презентацію, яку зробила на першому семінарі відповідальна секретарка Робочої групи при Інституті історії України НАНУ *Тетяна Пастушенко*. Доповіді на цьому семінарі *Олександра Лисенка* та *Віталія Нахмановича* подаємо як окремі матеріали, відповідно, на початку та наприкінці цієї публікації. Із записом усіх семінарів конференції можна ознайомитися на YouTube-каналі Українського інституту національної пам'яті (<https://www.youtube.com/c/UINPOfficial>).

- Меморіалізація Бабиного Яру: підходи й виклики (*Олександр Лисенко*)
- Витоки геноциду та історія України ХХ ст.: *Віталій Нахманович, Норман Наймарк, Андрій Козицький, Олег Бажан, Володимир Зілінський*
- Голокост і його вплив на сучасний світ та Україну: *Кай Струве, Семєн Гольдін, Микола Боровик*
- Суб'єкти пам'яті: *Сергій Кот, Михайло Тяглий, Ігор Щупак, Оля Гнатюк, Микола Боровик*

- Об'єкти пам'яті: *Іван Патриляк, Олена Стяжкіна, Сергій Єкельчик, Віктор Крупина*
- Форми меморіалізації визначних місць пам'яті: *Ігор Пошивайло, Джи-Хан Лім, Антон Дробович, Леся Ісаюк*
- Концепція комплексної меморіалізації Бабиного Яру та проект Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр»: порівняльний аналіз (*Віталій Нахманович*)

Олександр Лисенко (Інститут історії України НАНУ, Київ) **Меморіалізація Бабиного Яру: підходи й виклики**

Бабин Яр належить до місць із найвищим регістром віктимності і трагізму. Однак у радянську добу Катастрофа київського єврейства всіляко замовчувалася. Комуністична пропаганда запропонувала універсальний евфемізм для позначення жертв Бабиного Яру – «радянські громадяни». На перший погляд усе правильно – жертви нацистських екстермінацій були за невеликим винятком громадянами СРСР. Однак партійні ідеологи в такий спосіб замовчували той факт, що більшість загиблих у цьому місці – євреї. Місце цієї трагедії замивалося пульпою цегельних заводів, що згодом спричинило Куренівську трагедію, а пізніше – інтенсивно забудовувалося.

Спроби проведення громадських мнемонічних церемоній у Бабиному Яру, як це було у 1966 р., переслідувалися владою. Лише два роки по тому тут встановили пам'ятний камінь на місці, де збиралися звести пам'ятник «радянським людям – жертвам нацизму. У 1976 р його, нарешті, спорудили. Потім тут стали з'являтися інші пам'ятні знаки, яких нині налічується три десятки. Фактично від середини 1960-х і до початку 1980-х рр. Бабин Яр залишався зоною протистояння громадськості та держави. Лише 1990-ті поклали початок новому етапу: співпраці держави з громадськістю й одночасного змагання певних суспільних і національних спільнот за вшанування пам'яті окремих груп жертв. Нарешті до початку 2000-х відноситься розгортання протидії приватних проєктів меморіалізації та забудови Бабиного Яру.

Отже в 1990-х і на початку 2000-х рр. громадськість виявилася найактивнішим актором мнемонічних акцій, у той час як держава звертала увагу на цей сектор політики пам'яті переважно у дні трагічних ювілеїв.

Тим часом Бабин Яр знову став місцем реалізації неоднозначних ініціатив. Мова йде про діяльність Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр», створеного з ініціативи громадян Російської Федерації П.Фукса, Г.Хана, М.Фрідмана. 29 вересня 2016 р. було підписано декларацію про намір будівництва Меморіального центру й засновано Благодійний фонд «Меморіал Голокосту “Бабин Яр”». Після кардинальної кадрової реорганізації кінця 2019 р. генеральним директором МЦГБЯ призначено М.Яковера, а художнім керівником – російського кінорежисера І.Хржановського. За час існування МЦГБЯ на території Бабиного Яру реалізовано кілька акцій, що викликали збурення і негативну реакцію в українському суспільстві, неодноразові звернення представників громадськості до керівництва держави, в яких містяться обґрунтовані застереження від свавільного і брутального втручання у цей трагічний пам'яттєвий простір, будівництва на місцях розстрілів та поховань, перетворення його на майданчик для сумнівних експериментів та самореалізації окремих осіб. У цих зверненнях наголошується на необхідності перебрання державою усіх керівних функцій у цій важливій справі та реалізації української державної Концепції комплексної меморіалізації Бабиного Яру, підготовленої членами Робочої групи фахівців при Інституті історії України НАНУ на замовлення Міністерства культури України в рамках реалізації плану перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», передбаченого указом Президента України №331/2017 від 20 жовтня 2017 р. «Про додаткові заходи щодо перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника “Бабин Яр”». Одночасно Робоча група співпрацює з дизайнерами з питань розробки художнього рішення й тематико-експозиційного плану експозиції Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру.

Від самого початку Робоча група розглядала проект Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру лише як пілотний і готувала матеріали для розробки комплексної концепції меморіалізації Бабиного Яру. Таку концепцію було створено Робочою групою 2019 р. на замовлення Міністерства культури України за договором із Національним історико-меморіальним заповідником «Бабин Яр» відповідно до рішення комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності від 4 квітня 2018 р. «Про ситуацію, яка склалася з меморіалізацією Бабиного Яру» і розпорядження Кабінету Міністрів України №542-р від 26 липня 2018 р. «Про затвердження плану заходів з перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»».

29 квітня 2020р. 85 діячів України, серед яких – представники наукової і культурної еліти, викладачі і професори університетів Гарварда, Кембриджа, Альберти, Вікторії, Канзасу, а також Великої Британії, Швеції, Швейцарії, Польщі та інших країн, звернулися до Наглядової ради МЦГБЯ з гострою критикою концептуальних підходів та засобів меморіалізації трагедії Бабиного Яру і вимогою звільнити новопризначеного художнього керівника проекту російського режисера І.Хржановського.

У травні того ж року понад 700 чільних представників української інтелігенції звернулися до керівництва держави з закликом перебрати на себе втілення державного проекту замість підтримки російського. Упродовж нетривалого періоду з аналогічними зверненнями виступили представники єврейської спільноти України та світу. Жодної реакції влади вони не отримали.

Однак Концепція комплексної меморіалізації Бабиного Яру й донині не стала дорожньою картою для втілення органами державної влади, незважаючи на те, що навесні 2021 р. відбулася презентація цього документа в комітеті Верховної Ради України з питань інформаційної політики. Група народних депутатів та відомих представників громадськості влітку 2021 р. сформували ініціативну групу на підтримку державної концепції, яка поставила своїм завданням її просування в усіх гілках влади. Зокрема було підготовлено і внесено до парламенту проект постанови №5290 «Про додаткові заходи з ушанування пам'яті жертв трагедії Бабиного Яру та Голокосту» та проект №5287 закону про внесення змін до додатка №3 до закону України «Про Державний бюджет України на 2021 рік» щодо створення Меморіального простору пам'яті жертв трагедій Бабиного Яру та Голокосту. Проект постанови №5290 окреслює ключові завдання державної політики в питанні меморіалізації Бабиного Яру й містить доручення уряду:

- розглянути та затвердити проект Концепції комплексного розвитку (меморіалізації) Бабиного Яру з розширенням меж Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», розроблений робочою групою при Інституті історії України НАН України на замовлення Міністерства культури України та Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»;
- забезпечити розроблення та подання в установленому порядку на затвердження Верховної Ради України проекту державної цільової програми, спрямованої на забезпечення комплексного розвитку (меморіалізації) Бабиного Яру;
- ужити невідкладних заходів із розширення меж та зон охорони Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», внесення відповідних територій та об'єктів до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Однак і цей документ було проігноровано.

Попри те, що з 2007 р. існує державна установа – Національний заповідник «Бабин Яр», керівництво МЦГБЯ протискує свої проекти через коридори влади в обхід заповідника, фактично усуваючи його з поля комеморативної діяльності.

Таким чином, сучасну ситуацію не можна схарактеризувати інакше, як парадокс, коли державну концепцію підтримують широкі кола громадськості та науковці, а приватну ініціативу – влада. Вихід із цього суперечливого становища вбачається в перебранні державою всієї відповідальності за меморіалізацію Бабиного Яру на себе, що не виключає залучення громадських об'єднань (серед них і зарубіжних) до матеріальної підтримки та реалізації державного проекту.

Семінар «Витоки геноциду та історія України ХХ ст.»

Модератор *Максим Гон* (Рівненський державний гуманітарний університет)

Теми для обговорення:

- витоки Голокосту – традиційний європейський антисемітизм;
- витоки Голокосту – політичні технології нацистів;
- витоки Голокосту – функціоналізм та інтенціоналізм;
- історія України ХХ ст. – чотири геноциди, інші масові вбивства та переслідування – пошуки спільних витоків;
- витоки геноцидів – пошук відповідей на складні питання;
- витоки Голокосту – засадничі вади цивілізації Просвітництва – віра у всесильність людського розуму та раціональна «наукова» мораль;
- Голокост як символ усіх геноцидів.

Віталій Нахманович (Музей історії міста Києва), доповідач

Світоглядні витоки Голокосту та інших геноцидів

Пошук причин геноцидів у контексті меморіалізації Бабиного Яру природно розпочинається з пошуку витоків Голокосту. Але на цьому шляху дослідника супроводжує низка психологічних та суспільно-політичних проблем. Психологічні проблеми пов'язані з неготовністю йти у пошуку до можливого логічного кінця, адже існує потенційна небезпека «знайти» причини Голокосту у поведінці самих євреїв та почати у певний спосіб обґрунтовувати антиєврейську ідеологію та політику нацистів. Тут можна навести аналогію зі ставленням до жертв зґвалтування, яких звинувачують у тому, що вони своїм відвертим одягом, розгнуданою чи необережною поведінкою самі провокують насильників.

Суспільно-політичні проблеми мають підґрунтям, насамперед, ставлення до Голокосту як до виняткової історичної події, раціональні причини якої марно навіть шукати. Витоки такого ставлення лежать, по-перше, у тому, що можна назвати «комплексом Нюрнберга», а по-друге, в європоцентричному погляді на історію. Нюрнберг «призначив» нацистів уважатися «винятковим злом в історії», а європоцентричний погляд обмежує історика цивілізаційним регіоном, який у минулому сторіччі не знав інших подібних злочинів і трагедій. За таких умов традиційні відповіді на питання про причини Голокосту обмежені історією жертв і злочинців, отже зводяться до розгляду Голокосту в контекстах історії антисемітизму, модерної історії Німеччини або взагалі лише історії Третього Райху та Другої світової війни.

Політичні причини здебільшого зводяться до розгляду його як наслідку певної політичної технології – чи то пошуку винного в поразці Німеччини в Першій світовій війні, чи то так само штучного пошуку спільного ворога для консолідації нації. Ключовим економічним чинником Голокосту з боку нацистської держави вважається пограбування євреїв як спосіб знайдення грошей для військово-економічних потреб.

Основними суспільними чинниками, що обумовили широку залученість німців та жителів окупованих ними країн до масового вбивства й переслідувань євреїв, називають традиційний побутовий антисемітизм, історичний християнський антисемітизм або навіть подекуди «генетичний» антисемітизм певних народів, зокрема українців.

Ідеологічні причини Голокосту зводяться, фактично, до ксенофобії як іманентної властивості всіх націоналістичних ідеологій, при тому що нацизм розглядається як апогей агресивного націоналізму й фашизму.

Більшість зазначених причин мали місце та відіграли свою роль у тому, що Голокост стався, і в тому, що він набув саме таких рис. Але разом із тим жодна з них, ба навіть усі вони разом лише частково закривають поставлене питання, адже мають або надто загальний, або, навпаки, надто ситуативний і штучний характер.

Ми переконані, що марно шукати причини Голокосту, залишаючись в межах історії винятково Голокосту. Тим більше, що історія України ХХ ст., де сталося чотири геноциди, а також інші масові вбивства та переслідування за ідеологічною ознакою, підштовхують до пошуку спільних витоків усіх геноцидів і масових убивств минулого сторіччя. Усі ці події об'єднує одна спільна риса: під час них звичайні люди не просто масово винищували цілі групи мирного населення, а й вважали це за громадянську чесноту. Це стосується вже не історії чи політики, економіки чи суспільних забобонів. Це – питання суспільної моралі, а відтак засадничих основ цивілізацій, у межах яких ці геноциди відбулися.

Але щоб зрозуміти, як людство дійшло до такої спотвореної моралі, треба з'ясувати, звідки воно перед тим вийшло. Ми маємо порівняти засади християнської цивілізації та цивілізації Просвітництва як цілісних явищ. Християнство розглядає матеріальний світ як певну «функцію» світу духовного. Джерелом та основою матеріального та духовного світу є Бог – трансцендентна духовна сутність, що створила світ, підтримує його існування і встановила йому власні закони. Зокрема Богом установлені природа людини, поділ людства на окремі народи та структура суспільства. Ключовими законами існування світу та людства є моральний закон, так само встановлений Богом. Саме дотримання людьми наданих в одкровенні моральних норм визначає долю кожної людини, окремих народів, людства та всього світу. Метою людства є побудова ідеального суспільства відповідно до Божих настанов. У такому суспільстві мають значення не біологічна природа людини, соціально-економічна структура суспільства та етнорасова структура людства, які встановлені згори, а його відповідність заповіданому Богом моральному закону. Тобто ідеальне християнське суспільство – це суспільство ідеальної моралі, а єдиним шляхом його побудови є зміна поведінки людей відповідно до Божих заповідей. Зрозуміло, що у такому ідеальному суспільстві основним критерієм оцінки кожної людини є дотримання нею моральних норм, у той час коли її досягнення в інтелектуальній та суспільно-політичній сферах мають другорядний характер.

Принципово іншими є засади цивілізації Просвітництва. Вона розглядає матеріальний світ як єдиний реально існуючий. Джерелом світу та законів його існування є нерозумна природа. Натомість єдиною вповні розумною істотою у цьому нерозумному світі є людина, яка пізнає його за допомогою науки. Спираючись на свої наукові досягнення, людство може та має удосконалити цей світ, довести його до певного ідеалу. При цьому головним критерієм прогресу суспільства, ознакою наближення його до омріяного ідеалу вважається, насамперед, рівень його технічних та культурних досягнень.

Для розбудови ідеального суспільства природа людини, етнорасовий поділ людства та соціально-економічна структура суспільства мають і можуть бути удосконалені людьми відповідно до тих саме наукових досягнень. Це визначає три шляхи вдосконалення суспільства:

- зміна біологічної природи людини, тобто еugenіка;
- зміна його соціально-економічної структури суспільства, тобто комунізм;
- зміна етнорасової структури людства, тобто расизм.

При цьому мораль у цій системі координат є лише штучним інструментом, пристосованим людиною до потреб побудови ідеального суспільства відповідно до обраного шляху. Зрозуміло, що основним критерієм оцінки людини у цивілізації Просвітництва постають її особисті досягнення в інтелектуальній, суспільно-політичній чи бізнесовій сферах, які, фактично, «знімають» з неї моральні обмеження, встановлені «для звичайних людей».

Усе це наочно демонструє нам спільні світоглядні витoki таких, здавалося б, різних явищ модерної історії як нацизм і комунізм.

Нацизм вбачав свою основну позитивну мету у створенні ідеального арійського світу. Те, що ми сьогодні розглядаємо як масові нацистські злочини, стало для нацистських ідеологів і керівників способом покращити расову структуру (тотальне вбивство ромів та євреїв, скорочення чисельності слов'ян) та біологічну природу людства (вбивство психічнохворих та гомосексуалів).

Комунізм убачав свою основну позитивну мету у створенні ідеального пролетарського світу. А те, що ми сьогодні розглядаємо як масові злочини більшовиків, комуністичні ідеологи і керівники вважали способом покращити соціально-економічну структуру суспільства (винищення буржуазних класів) та етнічну структуру людства (винищення голодом, депортації та інші способи масового вбивства, утисків і переслідувань «ворожих» народів).

Усе це дає об'єктивні та обґрунтовані підстави розглядати Голокост як універсальний символ усіх геноцидів минулого сторіччя.

Норман Наймарк (Стендфордський університет, США), співдоповідач
Порівняння студій геноциду та масового вбивства в Бабиному Яру

У своєму виступі я хотів би зупинитися на кількох моментах, порівнюючи дослідження геноциду та історію Бабиного Яру. Чому може навчити ця жахлива подія 80-річної давнини, про яку ми говоримо на цій конференції, у дослідженнях геноциду? Які моменти зі студій геноциду можна врахувати в дослідженнях масакри в Бабиному Яру?

Я буду говорити про чотири категорії аналізу: 1) війна; 2) дегуманізація; 3) економічні мотиви; 4) кумулятивна радикалізація.

1. Перш за все, важливо підкреслити тісний зв'язок між війною та геноцидом. Соціолог Мартін Шоу (Martin Shaw) навіть стверджує, що аналітично їх неможливо розділити. На це є низка причин. Зазвичай масові вбивства відбуваються на віддалених театрах бойових дій, де панує військова влада, а воєнізовані формування, такі, як СС, мають повну свободу дій. Журналістська діяльність практично неможлива, тому вбивства можна легко приховати. Я вважаю справедливим сказати, що без Першої світової війни не було б геноциду вірмен. Без Другої світової війни не було б Голокосту та Бабиного Яру. Показово, що вбивство в Яру здійснила німецька поліція та військові, які звинуватили євреїв у пожежах і вибухах на Хрещатику.

2. Дегуманізація є невід'ємною частиною геноциду. Шляхом поширення стереотипів у пропаганді та приниження в реальному житті різними способами створюється образ такого «іншого», який вже не є людиною. Ми бачимо щось подібне в Києві, коли євреїв, яких вели на смерть у Бабиному Яру, били, знущалися, роздягали, перед тим, як їх розстріляли з кулеметів. У багатьох випадках вони приходили на місце своєї смерті вже закривавлені. Для німців і навіть для деяких українських поліціантів, частина з яких уже бачили негуманні переслідування євреїв у Західній Україні, євреї були недолюдьми. Те саме можна сказати майже про всіх жертв геноциду.

3. Дослідники все частіше доходять висновку, що геноцид має серйозні економічні мотиви. Це найбільш очевидно у випадках геноциду в Північній Америці, Австралії та Південній Африці, де поселенці були переконані, що корінні народи не можуть обробляти землю, а отже, не мають на неї права. Адам Туз (Adam Tooze) у своїй роботі показав, що німецькі військові міністерства розглядали експропріацію та відверте пограбування євреїв як вирішальне значення для воєнних приготувань. Центральні німецькі продовольчі установи давали зрозуміти, що треба зменшити харчування не тільки для євреїв, а й слід скоротити кількість слов'ян через нестачу їжі. Тільки так можна було гідно прогодувати німців удома та на фронті. Бабин Яр підкреслює ще один аспект цієї характеристики геноциду – в євреїв відбирають майно та гроші, перш ніж їх убити. Це не є випадковим, оскільки ми бачимо на всіх нацистських «підприємствах смерті», що в євреїв конфіскують їхні майно і гроші.

4. Нарешті, важливо говорити про феномен кумулятивної радикалізації. Цю концепцію розробив німецький історик Ганс Моммзен (Hans Mommsen), щоб описати поширення вбивства під час Голокосту без прямого наказу Гітлера чи навіть Гімmlера. Масові вбивства євреїв улітку 1941 р. є результатом того, що все більше і більше командирів вермахту та СС поділяли переконання, що вбивати євреїв необхідно. Спочатку, на початку літа, відбирали для страсти лише чоловіків, а через кілька місяців – убивали жінок і дітей. Ніхто з чиновників не заперечував проти цього. Результатом став «Голокост від куль», як почали називати цю фазу вбивства євреїв. Безпосереднім прикладом такої радикалізації стало вбивство 34 тис. євреїв у Бабиному Яру. Армія, поліція та есесівці в Києві взяли за організацію розправи після захоплення міста. Голокост наближається до крещендо, коли на січневій Ванзейській нараді в 1942 р. було заплановано транспортування євреїв Європи до спеціально призначених таборів смерті.

Ми також бачимо прискорення вбивств в інших геноцидах, наприклад, у випадку з вірменами та в Руанді, де за 100 днів було вбито 800 000 людей, іноді зі швидкістю 10 000 осіб на день. Кінцевим етапом кумулятивної радикалізації є поширення вбивств на інші народи. У випадку Голокосту: від євреїв, до ромів і синті, радянських військовополонених та інших народів. У випадку Османської імперії – від вірмен до понтійських греків і сирійців, а також християн.

Порівняльні дослідження геноциду демонструють, що геноцид відбувається впродовж світової історії, на кожному континенті, жоден народ не застрахований від його вбивчого потенціалу. Геноцид раз у раз трапляється знову. Тому так важливо пам'ятати про Бабин Яр, адже вивчення його історії допомагає, як вакцина проти коронавірусу, запобігати поширенню геноциду.

Андрій Козицький (Львівський національний університет ім. Івана Франка),
співдоповідач

Я хотів би розпочати своє повідомлення з тези про взаємозв'язок Просвітництва і Голокосту. Приблизно 30 років тому відомий британський соціолог польського походження Зигмунт Бауман написав книгу «Сучасність і Голокост», у якій виклав думку про те, що саме Просвітництво й раціоналізація людського життя кінця XVIII–XIX ст. призвели до масового винищення євреїв у середині XX ст. Це твердження набуло поширення, багато соціологів і філософів пробували його обґрунтувати й розширити. Слід погодитися з тим, що Просвітництво мало вплив на антисемітизм XX ст. та Голокост, однак не з тих міркувань, на які вказував З.Бауман. Насамперед слід звернути увагу на те, що хоча основні складові антисемітизму, зокрема соціальна антропологія, соціал-дарвінізм та расова антропологія, з'явилися ще в XIX ст., Голокост відбувся тільки у наступному столітті. Одним із важливих наслідків Просвітництва стала емансипація євреїв, руйнування традиційних єврейських релігійних громад і масовий перехід євреїв до секулярного способу життя. Є цікава особливість, що відрізняє російську більшовицьку революцію 1917 р. від Великої Французької революції кінця XVIII ст. Антисеміти часто заявляють, що євреї завжди підривають державні устрої та спричиняють революції. Історія показує, що це не так. Євреї, до прикладу, не відіграли жодної ролі у Великій Французькій революції, хоча й отримали від неї користь у суспільному плані. Наприкінці XVIII ст. французькі євреї ще не були емансипованими, вони не цікавилися революцією, політикою, тим, що робили французи зі своїм королем, монархією, країною. Російська революція початку XX ст. відбулася в зовсім інших умовах: у той час, коли релігійні громади у великій частині імперії були зруйновані, багато євреїв вже встигли стати адвокатами, журналістами та політиками. Російські євреї брали активну участь у громадському житті, тому взяли участь й у революції. Саме в такий спосіб Просвітництво, як неухильний процес демократизації та егалітаризації суспільства, без сумніву, вплинуло на антисемітизм XX ст. Євреї з'явилися у суспільно-політичному житті неєврейських народів, і реакцією на цю появу став антисемітизм нового типу.

Я погоджуюся з паном Норманом Наймарком, котрий відзначив як причини антисемітизму великі глобальні трагедії Першої і Другої світових воєн. І тут хотів би звернути увагу на цікаву паралель, що найбільші спалахи антисемітизму в Європі доголокостного періоду мали місце також тоді, коли європейці зазнавали масштабних демографічних втрат і значних моральних страждань. Ідеться про епоху хрестових походів, коли церковна пропаганда наголошувала на тому, як християни страждають від завоювання мусульманами Святої Землі, і період так званої «чорної смерті» середина XIV ст., коли євреї зазнали погромів, буцімто через те, що вони були причетні до поширення в Європі хвороби, що спричинила велику кількість смертей.

Існує теорія, що геноцид здійснюють ті народи, які відчувають моральне приниження і страх перед великою небезпекою, котра, можливо, на них чекає. У такому сенсі німці, завдячуючи нацистській пропаганді, дуже болісно пам'ятали про поразку у Першій світовій війні. А.Гітлер уважав, що, винищивши євреїв, він зможе уникнути повторення так званої «зради листопада» (йдеться про листопад 1918 р.), коли ліві політичні сили та німецькі євреї буцімто завдали Німеччині «удару у спину». Залякуючи самі себе тим, що нібито можуть зробити із Німеччиною після поразки у війні Третього Райху «контрольовані євреями ворожі країни», нацисти не залишили собі шансів для відступу.

Варто звернути увагу, що логіка нацистського антисемітизму містить великі суперечності. А.Гітлер неодноразово заявляв, що все минуле людства – це історія боротьби між народами,

а боротися за перше місце у світі – добре. Він же твердив, що євреї постійно сварять між собою різні народи, розпалюють міжнародні конфлікти та війни. Ані фюрер, ані мільйони його послідовників чомусь не звертали уваги на розбіжність між цими двома тезами. Виходячи з нацистської точки зору, з одного боку, боротьба між народами – це логічний і природний шлях розвитку людства. З іншого, – якщо євреї сприяють такій боротьбі, це чомусь погано. Отже хоча А.Гітлер й уважав світову історію такою собі олімпіадою народів, що боряться за першість, євреї, на його думку, водночас і сприяли, і заважали цій боротьбі.

Однак нацистська ідеологія, попри всю внутрішню суперечність, знайшла мільйони прихильників і багато людей повірили в те, що антисемітизм – це логічний крок для покращення оточуючого їх світу шляхом усунення з нього євреїв. Відповіді на питання, чому люди дозволили себе так обдурити, знайти складно. Чимало науковців, як уже зауважив сьогодні Віталій Нахманович, намагалися пояснити антисемітизм із точки зору психологічного страху перед євреями. Адепти антисемітизму сприймали євреїв як силу, з якою конкурувати у звичайний спосіб неможливо, бо євреї, нібито, завжди виграють. Інше пояснення антисемітизму полягало в тому, що «усунення євреїв» начебто мало б стати виконанням певної світової місії. Нацисти не мали сумніву в тому, що світ має очолити найкраща нація чи раса, якою вони, без сумніву, уважали арійців. У «Майн кампф» А.Гітлер писав, що люди бояться складнощів світу і всі проблеми треба пояснювати якомога простіше, а найкраще – завжди лише однією й тією ж самою причиною. Звинувачення євреїв у всіх проблемах світу стало спробою спростити картину світу до найменшого знаменника.

Ще один момент, на який треба звернути увагу, коли йдеться про відмінність антисемітизму XIX і XX ст., – це занепад традиційного аристократичного принципу побудови суспільства, притаманної людству в попередні кілька тисяч років. Антисемітизм XX ст. а б назвав певним синтезом квазідемократії та «аристократизму для дурнів». Цей «аристократизм крові» полягав у заміні давньої провідної верстви (аристократії), яка дискредитувала себе політичними помилками, що призвели до Першої світової війни, великих соціальних потрясінь та економічних проблем, національним представництвом, в основі якого есенціалістське приписування цілим народам певного незмінного набору якостей. У такий спосіб простих «маленьких людей» намагалися переконати, що вони кращі від усіх інших лише через те, що належать до арійського народу, або, принаймні, не є євреями.

Ще один момент, на який хотілося б звернути увагу в гітлерівському антисемітизмі: це – відчутний елемент запозичення з лівого/соціалістичного антисемітизму середини XIX ст. Упродовж 40–60-х рр. XIX ст. чимало марксистів і навіть сам Карл Маркс пояснювали антисемітизм тією особливою соціальною роллю, яку відігравали євреї у житті інших народів. Цю тезу вже у другій половині XX ст. розвинули Ганна Арендт, а згодом американський історик та соціолог Юрій Сльозкін. Відповідно до ідей Ю.Сльозкіна, усі народи світу умовно можна поділити на «аполонічні» та «меркуріанські». «Аполонічними» учений називав тих, які прив'язані до землеробства, створення насамперед матеріальних проявів культури. Натомість «меркуріанські» народи, на його думку, головню займалися обміном матеріальними цінностями, ідеями, що сприяло дифузії різних цивілізаційних здобутків. Євреї є типовими «меркуріанцями», але таку саму роль у різних частинах світу відіграють й інші народи. В Африці подібним «меркуріанським» народом є тутсі – народ, розселений майже у двох десятках країн, який став жертвою геноциду в 1994 р. На Далекому Сході та в Південно-Східній Азії роль «меркуріанського» народу відіграють китайські емігранти, яких називають хуацяо. Під приводом боротьби з комуністичною загрозою впродовж 1965–1966 рр. геноцид хуацяо відбувся в Індонезії. Ще одним яскравим прикладом «меркуріанського» народу є вірмени, що стали жертвою геноциду в Османській імперії в роки Першої світової війни. З точки зору Ю.Сльозкіна, усі ці геноциди вкладаються в єдину парадигму боротьби осілого «аполонічного» народу проти своїх рухливих та енергійних «меркуріанських» сусідів.

Тут я підходжу до доволі сумного висновку про те, що Голокост був запрограмований усім попереднім розвитком подій. Звісно ж, велике нещастя полягає в тому, що саме в період перебування нацистів при владі з'явилися й інші передумови до вчинення геноциду, насамперед технічні можливості державного апарату тоталітарного типу.

Олег Бажан (Інститут історії України НАНУ, Київ), дискусуант

Масове винищення українських хліборобів штучним голодом у 1932–1933 рр., планомірне знищення етнічних та політичних груп, соціальних елементів в УРСР у добу Великого терору, насильницька депортація з Кримського півострова кримських татар у 1944 р., Голокост єврейського населення, інші геноцидні практики були наслідком функціонування як «лівого» (радянського) так і «правого» (нацистського) тоталітарних політичних режимів на українських теренах у ХХ ст. Згадані форми масового насилля схожі між собою. Безжальні кампанії проти євреїв у межах Третього Райху, масові нелюдські акції проти українців, поляків, кримських татар у «країні Рад» неможливі без залучення державного механізму. Масове знищення євреїв і ромів учинялося за допомогою державної бюрократії нацистського режиму. Комуністичні лідери, які очолювали СРСР та УРСР, шляхом примусової політики хлібозаготівель, репресій, натуральних штрафів, блокади внутрішніх адміністративних одиниць створили для українців життєві умови, розраховані на повне чи часткове їх фізичне знищення. Під час Великого терору (1937–1938 рр.) силами радянських органів державної безпеки здійснювалися спеціальні «національні операції», спрямовані проти поляків, німців, греків, румунів, інших народів Радянського Союзу. Завдяки рішенню надзвичайного вищого органу державного управління (Державного комітету оборони СРСР) упродовж 18–20 травня 1944 р. з території Кримської АРСР за допомогою владних силових структур насильно виселено понад 180 тис. кримських татар для проживання в непристосованих районах Узбецької РСР, Казахської РСР, Російської РФСР.

Практика геноциду й масових убивств стала потужним інструментом у нацистській Німеччині та Радянському Союзі в реалізації державної етнополітики. Терор голодом, депортаційні заходи, Великий терор, Голокост стали породженням політичних рішень, заздалегідь напрацьованих механізмів та набором виконавців цього завдання. Наймасштабніші та найстрахітливіші методи вигублення людей заради політичних цілей у добу диктаторів А.Гітлера і Й.Сталіна мали довгостроковий характер. Нацистське винищення євреїв та сталінський геноцид тривали десятиліттями аж до смерті тиранів.

Прискорювачем для перетворення ідеологічних доктрин у політику геноциду для політичного проводу в Німеччині та Радянському Союзі став фактор війни. Другу світову канцлер Німеччини А.Гітлер розглядав як можливість для «остаточного вирішення» єврейського питання. Сплеск масових політичних репресій у СРСР у 1937–1938 рр., на думку багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників, був викликаний бажанням Й.Сталіна знищити «п'яту колону», розгромити «внутрішнього ворога», ліквідувати представників «нелояльних народів» напередодні глобального збройного конфлікту.

Політика і практика геноциду нацистського та більшовицького режимів мали під собою економічне підґрунтя. Норман Наймарк у своєму виступі зазначив, що нацисти розглядали пограбування євреїв як можливість поліпшити фінансову складову воєнних приготувань Третього Райху. У свою чергу хочу зауважити, що насильницька колективізація початку 1930-х рр., «розкуркулення», конфіскація в українських селян зернових та всіх інших продуктів харчування слугували Й.Сталіну для реалізації амбітних планів зі зміцнення обороноздатності країни та забезпечення економічної самостійності СРСР.

Геноцидні практики у Третьому Райху та Радянському Союзі мають як спільні риси, так і відмінності. Якщо переслідування й масове винищення євреїв та ромів, здійснюване нацистами в роки Другої світової війни, набули відверто демонстративних форм, то геноцид, організований сталінським режимом у вигляді терору голодом в Україні в 1932–1933 рр., масових соціальних чисток під час «єжовщини» мав прихований, замаскований характер.

Голокост і сталінські злочини є наймасштабнішими трагедіями, найжахливішими випадками геноциду ХХ ст.

Володимир Зілінський (Державний архів Львівської обл., Національний університет «Львівська політехніка»), дискусант

Хотів би зробити невеликий синтез того, що було сказано та висловити деякі свої власні думки. У першу чергу, викликає захоплення те, як Віталій Нахманович й Андрій Козицький зробили глибокий аналіз причин походження геноцидів, звертаючи, зокрема, свою увагу на XVIII–XIX ст. Багато дослідників перший геноцид, у сучасному розумінні того слова, убачають навіть у політиці Французької республіки, яку вона здійснювала у Вандеї 1793 р. Просвітництво дійсно змінило сучасне суспільство. І тут я хотів би згадати і про емансипацію, і про формування нових концептів, і про утворення національних держав. У них, зокрема, євреям дуже часто не знаходилося місця. Можна провести таку аналогію цьому процесу, як скульптор працює з брилою каменю, яку має перетворити на скульптуру. Дуже часто євреї ставали тими уламками, які були зайвими.

Як писав філософ Зигмунт Бауман, модерне суспільство, створене у XIX ст., виросло на промисловій революції, відповідно до якої з'явилися нові технології. І цей процес оновлення технологій практично тягнеться дотепер. Вони дали змогу не лише покращити життя людей, але й уможливили його знищення у величезних масштабах. І це стало однією з непрямих передумов геноцидів і Голокосту зокрема. Винайдення потягів, залізничних колій, промислового виробництва речовини «циклон Б» – це все наслідки промислової революції.

Бюрократизація, яка була чи не основною ознакою національних держав XIX ст., зробила можливою дистанцію між вбивцями і між жертвами. І це те, що ми побачили на прикладі Адольфа Айхмана, який на судовому процесі казав, що робив звичайну роботу і мав справу лише з цифрами, а своїх жертв не бачив у вічі. Звичайно, що були ті, які робили це на місці. Але також була велика кількість бюрократів, котрі сиділи за столом і давали розпорядження про вбивство – вони такі самі вбивці.

Варто ще згадати про вразливість територій колишніх колоній (тут Україна є яскравим прикладом) і вразливість бездержавних народів.

У контексті доповіді Нормана Наймарка хотів би додати кілька слів щодо категорії аналізу геноцидів, зокрема про кумулятивну радикалізацію насильства, з огляду на дискусію між функціоналістами та інтенціоналістами. Перші вважають, що не було якогось конкретного рішення, що було ухвалене нагорі, зокрема Адольфом Гітлером чи його наближеними. Вони наголошували, що процес радикалізації вбивства євреїв відбувався значно складніше, що представники низових органів влади так само відповідальні, як і політична верхівка, в тому числі і за ініціативу. Другі концентрували свою увагу на думці про конкретний наказ про знищення, який мав би існувати. Проте зараз ця концепція поділу дослідників на функціоналістів та інтенціоналістів уже застаріла. Фактично події вказують на поєднання цих двох концепцій. Це можна показати на прикладі «Schnellbrief» (оперативного листа) Райнгарда Гайдріха, в якому він дав розпорядження, що єврейське населення має бути сконцентроване біля залізниць. Однак там не було слова «депортація». Маємо приклад того, що нобелівський лауреат з економіки Деніел Канеман у питаннях психології ухвалення рішень, називав встановленням психологічного якоря – є євреї, концентрація євреїв біля залізниць. Відповідно, у головах тих чиновників, на місцях, виникає асоціація – депортація. У дистрикті Галичина, який я досліджую, ми маємо дуже яскравий приклад, як відбувся процес ґеттоїзації. Губернатор дистрикту видав наказ про створення ґетто на підконтрольній йому території 17 грудня 1941 р. А перше ґетто виникло за кілька місяців до цього, у вересні 1941 р., у Тернополі. Єврейські житлові квартали у Львові та Станіславі виникали також раніше, ніж ухвалювалося рішення зі створенням загальної системи ґетто. Тобто ми маємо приклад того, як дрібні чиновники ініціювали цілий процес «знизу». Отже напрацювання функціоналістів та інтенціоналістів працюють разом і це, власне, дуже добре підходить до того концепту, про який говорив пан Наймарк щодо кумулятивної радикалізації.

Семінар «Голокост і його вплив на сучасний світ та Україну»

Модератор *Анатолій Подольський* (Український центр вивчення історії Голокосту, Київ)

Теми для обговорення:

- рецепція Голокосту та ідеї мультикультуралізму;
- рецепція Голокосту та принципи толерантності;
- рецепція Голокосту та принципи прав меншин;
- пам'ять про Голокост – «секулярна релігія» світу постмодерну;
- національні відмінності рецепції Голокосту: Ізраїль, Німеччина, Польща, Росія, Україна;
- форми рецепції Голокосту – формальна та неформальна освіта, державна та общинна політика пам'яті.

Кай Струве (Університет ім. Мартіна Лютера, Галле, Німеччина), доповідач

Голокост і його вплив на сучасний світ та Україну

Упродовж післявоєнних десятиліть, але особливо в 1980–1990-х рр., Голокост став центральним «символом історії 20-го століття» (Дан Дінер), «автографом століття» (Юрген Габермас) і центральною точкою відліку міжнародної моралі. Приблизно в 2000 р. Голокост був описаний як перший і найважливіший елемент глобальної історичної пам'яті. У будь-якому разі, на той час він набув центрального значення як транснаціональне місце пам'яті для «західного світу» у більш вузькому сенсі. Це була центральна негативна точка відліку для вимоги поваги до прав людини, застереження від утисків і дискримінації груп меншин, а також для вимог компенсації за несправедливість у минулому.

На цій основі Даніель Леві та Натан Шнайдер, серед інших, у 2001 р. стверджували, що пам'ять про Голокост стала «новим європейським основоположним моментом» після закінчення «холодної війни», і могла стати центром спільної європейської пам'яті.

Це стало результатом тривалого процесу зміни пам'яті зі специфічними національними елементами та інтерпретаціями, але також зі спільними рисами. Однією спільною рисою стало те, що пам'ять про Голокост викликала критичні питання у більшості європейських країн, а також у країнах за межами Європи щодо участі місцевих жителів у переслідуванні євреїв або про те, чи можна було щось зробити більше, аби їх урятувати.

Я хотів би розкрити запропоновану мені тему у вигляді короткого нарису історії пам'яті про Голокост у повоєнні десятиліття. З цією метою бажано поділити виступ на три частини:

1. У першій частині я хотів би окреслити розвиток пам'яті про Голокост приблизно до 2000 р., зосередившись на (західно)німецькому випадку та порівнявши його з подіями в інших західних країнах. Після того, як знання про масові злочини Німеччини поширилися наприкінці Другої світової війни та в перші повоєнні роки через звіти про концентраційні табори і Нюрнберзький процес, 1950-ті рр. були часом, коли злочини часів війни не викликали багато суспільного інтересу. Голокост, для якого не існувало окремої назви, ще не користувався особливою увагою. У центрі пам'яті про 1939–1945 рр. була війна проти нацистської Німеччини або опір німецькій окупації. Це почало змінюватися з кінця 1950-х рр.

У Західній Німеччині судові процеси над нацистськими злочинцями у 1960–1970-х рр. стали центральним фактором у поширенні знань про нацистські злочини. Тут у центрі уваги перебували злочини проти євреїв.

На міжнародному рівні насамперед процес Айхмана в Єрусалимі в 1961 р. сприяв поширенню знань про масові вбивства євреїв у цей період. Велике значення мав також американський телесеріал «Голокост» (1978 р.), який охопив велику аудиторію та сприяв подальшому поширенню та закріпленню терміна «Голокост». У Німеччині питання про значення Голокосту та масових злочинів нацистського режиму для розуміння німецької історії та ідентичності були центральною темою в так званій «Historikerstreit» («суперечці істориків») середини 1980-х рр.

Німецький випадок показує певні зміни в культурі пам'яті, пов'язані з пам'яттю про Голокост, можливо, виразніше, ніж в інших країнах, тому що стосунки жертви та злочинця тут виявляються чіткіше. У той же час, у багатьох відношеннях відбувалися паралельні події в інших країнах. І тут зростаюча важливість пам'яті про Голокост була тісно пов'язана з дискусіями про співучасть у Голокості чи відсутність допомоги переслідуваним євреям.

2. Зростання значення пам'яті про Голокост у 1990-х рр. пов'язане не лише зі внутрішніми процесами у країнах, а й із діяльністю на міжнародному рівні. Конвенція ООН із прав людини та Конвенція про геноцид, ухвалені у грудні 1948 р., стали наслідком німецьких злочинів під час Другої світової війни і, зокрема, масових убивств євреїв. Величезне значення, яке Голокост набув як транснаціональне місце пам'яті в 1990-х рр., знайшло відображення у великій міжнародній конференції під назвою «Міжнародний форум про Голокост», на яку прем'єр-міністр Швеції Йоран Перссон запросив учасників 26–28 січня 2000 р.

27 січня 1995 р., через п'ятдесят років після визволення концтабору Аушвіц і закінчення Другої світової війни, а також у наступних річницях відбулися великі міжнародні вшанування за участю керівників держав та урядів з усього світу, але в першу чергу з Європи, тим самим ще раз документуючи глобальне значення пам'яті про Голокост. Інші важливі зібрання відбулися під час роковин убивств у Бабиному Яру в Києві в 1991, 2006 та 2016 рр.

Ці події також сприяли встановленню 27 січня Міжнародним днем пам'яті Голокосту. Цей день пам'яті вперше був запроваджений у різних європейських країнах у 1990-х рр., а потім був також підтриманий «Міжнародним форумом» у Стокгольмі. 1 листопада 2005 р. Генеральна Асамблея ООН оголосила 27 січня Міжнародним днем пам'яті – в пам'ять про жертви Голокосту. Він інтерпретував ушанування Голокосту «як застереження всім людям від небезпеки ненависті, фанатизму, расизму та упереджень» і засуджував «усі вияви релігійної нетерпимості, підбурювання, пригнічення чи насильства проти осіб або спільнот на основі етнічного походження або релігії, де б вони не траплялися». Асамблея закликала держави-члени розробити освітні програми для викладання уроків Голокосту для майбутніх поколінь, «щоб допомогти запобігти майбутнім актам геноциду» та рекомендувала співпрацю з Цільовою групою з міжнародного співробітництва з питань освіти, пам'яті та досліджень Голокосту, яка була створена у зв'язку зі Стокгольмською конференцією 2000 р. З 2013 р. Цільова група діє під назвою Міжнародний альянс пам'яті про Голокост і налічує близько 34 членів і 8 держав-спостерігачів (www.holocaustremembrance.com), які зобов'язуються популяризувати знання та пам'ять про Голокост у своїх країнах і регулярно звітують про свою діяльність.

3. У країнах Східної Європи історія пам'яті про Голокост у другій половині XX ст., а також у перші два десятиліття ХХІ ст. формувалася в деяких аспектах інакше. Наприклад, у Польщі центральною темою пам'яті про Другу світову війну були страждання й опір німецькій окупації, а Голокост був маргіналізований. У 1970-х і 1980-х рр. у центрі уваги опозиції перебував опір комуністичній фальсифікації історії Польщі під час Другої світової війни (Катинь, Армія крайова тощо), і, очевидно, цей конфлікт не залишав місця для роздумів та важких питань про участь поляків у Голокості.

Лише від 1989 р., після падіння «залізної завіси», пам'ять про Голокост набуває все більшого значення, як і вся єврейська історія та культура в Польщі. Але також розгорнулася низка публічних дискусій, зокрема щодо належного представлення єврейських та неєврейських польських жертв у меморіалі Аушвіц-Біркенау та після публікації книги Яна Томаша Гросса «Сусіди» у 2000 р. про погром у маленькому містечку Єдвабне і сусідніх селах у липні 1941 р.

Як показують подальші обговорення, критичні питання, котрі ставить пам'ять про Голокост для відповідних національних історій, продовжують залишатися дискусійними. Можна припустити, що це пов'язане не лише з тим, що суперечливі дискусії тут почалися пізніше, ніж у західних країнах. Такі дискусії набувають особливої гостроти ще з двох причин:

- Голокост тут мав набагато глибший вплив на східноєвропейське суспільство, оскільки у цьому регіоні, де жила впродовж століть більшість європейських євреїв, фактично і відбулося їх німецьке масове вбивство;
- східноєвропейські суспільства та нації були жертвами не лише злочинів під час німецької окупації, а й радянських, комуністичних злочинів.

Цей різний досвід також викликає питання: наскільки Голокост насправді може бути єдиним негативним посиланням на міжнародну мораль і чи не слід включати сюди також радянські злочини?

Тепер я хотів би лише стисло прокоментувати ситуацію в Україні, для чого багато хто з присутніх, безперечно, компетентніший за мене. Мені здається, що тут характерні три моменти:

– Суперечки та антагонізми між комуністичною та антикомуністичною, національною інтерпретацією історії Другої світової війни, як у польському випадку, певною мірою блокувала до кінця комуністичного правління інтерес до долі євреїв, значно довше перешкождали цьому в Україні, оскільки в українському суспільстві до 2014 р. тривав конфлікт між принципово радянською та національною версіями української історії у Другій світовій війні.

– Упродовж 1990-х рр. і першого десятиліття нинішнього століття документування та дослідження Голокосту, які в Україні за радянських часів не були можливими, в основному проводилися єврейськими дослідниками або в контексті єврейських організацій. Зрештою, це була частина реконструкції єврейської пам'яті, спотвореної і придушеної в радянський період. Це відповідало процесам, які паралельно відбувалися в інших галузях історії України, які за радянських часів замовчувалися чи фальсифікувалися.

– Питання про те, яке місце радянські злочини та Голокост повинні посідати у культурі пам'яті та як негативний моральний орієнтир в Україні є актуальнішим, ніж в інших країнах, через масштаби радянських злочинів (Голодомору) тут.

Вище я підкреслював, що, особливо починаючи з 2000 р., пам'ять про Голокост розумілася як зобов'язання діяти у сьогоденні. У цей час з'явилися інституційні структури, які сприяють поширенню знань і пам'яті про Голокост, як застереження проти расизму, порушення прав людини та утисків меншин. Безсумнівно, відтоді це ще більше закріпилося та зміцнилося.

Водночас, однак, можна також відзначити, що впродовж останніх 15 років радянські та комуністичні злочини були більш міцно інтегровані разом із Голокостом в європейську культуру пам'яті. У період 2009–2011 рр. Європейський Союз оголосив 23 серпня, річницю пакту Молотова – Ріббентропа, загальноєвропейським Днем пам'яті «жертв усіх тоталітарних і авторитарних режимів» і закликав країни-члени вшанувати їх.

Семен Гольдін (Єврейський університет в Єрусалимі, Ізраїль), співдоповідач **Пам'ять про Голокост та національна ідентичність в Ізраїлі**

Я почну з дуже пунктирної презентації етапів меморіалізації Голокосту в Ізраїлі. Концепція пам'яті про Голокост, що склалася до кінця 1940-х рр., була конструкцією з двох компонентів. З одного боку – Катастрофа, тобто знищення євреїв нацистами, з іншого – героїзм, опір євреїв, символом якого можна вважати повстання у Варшавському гетто 1943 р. І ось ці два боки медалі – протиставлялися одна одній і вважалися рівнозначними. З одного боку, травма знищення єврейського народу. З іншого боку, у цій похмурій історії є точка світла – це опір, це євреї-борці з нацизмом. Візуально це чудово представляє пам'ятник борцям гетто у Варшаві скульптора Н.Раппопорта, відкритий до п'ятої річниці повстання в 1948 р. Там попереду стоять могутні постаті героїв-борців, а єврейський народ, який знищують, зображений невеликим барельєфом позаду. Причому особи євреїв, яких знищують, стерті, вони не індивідуалізовані: це така маса, яку женуть на смерть. Ось це протиставлення є відображенням концепції Катастрофи та героїзму, як двох взаємозалежних компонентів.

У 1950-ті рр. в Ізраїлі з'являються спеціальні інститути та комеморативні практики, зокрема закон про створення інституту Яд-Вашем (1953 р.), закон про День пам'яті Катастрофи як державний день пам'яті (1959 р.). Таким чином, інституціалізується система пам'яті про Голокост. Переламним пунктом став процес Айхмана в 1961 р. Уперше було надано можливість виступити десяткам і сотням свідків, людям, які пережили Катастрофу. Якщо до цього в ізраїльському суспільстві пам'ять про Голокост озвучували герої, борці повстання у Варшавському гетто, котрі вижили (Іцхак Цукерманн «Антекс», Ружка Корчак, яка написала

книгу «Полум'я під попелом»), то з часу процесу Аїхмана зазвучали голоси «пересічних» євреїв, яким вдалося вижити у Катастрофі. Їхні свідчення надали можливість ввести до суспільної свідомості травматичну пам'ять нації. Більше того, процес Аїхмана передавався по радіо, його слухали всі з ранку до ночі. Він отримав усесвітнє висвітлення. І до речі, книга Ганни Аренд «Аїхман в Єрусалимі» була перекладена івритом лише за багато років по тому, як була написана. В Ізраїлі її сприйняли спочатку дуже критично, практично як наклеп.

Наступним важливим етапом був 1973 р., війна Судного дня, яка була спочатку невдалою для Ізраїлю. Тисячі полонених ізраїльтян показували на телебаченні, що вже з'явилося на той час в Ізраїлі. Для народу Ізраїлю це був шок. У суспільстві системою освіти та пропаганди виховувалося переконання, що ізраїльтяни – спадкоємці борців у гетто, які билися зі зброєю в руках, вони б ніколи не дали зробити з ними те, що зробили з євреями Європи нацисти. Так ось, на кадрах телебачення тисячі полонених ізраїльтян сидять спокійно на піску, довкола них ходять кілька охоронців із радянськими гвинтівками. Але полонені ізраїльтяни не встають, не кидаються з голими руками на ворога, не поводяться, як герої. Ці картини та поразка, що майже сталася у війні, були дуже важливим моментом розуміння: Голокост – це не про тих, хто був «там», в Європі, це про нас, ізраїльтян. Таким чином, формувався новий суспільний консенсус навколо Голокосту, який уже не розділяв героїзм і Катастрофу як два поняття, а об'єднував їх в одне. Тепер будь-яка людина, котра вижила в Голокості, визнавалася героєм. Голокост тепер був уже не уроком історії про героїзм небагатьох борців, а явищем із новим значенням: ми всі як колектив ставали в певному сенсі тими, хто вижив у Голокості.

Зміна концепції пам'яті про Голокост пов'язана з глибокими трансформаціями в уявленнях ізраїльського суспільства про самого себе: початковий поділ на «нас» (ізраїльтян) та «іх» (жертв Голокосту) змінився розумінням спільності долі під тінню постійної загрози. Я наведу два приклади. Один – це дослідження Яель Зерубавель. У статті «Смерть пам'яті та пам'ять смерті» вона досліджувала ставлення суспільства до двох подій – Голокосту та оборони стародавньої фортеці Масада, описаної у Йосифа Флавія. Упродовж десятків років вона проводила опитування та спостерігала, як змінювалося ставлення ізраїльтян до цих двох подій. Опір Масади сприймався спочатку як «наша» давня ізраїльська історія, а ізраїльтяни вбачали у собі героїв-спадкоємців Масади. А Голокост – це було щось «про них», про євреїв діаспори, які дали себе покійно знищити без опору. Дослідження Зерубавель показує, як цей погляд змінювався з часом на протилежний, на наратив, в якому оборона Масади та повстання у Варшавському гетто сплітаються воедино. І сьогодні ізраїльтяни, як стародавні захисники Масади, почуваються групою в облозі, людьми, котрі стоять на скелі, оточені звідусіль ворогами.

Інше дослідження, яке дуже добре це демонструє, – книга Моше Цукермана «Голокост у бомбосховищі», написана після першої війни в Перській затоці 1991 р. Тоді весь народ в Ізраїлі сидів у протигазах у бомбосховищах і чекав, поки США впораються з Саддамом Гусейном. М.Цукерман показує, що це сидіння без діла в бомбосховищі дуже вплинуло на сприйняття Голокосту в Ізраїлі. Людина, яка сиділа в бомбосховищі, каже: «Я нарешті зрозумів, що відбувалося у Варшавському гетто. Євреї там також сиділи і не знали, що з ними буде, і в них також не було жодної можливості вплинути на свою долю. А ми-то вважаємо, що ми завжди контролюємо події». М.Цукерман пише, що в момент кризи в Ізраїлі достатньо активувати кодове слово «Голокост» і люди починають поводитися відповідним чином, у них ця історична травма починає контролювати свідомість.

Місце пам'яті про Голокост у сучасному ізраїльському суспільстві можна описати зараз у два способи. З одного боку, це широке колективне несвідоме. Це кодове слово, на яке ми реагуємо однаково. І будь-яка політична подія викликає конотації з Катастрофою: ще один Голокост на шляху. З цього погляду «націоналізація» Голокосту, перетворення грандіозної історичної події на частину національного наративу, відбулася дуже успішно і може бути предметом вивчення і навіть експорту цього досвіду.

З іншого боку, живучи в Ізраїлі, неможливо не звернути уваги, наскільки інструментальним є цей дискурс, зосереджений, головним чином, навколо одного Дня пам'яті (Йом га-Шоа), який припадає на час повстання у Варшавському гетто за єврейським календарем. З одного боку, ми постійно живемо всередині цього консенсусу про Голокост. З іншого боку, ми переживаємо цю травму дуже активно один день на рік, а решту часу живемо спокійно. Таким чином,

співпереживання травм каналізовано в одну історичну дату, яка є загальнодержавним Днем пам'яті. На мій погляд – це суперечність, але це факт.

До цього протиставлення – широкий консенсус і «колективне несвідоме» пам'яті про Голокост, з одного боку, її обмеженість та інструментальність, з іншого, – слід додати суперечливе місце Східної Європи в ізраїльському баченні світу та самих себе. Це вже інша тема – сприйняття ізраїльтянами минулого єврейського народу в діаспорі як історії постійних переслідувань, погромів тощо. У такій картині світу Східна Європа, природно, знаходиться у центрі єврейських страждань упродовж історії, а Голокост є закономірним результатом усіх попередніх переслідувань.

Микола Боровик (меморіал «Концентраційний табір Захсенбург»), Німеччина), дискусіант

Обидві доповіді, які ми прослухали – це певні варіанти інструменталізації пам'яті про Голокост, використання її як інструменту для певної трансформації суспільства для якогось проекту майбутнього. І також обидві доповіді – є доповідями про певні проекти ідентичності. Ці теми ставлять питання про ефективність, про те, що може така пам'ять, що може робота з пам'яттю і чого вона не може робити, які виклики вона з собою несе? Доповідь Семена Гольдіна була про національний варіант, про національний випадок. І у цьому сенсі ми бачимо, наскільки ефективно було його використано. Але хотілось би більше почути ось про що. Коли ми говоримо про проект «ми», дуже важливо почути, хто такі «вони» і яким чином формувався, трансформувався образ іншого в єврейській пам'яті про Голокост, нерідко ретроспективно? Наприклад, у випадку, з українцями, як писав колись Я.Грицак, до Другої світової війни, українців як окремої нації майже не існували для євреїв. Але ми бачимо, що після війни образ українця був сконструйований певним чином і то був складний образ. Тобто українці були ретроспективно націоналізовані. І ще одне питання, яке виникає тут, коли ми говоримо про трансформування певної ідентичності на базі пам'яті про трагедію. Це і українська ситуація також, у випадку з Голодомором. Ізраїльський випадок очевидно парадигмальний і для нас. У цьому сенсі виникає питання, як жити в світі, де все одно залишаються нащадки тих, хто вбивав? Особливо, якщо ці нащадки ідентифіковані колективно. Це також про поляків і українців, наприклад. Це дуже складне питання, наскільки в цьому світі така ідентичність виявляється продуктивною, наскільки це соціально продуктивно?

Друга доповідь, Кая Струве, стосувалася певного варіанту наднаціональної ідентичності, або як варіант, я би сказав, антинаціональної, або антинаціоналістичної ідентичності. Починаючи з 2000-х рр. Голокост став ідеологічною базою для об'єднаної Європи, яка втратила ідеологічні підстави для існування після падіння комунізму. І ми бачимо, що Європа, після 30 років панування цієї теми (Голокосту) в політиці пам'яті – це інша Європа і краща Європа, у сенсі прав людини і прав меншин. З іншого боку, ми бачимо, що Європа не така єдина, як би це уявлялося, якби ця політика стала абсолютно успішною. І коли я міркую над тим, як працює ця рамка, цей проект, який був задуманий проти націоналізмів, він все одно заганяє дискусію в національну рамку, коли ми говоримо про національну відповідальність, про національне каяття. Знак змінився, але рамка лишається. Коли ми дивимося на Європу сьогодні, то бачимо, що не все так добре в цьому сенсі. Очевидно нам потрібна складніша картина. Східна частина Німеччини, наприклад, в цьому сенсі більше подібна на Польщу, ніж на західну її частину. У Сполучених Штатах Америки ця тема Голокосту нерідко потрапляє в конфлікт із запитом активістів руху за права чорношкірого населення. Ніби це про одне й те ж саме, але все одно виникають конфлікти.

Також треба пам'ятати, коли ми говоримо про роль Голокосту в сучасному світі, що Європа і Америка – це не весь світ. І тут, мені здається, є дуже важливою думка Майкла Розберга про те, що пам'ять не є обмеженим ресурсом, що пам'ять – це не гра з нульовою сумою. Не обов'язково, коли ми пам'ятаємо одних жертв, то забуваємо інших. Не обов'язково є суперечність, коли ми пам'ятаємо когось більше, то тим самим «крадемо» пам'ять у когось іншого. Мені здається, що ця думка є надзвичайно продуктивною для сучасного світу.

Семинар «Суб'єкти пам'яті»

Теми для обговорення:

- жертви та їх нащадки: межі прав на пам'ять;
- українська спільнота – проблема «комплексу меншовартості»;
- єврейська спільнота – проблема «винятковості трагедії»;
- ромська спільнота – проблема «закритості пам'яті»;
- «радянський народ» як суб'єкт пам'яті – вчора й сьогодні;
- пам'ять про Голокост та інших жертв Другої світової війни як інструмент «боротьби за Україну» (внутрішній і зовнішній аспекти);
- пам'ять про жертв війни в контексті міжнаціональних стосунків.

Сергій Ком (Інститут історії України НАНУ, Київ), модератор
Вступне слово

Бабин Яр у Києві, який став планетарним символом скорботи і страшною пам'яті-застереження для людства. Прах понад 100 тис. чоловіків, жінок і дітей, жорстоко знищених нацистами під час окупації Києва в роки Другої світової війни, перетворив його у величезну братську могилу, яка стала священним місцем для багатьох націй та народів.

Чи існують межі прав на пам'ять жертв Бабиного Яру для їхніх нащадків? Як поєднується індивідуальна пам'ять родин, члени яких були замордовані нацистами з колективною пам'яттю національних спільнот і далі – на рівні єдиної політичної нації? Чи ця пам'ять буде сепарована і диференційована на сегменти максимум національних спільнот, чи вона стане спільною синергією пам'яті про Голокост як найбільш виразного втілення антилюдських концепцій нацистського режиму разом із подібними йому злочинами масового знищення людей задля того, аби така трагедія ніколи не повторилася в історії цивілізації?

Запланована дискусія навколо проблем «виняткової трагедії» єврейської спільноти, труднощі реконструкції трагедії ромської спільноти у зв'язку з певною «закритістю пам'яті» (імовірно, через не просто вікові, а тисячолітні традиції устрою життя ромів, яких вони дотримуються дотепер), видаються важливими з кількох міркувань. Пам'ять про Бабин Яр, жертви Голокосту та інші жертви, про те, як вона інструментується і виходить на рівень внутрішніх і зовнішніх аспектів боротьби за сучасну українську державу, за її імідж у світі та, зрештою, за саме її існування – це не лише теоретичні питання. Усі ми є свідками того, що вони активно впливають на суспільну рівновагу та викликають значну суспільну напругу.

Пам'ять про Бабин Яр пройшла складний шлях: перший біль, десятиріччя замовчувань, вимушені визнання у спотвореному вигляді, правда. Шок перших повоєнних років, що викликав порив до увічнення пам'яті жертв нацистів, швидко змінився тривалим періодом забуття: комуністичне керівництво СРСР наклало табу на будь-які згадки про Бабин Яр. Більше того, у 1950-ті рр. був розроблений диявольський проект побудови тут парку розваг і танцювального майданчика. Лише 1976 р. тоталітарний режим змушений був визнати факт трагедії Бабиного Яру, встановивши пам'ятник жертвам нацизму. Але це визнання було лише напівправдою – жертвами нацизму визнано абстрактних «радянських громадян». У добу горбачовської «перебудови», уперше після довгих років забуття, знову відкрито заговорили про те, що в Бабиному Яру нацисти знищували євреїв та ромів. Але лише після проголошення незалежності України правда про Бабин Яр стала повною – через визнання, що це місце також стало останнім притулком для сотень членів Організації українських націоналістів, знищених гестапо в окупованому Києві як «ворогів Райху».

Здавалося б, відбувається цілком природний процес поглиблення пам'яті про трагедію Бабиного Яру, поступове та поетапне «розпредмечування предмету» (за Гегелем). Але несподівано постала проблема самого права на пам'ять. З середини 1990-х рр. мені довелося

стати учасником багатьох подій, пов'язаних зі вшануванням пам'яті жертв Бабиного Яру, а з початку 2000-х рр. і до 2019 р. – брати участь у роботі всіх державних організаційних комітетів із цього питання. Упродовж цього часу були спроби штучно політизувати це питання та викликати суспільне протистояння щодо нього. З приводу одних пам'ятних дат відбувалися цинічні і провокативні напади на єврейську Менору в Бабиному Яру, до інших – мали місце підпали і повалення Пам'ятного хреста на честь знищених гестапо учасників підпілля ОУН, чи обливання червоною фарбою пам'ятника закатованій нацистами поетесі Олені Телізі. Був демонтований першовстановлений пам'ятник-кибитка полеглим ромам і розбитий ще один пам'ятний знак, установлений після цього ромською громадою.

Під час спільних заходів зі вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру з боку окремих представників єврейської спільноти з'являлися гасла на кшталт «Ми не дозволимо перетворити Бабин Яр на комунальну квартиру» та роздавалися листівки проти тієї ж Олени Теліги зі сфальшованими ксерокопіями антисемітських публікацій, нібито за її підписами, одну з яких я спростував безпосередньо під час засідання державного оргкомітету.

Під час моїх зустрічей із братами, сестрами й дітьми тих учасників підпілля ОУН, які загинули в Бабиному Яру, дехто з них уперше довідувався, де та як загинув їхній родич, який у далекому 1941 р. юнаком вирушив на Київ у складі так званого Буковинського куреня. Хтось малими дітьми був свідком, як їхнього батька-киянина, котрий повірив в ідеали відновлення Української Народної Республіки і вступив у підпілля ОУН, арештовувало гестапо на їхніх очах та які довгі десятиліття радянської влади жили з тавром «дітей зрадника Батьківщини й пособника нацистів». У когось нацисти розстріляли брата, а сестра після катувань у гестапо втратила зір. Але все своє життя у СРСР вони мусили мовчати про ці жертви. І важко передати словами емоції та відчуття, коли ці люди вперше вже на схилі своїх літ побачили прізвища своїх рідних, вибиті на граніті в Бабиному Яру. То чи мають такі люди право на пам'ять? Адже деякі рецензенти державної Концепції комплексної меморіалізації Бабиного Яру наполегливо рекомендували узагалі викреслити з пам'яті й не згадувати жертви підпілля ОУН. Але чи це було б правильно та гуманно? І чи це відповідало б вимогам історичної правди і справедливості?

Михайло Тяглий (Український центр вивчення історії Голокосту, Київ), доповідач **«Суб'єкти пам'яті»**

У своєму виступі використаю термін, який було запроваджено у студіях з вивчення історичної пам'яті, а саме «агенти пам'яті» – тобто ті, хто пережив значні трагічні події або їхні нащадки, та ті, хто з ними себе ідентифікує і співвідносить із цим колом постраждалих.

Одним із наслідків Голокосту та пізніших трагічних явищ стало те, що в рамках концепції про права людини поступово формуються й інші напрями – це права культурні, і право на пам'ять. Починаючи з 2000-х рр., є помітними спроби ООН накопичити досвід в цій галузі. Згадаю доповідь 2014р. спеціального доповідача у сфері культурних прав Ф.Шагід, в якій вона підбиває підсумки різних спроб меморіалізації в різних суспільних контекстах та виокремлює низку прав, яких дотримуються або ні у цих випадках. Звісно, це має не абстрактний характер, а безпосередньо притаманне проблематиці меморіалізації Бабиного Яру. Отже це, передусім, право постраждалих на поширення інформації про їхнє страждання. Друге – право на встановлення справедливості. Третє – право на відшкодування збитків. Четверте – гарантія неповторення цих злочинів у майбутньому. Щодо третього, то тут ідеться не лише і не стільки про відшкодування матеріальне (хоча це теж важлива складова будь-якого процесу подолання наслідків трагічних подій), а й символічне відшкодування – тобто право на увічнення пам'яті загиблих та належну комеморацію жертв.

Якщо пригадати різні спроби примирення з минулим, що мали місце в різних суспільствах, – через досвід Аргентини, де воно відбувалося завдяки внутрішнім ресурсам суспільства, іспанський досвід з його «пактом забуття», досвід Німеччини, досвід ПАР, де примирення з минулим відбувалося через не юридичну, а, так би мовити, етичну спробу досягнути масштаби того лиха, що було скоєно, та інші – розуміємо, що випадок України відрізняється деякими

рисами. Перше – це та часова дистанція, яка розділяє злочин і сучасність. Але це не просто часова відстань. Українське суспільство та держава – це не ті суспільство та держава, де були скоєні ті злочини. Маються на увазі процеси націоналізації історії, що відбуваються в нашому суспільстві. Це те, що в нашому випадку осягнення історії відбувається в контексті створення сучасної української політичної нації. Воно дає можливість інакше підійти до пам'яті про злочини, що були скоєні на цих теренах 80 років тому.

Концепція цього семінару формувалася передусім крізь призму етнічних питань, зокрема етнічних жертв: євреїв, ромів, української спільноти, радянських військовополонених, значна частина яких була етнічними росіянами. Але питання ідентичності можуть бути сформульовані і навколо інших категорій та чинників – професійних, гендерних, вікових тощо. Особливістю «державного» (за всієї умовності цього терміна, урахувуючи нинішнє ставлення держави до нього) проекту комплексної меморіалізації Бабиного Яру можна вважати те, що він, на відміну від «приватного» проекту Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» (який застосовує постмодерністські засоби презентації етнічної трагедії за допомогою артінтервенцій), пропонує більш-менш традиційні засоби, але насправді виводить нас (майбутніх глядачів) на інший рівень: рівень сучасного сприйняття, яке сполучається зі сприйняттям нації політичної, гаслом якої має бути відомий вислів «ми не відповідальні за минуле, але ми відповідальні за пам'ять про минуле». Така дистанція – в різних смислах цього слова – від подій того часу дає змогу сприймати нині себе як рівних членів суспільства, безвідносно того, хто з наших предків був задіяний та на якому боці у тогочасних подіях.

Тим не менше, з огляду на те, який розклад сил є в суспільстві, які проекти меморіалізації Бабиного Яру існують нині та які суперечки точаться навколо них, не можна не приділяти увагу фактору етнічності. Якраз тією мірою, якою етнічність є, як хтось вважає, другорядним, а хтось – визначальним чинником у формуванні та презентації власних бачень того, якою меморіалізація має бути, чиї голоси мають в ній переважати, а чиї посідати периферійне місце. Тут слід наголосити на особливостях ставлення різних спільнот з притаманними ним колективними моделями пам'яті до цієї проблеми. Тут вже окреслили болісні епізоди, які мали місце у меморіалізації Бабиного Яру на початку 2000-х рр. Характерною рисою їх, починаючи від спроби Американського об'єднаного розподільчого комітету «Джойнт» і завершуючи сучасним «приватним» проектом, є намагання заповнити вакуум, який є наслідком браку усвідомлення державою своєї ролі, а українським суспільством – того, якою має бути роль держави в модерзації цього процесу. Через це, позаяк «святе місце пустим не буває», виникають приватні ініціативи, і українська влада систематично делегує розв'язання цієї проблеми якомусь одному з акторів, хай найпотужнішому – умовно кажучи, представникам єврейської колективної пам'яті, котрі пропонують проекти, що відповідають їхньому баченню того, хто є «головною жертвою» цього простору та чиї голоси мають домінувати. Аби мене не зрозуміли неправильно, хочу наголосити, що, говорячи про «єврейську колективну пам'ять», маю на увазі радше штучний конструкт – вона сьогодні розколота. Але услід за Я.Грицаком зазначимо, що будь-який національний проект можна вважати успішним, коли всередині його з'являється єврейська громада, лояльна до нього. В єврейській спільноті думки навколо меморіалізації Бабиного Яру розійшлися. Так, маємо кампанії українських євреїв із закликами про неприпустимість приватної меморіалізації та підтримку державної. Але їх не слід перебільшувати, такий рух лише набирає обертів. Тобто у середині єврейської громади немає поки що готовності розділити цей «палімпсест» із представниками інших громад.

З іншого боку, якщо казати про українську громаду, то я схильний сприймати цю позицію як оборонну. Спадає на думку Пам'ятний хрест, що його встановлено українським націоналістам у Бабиному Яру. Як показують роботи молодих дослідників, навіть не всі з тих 64 членів ОУН, які значаться на плиті поряд як жертви Бабиного Яру, загинули в Києві. Історія українсько-єврейських стосунків саме навколо Бабиного Яру сповнена проблемами, і деякі з них просто неможливо сьогодні аргументовано розв'язати, передусім через брак джерел: ми потрапляємо до ситуації, коли одні й ті ж історичні джерела можуть спричинити діаметрально протилежні трактування. Наприклад, історія з газетою «Українське слово», яка була дуже важлива для розбудови української справи, з іншого боку – публікувала антисемітські статті та заклики сповіщати німецькій владі про євреїв, що переховувалися. Цього достатньо, аби звинуватити

газету в антисемітизмі – так і роблять представники, умовно кажучи, єврейської колективної пам'яті. Але тут постають ще запитання: А наскільки газета мала свободу? Наскільки це було ціною її виходу? Наскільки такі матеріали ініціювалися місцевою українською громадськістю? Усе це спричиняє суперечності між різними видами етнічної пам'яті.

Веду до того, що сучасний проект меморіалізації Бабиного Яру, який би базувався на розумінні цінностей політичної нації та сучасників, котрі дивляться ретроспективно, аби винести уроки з минулого, він нашттовується на те, що основні агенти пам'яті у цьому процесі є донині такими, які існують і презентують себе у старій етнічній парадигмі. Вони не хочуть змінюватися, немає діалогу між ними, готовності до розуміння один одного. Я вже не кажу про вчинок В.Брандта, який став на коліна в 1970 р. перед пам'ятником жертвам Варшавського гетто, але принаймні має бути готовність до діалогу у сенсі того, аби продемонструвати: «Ми знаємо, що є така можливість, ми не виключаємо розмови про це, ми хочемо дати вам знати, що ви про це знаєте і розуміємо ваш біль». Це створило б умови для діалогу, який уможливив би перехід на той рівень погляду на події минулого не очима безпосередніх учасників цього минулого, а отже – конфліктуючих сторін, але на інший рівень, який би вможливив діалог і створив умови для примирення.

Ігор Щупак (Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», Дніпро), співдоповідач

Хотів би звернути увагу на питання про жертви Голокосту, а також інших геноцидів, та про збереження пам'яті про трагедію їхніми нащадками.

Думка про те, що безпосередніх свідків Другої світової війни, Голокосту і трагедії у Бабиному Яру вже немає, – помилкова. Такі свідки ще є. Так, улітку цього року ми провели експедицію «Слідами Голокосту» по Одеській обл., організовану Музеєм «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» та Українським інститутом вивчення Голокосту «Ткума» спільно з нашими партнерами зі США й Литви. Під час цієї експедиції ми зустрічалися з багатьма свідками Голокосту віком від 85 до 103 років. Серед них були люди з абсолютно світлою пам'яттю та ясним уявленням про те, що відбувалося.

Звичайно, ми побачили, що чимало опитаних нами свідків свій особистий досвід вписували у контекст того, що вони читали, бачили по телебаченню та в кіно впродовж свого подальшого життя. Почуті нами історії треба корелювати, – як завжди це робиться з матеріалами «oral history». Та головне – ми все ще маємо можливість отримувати інформацію безпосередньо від свідків Голокосту; і ці надзвичайно важливі джерела досі не були зафіксовані та систематизовані. Є ще важливий моральний аспект цієї роботи – те, що ми маємо допомогти зберегти родинну, індивідуальну пам'ять людей.

Варто звернутися ще до одного аспекту проблеми пам'яті. Нині є багато таких «агентів пам'яті», як діти, онуки, рідні свідків Другої світової війни та Голокосту. 26 вересня 2021 р. у Дніпрі Об'єднана єврейська община України провела з'їзд нащадків Праведників народів світу. Представники 32 родин із різних областей України приїхали до нас для того, щоб ми поспілкувалися з ними, записали їхні спогади, разом ушанували пам'ять рятівників євреїв під час Другої світової війни. Серед запрошених – люди, які були дітьми під час війни, але й вони певною мірою брали участь в акціях порятунку. Один із прикладів – чоловік, який був 6-річною дитиною під час війни, зараз розповідає: він першим побачив «акцію знищення» та повідомив свою родину про те, що нацисти вбивають євреїв, і треба допомогти дітям, яким загрожує смерть. Цьому чоловіку не було присвоєно звання Праведника народів світу, як іншим членам його родини, але і його крихти пам'яті заслуговують на повагу та збереження.

Одне з важливих питань, на якому ми маємо зосередитися, пов'язане з мотивацією рятівників євреїв під час Голокосту. Що спонукало людей ризикувати власним життям і життям своїх рідних заради того, аби врятувати часто абсолютно незнайомих людей? Очевидно, ані релігійні, ані політичні інтереси не були пріоритетними, а головну роль відігравали суто людські, моральні якості. Ці слова можуть здатися «банальними», але наскільки глибокими і

людськими вони виступали тоді, коли, як писала Ганна Арендт, панувала «банальність зла». Ми продовжуємо дослідження мотивації рятівників євреїв, які виявляли людяність у нелюдський час (за словами Жанни Ковби). Хоча, очевидно, це одне із тих питань, точної та повної відповіді на яке ми ніколи не знайдемо.

Серед тих, чий спогади ми намагаємося зберегти, – це й ті люди, які мали причетність до жертв Голокосту; і мали відношення до «bystanders» – «сторонніх спостерігачів» трагедії; і до тих, рідні та близькі яких брали участь у злочинах. Нам удалося зафіксувати спогади родичів представника німецької спільноти, «фольксдойче», як їх називали під час війни, котрі в одному селі здійснили вбивство місцевих євреїв. Незабаром ці матеріали будуть оприлюднені нашим Інститутом «Ткума» і Музеєм Голокосту.

Хочу згадати ще один випадок, – «Історична правда» надрукувала про це мій матеріал. Сюжет пов'язаний із тим, що донька офіцера вермахту досліджувала історію свого батька в Україні. Я не буду називати прізвища цієї жінки та її батька, тому що навколо цієї історії виникло багато інспірацій. Суть полягає в тому, що батько цієї жінки був офіцером айзатцкоманди С6 (Ц6), яка здійснювала вбивства євреїв у Дніпропетровську, а також причетна до вбивства пацієнтів психіатричної лікарні в Ігрені. Серед тих жертв був і реб Дов-Бер Шнеерсон, брат любовичського ребе Менахема-Мендела Шнеерсона. Після війни згаданий німецький офіцер був засуджений за воєнні злочини. У 1996 р. він помер. А його донька стала шукати сліди історії; їй пощастило знайти відповідні архівні документи про участь батька у війні. Кілька років тому жінка приїхала в Україну і побувала у Дніпрі. До речі, під час зустрічі в Музеї Голокосту наш співробітник Павло Поллюль розповів, що його дядько, німець за національністю, теж був серед жертв цієї зондеркоманди. Про те, що дочка нацистського злочинця приїхала спокутувати його провини, багато писали ЗМІ. Але після цього розгорівся великий скандал. Ця жінка та її представники писали листи, в яких повідомляли, що ніякої спокути не було, бо жінка не несе відповідальності за злочини свого батька. Вона просто хотіла дізнатися щось, аби зберегти пам'ять...

До цього хотів би додати, що, коли ми говоримо про «агентів пам'яті», то маємо згадувати всіх її носіїв – звичайно, жертв, а також і свідків, і злочинців. І при аналізі отриманих свідчень треба використовувати відповідні наукові методи.

Далі хотів би сказати кілька слів стосовно згаданого тут під час дискусії так званого «комплексу меншовартості української спільноти». Я вважаю, що навіть тоді, коли Україна була у складі Російської імперії чи Радянського Союзу у статусі колонії, вона залишалася суб'єктом історичного розвитку. Український народ завжди був суб'єктом історії, а не об'єктом. І тому саме з точки зору суб'єктності важливо розглядати питання минулого.

Щодо питання про «винятковість трагедії» для української чи єврейської спільноти я хотів би сказати таке. Є народи – носії свідомості про винятковість їх національної історії, їх національної трагедії. До таких народів можна віднести і євреїв, і українців, вірмен, ірландців та багатьох інших. Національна трагедія була і є важливим чинником національної ідентичності. Та важливо, щоб це не перетворювалося на «змагання національної віктимності», що можна назвати синдромом «хворого пенсіонера», коли представники різних національних спільнот сперечаються, кого більше нищили, хто більше страждав. Не можна на потребу цього «змагання віктимності» маніпулювати цифрами та фактами, заперечувати наукові дослідження заради сумнівних цифр, які згодом будуть спростовані. Це може нашкодити пам'яті про національну трагедію, про геноцид.

Що стосується Голокосту, то часто звучить теза про «унікальність» трагедії євреїв або його «універсальність», у тому розумінні, що Голокост був класичним зразком геноциду. Професор Є.Бауер запропонував тези про «універсальність» та «безпрецедентність» Голокосту. «Універсальність» – тому, що схожі елементи повторюються в інших геноцидах, а «безпрецедентність» – тому, що в такому вигляді геноцид найбільш яскраво отримав втілення саме в Голокості. До речі, Є.Бауер пише, що типологічно найближчим до Голокосту був вірменський геноцид. Також ми пам'ятаємо, що Р.Лемкін, досліджуючи геноциди, робив це на прикладах українського Голодомору, вірменського геноциду та Голокосту.

І остання теза. Коли ми вивчаємо геноцид – Голокост, чи Голодомор, чи депортацію кримськотатарського народу, чи вірменський геноцид, – очевидно, що насамперед ми маємо ставитися з великою повагою до пам'яті про жертв геноцидів. Проте у вивченні геноцидів

треба говорити не тільки про знищення, а й про подвиг опору геноциду (зокрема активного, збройного), і про рятування деяких із тих, хто був приречений на смерть. Це надзвичайно важливо і з наукової точки зору, і з моральних, етичних міркувань.

Оля Гнатюк (Варшавський університет, Польща; Національний університет «Києво-Могилянська академія»), співдоповідачка

Я хотіла би почати з тих моментів, на яких акцентували увагу Ігор Шупак і Михайло Тяглий, тобто праві на увічнення, комеморацію, а також на трактуванні Голокосту як геноциду, і, водночас унікальної події в історії. На мою думку, з синдромом віктимності (комплексом жертви) змагається велика частина народів світу.

Варто розпочати з пам'яті про Голокост, і зокрема Бабин Яр, одразу після війни. Тобто йдеться про дуже короткий відтинок часу поміж пізньою осінню 1943 р., коли звільнено Київ від німецької окупації, і до осені 1946 р., себто закінчення основних процесів в Нюрнберзі. Між 1943 і 1945 рр. війна ще триває, на фронті і на окупованих територіях гинуть люди, Голокост продовжується. Але вже частина раніше окупованих територій звільнена. Після того, як радянська влада повертається до Києва, стають відомими масштаби вбивств у Бабиному Яру, як і в багатьох інших місцях по всій Україні. Всюди створюються комісії до вивчення нацистських злочинів. У той час, тобто до Нюрнберзьких процесів, громадська думка доволі добре поінформована про масштаби і суть злочинів. Особливу роль відіграли письменники. Варто звернути увагу на твори двох авторів – Василя Гроссмана «Україна без євреїв» (1943 р.) і вірш Миколи Бажана «Яр». Написаний у листопаді 1943 р. радянський вірш не є таким прямим, але там сказано про цей злочин як про величезну трагедію і немає сумнівів, чия – саме єврейську. Цей вірш аж до 1990 р. не публікувався, оскільки після закінчення війни, а особливо після завершення Нюрнберзького процесу радянська влада намагалася стерти пам'ять про страждання й нав'язати нову, винятково героїчну версію «перемоги».

Українські письменники писали про трагедію Голокосту, але ці твори або вилучили з літератури, як вірш М.Бажана, або «вилучили» самих письменників, як Ольгу Дучимінську. Це – письменниця, свого часу відома на Галичині, приятелька Івана Франка, Ольги Кобилянської, редакторка «Жіночої долі», активна діячка жіночого руху, авторка багатьох прозових і поетичних творів. Після Другої світової війни залишилася у Львові. У 1945 р. вона опублікувала невелику повість під назвою «Еті». Це історія єврейської жінки, яка втекла з палаючого гетто у Львові, знайшла прихисток у своєї давньої знайомої, старенької вчительки (тут видно схожість із біографією самої авторки). Оповідання було пристосоване до радянських умов, що виявляється у закінченні, яке штучно пришите до твору про привітання солдатів Червоної армії і бажання героїні шукати нового життя у визволеному краю. Оповідання з'явилося в «Радянському Львові» і стало першим прозовим твором, присвяченим пам'яті євреїв, загиблих у гетто, і тим, хто вцілів. 1947 р. оповідання «Еті» піддав нищівній критиці Михайло Пархоменко, радянський «гауляйтер від літератури», який виступив, так би мовити, у ролі прокурора. Відтоді Ольга Дучимінська не опублікувала жодного твору. Два роки пізніше 66-річну жінку арештовано: їй інкриміновано співучасть у вбивстві Ярослава Галана. Її засудили до 25 років ув'язнення, з очевидним розрахунком, що вона мала не вижити. Але вона на зло радянській владі вижила. Рукописи й листування вилучили та знищили. У тюрмі, таборах Дучимінська залишилася до 1958 р., після звільнення її не реабілітували й не повернули майна. Дучимінська до кінця свого довгого життя тинялася по людях. Легко собі уявити, як це виглядало у випадку понад 90-річної жінки.

Отже, вилучали не просто самі твори, а і людей «вилучали». Тобто стирали пам'ять разом із людьми. Так радянська влада боролася з «буржуазним націоналізмом». І чи цей націоналізм був український, чи єврейський – не мало жодного значення. Носії пам'яті про трагедії Другої світової війни, носії національної ідентичності, мали, згідно зі сталінською політикою, зникнути з лиця землі.

На противагу цій історії автентичного свідчення про трагедію львівських євреїв можна навести іншу історію, яка зображена у фільмі Агнешки Голланд «У темряві» (2012 р.). Уперше цю історію розповів Владімір Беляєв. Його репортаж зі звільненого Львова з'явився під назвою «Свет во мраке» у квітні 1945 р. на сторінках московського журналу «Огонёк». Відтоді впродовж наступних двадцяти років Беляєв над ним працював доволі прискіпливо. Кожне видання цього твору підлягало змінам, які вносив сам автор, або йому «допомагали». І кожна наступна версія мінjala акценти, так, щоб наголосити на співучасті українських «буржуазних націоналістів» у вбивстві євреїв. Натомість самі євреї, герої цього репортажу, втрачали ознаки своєї національності. Тобто вже не йшлося про євреїв, а йшлося про «радянських громадян». З якого доброго дива радянські громадяни у Львові, це вже не мало значення. Історія цього твору, якщо її простежити від 1945 р. до 1980 р., добре показує, як проводилася політка пам'яті щодо Другої світової війни, як стиралася пам'ять про Голокост і взагалі про цивільні жертви.

На мою думку, дослідникам і громадській думці необхідно звернути увагу на різні спроби збереження цієї пам'яті. Це неправда, що жодного українського слова про Бабин Яр і Голокост не прозвучало. Правдою натомість є те, що з цим словом боролася радянська влада та її конкретні представники – чи це були літературні діячі, літературні критики, чи партійні функціонери. Спроби збереження пам'яті були. Але були також і злочини проти цієї пам'яті.

І вже насамкінець – про синдром віктимності, про який говорив пан Ігор Щупак. Я волю називати його егоїзмом власного болю. З одного боку, – це природне відчуття. Але з іншого боку, для людини природно виявляти також й емпатію. І егоїзм власного болю можна подолати винятково емпатією та розумінням того, що це наша спільна історія, наша спільна доля.

Микола Боровик (меморіал «Концентраційний табір Захсенбург», Німеччина), дискусант

Стосовно суб'єктів пам'яті, важливо зазначити, що ми всі, тут присутні, є суб'єктами пам'яті. Ми не є солдатами якихось спільнот, ми тут також представляємо самих себе, і ми своїми текстами конструємо те, що є колективною пам'яттю, або називається колективною пам'яттю. На це мало звертали увагу на початку, але коли цей дискурс колективної пам'яті почав формуватися, то такі люди, як П'єр Нора або Яель Зерубавель, вони так само конструювали, як і вивчали. А можливо, більше конструювали, ніж вивчали. І цю колективну пам'ять як сконструйований дискурс мало ще досліджують, і це дуже важливо тримати на увазі, адже це також накладає велику відповідальність і на нас. Але, з іншого боку, і полегшує наше завдання. Я не сподіваюся, що ми знайдемо тут якісь універсальні відповіді, проте сподіваюся знайти якісь відповіді для себе.

У контексті інших тем, що тут заявлені, – щодо жертв, нащадків, меж прав на пам'ять – дуже цікавою була думка Михайла Тяглого з приводу того, що ми не відповідальні за минуле, ми відповідальні за пам'ять. Хочу додати, що за пам'ять ми не можемо відповідати цілком, я не дуже вірю в те, що пам'ять аж настільки може бути конструйована й маніпульована. Якоюсь мірою – так, але не цілком. За що ми відповідальні цілком, так це за майбутнє. Очевидно, що те, що ми пам'ятаємо, те, що ми конструємо як пам'ять, виходить із того проекту майбутнього, який ми хочемо отримати. Минуле та пам'ять для нас, у певному смислі – це ресурс, з якого ми хочемо щось отримати, із чого ми можемо побудувати світ, який нам подобається, або який ми вважаємо правильним.

У цьому сенсі я хотів би згадати доповідь пана Ігоря Пошивайла. Він зазначив, якщо ми говоримо про жертв і злочинців, то хто такі злочинці – відомо. То я б сказав навпаки. Відомо, хто такі жертви. Так сталося, що їх вбивали, тому що вони були такі. Їх убивали, тому що вони були євреї, їх убивали, тому що вони були роми. Зі злочинцями – складніше. Хто такий був умовний Петро Петрович Петренко, який допомагав німцям у Бабиному Яру вбивати євреїв? І далі – це наша відповідь на питання, хто він такий. Це ми конструємо групу, до якої він належить. Чи він українець, чи він український націоналіст, чи він радянська людина? Цю групу конструємо ми, виходячи з того, що ми хочемо отримати від цієї пам'яті, який проект майбутнього ми будемо.

І у цьому випадку, те, що ми маємо зараз, я це називаю ретроспективною націоналізацією. Коли ми злочинців ретроспективно націоналізуємо, зараховуємо до якихось національних груп, умовно кажучи, конструємо. Конструємо українців як об'єкт цієї історії, про яку ми зараз з вами говоримо.

Ще хотів додати про один показовий момент. Коли я писав рецензію на історичний наратив Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр», там був один розділ «Рятівники». І у цьому розділі історичного наративу МЦГБЯ було дві проблеми. Чому саме ці люди були українськими рятівниками? За якими критеріями можна зараховувати рятівників до українців? Так само, як до Праведників народів світу можна зараховувати українців, що це українці саме? А другою проблемою там був довгий перелік мотивів, чому саме ці люди рятували євреїв. І з цих пунктів якось так складалося, що їх національна належність не мала суттєвого значення. Але при цьому, вони розглядаються в окремій главі як українські, тому що існує ця рамка націоналізації. Ми націоналізуємо злочинців, відповідно, ми маємо націоналізувати і праведників. І ця рамка націоналізації заганяє всіх цих людей у якусь таку схему. А потім, коли ми отримуємо результат такої ретроспективної націоналізації, ми далі отримуємо проблему конфліктів різних національних наративів, пам'ятей.

Я пробував уже на цій конференції ставити питання, чи не доцільніше замість деконструкції національних рамок ставити якісь антропологічні питання, коли йдеться про таку трагедію? Про те, що ми можемо очікувати від свого сусіда, коли падає державна влада, коли більше немає права? Незалежно від того, якою він мовою говорить. Що ми від людини можемо очікувати, як вона починає поводитися, коли під загрозу потрапляє життя її дітей? Пітер Новік у «Голокост у США» сформулював питання так: «Чи морально чинили люди, які рятували євреїв, підставляючи під загрозу смерті своїх дітей?». Це страшне питання, на нього немає відповіді, і він сам не відповів. Такі питання набагато складніші, за національне покаяння для людей, які не мають прямого стосунку до якогось злочину. На відміну від питання: «Що я сам у цій ситуації зробив би?».

Невелика ремарка щодо ОУН. Якщо в національній рамці це розглядати, то це проблематично. Але мені здається, що важливішим є питання не про те, де ці люди з ОУН були вбиті, у Бабиному Яру чи деінде. Важливішим є питання: «За що?». Які були причини? Якщо ми так подивимося, то очевидно, що Бабин Яр – це місце Голокосту, геноциду євреїв, перш за все. Якщо там хтось ще був убитий, то це не міняє звучання цього символу як місця пам'яті. Це місце пам'яті, це не просто фізичний об'єкт, точка на карті, де ще щось сталося і після цього це нібито змінює значення і смертей тих інших людей, і значення самого цього місця. Я не думаю, що це так. Тому що місце пам'яті – це теж конструкт на основі якихось подій, і ми не вільні у цьому конструюванні. І це місце пам'яті про Голокост, перш за все.

Семінар «Об'єкти пам'яті»

Модераторка *Вікторія Яременко* (Український інститут національної пам'яті)

Теми для обговорення:

- чи можна пам'ять про жертв Голокосту об'єднувати з пам'яттю про інших жертв Другої світової війни?
- як сумістити в одному меморіальному просторі пам'ять про жертви двох геноцидів – євреїв і ромів?
- чи є пам'ять про українських націоналістів пам'яттю про жертв чи злочинців?
(як об'єднати в одному меморіальному просторі пам'ять про різних жертв, коли одна з жертв вважає інших переслідувачами)
- приховані конфлікти: вшанування пам'яті німецьких полонених, радянського підпілля та полонених червоноармійців (з урахуванням того, що в Бабиному Яру розстрілювали лише політпрацівників, комуністів та євреїв).

Іван Патрисяк (Національний університет ім. Тараса Шевченка), доповідач

Усі жертви Бабиного Яру належать до різних категорій (залежно від типу злочину, застосованого проти них). Євреї та роми – жертви злочину геноциду (вбиті за етнічним принципом), не несли щонайменшої реальної політичної, військової, соціальної або економічної небезпеки нацистському режимові. Ментально хворі й неповносправні люди – жертви злочину проти людяності (вбиті за медичними показниками), не несли щонайменшої реальної політичної, військової, соціальної або економічної небезпеки нацистському режимові. Військовополонені всіх груп – жертви воєнного злочину (вбиті за щонайменші «провини» або за принципом належності до комісарської групи, за опір нелюдському поводженню в полоні тощо). Цивільні заручники – жертви воєнного злочину застосування колективної відповідальності. Комуністичні підпільники й українські націоналісти – жертви політичного терору (вбиті за спроби чинити опір системі нацистської окупації й переслідування власних політичних цілей). Кримінальні злочинці – жертви спрощеного кримінального судочинства нацистських окупантів.

Кожна з перерахованих вище категорій (об'єктів пам'яті) потребує свого типу вшанування, яке має бути обумовлене розумінням того, «чому вшановується та чи інша категорія жертв». Якщо щодо перших чотирьох категорій (євреї та роми, ментально хворі, військовополонені, цивільні заручники) немає жодних запитань, то щодо останніх трьох такі запитання є. Найпростіше з кримінальними злочинцями, про них можна згадувати в контексті спрощеного кримінального судочинства, достеменно встановивши «ступінь провини» і рівень покарання. Ця категорія жертв – гарна ілюстрація того, яким безоглядним був «німецький порядок» у Києві.

Щодо підпільників-комуністів й українських націоналістів питання стосуються, здебільшого, того, що окремі представники обох груп підозрюються у злочинах проти цивільного населення (комуністичні підпільники до 1941 р. нерідко були співробітниками НКВС, причетними до диверсій у Києві, які стали приводом до масового і швидкого винищення євреїв та подальших постійних убивств заручників із цивільного населення; націоналістів нерідко звинувачують у тому, що вони сприяли фізично чи ідеологічно або, принаймні, не опиралися винищенню євреїв нацистами). Їх ушанування повинне виходити з тієї засади, що вони вшановуються не за злочини (реальні чи гіпотетичні) а за те, що вони чинили опір нацистському режимові (у випадку і комуністів, і націоналістів) та боролися за незалежну Українську державу (у випадку націоналістів). Ушанування націоналістів як борців за незалежну державу, окрім усього іншого, також відповідає вимогам чинного законодавства.

Також важливо оперувати точною кількістю й установити поіменно всіх націоналістів, відстеживши їх біографії, оскільки серед них могли бути люди, які одночасно причетні до створення «української поліції» в Києві, котра, щонайменше, розшукувала та охороняла євреїв під час екзекуцій, і водночас рятували євреїв (випадок Романа Біди-«Гордона»), могли бути зовсім непричетні до винищення євреїв, а могли бути й ті, хто сприяв такому винищенню. Тобто тут важливо індивідуально знати кожен випадок. Ми ведемо мову про 621 оунівця, розстріляного або похованого в Бабиному Яру, а реально знаємо прізвища на порядок меншої кількості людей, що породжує різні домисли.

Олена Стяжкіна (Інститут історії України НАНУ, Київ), співдоповідачка

Проблема власного пам'ятання: замовчаний контекст, нав'язаний дискурс, можливі практики

Що пам'ятаємо? Чому пам'ятаємо те, що пам'ятаємо? У чиїх дискурсивних сценаріях відшукуємо проблемні точки та практики пам'ятання? Я зупинюся на трьох позиціях, які так чи інакше стосуються об'єктів пам'яті та відповідних (або не відповідних) практик фіксації та вшанування пам'яті.

Перша теза: Історичний контекст невидимої відповідальності. Об'єкти пам'яті про провину.

О.Бартов («Україна модерна», 2009, 15(4)) висловив не безперечну, але дуже плідну думку щодо неможливості просто розділити людей у часи Голокосту на жертв, злочинців та спостерігачів, оскільки навіть ті, які не брали участі та максимально відсторонилися від жахливих процесів, знали, що та як відбувається, а отже їхня бездіяльність була частиною злочину. Точніше цю позицію виклав Елі Візель у виступі 12 квітня 1999 р. в Білому домі у Вашингтоні «Ризики байдужості» та у промові в ООН у квітні 2005 р. У такий спосіб наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. було поставлено питання про провину союзників по антигітлерівській коаліції в Голокості. Питання ж про провину СРСР – як суттєвий аспект пам'ятання – так чи інакше залишається не промовленим із високих трибун і майже, за невеликим винятком, не вивченим.

Я тільки тезисно вкажу основні лінії, якими означено цю провину. Спираючись на роботи Л.Люкса, Г.Костирченка, А.Люстігера та інших можна побачити такі процеси, в яких СРСР може відповідати за, принаймні, нерятування євреїв, однак і за щось більше:

- замовчування нацизму та його ідеології щодо євреїв наприкінці 1930-х рр.;
- відсутність ідеологічної боротьби з нацистськими гаслами про «юдобільшовизм» упродовж війни та після неї;
- покинутість євреїв напризволяще – відсутність евакуації й така поведінка місцевої влади (втеча), яка, за висловом К.Беркгофа, свідчила про поведінку не рідної, а окупаційної влади;
- відсутність будь-яких спланованих партизанських операцій для запобігання масовим стратам євреїв;
- замовчування Голокосту від самого початку масових страт євреїв на окупованих територіях (перетворення євреїв на «мирних мешканців» у повідомленнях Радінформбюро);
- покарання пособників нацистів, але непокарання тих, хто грабував, доносив, видавав євреїв (відсутність покарання означала, що все це – не було злочином);
- підтримка (за замовчуванням чи неспростуванням) сталої концепції боягузтва й «ташкентського фронту», де, нібито, відсиджуються євреї (в такий спосіб влада перекладала свою провину втечі на євреїв, заміщаючи зневагу та звинувачення у свій бік на євреїв);
- «активний антисемітизм», який уже з 1942 р. просувався на вищих щаблях радянського керівництва: вже з цього періоду заклики до «російського патріотизму» містили у собі елементи антисемітизму (Л.Люкс);
- перші обмеження прийому євреїв на дипломатичну службу (згодом – повна заборона) із 1943 р. (Л.Люкс);
- відмова від публікації «Чорної книги» про звірства нацистів стосовно євреїв і подальше замовчування трагедії та заборона її меморіалізації;
- дозвіл на антисемітську (часом нацистську) риторику для вищого керівництва та для пересічного обивателя (слідчий Комаров у допитах Лозовського: «Євреї – подлий и грязный народ, [...] все евреи негодная сволочь, [...] все оппозиции в партии состояли из евреев, [...] все евреи по всему Советскому Союзу шипят против советской власти, [...] евреи хотят истребить всех русских») (цит. за: Л.Люкс);
- за півкроку до повторення: боротьба з «космополітизмом», справа ЄАК, «справа лікарів-убивць».

Метафорою радянського в Голокості є історія про фільм М.Донського «Сім'я Тараса», де вперше було показано масове вбивство євреїв (у Бабиному Яру), який зняли з прокату й поклали «на полицю» в 1945 р., та про великого актора Б.Зускіна, котрий зіграв у цьому фільмі лікаря-єврея, страченого німцями в кіно, а потім – у 1952 р. – страченого радянським керівництвом у реальному житті (Хис Дж. Марк Донской і реконструкція Бабьего Яра).

Друга теза: Тяглість (а подекуди штучність) замовчування провини СРСР у знищенні радянських євреїв стала, серед іншого, підґрунтям для аналізу витоків, процесів, характеристики учасників «Голокосту від куль», що відбувався на території окупованої України.

Сучасні дослідники так чи інакше відтворюють концепт відсутності хоча б частки провини СРСР, зосереджуючись не тільки на злочинах нацистів (що є цілком справедливим та

правильним), а й на злочинах пересічних окупованих людей. Це також є справедливим, однак у цьому аналізі ролі та місця окупованих людей уживається лише одна – національна – ознака спільнот.

З урахуванням того, що радянські люди – в межах радянського дискурсу – маркувались як інтернаціоналісти, а від того євреї у відомостях маркувались як «мирні мешканці» без національності, такий ухил у бік «українських націоналістів» – «фашистських посіпак» – був нічим іншим, як ідеологічною кампанією. Не заперечуючи, утім, можливість і чесність аналізу виконавців/спостерігачів за національною ознакою, варто визнати, що цей спосіб думання про Голокост в Україні повторює та посилює радянські конструкції й відіграє суттєву роль у петрифікації міфу про «перемогу російського» (рос. «русского»), і тільки російського, народу у війні. Між тим, архівні документи та его-свідчення вможливають й інші способи аналізу портретів виконавців. Плідним підходом до подолання дихотомії та зниження політичного градусу питання про те, кого – поряд із нацистами – вважати злочинцями або поплічниками злочинців, є аналіз складу допоміжної поліції за партійною й національною ознаками з урахуванням співвідношення різних національностей у місцях формування «помічників» нацистів, котрі в різні способи допомагали здійснювати розстріли євреїв.

Якщо, за даними І.Дерейка, у Центральній Україні більшість членів допоміжної поліції становили українці, то на сході – за даними І.Тарнавського – росіяни. В особовому складі дирекціону №3 Ларинської управи м. Юзівка (до окупації Сталіно, нині Донецьк) із 49 поліцаїв 23 були українцями, а 26 – росіянами. І тут ідеться не про якусь специфічну «зраду» росіян, а про кореляцію з їх кількістю у Сталіно, зафіксовану переписом 1939 р. Більш «яскраво» в контексті подолання названої вище дихотомії виглядають можливості здійснювати аналіз поліцаїв на окупованих територіях за партійною ознакою. За даними І.Дерейка щодо 119 персоналій – членів допоміжної поліції – третину з них становили комуністи й комсомольці. Один із них був депутатом ВР УРСР, а інший – депутатом ВР СРСР. Серед шутцманів відсоток комуністів і комсомольців був ще вищим, і сягнув половини проаналізованих справ. Варто також зазначити, що членами допоміжної поліції були також вояки РСЧА – переважно військовополонені та дезертири.

Чи дає нам це можливість і право говорити, що комуністи та солдати й офіцери Червоної армії були виконавцями (чи помічниками виконавців) Голокосту? Ні, оскільки у кожному конкретному випадку йдеться про конкретну людську долю та людський вибір. Тоді постає риторичне питання: чому ми й досі залишаємося в полоні сталої (чи не єдино можливої) дихотомії, через яку генералізуємо українців (або українських націоналістів) як тих, хто скоював злочин проти людяності? І тут ми можемо сформулювати ще одне питання: чи правда, що жертви (принаймні віцілілі) вважали переслідувачами й винними тільки спільноти, серед яких вони проживали, і не вважали винними, власне, партію та владу, які не докладали жодних зусиль для рятування євреїв?

Третя теза: Що та як пам'ятати. Ця теза – не про Голокост, а про власний погляд на те, як пам'ятати й що є об'єктом пам'яті.

10 червня 1944 р. у французькому містечку Орадур силами вояків 2-ї танкової дивізії СС «Райх» було розстріляно та спалено заживо 642 людини. У цій масовій страті, окрім нацистів, узяли участь й ельзасці, котрих – усупереч домовленостям між режимом Віші та Райхом – мобілізували у вермахт. Під час судового процесу ельзасців засуджено до різних термінів покарання: від 5 до 12 років ув'язнення або важких робіт. Цей вирок викликав масові протести в Ельзасі. Спільнота висунула звинувачення французькому уряду (минулому) в тому, що він не доклав жодних зусиль, аби захистити ельзасців та змусити Райх припинити мобілізацію. У лютому 1953 р. ельзасців було амністовано. У цьому контексті я хочу звернути увагу на таке:

- Франція вирішила цю страшну і трагічну ситуацію так, як уважала за потрібне;
- це рішення не дискутувалося, не обговорювалось із союзниками: Франція була серед переможців, а не серед колонізованих та окупованих народів;
- досліджуючи трагедію Орадур-Сюр-Глан, сучасні історики не підпадають під ідеологічні тиск і сконструйовані ззовні концепції пам'яті.

Зрештою фіналом цієї історії, яка розпочалася ще за часів Першої світової, є монумент у Страсбурзі. У центрі композиції – жінка-мати, котра тримає на своїх колінах двох синів. Обидва вони голі – такі, якими приходять у світ: без форми, паспортів, розпізнавальних знаків. Підпис на монументі: «Наші мертві». І ось саме ця практика – побудова власного погляду, пошук власної позиції, відсутність страху в її відстоюванні, формулювання питань у широких контекстах та аналіз через різні категорії, відкидання нав'язаних дихотомій – дозволить нам увічнювати пам'ять Бабиного Яру через чесну позицію «наших мертвих», провина перед якими лежить не тільки на тих, хто вчиняв, а й на тих, хто на різних рівнях, зокрема й на рівні держави, зберігав спокій, був байдужим, підштовхував та дозволяв злу відбуватися.

Сергій Єскельчик (Університет Вікторії, Канада), співдоповідач **П'ять тез про Бабин Яр**

1. Ми живемо у світі, в якому відбувається переосмислення історії війни. На Заході панівним підходом до пам'яті про війни ХХ ст. є гуманістичний, в якому фокус не на перемогах та звитязі, а на жертвах цивільного населення. Цей підхід пов'язаний із західним уявленням про пріоритет прав людини та цінність кожного життя. Гуманістичний підхід потребує й нового типу героїв – тих, хто рятував приречених, тих, хто зберігав людяність у нелюдських випробуваннях. Саме у сприйнятті гуманістичного підходу полягає шлях до пам'яті європейського типу та відмови від радянської моделі пам'яті, в якій величні монументи ставилися державі (як-от Батьківщина-Мати в Києві) або загиблим генералам (як-от Ватутіну), тоді як на солдатів чекали братські могили зі скромними пам'ятними знаками, а цивільні жертви взагалі були вартими згадки тільки тоді, коли про них говорив цілий світ. Бабин Яр може найкраще втілити новий гуманістичний підхід.

2. Ми досі знаходимося в полоні радянської спадщини (не-)комеморації Бабиного Яру. Радянській владі йшлося про увічнення насамперед військової звитязи. Але замовчувати Бабин Яр не виходило, бо його трагедія вже була відома світові. З моменту звільнення Києва 6 листопада 1943 р. радянська влада одразу намагається означити Бабин Яр як символ нацистського знищення «мирних громадян». Якщо й йшлося про національність, котрі найбільше постраждали від нацистської окупації, уже тоді офіційні джерела завжди ставили росіян та українців перед євреями. Але найбільше наголошувався подвиг таких груп, як комуністи та військові. З цієї радянської традиції нам залишилася атмосфера взаємної підозри між етнічними групами та компенсаторний механізм приміщення в Бабиному Яру також і «своїх» – причому неодмінно героїв.

3. Довголітня боротьба єврейської спільноти у СРСР за визнання Бабиного Яру як місця пам'яті Голокосту сформувала певні очікування й щодо незалежної України, а саме очікування спротиву «згорі». Натомість це визнання саме і трапилося в незалежній Україні, але потім держава не виявила належної ініціативи в меморіалізації Голокосту та розробці відповідних музейно-освітніх програм. У такий спосіб вона залишила простір для сумнівних приватних ініціатив, що по суті виключають Україну та українців із важливої розмови про історію й уроки Голокосту. Але комеморація Голокосту потрібна саме Україні та її народу, адже для них це є важливим досвідом вироблення інклюзивної пам'яті, усвідомлення єврейських жертв як жертв України.

4. Через радянську спадщину теза про важливість Голокосту для осмислення Другої світової війни та всього ХХ ст. утверджується в Україні значно пізніше, ніж на Заході, що ставить дискусії навколо Бабиного Яру у складний контекст. Якби в Україні було поширене розуміння особливого статусу й унікальності Голокосту як нацистського проекту тотального знищення всього єврейського народу включно з дітьми, то було б значно легше репрезентувати Бабин Яр як місце також й інших злочинів нацистів, місце мучеництва інших груп. Це було б неможливо представити світовій громадськості як зазіхання на винятковість Голокосту. Тому шлях до визнання всіх українських жертв Бабиного Яру пролягає через широке громадське осмислення Голокосту.

5. Бабин Яр може й мусить стати також і місцем пам'яті про інші жертви нацистів – якщо при цьому ми голосно говоримо про унікальність Голокосту. По суті, це не підриває пам'ять про Голокост, а тільки підтверджує його центральність серед символів цивільних страждань

під час Другої світової. Наприклад, пам'ятник остарбайтерам, більшість з яких пережили війну та яких не розстрілювали в Бабиному Яру. Його встановлення на цьому місці не можна інтерпретувати як боротьбу за пам'ять, як намагання розмити уявлення про Голокост, а радше як визнання його центральності у сучасних уявленнях про війну, яке саме і зробило можливим відновлення пам'яті про інших цивільних жертв нацистів. Це водночас і визнання Бабиного Яру як потужного місця пам'яті про війну, чи не найголовнішого в Україні.

Віктор Крупина (Інститут історії України НАНУ, Київ), дискусант

Слухаючи цікаві доповіді впродовж двох днів конференції, упіймав себе на думці: чим більше ми віддаляємося від кінця вересня 1941 р., наступних розстрілів і двох років нацистської окупації, чим більше віддаляємося від трагедії Голокосту загалом, тим рельєфніше починаємо бачити ті драматичні події. З одного боку – це парадоксально, адже час, що минув, призвів до збіднення нашої джерельної бази. Відхід у Вічність тих агентів пам'яті, про яких ми сьогодні говорили, збіднення джерел усної історії, стирання місць пам'яті, втрата матеріальних джерел... Відповідно, наші можливості якомога повніше і глибше відтворити всі обставини, з'ясувати імена всіх жертв і злочинців, їхню мотивацію, обставини подій зменшуються. Звичайно, не сприяла цьому й політика пам'яті, властива Радянському Союзу. Політика щодо Бабиного Яру та Голокосту – це радше політика забуття. І в результаті ось ми маємо таку собі «*tabula rasa*» – чисту дошку, оскільки у сприйнятті суспільством, пересічним громадянином Бабин Яр як окреме трагічне місце не існував.

З іншого боку, в українських реаліях це закономірно. Адже специфіка Бабиного Яру як простору пам'яті вможлилювала лише кон'юнктурну пам'ять. Таку пам'ять, яка не руйнувала б комуністичну ідеологічну візію минулого загалом та особливо Другої світової війни. Відповідно, справжні наукові дослідження трагедії Бабиного Яру стали можливими лише після 1991 р.

Попри фактологічні втрати й методологічне відставання нині відбувається методологічне наздоганяння світової науки. Не так швидко, як це хотілося б, але і у студіях пам'яті та у вивченні Бабиного Яру й Голокосту загалом здобутки у нас усе ж існують. Сьогодні ми вже не з'ясуємо обставини подій. Хоча й такі питання обговорюються, але ми вже йдемо далі та чіткіше диференціюємо осіб, чия доля так чи інакше була пов'язана з Бабиным Яром або змінилася через нього, про що нам сьогодні докладно розповів Іван Патриляк. Абсолютно слухний його висновок, що, продовжуючи ці студії, треба уникати узагальнень і до кожного випадку у класифікації – жертва, злочинець, спостерігач – підходити індивідуально.

Сергій Єкельчик згадав про ту радянську спадщину, яка тяжіє над нами та виявляється в конкуренції пам'ятей, що відбувається не завжди у цивілізований спосіб, коли цю боротьбу за першість ми оцінюємо на радянський взірець кількісно. Хто більше пам'ятників поставить у Бабиному Яру за допомогою адмінресурсу, або, здобувши кон'юнктурну, я переконаний тимчасову, перевагу має можливість порядкувати на території Бабиного Яру зі своїм приватним проектом. Радянська спадщина проступає й у тому, що продовжується ювілейна традиція історичної політики. Доволі часто це відбувається так, коли на підставі тих чи інших державних рішень відбуваються десятки формальних заходів, як кажуть, для статистики. З іншого боку, є надзвичайно важливою обставиною, що влада звертає увагу на непересічні історичні події, і у цей спосіб сприяє науковцям в організації різних заходів, чи то у проведенні наукових досліджень.

Говорячи про жертви Бабиного Яру, не слід забувати і про пов'язану з ним Куренівську трагедію 13 березня 1961 р., коли загинули кілька сотень осіб. Справжні причини, обставини й наслідки цієї техногенної катастрофи довгий час приховувались, адже ця трагедія потрапила в негативне поле трагедії 1941 р. Сама згадка про Куренівську трагедію так чи інакше породжувала б питання про причини того, що, власне, сталося та слугувала б нагадуванням про Бабин Яр і трагедію київських євреїв, Голокосту загалом. Виникало б питання про наругу над пам'яттю жертв Бабиного Яру, що відбувалася в повоєнний час.

Уведені до наукового обігу архівні документи й матеріали проливають світло на всі передумови Куренівської трагедії 1961 р. Як впливає з документів, реалізуючи проект стирання Яру шляхом заповнення його відходами Петровських цегельних заводів, влада керувалася суто

господарськими міркуваннями – ліквідація незручностей, що їх породжував глибокий ривчак неподалік від центру столиці УРСР, і покращення транспортного сполучення. Утім, політика державного антисемітизму, що здійснювалася у СРСР із кінця 1940-х рр., дає підстави твердити, що замив Бабиного Яру відповідав намірам влади стерти пам'ять про трагедію. На мою думку, жертви Куренівської трагедії – це опосередковані жертви Бабиного Яру 1941–1943 рр. Ми не знаємо, що сталося б із Бабиным Яром, якби не відбулося там масових розстрілів, як довго він залишався б яром, адже плани перетворення цієї території на корисну площу існували ще в довоєнний час. Але, моє припущення, що до проекту ліквідації Яру підійшли б дещо відповідальніше, без поспіху, без халатності виконавців, і напевно, удалося б уникнути тих жертв, які сталися в 1961 р.

Семінар «Форми меморіалізації визначних місць пам'яті» Модератор *Володимир Сімперович* (Національний музей історії України у Другій світовій війні)

Теми для обговорення:

- місце пам'яті чи простір пам'яті?
- фізичний та ментальний простори пам'яті;
- право на пам'ять і право на простір;
- меморіал, музей та меморіальний парк – модерні й постмодерні стандарти;
- спільні культурні коди vs самовираження митця;
- етичні обмеження в меморіальному просторі.

Ігор Пошивайло (Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної сотні – Музей Революції гідності), доповідач **Форми меморіалізації визначних місць історії**

Учені у своїх працях про концепти й перспективи меморіалізації одностайні: те, що суспільства пам'ятають про своє минуле, хай і засноване на реальних подіях, є доволі вибірковою інтерпретацією подій, що продукує потужні наративи, які часто називають міфами. Ці наративи часто конкурують між собою, різні групи змагаються за ту чи іншу версію минулого. При цьому темпи меморіалізації «складної історії» прискорюються, оскільки відстань між самою травматичною подією та її комеморацією скорочується (Mitchell 2003).

Виклики пам'яті. Уважається, що меморіалізація покликана зберегти пам'ять про важливі події минулого, аби згуртувати сучасників довкола неї та сформувані спільне сприйняття минулого. «Пам'ятання» історії з плином часу набуває традиційних форм, створених суспільством або ж політичними елітами. Зазвичай підходи такої пам'яті, які домінують і нині, фокусується на одній стороні конфлікту або ж на певній «бінарній опозиції»: «свої – чужі», «жертви – злочинці», «герої – вороги». У разі масових травматичних подій (війна, революція, геноцид, природні, техногенні катастрофи) загиблі подаються емпатійно як національні герої, мученики або жертви. При цьому знеособлюється їх індивідуальність і реальні історії приглушуються, а їх кривдники, вороги та злочинці дегуманізуються. За такого підходу жертвовність і смерть усіяко виправдовуються та героїзуються, а складні питання не порушуються ані в політичному, ані в публічному дискурсі. На думку британського професора антропології М.Роулєндса, націоналістичні пам'ятники війни перетворюють травматичну смерть людей на акти національного вшанування й утвердження колективної цінності (Rowlands 1999).

Музеї та пам'ять. Особливість функціонування сучасних музеїв пам'яті полягає в тому, що вони мають справу з «живою», «свіжою», «гарячою» історією, намагаючись уникати поспішності, глорифікації, неінклюзивності, та орієнтуючись на свою кінцеву мету – примирення й консолідацію суспільства. Подібні інституції ще називають «музеями діалогу».

Набирають обертів підходи, коли «складна історія» представляється з різних позицій, співпереживається не через скупку статистику подій і жертв, а через індивідуальні історії, репрезентацію тих сторін, які до цього не мали голосу, або створення альтернативних наративів. У таких середовищах перед відвідувачами порушуються питання, щодо яких музеї не нав'язує однозначних відповідей, а, навпаки, заохочує до індивідуального сприйняття та оцінювання контроверсійних подій. Деякі музеї натомість уникають донесення очевидних істин і висновків через міжнародні політичні обставини, надаючи перевагу тому, щоб розповідати своїм відвідувачам про глобальні цінності та проблеми, аніж виявляти конкретних винних у злочинах і зазнавати геополітичних ризиків (Whitmarsh 2001). Такими видаються музеї в Японії, які висвітлюють події Другої світової війни, зокрема ядерне бомбардування чи битву за Окінаву. Уникаючи гострих тем, музеї «складної історії» можуть удаватися до різних прийомів, аби відволікати увагу своїх відвідувачів від незручних питань. Наприклад, фокусуватися на технологіях і техніці, а не на стражданнях та жертвах війни, як це відбувається в Імперському воєнному музеї в Лондоні. І, навпаки, Музей на полях Фландрії в бельгійському місті Іпр акцентує у своєму загальному меседжі вплив війни на життя військових та цивільних, просуває мир і толерантність, представляє минуле як урок для теперішніх і майбутніх поколінь (Whitmarsh 2001).

Дослідники презентації воєн у сучасних експозиціях також застерігають від наративів, які можуть опосередковано виправдовувати війну, робити її «моральною», як, наприклад, акцентування на Голокості в музеях США може ілюструвати причину вступу цієї країни у Другу світову війну та виправдання контроверсійних дій (Whitmarsh 2001). Так само Російська Федерація гламуризує війну й виправдовує мільйонні втрати, бездарність і злочинність сталінського режиму її «святистю», необхідністю «захисту Вітчизни», не стільки шановуючи у своїх експозиціях і меморіалах жертви війни та продукуючи пацифістичні меседжі, скільки виправдовуючи тоталітарний режим і мілітаризацію.

Принципи меморіалізації. Сучасні комеморативні практики виявляють потенційно суперечливі спроби як примирення зі складним минулим, так й активної реінтерпретації важливого минулого новими поколіннями. При цьому спорудження меморіалів може або знижувати обов'язок пам'ятати, або відображати притлумлену пам'ять чи прагнення забути про «складну історію» (Whitmarsh 2001).

Така ситуація викликає чимало дискусій і породжує нові виклики. Тож до формування принципів та стратегій презентації «складної історії» в музейному просторі взялися різноманітні міжнародні інституції, серед яких Міжнародна рада музеїв (ICOM) та її Міжнародний комітет меморіальних музеїв у пам'ять жертв державних злочинів (ICMEMO), Міжнародна коаліція місць сумління, Платформа європейської пам'яті та сумління.

Отже меморіалізація та музеєфікація «складної історії» передбачає тривалий процес аналізу контексту й ризиків, фундаментальних наукових досліджень, планування та розроблення стратегій подолання кризи, багаторівневих консультацій і перемовин, співпраці з представниками різних сторін конфлікту, соціальної відповідальності при ухваленні консенсусних рішень. «Музеї діалогу» мають охоплювати різні думки, бути «зцілювальними», ставати інклюзивними платформами для рефлексій щодо історичного минулого, сучасності, концептів свободи, для осмислення травматичних подій, соціального примирення, консолідації та неспинного поступу нації.

Джи-Хан Лім (Університет Соґан, Південна Корея), співдоповідач

Транснаціональний активізм пам'яті та перформативний націоналізм

Відправною точкою цієї конференції є проблематика меморіалізації Бабиного Яру. Мене запросили написати рецензію на проект Концепції комплексної меморіалізації Бабиного Яру, підготовлений робочою групою при Інституті історії України НАНУ. У своїй рецензії я порушив питання про те, як вписати Бабин Яр у всесвітній простір пам'яті та як сприяти мнемонічній солідарності в усьому світі шляхом відбудови меморіального комплексу Бабин Яр. Ця ідея здалася мені дуже цікавою й захоплюючою, але одночасно вона має суперечності або точки напруги між детериторіалізацією та ретериторіалізацією; мнемонічною солідарністю та змаганнями різних національних пам'ятей. Отже питання полягає не в тому, чи новий проект

зможе привнести однорідність, а в тому, як зробити цю напруженість між конкуруючими пам'яттями продуктивною, діалогічною й різнонаправленою. Це точка відліку.

Проект комплексної меморіалізації Бабиного Яру ніс у собі деякі ідеї активізму транснаціональної пам'яті, метою яких був порятунок Бабиного Яру від дуже вузьких націоналістичних інтерпретацій. Зазвичай активізм пам'яті трактують як недержавний, публічний захист мнемонічних змін. Можна сказати, що міжнародний транснаціональний активізм – це така низова ініціатива, пов'язана з пам'яттю.

Я наведу кілька прикладів із Польщі й Південної Кореї такого міжнародного транснаціонального активізму, що показують, як місцеві місця пам'яті можуть стати місцями міжнародного вшанування. Прикладом меморіального активізму в Польщі є осередок «Брама гродська» в Любліні. Я трохи сумніваюся, чи дім Едіт Штайн у Вроцлаві можна віднести також до такого міжнародного транснаціонального активізму пам'яті, але деякі вчені вважають, що це так.

Разом із тим, ми можемо знайти в Польщі й приклади націоналізації міжнародного активізму. Це Музей поляків, які рятували євреїв під час Другої світової війни, імені родини Ульмів у Марковій, або запровадження відзначення Дня пам'яті рятівників євреїв у Польщі під час німецької окупації. З одного боку, це якби включення міжнародної пам'яті про Голокост, але під цією парасолькою відбувається підкреслення саме польської національної пам'яті, саме польської національної гордості за порятунок євреїв. Схожу ситуацію можна було спостерігати у 1980-х рр. у Меморіалі концтабору Аушвіц, де тривали змагання пам'яті за вшанування польських та єврейських жертв цього концтабору. Ми бачимо, що такий національний активізм може привносити елемент національної пам'яті до міжнародних місць пам'яті.

Хочу ще навести цікавий приклад меморіального активізму Південної Кореї, який перетинається з іншими прикладами геноциду. У Нью-Йорку, у громадському коледжі Квінсборо 13 грудня 2011 р. відбулася зустріч корейських жертв Другої світової війни, так званих «жінок для втіхи», і тих, хто пережив Голокост. Ця зустріч, організована спільно Корейсько-Американською громадською службою та Центром Голокосту Купферберга, є прикладом глобального переплетення пам'яті. Мнемонічному злиттю корейських «жінок для втіхи» та європейських євреїв, котрі вижили, сприяла трансатлантична і трансгіокеанська міграція спогадів до США, де Голокост і постколоніальні спогади переплелися в післявоєнний час.

Переплетення спогадів про Голокост і колоніальний геноцид, як правило, створюють екстериторіальність пам'яті, піддаючи національний досвід перехресній глобальній переорієнтації. Він характеризується космополітизацією Голокосту, яка транспонує пам'ять про Голокост до переживань сучасних геноцидів та етнічної чистки в Косові, Руанді, Судані і сучасній М'янмі. Ці приклади показують, як міжнародний активізм може використовуватися як інструмент просування локальної політики.

Інші приклади свідчать про націоналізацію цієї інтернаціональної пам'яті. 8 березня 2013 р., у Міжнародний день солідарності жінок, перед будівлею суду округу Берген у Нью-Джерсі було відкрито пам'ятник корейським «жінкам для втіхи». Його встановили поряд із чотирма іншими монументами, присвяченими пам'яті жертв афроамериканського рабства, Голокосту, геноциду вірмен і жертвам ірландського «картопляного голоду». Новий пам'ятник корейським «жінкам для втіхи» зайняв своє місце в «колі пошани» округу біля будівлі суду як його органічна частина.

9 липня 2013 р. міська рада Глендейла (Каліфорнія) проголосувала (у співвідношенні 4 до 1) за встановлення пам'ятника корейським «жінкам для втіхи», незважаючи на лобі японських націоналістів. Ключову роль у тому, щоб цей пам'ятник було встановлено у центральному парку міста, відіграли вірмени-американці, які становлять близько 40% жителів цього міста. Переплетення спогадів у світовому масштабі посилюють боротьбу за пам'ять, а також сприяють мнемонічній солідарності між націями, національностями чи расами. Що, власне, ми і спостерігаємо на прикладі зі встановленням пам'ятника корейським «жінкам для втіхи» у Глендейлі.

Сучасна українська історія та її мнемоскейп мають дуже багатий ресурс для глобальної мнемонічної солідарності, яка не зводиться до якоїсь конкретної групи жертв. У глобальному просторі пам'яті, що формується, активісти пам'яті долають політичні та культурні кордони, стали агентами транснаціональної солідарності. Чи можлива й бажана мнемонічна солідарність чи ні, залишається відкритим питанням. Однак це була б цілком правдоподібно нова форма солідарності у XXI ст.

Антон Дробович (Український інституту національної пам'яті), співдоповідач

Я би хотів звернути увагу на кілька підтем, що заявлені у програмі цього семінару і стосуються простору пам'яті, права на пам'ять і права на простір, а також про самовираження митців та певною мірою про етичні обмеження меморіалізації. Зупинюся на прикладах, пов'язаних із меморіалізацією Бабиного Яру. Розглянемо проблему в кількох послідовних вимірах чи етапах.

Перший стосується будь-якого процесу інтеграції чи втручання в меморіальний простір. Початковим етапом відповідальної меморіалізації є заглиблення в контекст. Важливо обов'язково врахувати загальний і локальний контексти. Адаже в будь-якому місці пам'яті (чи у значенні П'єра Нора, чи у вужчому контексті простору пам'яті) існує багатозначність та складні історичні передумови чи постфактум подій. Особливо, коли йдеться про радянський період замовчування, приховування злочинів, де пропорція локального і глобального контексту може бути рівною.

Другий стосується формулювання нарації, тобто певних способів адекватної оповіді складної історичної правди. Це дуже важливий нюанс, тому що в кожного часу є своя мова і свій запит. І як правило, складні теми містять речі, котрі стосуються екзистенційних нюансів та екстремального досвіду. При цьому постає складне завдання вибудувати оповідь, аби не спотворити істину, але водночас щоб нарації були зрозумілі, існувала якась загальна логіка й ієрархія смислів. Але за будь-яких обставин завжди має йтися про історичну правду.

Третій стосується відповідальної меморіалізації – це пошук адекватної мови репрезентації та комунікації з громадськістю, розповідей про формальний контекст. Уже на етапі розробки проекту має відбуватися комунікація з громадою, яка історично, культурно і просторово пов'язана з об'єктом, а також мають бути підключені представники інших громад. Якщо йдеться про Бабин Яр, то мається на увазі громада Києва. Громада, яка також була ошукана, обкрадена радянською владою, котра намагалася відчужити біль втрати київських євреїв у цієї громади. Під час цього пошуку комеморативної мови й адекватних форм комунікації з громадою створюється багато нових речей. Цей процес може впливати на нарацію. Тому що у цьому нормальному, здоровому, але дуже складному діалозі можуть виявитися явища, не усвідомлені ані науковцями, ані громадою впродовж довгого часу.

Четвертий етап реалізації таких проектів – це є, власне, втілення. Але втілення на підставі достатньої згоди та розуміння. Не йдеться про те, що абсолютно всі будуть згодні із запропонованим способом меморіалізації. Але на попередньому етапі вже має сформуватися своєрідна платформа згоди, яка б складалася з пунктів різних бачень, болючих точок, смислових блоків, які, принаймні, зрозумілі й поділяються громадою та авторами проекту. Без створення такої платформи всі подальші кроки мають багато ризиків.

Отже перший блок можна назвати «комеморацією поваги», який проходять усі відомі меморіали.

Щодо другого блоку. Якщо порушуються описані мною процедури меморіалізації, то виникають серйозні проблеми. Наприклад, сьогодні одна з найбільших проблем меморіалізації Бабиного Яру – це уникання приватною ініціативою чесного діалогу з громадою й відсутність належної поваги до місця пам'яті та громади, яка пов'язана культурно, історично, екзистенційно з цим місцем пам'яті. Брак діалогу призводить до насилля над символічним простором і до виключення громади з процесу меморіалізації. І чим сумніше місце пам'яті, стосовно якого здійснюється меморіалізація, тим боліснішим є виключення спільноти із процесу вшанування пам'яті.

Із приводу сучасних прикладів меморіалізації в Бабиному Яру слід висловити такі міркування. На моє переконання, Кришталева стіна плачу Марини Абрамович є прикладом не меморіалізації, а мемізації (від слова «мем»). Це той випадок, коли інший складний і надзвичайно відомий на весь світ феномен, як Стіна плачу, що є вже сталим смисловим блоком, котрий стосується глибоких юдейських традицій, який пов'язаний із біблійною історією, із великою містикою повернення і творення, із певною апокаліптикою, – механічно, без достатнього діалогу, без достатнього пояснення й розуміння переноситься в меморіальний простір Бабиного Яру тільки на підставі того, що це відоме словосполучення, яке викликає впізнання. Відповідно, не створюються якісь нові смисли, не створюються якісь меморіальні форми,

або не віднаходяться ті автентичні форми, що пов'язані з Бабиным Яром як місцем пам'яті. При цьому знана смислова форма – Стіна плачу – по суті використовується як мем, адже вона загальновідома. Ця проблема – мемізації замість меморіалізації – видається однією з найбільших і найпоказовіших у справі меморіалізації Бабиного Яру, адже вона відвертає увагу від суті явища, затуляє собою та викривлює сприйняття і без того складної й непроясненої історії.

Леся Ісаюк (Національний музей-меморіал «Тюрма на Лонцького», Львів),
дискутантка

Меморіалізація пам'яті про злочини нацизму: приклади колишніх концтаборів і тюрем

Основною ареною меморіалізації матеріальних свідчень злочинів нацизму є території колишніх концтаборів, перетворені на музеї. Головним принципом творення таких музеїв є консервація всього, що вціліло й тепер, за задумом творців музею, має служити німим нагадуванням про жах, який відбувся. Яскравим прикладом такого підходу є меморіальні музеї на місці колишніх концтаборів Аушвіц і Майданек. Обидва музеї є законсервованим місцем, де розташовувалися концтабори, з усією збереженою інфраструктурою. В експозиціях існують спеціально заакцентовані елементи, чіткі завдання – або підкреслення жахливості того, що відбулося в концтаборі, або позначення окремих груп в'язнів, чия доля була особливо трагічною, або ж детальна демонстрація відвідувачам окремих елементів системи знищення задля унаочнення того, що відбулося.

До першої групи відносяться купи дитячого взуття в експозиції музею Аушвіц. Власне, таких куп кілька, і всі вони складені з речей, що використовувалися певною категорією людей – дітьми, людьми з вадами зору, із хронічними хворобами й ін. Усвідомлення цього факту разом із величиною куп допомагає відвідувачам музею осягнути кількість жертв і той факт, що під подвійною атакою катів опинилися люди слабші та нездатні себе захистити. Другу групу становлять численні пам'ятники на території музею, присвячені окремим групам в'язнів чи окремим в'язням. Особливою є частина експозиції, що включає у себе газову камеру, крематорії та сумнозвісну «рампу», тобто залізничний під'їзд і браму.

У Майданеку вражає поєднання величезної порожньої території колишнього концтабору, відгородженої від решти міста (зараз Майданек уже в межах Любліна), та порівняно невеликого простору, заповненого вціленими бараками, де й розташовується експозиція, адміністративні будівлі.

Окремим випадком є меморіальний музей «Тюрма на Лонцького» у Львові. Основним принципом, на якому він базується, стало збереження автентичності матеріальної основи, тобто самої будівлі та її інтер'єру, що якоюсь мірою нагадує вже згадані «великі» музеї. Попри те, що музей сфокусований на пам'яті про в'язнів без огляду на їх походження, центральною темою експозиції виступають масові розстріли у в'язницях у червні 1941 р., основними жертвами яких стали українці. З іншого боку, ця тема автоматично «підтягує» і єврейську, позаяк саме євреїв нацисти змусили виносити тіла вбитих із камер, позиціонуючи це як «спокуту» (що було подвійно цинічним, оскільки серед жертв розстрілу були євреї). У такий спосіб нацисти хотіли спровокувати акт «справедливої помсти» з боку українців і поляків, що їм великою мірою вдалося (про це свідчать погроми 1–2 липня 1941 р.). Експозиція відображає не тільки суперечливий характер тогочасних подій, а й конфлікт різних моделей пам'яті. До періоду великих катаклізмів, масових репресій і виселень Західна Україна була тереном, де уживалися три народи – українці, поляки та євреї, і кожен із них саме тут отримав можливість формування власних інституцій та структур, національної емансипації, позаяк саме тут склалися найкращі, порівняно з територіями інших імперій, умови. Побічним наслідком цього стала гостра соціально-економічна конкуренція. У ХХ ст. на взаємну конкуренцію наклалося протистояння двох імперій, що залишило по собі спадок взаємних кривд, претензій і недовіри. До них додається потенціал визвольних наративів, який провокує високотравматичний досвід, свого роду сублимацію за рахунок сусідньої спільноти, котрій адресуються всі ті закиди, що мали б адресуватися насильникові, тобто відповідному тоталітарному режимові. Увесь цей складний

комплекс відобразився в дискусіях навколо музею, які тривають досі та в яких музей присутній рівно тією мірою, якою «зачіпає» ту чи іншу устояну стереотипну схему пам'яті. По суті, це є прикладом того, як нас наздоганяє пам'ять про складні події, переплетена з колективними травмами й інерціями визвольних наративів.

Віталій Нахманович (Музей історії міста Києва)

Концепція комплексної меморіалізації Бабиного Яру та проєкт Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр»: порівняльний аналіз

Проведення порівняльного аналізу двох проєктів – державного та приватного – ускладнене через те, що їх ґрунтовано на принципово різних документах. Засади державного проєкту вміщено у цілісній Концепції, що комплексно описує та органічно поєднує всі аспекти питання та його контексти. Її створено українськими науковцями з урахуванням зарубіжного досвіду, але виходячи з особливостей української історії в контексті світової. Концепція орієнтована, насамперед, на українську молодь, вона покликана допомогти у вирішенні завдань розвитку українського суспільства, формуванні сучасної української нації та історичної пам'яті й, зрештою, створення передумов для інтеграції України до західного світу.

Натомість позицію Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» (МЦГБЯ) висвітлено у цілій низці окремих документів – Місії, Базовому наративі, Творчій концепції, – створених у різний час і здебільшого абсолютно різними командами. Провідну роль в їх розробці відігравали іноземні фахівці, які виходили з уявних «світових» моделей пам'яті про Голокост із повним ігноруванням особливостей української історії та сучасності. При аналізі треба також зважати на публічні виступи очільників МЦГБЯ й реальну практику цієї організації, що демонструють орієнтацію всього проєкту на іноземних туристів та офіційних гостей.

Принципово різними є організаційні засади двох проєктів. Концепція спирається на тривалий досвід формування та апробації її ключових ідей у громадському й науковому середовищі. Вона наголошує на необхідності державної відповідальності, організації та контролю за процесом меморіалізації Бабиного Яру, але разом із тим передбачає розподіл повноважень і прозору співпрацю державних, наукових, бізнесових, громадських інституцій.

Основними засадами процесу меморіалізації Концепція проголошує дотримання чинного законодавства та загальнолюдських моральних норм, співпрацю й компроміси людей із різними поглядами.

Натомість спостереження за діяльністю МЦГБЯ призводить до висновку: він є неконтрольованою приватною ініціативою, через що перетворився на корпоративний проєкт, закритий від будь-якого зовнішнього впливу. В його основі лежать виконання ситуативного ідеологічного замовлення іноземних олігархів; маніпуляції історією, топографією та громадською думкою, а також самовираження окремих митців.

Одним із ключових питань меморіалізації Бабиного Яру є ставлення до меморіального простору. Концепція проголошує, що це має бути цілісний упорядкований простір пам'яті та роздумів, в якому місця розстрілів і поховань будуть повністю захищені від подальшої забудови. Для цього на території Бабиного Яру та навколишніх кладовищ пропонується створити меморіальний ландшафтний парк. Поза межами цього парку передбачається зведення єдиного музейного комплексу у складі двох змістовно й архітектурно пов'язаних музеїв: Меморіального музею Бабиного Яру та Українського музею Голокосту.

Натомість Творча концепція МЦГБЯ передбачає зведення хаотичного конгломерату будівель і пам'ятників, що включатиме чотири музеї; інсталяцію, присвячену жертвам Бабиного Яру; простір для молитви: синагогу, а також у майбутньому церкву, мечеть та якийсь нерелігійний простір; науковий та освітній центр, а ще центр дискусій; медіатеку, бібліотеку, архів і колекцію; освітні й ігрові майданчики для дітей; і навіть центр реабілітації після психологічної травми.

Особливо впадає в очі пропозиція створення безлічі концептуально не обґрунтованих і не пов'язаних між собою музеїв: Музею трагедії Бабиного Яру 1941–1943 рр.; Музею Голокосту в Україні та Східній Європі; Музею історії місця й Куренівської трагедії; Музею історії забуття трагедії Бабиного Яру.

При цьому за всіма документами та наочною практикою МЦГБЯ передбачається зведення значної частини зазначених об'єктів на місцях колишніх поховань. Одночасно Творчою концепцією декларований незрозумілий «захист ґрунтів».

Принципові розбіжності спостерігаються і в підходах до історії та пам'яті про трагедію. Державна Концепція передбачає органічне поєднання пам'яті про всі жертви Бабиного Яру та демонстрацію широкого історичного контексту задля пошуку передумов та усвідомлення наслідків глобальних подій, зокрема Голокосту. У ній пропонується:

- не зводити історію євреїв до історії Голокосту, а історію Голокосту – до історії євреїв, натомість органічно інтегрувати Голокост до різних історій;
- розглядати Голокост як єдине загальноєвропейське та світове явище задля органічної інтеграції української історії до європейської і світової;
- розкривати особливості Голокосту на різних українських землях (райхскомісаріат Україна, військова зона, дистрикт Галичина, румунська й угорська зони окупації) як основу для виходу на широкий загальноєвропейський контекст.

Що стосується моральних уроків Голокосту, то в Концепції розповідь про факти співучасті місцевого населення в масових убивствах і переслідуваннях розглядається як основа для усвідомленого каяття й перестороги на майбутнє. Але одночасно вона наголошує на винятковій важливості феномену рятівників як прикладу для наших сучасників.

Натомість Базовий наратив МЦГБЯ насамперед штучно виокремлює єврейські жертви Бабиного Яру, аж до «витіснення» всіх інших жертв із цього простору шляхом заперечення фактів їх розстрілу або поховання на цьому місці. Надалі він не лише штучно виокремлює Голокост у СРСР (який названо «Східною Європою»), а і зводить історію Голокосту в Україні винятково до так званого «Голокосту від куль» (або «локального вбивства») для об'єднання його з історією Голокосту в інших регіонах СРСР. При цьому музей Голокосту фактично перетворюється на музей історії євреїв України, а історія євреїв України зводиться до історії Голокосту.

Щодо проблеми пошуку причин Голокосту, то, з одного боку Наратив наголошує, що «ми маємо спробувати зрозуміти Голокост – одну з найкраще задокументованих подій світової історії. Вона є не менш зрозумілою, ніж інші події минулого». Але, з іншого боку, автори Наративу доходять висновку, що «причини й способи вбивств у Бабиному Яру та Голокосту загалом не досяжні для нашого розуміння».

Нарешті, у своїх моральних засадах проект МЦГБЯ зводиться до майже повного ігнорування феномену рятівників, і натомість надмірного наголосу на ролі зрадників і пособників нацистів, фактично заради засудження цілих народів, насамперед українців.

Кардинально різним є філософське підґрунтя двох проектів. Концепція виходить із глобалістичної ідеології, що включає універсалізацію символічного значення Голокосту (з одночасним визнанням винятковості цієї події) та максимальне розширення хронологічних, географічних і тематичних меж музейної розповіді. Разом із тим у засобах реалізації майбутньої експозиції та меморіального парку Концепція віддає перевагу традиційним рішенням і поміркованим засобам впливу на відвідувачів, хоча й з використанням сучасних технологій.

Натомість проект МЦГБЯ, що пропонує найсучасніші постмодерні художні рішення та агресивний психологічний тиск на відвідувача, одночасно має у своїй основі абсолютно традиційну модерну ідеологію, в основі якої лежить єврейський націоналістичний погляд на історію Бабиного Яру.

У той час, коли автори Концепції вбачають своїм завданням знайти в темряві світло людяності, надихнути людей і надати їм віру у власні сили, модератори проекту МЦГБЯ прагнуть занурити відвідувача до суцільної темряви смерті та насильства, позбавити людей сил і надії.

Уклали:

Олександр ЛИСЕНКО (Київ)
Віталій НАХМАНОВИЧ (Київ)
Тетяна ПЛАСТУШЕНКО (Київ)

РЕЦЕНЗІЇ й ОГЛЯДИ

Таранец С.

Старообрядчество в Российской империи (конец XVII – начало XX вв.): традиционная культура и повседневная жизнь старообрядцев / Под ред. Г.В.Боряка: В 3 т. – Т.3. – К., 2021. – 704 с.

Таранец С.

Старообрядництво в Російській імперії (кінець XVII – початок XX ст.): традиційна культура та повсякденне життя старообрядців / За ред. Г.В.Боряка: У 3 т. – Т.3. – К., 2021. – 704 с.

Книга є ґрунтовною працею та водночас завершенням тритомної серії (перший том – «Взаємини старообрядницьких спільнот із державою й офіційною церквою» – побачив світ 2012 р., а наступного року вийшов другий – «Старообрядці у соціокультурному контексті»). Опублікувавши два томи, автор утвердився як один із провідних дослідників старообрядництва. Третя книга присвячена традиційній культурі та повсякденному життю старовірів, тут розглядаються цілком конкретні аспекти їхнього способу життя, а також питання, пов'язані зі святами й духовною культурою. До цього, у 2016 р., С.Таранець опублікував альбом «Поділля: Традиційна культура та повсякденне життя старообрядців у XX – на початку XXI ст.», в якому представлено сучасне життя і звичаї старовірів рідного краю автора. У цій книзі розповідається про житло російських старообрядців, їхнє церковно-релігійне життя та мирські свята, господарську діяльність, одяг, похорони, весілля й т. д. У ній також представлені тексти весільних обрядів, російські та українські народні, солдатські пісні, що виконувалися старовірами тощо. Написання цієї праці, безумовно, стало частиною підготовчої роботи до публікації третього тому, що і став предметом цього огляду.

Варто також зазначити, що праці Ю.Аргудяєвої, дослідниці старообрядництва з Владивостока, були важливим довідковим матеріалом при підготовці монографії С.Таранця. Зокрема зображення звичаїв та життя старообрядців на Далекому Сході автор порівнює і протиставляє життю старообрядців в Україні. Обидва дослідники щоденно стикаються з життям сучасних старообрядців та виявляють жвавий інтерес до їхніх звичаїв, способу життя. Окрім того, Далекий Схід й Україна розташовані на двох «полюсах» колишньої Російської імперії і були кінцевими поселеннями старообрядців після їхніх постійних утеч та переселень, що робить науково важливим порівняння способу життя.

Перша глава є оглядом історичних документів, що стосуються життя й культури старообрядців у цілому, та тієї великої кількості дослідницької літератури, що використана автором. Наступна глава присвячена матеріальній культурі й побуту

старообрядців у сільській місцевості, третя – сімейним обрядам і звичаям, четверта – календарній обрядовості, п'ята – говірці, фольклору, музичній творчості.

У передмові автор наголошує, що нині існує гостра потреба у вирішенні не лише національних проблем, а й питань, пов'язаних із політичною та економічною ситуацією в різних державах світу. Застосовуючи ненасильницький підхід до вирішення наукових проблем, С.Таранець пропонує знайти шляхи пошуку компромісу, намагаючись зберегти при цьому основи національної ідентичності серед різних страт населення тієї чи іншої країни, що раніше входили до складу Російської імперії (с.5). Автор висловлює думку про те, що потенційно можливі політичні та економічні конфлікти повинні стримувати радикалізацію прагнень титульних націй стосовно національних меншин, включаючи й старообрядців як етноконфесійну групу росіян. Він виключає ідеологічний тиск на дослідників керівництва наукових установ, різних релігійних структур, урядових інституцій щодо дослідження як цієї, так й інших аналогічних тем. С.Таранець намагається розглянути традиційну культуру та повсякденне життя старообрядців в окремо взятій країні без будь-яких упереджень, він ставить їх в одну площину з іншими аналогічними субетнічними групами колишньої Російської імперії, дає уявлення про історію досліджень відсторонено, детально описуючи кожну з порушених проблем.

Поряд з напрацюваннями, зробленими в імперський час, розглядаються й дослідження, підготовлені в радянський період. Автор хоча й зрідка, але все ж таки вказує на серйозні проблеми при підготовці праць радянської доби, на тиск ідеології та способи примусу. Окремі читачі можуть критикувати такий підхід, але все це впливає з основної установки автора – підібрати науково обґрунтовані дослідження, не пов'язані з будь-якою ідеологією або упередженою ідентичністю, порівняти всі напрацювання в одній площині, без викривлень та перекручувань.

Далі йде огляд того, в яких галузях були проведені дослідження та в якому обсязі. Ця позиція проглядається протягом усієї книги і є послідовним підходом у роботі з великим обсягом наукової літератури та в організації широкого кола дослідницьких питань. Читач отримує таким чином величезний обсяг інформації про дослідження. Натомість автор настільки зосередився на введенні та узагальненні напрацювань, що не знайшов можливим систематизувати літературу, зробити більш глибокий її аналіз та дати відповідні оцінки, вказавши тільки на окремі проблеми й деталі досліджень. Історіографічний огляд, здається, присвячений тому, щоб представити основний корпус джерел для реалізації поставленої мети.

Автор виконав величезний обсяг роботи з пошуку інформації про старообрядництво в численних етнологічних працях, підготовлених у різних регіонах за радянської доби. В результаті значних наукових пошуків у галузі традиційної культури, усної творчості, звичаїв і повсякденного життя старообрядців радянськими дослідниками був досягнутий великий прогрес у вивченні фольклору таких груп, як некрасовці на півдні Росії, поморці на півночі, кержаки на Уралі та у Сибіру, поляки й каменярі на Алтаї, сімейські у Забайкаллі. Після розпаду СРСР академічні дослідники, які раніше рідко торкалися теми старообрядництва, були змушені зачепити і це питання, у результаті чого кількість таких студій різко зросла. Але в цілому в монографії представлена широка добірка основних праць із даної теми.

В огляді історіографії один з розділів присвячено вивченню старообрядців в Україні. Починаючи з 1950-х рр. було проведено багато досліджень говірок старовірів, і подальші зусилля показали, як активно досліджувалися говори липован на Буковині, у Бессарабії, інших регіонах, що включали середньоросійські елементи з південноросійськими особливостями. Після зняття ідеологічних обмежень, що відбулося після

розпаду СРСР, вивчення раніше заборонених питань, пов'язаних із віруваннями старообрядців, почало фокусуватися на їхньому фольклорі та пов'язаному з ним духовним життям. Першою у цьому відношенні стала праця С.Таранця, присвячена історії діяльності Куренівських старообрядницьких монастирів.

У першому розділі також приділяється увага вивченню старообрядництва в інших країнах, включаючи Польщу, Румунію, Литву, Естонію, Латвію, Молдову, Білорусь, Болгарію, США та Норвегію, де вивчаються мова, фольклор, повсякденне життя старовірів. Особлива увага приділяється дослідженню старообрядництва в Японії, включаючи студії Й.Накамури, діяльність Японського товариства дослідників старообрядництва, яке було засноване 2012 р., а також його співпрацю з фахівцями з інших країн. Зарубіжні дослідження представлені у вигляді книжок і статей, опублікованих російською мовою.

Другий розділ присвячено традиційній культурі та звичаям сільського життя. Перш за все розглядається житло, сільськогосподарські споруди, подвір'я. Це ілюструється прикладами з регіонів, зокрема з Поділля, з яким автор має тісний контакт. Особливий інтерес представляє порівняння та протиставлення випадків кержаків басейну річки Бухтарма в Алтайському краї, сімейських Забайкалля й часовенних, котрі емігрували в Маньчжурію, для яких багатий фотоматеріал і записи польових робіт дають конкретні образи. Автор використовує свого часу новаторські матеріали про Бухтарму Є.Бломквіст та Н.Грінкової, засновані на польових експедиціях 1920-х рр., а також звіти про сімейських, підготовлені І.Маковецьким, А.Селищевим, А.Поповою та ін. Для Маньчжурії були використані фотографії Я.Сабуро, що зображують звичаї, будівлі, інтер'єри будинків с. Романівка й історико-етнографічне дослідження Ю.Аргудяєвої. За винятком праць І.Маковецького та Ю.Аргудяєвої, усі ці записи й дослідницькі звіти належать до 1920–1930-х рр. Тут життя селян-старообрядців різних регіонів одного і того ж періоду порівнюється між собою, показується, як вони пристосовувалися до особливостей краю, зберігаючи традиційну культуру. Потім автор веде мову про костюми чоловіків та жінок і про поширення виробів текстильної промисловості на селі.

У міру проникнення ринкової економіки в російське село та вплив на неї міст, ця специфіка проявилася і в костюмах чоловіків і молодих людей, які вирушали на заробітки. У порівнянні з XVII та XVIII ст., у XIX ст. відбулися значні зміни в способах крою та прикрас до костюмів, у використанні домотканини, яка стала замінюватися фабричною тканиною. Носіння модних костюмів почалося з багатих сімей і поступово поширилося на менш забезпечені верстви населення. Духовні керівники старообрядців неспинно боролися з новою тенденцією, але не змогли її зупинити, оскільки в прикордонні з Китаєм регіони, такі як Бухтарма, Забайкалля, басейн річки Амур на Далекому Сході, імпортувався та широко використовувався дешевий китайський текстиль. Однак в кінцевому підсумку текстиль, вироблений на російських фабриках, повсюдно набув широкого розповсюдження. Шкарпетки та рукавиці виготовлялися з вовни, виробленої в домашніх умовах, верхній одяг і пояси – з покушного сукна, нитки, мотузки та віжки – з отриманих на городі конопель.

Крім того, у другому розділі звертається увага на способи покриття голови незаміжніми жінками, на типи головних уборів заміжніх жінок, їхні регіональні особливості, а також вплив на них язичницьких вірувань. Описується крій сорочок та штанів, які носили чоловіки, також наголошується, що на початку XX ст., наприклад у сімейських Забайкалля, змінився традиційний спосіб пошиття брюк, і молоді люди почали носити модні вузькі штани з покупної тканини. У старообрядницьких селах Бессарабської та Подільської губерній, на відміну від навколишніх українських,

молдавських сіл, селяни рідко займалися текстильним виробництвом і вже наприкінці XIX ст., завдяки високому рівню життя, могли носити одяг із покупних фабричних тканин.

У цьому ж розділі розглядається посуд, традиційна їжа, пости, заборони на їжу, і нарешті, способи лікування захворювань та народна медицина. Старообрядці вважали хворобу божественним випробуванням або тимчасовим покаранням. З релігійної точки зору вони по можливості уникали відвідування лікарень. Поряд з цим, корисна і свіжа їжа, чиста питна вода, тривале дотримання релігійних постів, молитовне життя, заборона на куріння та надмірне вживання алкоголю позитивно впливали на здоров'я людей. Старообрядці лікували хвороби за допомогою традиційних засобів, накопичених віковим досвідом, і покладали свою віру на силу молитви, цілющі властивості святої води, купання та лікарські трави. З іншого боку, вони вірили в небезпеку пристріту і недоброзичливих поглядів й зверталися до жінок-цілительок, що володіли древніми магічними знаннями, щоб уникнути їхнього руйнівного впливу.

Далі йде глава третя, присвячена сімейним ритуалам та звичаям, починаючи з народження і хрещення немовлят й виховання дітей. Автор наводить приклади з Архангельської губернії, Нижнього Дону, Забайкалля, Далекого Сходу, Туви, північної частини Печори та Уралу. У розділі, присвяченому сім'ї та шлюбу, наголошується, що з розвитком капіталізму в Росії наприкінці XIX ст. патріархальна сімейна система старообрядців почала руйнуватися, влада старших в родинах ослабла, що призвело до змін у шлюбних стосунках. Серед федосіївців у Латвії була поширена практика, коли молодий хлопець «викрадав» дочку без згоди батьків, приводив її в свій будинок і ставив своїх батьків перед фактом. У безпопівців-безшлюбників, які не дотримувалися церковної системи шлюбу, склався його оригінальний варіант. При виборі нареченої старообрядці надавали великого значення іменитості, багатству родини нареченої та характеру її приданого. Благословення батьків при зарученні відіграло важливу роль в традиційній церемонії одруження старообрядців. Весільна обрядовість старовірів включала безліч елементів передвесільних, весільних і післявесільних обрядів, серед яких сватання, договір, запій, приготування приданого, обрядове миття нареченої в лазні, дівич-вечір, викуп, батьківське благословення. У багатьох регіонах Росії в день весілля влаштовувався весільний поїзд. Весілля супроводжувалися плачем та величальними піснями, а іноді й танцями. Водночас звичай порушення цнотливості до шлюбу серед дівчат був не лише терпимий, але й звичайним явищем в північних губерніях Росії.

Друга половина третього розділу присвячена поховальним і поминальним обрядам, кладовищам старообрядців із прикладами з різних регіонів Росії та України. На думку автора, поховальні й поминальні обряди старообрядців увібрали у себе багато язичницьких форм, а значна частина пов'язаних з ними звичаїв сходять до часів древніх слов'ян. На зміни в поховальних ритуалах у період Російської імперії великий вплив справила урядова політика придушення та вигнання старовірів, що унеможливило організацію похорону в повному обсязі. Поховально-поминальний обряд старообрядців складався з підготовки, похорону та поминків. У них існували елементи поклоніння сонцю, землі, предкам або природі. Особливе ставлення старообрядців до смерті пояснює їхнє своєрідне ставлення до поховання і сформовану унікальну концепцію загробного життя.

Наступна, четверта, глава присвячена календарним обрядам старообрядців. Розділ про осінні та зимові обряди починається з обговорення занепаду звичаю хороводів. У Латгалії (Південно-Східна Латвія) цей звичай зберігався аж до 1920-х рр., а потім втратив своє значення. Його зникнення відбулося в результаті виселення старовірів на хутори, що отримали широке поширення в ході столипінської аграрної

реформи, що почалася в 1906 р. У молодих людей більше не було можливості збиратися разом для розваг. Тут соціально-економічні зміни в сільській місцевості справили руйнівний вплив на фольклор і танці, до яких старше покоління старообрядців спочатку ставилося критично. Так званий Стоглавий собор 1551 р. відкинув деякі обряди та звичаї як язичницькі, але під час розколу церкви 1666 р. старообрядці були сповнені рішучості зберегти стародавні російські народні традиції як священні. Проте захист традиційної російської культури з її язичницькими елементами й відстоювання справжнього християнства іноді вступали у суперечність. Наприклад, в день коляди підлітки та діти ходили від хати до хати, під вікнами співали колядок. На початку ХХ ст. у старообрядців, наприклад, Ліфляндської губернії колядки були замінені духовними віршами, після виконання яких слід було привітати господарів із Різдом. У 1880-х рр. маски у вигляді кози або цапа в різдвяних урочистостях в Естонії відійшли на другий план, для ряження почали використовуватися маски, що представляли персонажів з біблійної історії. На початку ХХ ст. зміни спостерігалися й у липован Бессарабії, коли гроші, одержувані дітьми від господаря сім'ї, використовувалися на потреби церкви. Всі ці приклади показують результати безперервних зусиль духовенства або духовних керівників старообрядців раціонально перетворити язичницькі звичаї в християнські події. Традиційні ряження на Святках іноді були буйними та вільними, що призвело до зростаючої відрази до них серед старовірів. Примітно, що С.Таранець бачить ознаки цієї зміни в основному в районах північного та південного заходу Російської імперії. Ці регіони можна розглядати як провідні в еволюції традиційних свят старообрядців. У цілому в російському селі на початку ХХ ст. заходи Святка, такі, як ряження і ворожіння дівчат, втратили свій колишній магічний елемент та стали простою розвагою для молоді.

Цікавим аспектом святкування у весняні й літні періоди був звичай, пов'язаний із березою або вінком на Трійцю. На Кавказі в терських козаків дівчата на день Трійці готували вінки та пускали їх по річках, озерах для ворожіння. Найкрасивіші й великі вінки ставилися на спеціально підготовлений «корабель» і відправлялися у сплав по Тереку. У човен клали ляльок, одягнених у козацький стрій, і готували стіл з частуванням. Із берега козаки стріляли по човну, розриваючи ляльок на шматки, потім його потопляли. Частини човна пізніше витягували з річки та розподіляли між молодими людьми. Уважалося, що рештки «корабля» й ляльки володіли магічною силою.

Посилаючись на працю Ф.Болонєва, С.Таранець описує події, пов'язані з красиво прикрашеними березами, які з'являються на святі Трійці у сімейських Забайкалля. Дівчата простують по селу з берісками та співають пісні, погрожуючи «доброму молодцю» смертю. Березу також називали стрілою. Стріла також була метафорою блискавки, що наводило на думку про смерть молодої людини. Потім береза розчленовувалася й викидалася в річку. Похорон берези символізував фізичну зрілість дівчини. Такі обрядові молитви про відродження та зростання життя через смерть, руйнування й розчленування можна побачити і в поширеному в Росії селянському звичаї поховання масляних, костромських ляльок та зозуль. Старовіри зберегли ці стародавні звичаї в російській глибинці для гуляння під час проведення весняно-літніх свят. Демонтаж та руйнування, спалювання та викидання ритуальних символів проводилися для того, щоб духи померлих, які відвідували живих регулярно в період року і впливали на їхнє життя, благополучно відправлялися у «країну мертвих», звідки отримували кращі дари – магічні сили. Християнські елементи мирно співіснували з язичницькими в багатьох календарних обрядах, включаючи Великдень, найбільше свято року. В цьому відношенні старообрядці мало чим відрізнялися від інших офіційних православних християн.

П'ята й остання глава присвячена фольклору, говірці та музичній творчості. Серед старовірів Поділля були популярні любовні та соціально-побутові частівки. В цілому, їхній фольклор був пов'язаний з українською народною творчістю. У репертуарі російських старообрядців були русифіковані українські народні пісні, мова фольклорних текстів характеризувалася фонетичною, лексичною та граматичною українізацією. Носіями усної поетичної творчості були в основному літні жінки регіону. В цілому, фольклор був важливою частиною народної творчості старообрядців. Із глибин століть старовіри вивели традиційні пісенні сюжети, обрядовий, епічний та ліричний фольклор. Співоча культура старообрядців в кожному регіоні несла в собі відмінні риси того регіону, звідки прийшли їхні предки. Водночас фольклор старообрядців увібрав у себе елементи усної творчості народів, серед яких вони жили, що призвело до змішання різних пісенних традицій.

Більшу частину обрядової культури становили народні ігри, хороводи, народні пісні, танці та казки. Автор також згадує про духовні вірші та церковні співи. Духовні вірші, що перекладали християнські символи і теми на доступну людям мову, виконували просвітницьку функцію, сприяючи поширенню православ'я й одночасно адаптуючи християнські ідеї до тих, які вже глибоко вкоренилися в народі. Вони стосувалися догматичних позицій різних згод старообрядництва, тематики з житійної літератури, міжконфесійної полеміки та сатиричних тем. Створення духовних віршів відноситься до кінця XVII ст., а до початку XVIII ст. старовіри стали основними носіями нецерковних духовних віршів, поширивши цю фольклорну традицію на всю Росію. Поряд із цим С.Таранець також згадує про середньовічну традицію церковного співу та середньовічну вимову, які зберігалися серед старообрядців. Католицька поліфонічна музика, запроваджена під час реформ Никона, справила великий вплив на російську церковну музику, але старообрядці зберегли традиційний принцип підголосової поліфонії. Релігійні пісні та музика старовірів, які майже невідомі в Японії, представляють для нас великий інтерес.

Наприкінці п'ятої глави розглядаються говірки старообрядців, і наголошується, що вони зберігали особливості давньоруської мови впродовж більш тривалого періоду, ніж інші російські групи. Довге перебування старообрядців в іншомовному середовищі, викликане міграцією, сприяло стабілізації стійкості складу мови. Це дозволило зберегти старі російські слова, які були втрачені в діалектах суто російських територій і в російській писемності. Здебільшого міграція старообрядців із Росії на нові землі відбувалася через проміжні пункти, і цей процес також вплинув на їхній говір, що призвело до появи мови з мішаною основою в результаті контакту з різним культурним та етнічним середовищем проміжних регіонів. Належність до різних згод старообрядців також наклала істотний відбиток на їхню мову. Цією заявою автора завершується основна частина третього тому.

У заключному розділі підбиваються підсумки. Узагальнюючи весільні ритуали старообрядців, які були однією з центральних тем тому, С.Таранець зазначає «що незважаючи на існування локальних варіантів, в цілому, традиційний весільний обряд у всіх старовірів багато в чому був схожий» (с.524). Автор указав на регіональні відмінності у житті, традиційній культурі старообрядців у Росії та в інших країнах, порівняв їх між собою й зазначив, що ці відмінності формувалися під впливом міграційних шляхів старовірів і навколишнього середовища нових поселень, особливо їхніх контактів із місцевими жителями, етнічними групами та народами. У цій самій частині робиться акцент радше на аналогіях і загальних коренях ритуалів, ніж будь-яких відмінностях. Це показує основну позицію автора: в новаторській спробі, уперше реалізованій у цьому томі, зібрати воедино та вивчити життя й культуру старообрядців,

розкиданих по великих територіях планети, довести важливість визнання як відмінностей, так і загальних рис. У цьому полягає сенс книги.

У цілому, у першому розділі С.Таранець представляє величезний обсяг досліджень і польових робіт, які були проведені на сьогоднішній день, а в наступних описує дуже широкий спектр окремих студій, розглядаючи їх паралельно й доповнюючи одне одним. У результаті йому вдалося скласти уявлення про розвиток досліджень і характер дослідницьких інтересів у кожній гуманітарній галузі, що саме по собі є великим успіхом, і яке могло бути досягнуто тільки на основі ретельного пошуку джерел та наукової літератури. Це дає можливість представити майбутню спрямованість вивчення в кожній області знань. Автора також відрізняє адекватність і висока об'єктивність посилань на використовувану літературу. Рецензована монографія буде не тільки корисною широкому колу читачів, які цікавляться традиційною культурою та повсякденним життям старообрядців, а й послужить прекрасним навігаційним посібником для майбутніх дослідників із цієї теми.

І наостанок. У третьому розділі та у заключній частині книги автор робить кілька зауважень про традиційні форми сім'ї старообрядців, ознаки їх змін наприкінці ХІХ ст. На сьогоднішній день це питання має велике значення й вимагає більш глибокого вивчення, оскільки наявні соціально-економічні, етнографічні, культурні аспекти, котрі не можна випускати з уваги. Зростання останнім часом інтересу до вивчення історії жінок, студювання причин змін у сімейній системі, у статусі молодих людей та жінок у родині, ослаблення патріархальної сім'ї дозволить ще ширше вивчити старообрядництво з соціологічної перспективи.

Гідеакі САКАМОТО

доктор філологічних наук,
голова Японського товариства дослідників старообрядництва,
почесний професор Університету Тенрі
(Тенрі, Японія), hideaki_sakamoto@hotmail.co.jp

Реєнт О.

Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII – перші десятиліття XX ст.): У 2 кн. – К.: Інститут історії України НАН України, 2021. – Кн.1. – 846 с.; Кн.2. – 818 с.

У багатьох істориків, а особливо, мабуть, в історіографів є звичка при ознайом-

ленні з новою книжкою знаходити в першу чергу авторські роздуми про ідею свого твору, методологічні та концептуальні підходи. Дехто з істориків залишає подібні обов'язкові атрибути наукової публікації поза власною увагою, віддаючи перевагу фаховому викладу конкретно-історичного матеріалу. Коли ж починаєш вивчати щойно опубліковані книги знаного в Україні історика, члена-кореспондента НАН України Олександра Петровича Реєнта, не дивлячись на величезний багаж створеної ним наукової продукції, завжди можна знайти нові аспекти, сучасні свіжі роздуми про призначення історії, методологію наукової творчості. Історіографічний розділ своєї нової масштабної праці про соціально-економічні та політичні трансформації в Україні впродовж «довгого» XIX ст. автор завершує словами про те, що «вивчення ментальності людей є необхідною умовою осягнення й минулого, і сучасного». Ця фраза символізує і власне наукове кредо історика, і той методологічний поворот, який стався в історіографії щодо дослідження навіть таких складних періодів, яким було XIX ст., де людина з її повсякденними турботами раніше в історичних працях зовсім не проглядалася, адже на авансцені були світові держави, імперії, військові коаліції, «історичні закономірності», «класи», нації й т. д. Але О.П.Реєнт, присвятивши більшу частину свого наукового життя саме XIX ст., з усіма його «чорними лебедями» (за Н.Н.Талєбом), прийшов до твердого переконання: «Тільки повернення до людини, з її тогочасними турботами й інтересами, уявленнями про Бога і навколишній світ, спроба поглянути на останній її очима може наблизити нас до розуміння великої таємниці минулого, якою оповиті кожен день та кожна година існування людського суспільства. У цьому сенсі можна погодитися з послідовниками школи “Аналів”, які вважають вивчення ментальності людей необхідною умовою осягнення й минулого, і сучасного».

Друга важлива і дуже сучасна теза О.П.Реєнта стосується вже зовсім іншого сюжету – про її сучасну «комерціалізацію», про вплив на неї бізнесу та державної історичної політики. Розвиток українських історичних досліджень на початку XXI ст., на його думку, дедалі більше набуває комерціалізованого характеру, з точки зору наростання популярності у читача привабливих, нерідко контраверсійних тем, або ж присвячених цікавим аспектам повсякденного життя, небанальним мікроісторичним сюжетам, відомим персоналіям минулого тощо. Не заперечуючи необхідність цього вектора, варто розуміти, що фактично всі відповідні публікації у жанрі нон-фікшн ґрунтуються на системних фахових виданнях, які є результатом багаторічних напрацювань. Саме у цьому контексті варто розглядати рецензоване видання авторитетного історика. Дві книги, приурочені до 30-річчя незалежності України та 85-річчя

Інституту історії України НАНУ, синтезували, головним чином, результати його дослідницької діяльності, які в попередні роки/десятиліття були представлені в кількох монографіях і численних статтях.

Поєднання в єдиний концепт періоду кінця XVIII – перших двох десятиліть ХХ ст., за словами автора, важливе з точки зору уникнення оцінки тогочасної бездержавності України, роздробленості та прямої залежності від інших країн як винятково чужорідного і малозначимого етапу розвитку. Саме у цей час було «забезпечено збереження національної ідентичності, відбулося формування власної еліти, українська мова набула статусу основного фактору самоідентифікації», а економічні процеси й геополітичні зміни уможливили важливі індивідуальні та повсякденні зміни в житті суспільства.

Першу книгу формують кілька головних тематичних блоків, які спрямували погляд на українські землі крізь призму європейської дипломатії, національного відродження та соціально-економічних процесів. Поза увагою не залишилися й сюжетні лінії, пов'язані з такими важливими подіями та процесами, як декабристський рух, «Весна народів», Кримська війна та ін. Справедливо зауважено, що українські землі в кінці XVIII – на початку ХІХ ст. були об'єктом не лише дипломатичних, а й воєнно-політичних інтересів ряду європейських країн. Геополітичне становище України визначало реальне місце в експансіоністських планах її історичних сусідів. Натомість вектор військових, політичних, економічних, соціокультурних інтересів безпосередньо Російської, Австрійської та частково Османської імперій зумовлений їхніми територіальними апетитами (розд. 2, 4). В основі відповідних заходів лежали методи колонізаторської, асиміляційної політики, що були покликані якнайшвидше інтегрувати українські регіони в тіло метрополії.

О.П.Реєнт свідомо уникнув характерного для історіографії 1990-х рр. концепту, коли існувала відповідна об'єктивна необхідність заповнення цієї «лакуни», домінування тематики національно-визвольного руху. Його потенціал оглядово розкрито на прикладі революційних подій 1848 р., коли практичні здобутки дійсно важко назвати значними. По відношенню до цього періоду відзначено неоціненний досвід політичного самовиявлення українців у Галичині, реалізацію вироблених гасел і пошуку союзників. Відповідне становище Наддніпрянщини висвітлено, ґрунтуючись на специфіці національного складу населення, особливостях асиміляторської політики Російської імперії, діяльності українських гуртків у 1830–1840-х рр. та громадівського руху (розд. 3). Беззаперечно, що й у цьому випадку, і по відношенню до Австрії, доречно робити акцент на загальнодержавній поліетнічності, адже інкорпорація українських земель здійснювалася завдяки нівелюванню особливостей їх територіально-адміністративного устрою, форм самоуправління, усталених судових інстанцій, тощо.

Цілком логічно, що тогочасні тенденції економічного розвитку визначили пріоритетність аграрної проблематики другої половини ХІХ ст., дослідження становища різних галузей сільського господарства українських губерній у складі Російської імперії в пореформену добу, їх продовольчих ресурсів та взаємозв'язку із світовим сільськогосподарським ринком, динамікою землеволодіння й змінами у структурі посівних площ, розвитком тваринництва та технічної озброєності галузі (розд. 5–8). Зайнятість у цій сфері понад 70% населення і проживання 85% у сільській місцевості (станом на початок ХХ ст.) артикулювалося на змістове наповнення значної частини першої книги. Залучення різнопланових статистичних даних та всебічний розгляд питання дозволив отримати нестандартні висновки. Автор довів, що наприкінці ХІХ ст. українські виробники збіжжя опинилися у своєрідних лещатах

між заокеанською конкуренцією на європейському ринку і залізничними тарифними бар'єрами до центральних губерній європейської частини Російської імперії, за винятком неврожайних там років. У подальшому, попри всі складнощі, надлишки продукції могли успішно реалізовуватися на ринках європейських країн, почасти Близького Сходу, Царства Польського і північно-західних губерній. Ураховано, що з середини 1890-х рр. кон'юнктура на європейському хлібному ринку почала помітно змінюватися в напрямі підвищення цін. Поряд із загальною картиною представлено регіональні особливості та численні приклади, які стосувалися різних губерній.

Насамкінець у цій частині підсумовано, що українське селянство багато у чому забезпечувало експортний потенціал, надходження іноземної валюти. Потужність і чисельність цієї соціальної групи, її органічна єдність з українськими традиціями й звичаями сприяла тісним зв'язкам із представниками національного руху. Окремо простежено також зміни в сімейному складі і побуті селян України на початку ХХ ст., що зумовило дроблення господарств і, як наслідок, посилення родинної відособленості (розд. 5).

У зовсім іншому світлі, у «боротьбі між працею та капіталом», постає на сторінках робітництво, практично повністю позбавлене симпатій до державотворчих ідей, відсторонене від власної етнічної ідентичності на користь революційних планів, ідеологічної боротьби, підтримки вузькосоціальних програм (розд. 9). Доречно зауважено, що однією з визначальних рис генези пролетаріату в українських губерніях було зростання його інтернаціонального компонента за рахунок прийшлих білоруських і російських селян та робітників. При цьому послідовно, на прикладі різних галузей промисловості, сконструйовано картину тривалості робочого дня, індивідуального захисту, рівня травматизму, санітарно-гігієнічних і побутових умов, використання жіночої й дитячої праці. Ключові узагальнення стосуються формування тогочасних основних рис робітництва: відсутність приватної власності; відрив від села і додаткових джерел матеріального забезпечення; концентрація на великих підприємствах; кваліфікація та певний рівень освіти; незадовільні побутові умови й гостра житлова проблема. Порівняно із селянством, для нього характерні вищий ступінь корпоративності, колективістська психологія, більш глибоке усвідомлення свого місця в суспільстві та соціально-економічних інтересів, мобільність й організованість, здатність до узгоджених дій заради досягнення власних соціально-економічних цілей; спроможність засвоювати політичні гасла і керуватися ними.

Друга книга дослідження О.П.Реєнта хронологічно охоплює події 1914–1920 рр. (із деякими фактологічними вкрапленнями щодо 1921 р.). Цей період започаткований трагічною віхою у житті не лише України, а й загалом людства – Першою світовою війною. Не можна не погодитися зі вступною тезою автора про те, що історія не знала подібних за масштабами конфліктів, а українські землі – трагізму братовбивства подібних розмірів. Справді, «соціально-економічні трансформації воєнного часу вимагали від суспільства граничного напруження і спричинили якнайтісніше переплетіння із політичними та національними вимогами».

Беззаперечно, що наслідком світового збройного конфлікту стало не лише погіршення матеріального становища, підвищення цін на товари і послуги, а й зростання самосвідомості, підготовка настроїв для втілення державотворчих і соціалістичних моделей. Підґрунтям цієї тези став комплексний аналіз розвитку промисловості та сільського господарства України у період Першої світової війни (розд. 1–2). Цю частину структуровано на окремі блоки, які стосуються вугільної, металургійної, машинобудівної, текстильної, легкої і харчової галузей; земельних ресурсів та тваринництва, технічної бази аграрного сектору.

Підкреслено, що затягування війни спричинило тенденцію до занепаду промисловості України, яка пояснюється недостатнім розвитком машинобудування й металообробки, припиненням відносин зі світовим ринком. Негативну роль відіграла нестача робочої сили, палива та сировини. Потреби фронту призвели до милітаризації економіки, сприяли прискореному розвитку одних промислових галузей і занепаду інших, що зрештою стало причиною небувалого дисбалансу всієї економіки. У підсумку виникла серйозна загроза процесу відтворення виробництва. Найуразливішою ланкою в роки війни виявився транспорт, який не забезпечував перевезення палива, сировини й матеріалів, що прискорило руйнівні процеси у господарській системі.

Негативні процеси знайшли своє помітне відображення й в аграрному секторі. На сторінках праці О.П.Реєнта в повній мірі змальовано занепад сільського господарства, який спричинила Перша світова війна. Відрив від землі мільйонів робочих рук, порушення всіх галузей виробництва, перевищення критичного рівня чисельності мобілізованих до армії чоловіків – усе це призвело до небаченого зубожіння. Не вистачало сільськогосподарської техніки, коней, великої рогатої худоби та домашнього скарбу, зменшилися посівні земельні площі й прибутки від польового господарства і тваринництва. Тягар війни посилювався підпорядкуванням промисловості потребам фронту. Із торгівельної мережі зникли товари та предмети широкого вжитку. Порушення еквівалентного обміну між містом і селом спричинило перерозподіл національного прибутку на користь банків, торгового капіталу. Як результат, для наближених до фронту українських губерній небезпека наростала з кожним місяцем війни, надто через неприпустиме посилення диспропорцій і різні управлінські перекося.

Крім власне економічних процесів, окрему увагу приділено також транспортно-залізничному комплексу (розд. 3). Автор охарактеризував соціально-побутові аспекти: забезпечення населення продовольством і зростання кризи у цій сфері, падіння життєвого рівня, добродійну діяльність громадськості тощо. Зауважено, що вивезення на світовий ринок надлишків сільськогосподарської продукції у великих обсягах у довоєнний період сприяло поширенню в імперському суспільстві ілюзорної тези про нібито «невичерпність» харчових ресурсів на випадок тривалого збройного конфлікту. Насправді ж нестача продовольчих і промислових товарів проявилася досить швидко та призвела до скорочення споживання, виснаження робітничого населення, що посилювало його незадоволення правлячим режимом, загострювало суспільні відносини (розд. 5).

На тлі безпрецедентного падіння життєвого рівня й величезних демографічних втрат у селянському та робітничому середовищі активно зростала популярність соціалістичних ідей. Економічна кон'юнктура, стратегічна важливість промислових потужностей і прискорене зростання чисельності робітництва унеможлилювали нехтування їхніми інтересами для кожної влади революційного періоду 1917–1921 рр. Тож у заключній частині другої книги комплексно розкрито всі нюанси, пов'язані із трансформацією становища цієї соціальної групи у період Української Центральної Ради, гетьманату Павла Скоропадського, Директорії, денікінського та більшовицького режимів.

Значення робітників як високоорганізованої і впливової верстви спонукало будь-яку владу заручитися їх підтримкою, формувало прагнення використати у власних політичних цілях. І саме позиція цієї категорії населення багато у чому визначила подальшу трагічну долю України. Тож відповідні питання, включаючи аналіз умов праці, матеріального становища та побуту, сформували окремий тематичний блок (розд. 7–12). За рахунок такого підходу у книзі переважає аналіз відповідних

соціальних проблем, без присутнього і добре вивченого у численних історіографічних дослідженнях акценту на політичну й державотворчу діяльність українських урядів періоду 1917–1921 рр. Зрозуміло, що про всеохоплюючий соціальний захист робітників у досліджуваній період не йшлося. При цьому, крім об'єктивних кризових факторів, відзначено нездатність профспілок відстоювати їхні інтереси. Самі ж робітники плекали ілюзії щодо можливостей і бажання більшовицького режиму ці інтереси задовольнити. Натомість влада вдавалася до силового тиску й нагнітання страху, що породжувало нову хвилю революційних настроїв. За словами О.П.Реєнта, вдаючись до позазаконного примусу більшовицький режим зачіпав найвразливіші куточки психології, одержуючи у відповідь непокору (розд. 10–11). Упровадження 8-годинного робочого дня, законодавче нормування та регулювання інших сфер виробництва і праці не змогли в повному обсязі амортизувати наслідки відчутних соціальних струсів. Галопуюча інфляція, «шагреневий ефект» продовольчого ринку, посилення дефіциту предметів широкого вжитку наклали свій відбиток на соціальну політику більшовиків, деформували її в модель «воєнного комунізму».

У цілому рецензоване дослідження, репрезентуючи цілісний авторський погляд на трансформаційні процеси, які відбувалися на українських землях упродовж кінця XVIII – перших двох десятиліть ХХ ст., у першу чергу соціально-економічного характеру, призначене насамперед для фахівців відповідного періоду. Без сумніву, воно дозволяє комплексно поглянути на епоху з точки зору зародження і подальшої поетапної еволюції низки політичних ідей, безпрецедентних економічних нововведень, якісних суспільних змін та модерних культурних трендів. Автор показав, що пройшовши шлях кількох локальних, континентальної та світової війн, небаченої соціальної турбулентності, жорстких національних утисків, жорстоких революційних подій, українське суспільство не втратило своєї життєздатності і врешті зробило важливий крок на шляху до власної незалежної соборної держави, яка врешті постала 1991 р.

В останні роки в українській історіографії та суспільному дискурсі неодноразово стихійно виникали дискусії щодо так званої проблеми «переписування історії». Ця методологічна проблема не є новою або незрозумілою для фахівців. Дослідники дедалі активніше звертаються до теми перегляду нашого ставлення до минулого, переосмислення історії. Вдалося подолати наслідки ненаукового звинувачення вчених у політичному її «перепиванні», якщо йдеться не про відверту кон'юнктуру. Суспільство сприйняло істинність твердження, що кожне покоління людей має право дивитися на минувшину свого народу власними очима, із позиції сьогодення. Пізнавальна парадигма не може бути законсервована ані державно-партійним диктатом, ані авторитетом істориків-класиків. Варто утвердити позитивне значення самого поняття «переписування історії» – спочатку у середовищі професійному, історичному, а потім і у суспільстві. Ми, люди початку ХХІ ст., не можемо розуміти нашу історію так само, як це робили українці у ХХ чи ХІХ ст.

Ще в далекому 2005 р. О.П.Реєнт опублікував збірку власних праць із провокативною (в позитивному розумінні) для професійного середовища назвою «Перечитуючи написане». Не всі погодилися зі сміливою репутаційно-науковою позицією автора – ще раз звернутися до власних праць і з плином часу зробити висновки щодо їх наукової цінності. Так можуть учинити тільки ті історики, які пишуть на майбутнє, які не заангажовані політичною кон'юктурою і не перебувають у полоні поточної «медійної історії». Кожен історик, приступаючи до написання наукової праці, має поставити перед собою питання: а як сприйматимуть написане мною люди через 30 чи хоча б 20 років, чи не соромно буде за поспішні висновки й оцінки щодо

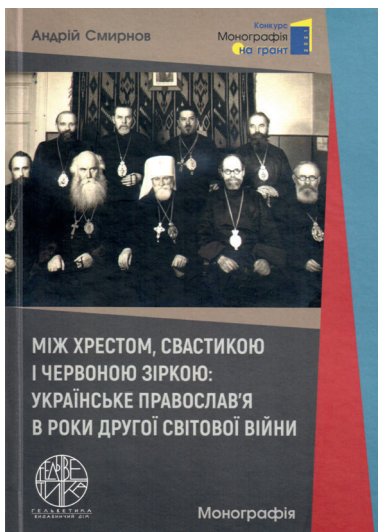
подій, які ще не стали предметом науково-історичного аналізу? О.П.Реєнт вкотре продемонстрував – його праці можна перевидавати, перечитувати у сучасних умовах і не відмовлятися при цьому від жодних раніше зроблених узагальнень та прогнозів.

Справжній історик і професіонал повинен думати якраз про подібні методологічні й теоретико-наукові аспекти своєї діяльності. Але сучасні реалії, на жаль, перетворюють учених на агентів із видавничої діяльності, вічних шукачів коштів та ресурсів для публікації власних творів. Узагальнюючий синтез О.П.Реєнта про соціально-економічні та політичні трансформації в Україні в ХІХ ст. заслуговує, щоб його видання було здійснено власне Національною академією наук України за програмою підтримки членів свого співтовариства, а не змушувати автора самостійно шукати видавця (в даному випадку – ФОП Майданченко І.С.). Текст обох книг добре відредагований, професійно зроблена також коректура. Але давно вже треба позбавлятися видання наукових праць у так званій «авторській редакції». Це від нашої перманентної бідності та звички зобов'язувати науковців робити не властиві їм речі. В академічній системі не можна нехтувати азами і принципами едитології – науки, що навчає способам трансляції наукової інформації у суспільство.

Уже згадувалося, що в новому проекті О.П.Реєнта є солідний історіографічний розділ, який аналітично зображує історіографічний процес у 1970–1990-х рр. Бракує хоч би невеликого підрозділу про стан дослідження українського суспільства ХІХ ст. істориками (вітчизняними, зарубіжними) початку ХХІ ст. Зрозуміло, що провідним фахівцем цього періоду є сам автор, котрий сформував наукову школу дослідників, згуртованих навколо збірника «Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.» та інших численних проектів відповідного відділу Інституту історії України НАНУ. А тому, очевидно, новітній історіографічний огляд здобутків у цій царині ще попереду. Потенціал, енергія, творчий неспокій в автора є, і він (ми у цьому впевнені) ще не раз вразить наукову спільноту сміливими, масштабними працями, котрі, як і раніше, стануть помітним явищем в українській історіографії.

Олександр УДОД

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України,
завідувач відділу української історіографії,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), oudod@ukr.net

Смирнов А.

Між хрестом, свастикою і червоною зіркою: українське православ'я в роки Другої світової війни. – Одеса: Гельветика, 2021. – 416 с.

У сучасному глобалізованому світі релігійні інституції не можуть лишатися осторонь складних політичних, економічних та соціокультурних процесів. Виклики часу змушують представників церковних ієрархій артикулювати власну позицію з багатьох складних міжнародних, екологічних, техногенних питань, проблем охорони здоров'я, відносин між державою й індивідом, дотримання прав людини та певних моральних засад, збереження здобутків цивілізації, духовних надбань людства, гуманізації суспільних відносин та ін.

Міжнародна ситуація, в якій опинилася Україна, з інтенсифікацією «гібридної війни» та початком збройної агресії Російської Федерації актуалізувала проблеми відносин з окремими конфесійними центрами загалом та Московською патріархією РПЦ зокрема. Відцентрові тенденції в українському православ'ї, урешті-решт, оформилися в автокефальний статус Православної церкви України, регламентований томосом Вселенського патріарха. Попри дискусії щодо канонічних підстав цього явища, слід визнати існування нової реальності, що суттєво змінює інституційну конфігурацію та зони впливу РПЦ у православному світі. Готуючи підґрунтя для томоса, фахівці канонічного права прискіпливо вивчали історичні прецеденти і практики розв'язання конфліктних за своєю природою відносин між різними суб'єктами релігійних об'єднань, можливі наслідки рішень у цій делікатній і доволі консервативній сфері.

Історичний досвід переконує в тому, що внутрішня структурна «тектоніка» у церковних інституціях активізується здебільшого в екзистенційні періоди, під час цивілізаційних розламів, коли постає проблема вибору для великих людських спільнот та цілих держав. Друга світова війна стала явищем саме такого порядку і спричинила пошуки нових конфігурацій конфесійних спільнот та впорядкування відносин між їх структурними елементами. Досвід цих складних, суперечливих подій, сповнених внутрішньої напруги та співдії різних чинників, має не лише практичне суспільне, а й суто наукове значення. Фактично незаангажовані студії історії релігії та церкви в Україні тривають трохи більше чверть століття. За цей час неможливо детально осягнути таку тему в усіх її різноманітних виявах. З іншого боку, напрацьований та актуалізований емпіричний масив сформував підґрунтя для широких асоціацій, узагальнень, теоретизації й концептуалізації, підготовки великих реконструкцій, уписування вітчизняної історії релігійних об'єднань в європейський і світовий контексти. Власне цим і визначається наукова актуальність монографічного дослідження А.Смирнова.

Слід відзначити елементи новизни, які має вказана праця. Вони пов'язані не лише з низкою нових джерел, залучених з архівосховищ України, Польщі, Канади, США, а й з інтерпретаційними підходами, авторською візією низки дискусійних проблем. Не викликає сумнівів практичне значення напрацьовань, адже нині формування православного конфесійного простору в Україні ще не завершилося та у зв'язку з ухваленням «Патріаршого й Синодального томоса надання автокефального церковного устрою Православної церкви України» зазнає поступової трансформації

Структурну композицію тексту слід визнати такою, що оптимально відповідає концептуальному задуму автора, логіці побудови емпіричних і теоретичних сюжетів. З'ясування стану наукових студій в обраній тематичній царині спирається на критичний, але об'єктивний аналіз доробку попередників під кутом зору наявних лакун та дискусійних сегментів. При цьому праці одних авторів лише побіжно згадуються, а іншим, як, наприклад, «Нарисам історії Української православної церкви», відведено набагато більше місця. Частково це можна пояснити вагомністю студії І.Власовського. Однак видається, що деякі з цих фрагментів краще було б навести у відповідних частинах монографії. Певні праці істориків церкви слід розглядати одночасно і як історіографічні, і як історичні джерела, оскільки їх автори були безпосередніми дійовими особами тогочасного церковного та суспільного життя й викладали окремі події в мемуарно-суб'єктивний спосіб (І.Власовський, С.Савчук, Ю.Мулик-Луцик, В.Кубійович, Ф.Геєр та ін.). А це передбачає дещо інші прийоми їх репрезентації. Історіографічний огляд завершується позначенням зон, що потребують спеціальних студій, підкріплення новими джерелами й інтерпретаціями.

Джерельна база праці охоплює, згідно з типолого-видовою класифікацією автора, документи та нарративні джерела. Слід віддати належне досліднику за виявлення у зарубіжних архівосховищах цікавих джерел, що істотно доповнюють попередні знання про предмет дослідження. Різні за походженням та місцем зберігання документи дали змогу наповнити емпіричну тканину праці й лягли в основу аргументації авторських концептуальних рішень з окремих аспектів теми. Поважне місце серед них посідають его-джерела: епістолярій, щоденники, спогади, завдяки яким з'ясовується мотивація вчинків учасників конфесійного життя, приховані механізми деяких процесів у церковному середовищі.

Для продуктивного опрацювання складних тем особливого значення набуває дослідницький інструментарій. Автор свідомо й відповідально підійшов до вибору прийомів наукового пошуку та засобів інтерпретації акумульованого емпіричного масиву. Оскільки методологічні підходи позиціонуються насамперед через категоріальний апарат, він окреслив змістове наповнення ключових понять, що фігурують у тексті.

Виконаний у полідисциплінарній системі координат, дослідницький проект А.Смирнова зорієнтований на теоретичні здобутки представників вітчизняної та зарубіжної гуманітаристики, адаптовані до вказаного тематичного поля. Не обмежуючись його суто релігійною складовою, автор окреслює концептуальні контрапункти нового трактування подій Другої світової війни з українськоцентричного погляду. Ці ремарки мають принципово важливе значення, адже йдеться про функціонування церкви в умовах воєнної екстремі, кривавого, циклопічного за масштабами та руйнівними наслідками збройного протистояння двох тоталітарних режимів, для яких релігія й церква слугували одним з інструментів соціальної інженерії та політичного маневру.

Завдяки детальному аналізу історіографії вказаної сукупності проблем, опрацюванню різноманітного, інформативно насиченого джерельного комплексу та креативним прийомам авторові вдалося не тільки чітко обрати дослідницьку нішу, а й забезпечити її глибоке осмислення.

Із початком Другої світової війни і знищенням Польщі, поділом її території між Німеччиною та СРСР, постало питання про спосіб управління релігійними інституціями Польської автокефальної православної церкви (ПАПЦ). У праці розкриваються мотиви і практичні кроки німецьких та радянських властей у цій сфері, а також роль окремих архієреїв у структурних змінах. У випадку з німцями йшлося про використання ПАПЦ для регулювання сфери українсько-польських відносин, нейтралізації польських політичних впливів в окупованій вермахтом частині Польщі. Заразом обраний курс мав забезпечити лояльність українців до Німеччини. Та одночасно з українським і польським чинниками автор простежує засоби нейтралізації російських впливів на архієпископа Серафима (Ляде), що мали на меті ліквідацію автокефального статусу ПАПЦ.

Дослідник показує, в який спосіб православний клір Закерзоння намагався нейтралізувати антиукраїнські тенденції й завдяки організації тимчасової адміністрації Холмщини та Підляшшя отримати певну незалежність від Варшавської консисторії. Висвітлюється роль С.Барана, В.Кубійовича у заходах, спрямованих на відродження українського православ'я у цьому національному анклаві. Зміст наведеного статуту тимчасового управління православними парафіями Люблінського дистрикту переко-нує в тому, що ці кроки сприяли українізації місцевого православного життя.

До непростих аспектів організації українського православ'я А.Смирнов відно-сить проблему душпастирських кадрів та архієреїв, що ускладнювалася канонічними правилами й перепонами, які чинили деякі церковні зверхники. У цьому контек-сті простежуються непрості стосунки між митрополитом Діонісієм (Валединським), архієпископом Серафимом (Ляде), І.Огієнком, а також між окремими групами ду-хівництва, які мали різні світоглядні та етнополітичні орієнтації. Окрему лінію кон-флікту інтересів позначено позицією Вселенської патріархії в питанні про канонічне облаштування православної церкви на польських землях, захоплених гітлерівцями. Із наведених документів, підготовлених у церковному середовищі для німецької адміні-страції, виразно постають обриси нової конфігурації православних структур, у рам-ках яких мало функціонувати православ'я на теренах Генеральної губернії, а також засоби його послідовної українізації. Разом із тим відображено ставлення німецьких чинників до майбутнього статусу та устрою православної церкви, адже остаточні рі-шення ухвалювалися навіть не на Фанарі, а в Берліні. Не залишилися поза увагою і проблеми богослужбової мови та формування органів церковного управління, їх персонального складу й повноважень, створення внутрішньоцерковних нормативних актів, що регулювали життєдіяльність конфесії.

Особливості функціонування Холмсько-Підляської єпархії простежуються зав-дяки реконструкції широкого подієвого полотна, в яке органічно вписано діяльність архієпископа Іларіона, зусилля рядового кліру та православного активу. Акцентуючи увагу на українізаційних заходах владики, водночас зазначається, що він діяв тактов-но й навіть делікатно у справі поширення богослужінь церковнослов'янською мовою з українською вимовою, заразом заохочував читати Часи, Апостол, Євангеліє та виго-лошувати проповіді українською мовою. Перелік порядку денного архієпископської ради слугує свідченням постійної уваги до підвищення національної свідомості пара-фіян і кліру, залучення його до освітньої та культурної роботи у сільській місцевості, а також розвитку внутрішньоцерковної демократії, колективного ухвалення важли-вих рішень, соборноправності. А заснування на Данилової горі друкарні, власного видавництва, книгозбірні, що налічувала майже 40 тис. томів, музею, добродійно-го Різдва-Богородичного братства переко-нує в тому, що для очільника єпархії, як лю-дини високої культури й почуття обов'язку перед народом, не існувало другорядних справ. Справжнім подвижництвом вважається переклад архієпископом Іларіоном Євангелія українською мовою, а також інтенсивна видавнича діяльність.

Важливим доповненням до портрета холмсько-підляського архієрея стала харак-теристика його поглядів на українську церкву, деталізована у 15 стислих, але ємних тезах. Водночас указується, що він усвідомлював труднощі на шляху до її постановня через украї несприятливі зовнішні фактори, війну, міжнаціональне протистояння. Попри всі труднощі, владики вживав зусиль задля активізації місійної роботи, орга-нізації акцій соціальної солідарності та добродійності, підтримання релігійної мора-лі й почуття національної гідності українського населення краю.

Простежуючи погляди архієпископа Іларіона на майбутній устрій Української пра-вославної церкви, дослідник наголошує, що той був ревним адептом ідеї її повної авто-кефалії. При цьому він сповідував, за словами автора, «патерналістську парадигму візан-тійської симфонії між церквою та державою, яка не відповідала вимогам часу». Можна

полемізувати з приводу того, наскільки такі погляди відповідали інтересам самої конфесії, але при цьому не слід забувати про тогочасні реалії: як правило, авторитарні й тоталітарні режими (а такі в Європі тоді становили чи не більшість) нав'язували релігійним об'єднанням власні моделі відносин, тож прагнення до їх гармонізації засновувалося на переконанні в необхідності органічного поєднання інтересів церкви та держави.

Як показано у праці, владики доклав багато зусиль для підготовки священницьких кадрів, домігшись від берлінських високопосадовців санкції на відкриття у Холмі вищої богословської школи у формі семінарії та забезпечивши її висококваліфікованим викладацьким складом, літературою, необхідною матеріальною базою.

Окрема сюжетна лінія присвячена становищу православних монастирів та чернецтва, яким доводилося особливо складно в умовах війни й ворожого наставлення римо-католицьких чернечих згромаджень.

Польсько-українське протистояння, що нерідко набувало найбрутальніших виявів, розглядається крізь призму насильства та вандалізму польських екстремістів проти православного духовенства, вірян і храмів. Автор наводить інформацію й дані про загиблих українських священнослужителів на Холмщині та безуспішні спроби владики Іларіона зупинити криваве протистояння.

Підсумовуючи цю частину викладу, дослідник трактує релігійну ситуацію у краї як таку, що ставила православну ієрархію у цілковиту залежність від німецької окупаційної адміністрації з усіма наслідками, які з цього випливали.

Специфічними рисами був позначений «перехідний період» для православної церкви на землях, «воз'єднаних» із Великою Україною після так званого «визвольного походу» Червоної армії в Польщу. А.Смирнов висвітлює технології інкорпорації регіонів, де релігійне життя виявилось набагато інтенсивнішим, ніж на радянській території, практику репресій стосовно опозиційно налаштованої частини архієреїв і кліру, справжніх та уявних «ворогів радянської влади», алгоритм індивідуального зарахування ієрархів до лона РПЦ. На його переконання, ці та інші кроки спрямовувалися насамперед на унеможливлення реставрації автокефалії українського православ'я. Загалом він розглядає ситуацію з канонічними аспектами підпорядкування західноукраїнських епархій у двох площинах: з одного боку – як юрисдикційну колізію, а з іншого – як проблему особистого вибору архієреїв, що додавало драматизму їхньому становищу й ускладнювало особисту самоідентифікацію.

Принципово важливим концептуальним рішенням дослідника слід уважати аналіз інституційних пертурбацій у Західній Україні з урахуванням того, що їх сценарії викреслювалися у Кремлі, а реалізовувалися органами держбезпеки, на які партійні функціонери скидали всю «брудну» роботу. Засобами шантажу, залякування, вербування «органи» змушували православне духовництво діяти у визначеному Московію руслі. Це не знімає відповідальності за примусове прилучення західноукраїнських священнослужителів до РПЦ і з керівництва цієї конфесії.

Складні перипетії, пов'язані з пошуком нових інституційних форм православного життя на захоплених вермахтом і союзниками Німеччини західноукраїнських землях, передаються у світлі документів, що ілюструють особисті та групові стратегії, тактичні еволюції архієреїв в умовах німецької окупації. Існуючі розходження, на думку автора, стали причиною розколу українського православ'я, започаткованого Почаївським архієрейським собором 1941 р.

На прикладі Волинської епархії Автономної православної церкви (АПЦ) характеризується діяльність тієї частини духовництва, яка намагалася дистанціюватися від Варшавської митрополії та автокефального руху. Наводяться причини фаворизації цієї ієрархії німецькими властями, серед яких найважливішими вважаються спротив створенню єдиної Української православної церкви, опозиційне чи індиферентне ставлення до українського національно-визвольного руху й лояльність до

«нового порядку». З цим треба погодитися, адже нацистська верхівка за визначенням не сприймала будь-яких політичних домагань українців, тому кожен, хто артикулював такі ідеї, автоматично перетворювався на «ворога Райху».

Трактуючи статус Автономної православної церкви як своєрідний компроміс, А.Смирнов відтворює картину активізації релігійного життя й духовної освіти в усіх українських регіонах, зокрема в райхскомісаріаті Україна та зоні військової адміністрації. Автор розкриває непрості взаємини ієрархів, ставлення їх до проблем уніфікації церкви, способи вирішення матеріальних питань, стосунки з окупаційною владою, життя монастирів, якими вона опікувалася. Невизначеністю статусу АПЦ та її адміністративно-територіальних структур, меж компетенції архієреїв, а також іншими несприятливими чинниками пояснюється дезінтеграція цієї конфесії після загибелі митрополита Олексія (Громадського).

Спробам утілити ідею автокефалії українського православ'я під час німецької окупації присвячено останній розділ праці. Справедливо зауважено, що у ХХ ст. автокефальні рухи здебільшого починалися як антиімперські. У роки Другої світової війни українському православ'ю довелося зіткнутися відразу з двома тоталітарними імперіями – радянською й нацистською, кожна з яких цілковито виключала політичний компонент із діяльності релігійних інституцій. У монографії виразно показано, які перепони доводилося долати прихильникам цієї ідеї в умовах гітлерівського «нового порядку», переконливо доведено опортуністичну роль промосковських кіл серед священнослужителів та мирян.

Популярність ідеї незалежної від зарубіжних центрів Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) в релігійних та суспільних колах продемонстровано матеріалами, в яких висвітлюється поширення автокефального руху в різних регіонах України, місце й роль у цьому процесі церковних рад та інших громадських інституцій, що свідчило про широке зацікавлення українського громадського активу автокефальним проектом.

Як наголошується в тексті, найскладнішою проблемою для УАПЦ стало висвячення єпископату з дотриманням канонічних приписів, що свідомо ускладнювали німецькі чинники, котрі перешкоджали формуванню сильної й авторитетної національно зорієнтованої організації. Певні труднощі створювали перехідні управлінські структури, насамперед адміністрації Варшавської митрополії на захоплених гітлерівцями українських теренах, а також особисті амбіції і претензії на лідерство окремих ієрархів. Прагнучи передати драматизм та складність ситуації, дослідник у деяких випадках вдається до суто еклезіологічних міркувань, апеляції до канонічних аспектів. На перший погляд може здатися, що це перевантажує текст надмірними деталями. З іншого боку, такий підхід дає змогу розставляти акценти, без яких до кінця зрозуміти проблеми інституційного оформлення церковних структур складно.

Оцінюючи організаційні та кадрові зусилля автокефалістів, А.Смирнов доходить висновку, що завдяки системним заходам у всіх сферах внутрішньоцерковного життя центр автокефального руху змістився з Волині до Києва. Тривалі дискусії з приводу канонічності УАПЦ формації 1942 р. змусили автора висловити власну думку з цього питання. Критична оцінка заангажованих російських істориків церкви, у працях яких часто доходить до відвертого перекручування фактів і фальсифікацій, доповнюється з'ясуванням світової практики, що легітимізує подібні кроки в напрямі здобуття автокефалії. Дослідник переконливо доводить, що юрисдикційно-канонічний статус УАПЦ відповідав загальноприйнятому церковному праву, хоча де-факто це була не стільки автокефалія, скільки широка автономія.

Ще одним епізодом складної конфесійної картини в окупованій Україні стали відносини між УАПЦ і Соборно-єпископською церквою на чолі з митрополитом Феофілом (Булдовським) та їх поєднання, обставини якого відображено в монографії. Цей факт оцінюється як «перетворення УАПЦ на загальнонаціональну церкву» (с.280).

Контроверсійними оцінками сповнений фрагмент монографії, в якому йдеться про співпрацю священнослужителів із німецькими окупантами. Тракткування цього феномену спирається на концептуальні й теоретичні напрацювання попередників.

Інституційний розкол у православній церкві окупаційного періоду кваліфікується як конфлікт ідентичностей, що, дійсно, віддзеркалює етнополітичні орієнтації духівництва, а також є ознакою формування української політичної нації. Слід погодитися з оцінкою почаївського акта про з'єднання АПЦ та УАПЦ від 8 жовтня 1942 р., а також чинників, що перешкодили його імплементації. На цьому тлі згадана спроба митрополита Андрея (Шептицького) об'єднати греко-католиків і православних в одному віросповіданні характеризується як заздалегідь приречена через конфесійний егоїзм та еклезіологічні й інституційні перешкоди.

У завершальному фрагменті праці висвітлюються діяння Варшавського собору УАПЦ 1944 р., ухвалені ним рішення та їх значення для долі цієї формації. Не можна не погодитися з авторським твердженням про те, що перманентні особисті конфлікти, відмінності в поглядах на засоби й вектори поступу церкви «провокували майбутні розколи в українському православ'ї в діаспорі».

Констатуючи високий рівень дослідження, наявність емпірично обґрунтованих і теоретично обрामлених висновків та узагальнень, до викладеного вище слід додати зауваження й міркування. Зокрема не зовсім коректно визначено географічні межі дослідження в тій частині, де йдеться про «етнічні українські землі в складі СРСР і Німеччини». Жоден регіон України не входив до складу Райху. Отже доцільніше визначати статус цих територій як окупованих Німеччиною.

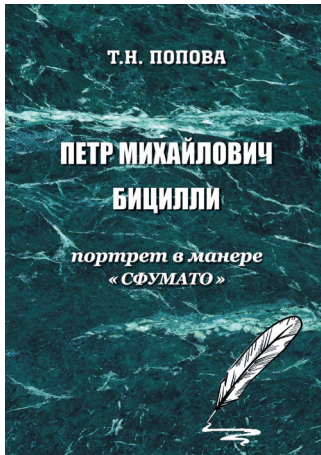
Оповідючи перипетії довкола відкриття духовного навчального закладу у Холмі, автор указує на те, що, зрештою, дозвіл було отримано від німецької поліції. Більше відповідає дійсності отримання такого рішення від Головного управління імперської безпеки.

Той факт, що АПЦ мала значно більшу кількість парафій, ніж УАПЦ, пояснюється антирадянською позицією автономістів, які були «слухняним знаряддям нацистської пропаганди» (с.220). На нашу думку, значний тиск німецької адміністрації та пропагандистської машини відчували й інші конфесії, а рівень конфесійної свободи визначався особистими рисами архієреїв, котрі їх очолювали, а також позицією Берліна.

Викликає заперечення вживання словосполучення «український колабораціонізм» (с.280–281), оскільки в такий спосіб етнізується явище, що насправді мало національний, універсальний характер. Що стосується так званої «співпраці» духівництва різних конфесій з окупаційними властями, то її слід розглядати у двох площинах: як вимушену та здебільшого декларативну, – з одного боку, і як таку, що була пов'язана з вербуванням священнослужителів німецькими спецслужбами й виконанням ними відповідних завдань (але на індивідуальному рівні), – з іншого. У цьому сенсі не варто переоцінювати значення декларацій, звернень архієреїв, в яких вони заявляли про підтримку окупантів, адже це було однією з продиктованих Берліном умов існування релігійних об'єднань. З огляду на це в тексті слід було б рельєфніше позначити офіційну лінію нацистського керівництва щодо церкви на окупованих територіях, що втілювалася через різноманітні інструкції, накази, директиви, розпорядження, а також репресивні заходи. Висловлені зауваження жодним чином не девальвують безсумнівні результати виконаного на високому рівні монографічного дослідження. Можна лише побажати авторові уважних і вдячних читачів.

Олександр ЛИСЕНКО

доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), ukr2ww@ukr.net

Попова Т.

Петр Михайлович Бицилли: портрет в манере «сфумато». – Одесса: Бондаренко М.А., 2021. – 560 с.

Попова Т.

Петро Михайлович Біциллі: портрет у манері «сфумато». – Одеса: Бондаренко М.О., 2021. – 560 с.

Сфумато – мистецька техніка та водночас художня візія, зорієнтована на багатоманітну передачу гри світла й тіні навколо обрисів постатей і предметів.

Авторство сфумато як особливого мистецького способу пов'язують із Леонардо да Вінчі, а набуті філософські та культурологічні смисли – з низкою відомих мислителів, передусім із просторово-культурною концептуалізацією Юрія Лотмана.

У метафоричному сенсі для одеської дослідниці Тетяни Попової сфумато є висловом ідеї невловимості, неосяжності, ба навіть таємничості провідного героя її студії – історика Петра Біциллі (1879–1953 рр.). Проекції біоісторіографічного «сфумато» згенерували самобутню архітектоніку книги, в якій авторка висунула на перше місце ідею фрагмента для представлення життєвої і професійної історії історика як своєрідної інтелектуальної, культурної та персональної мозаїки.

Саме оперування фрагментом як формою композиційного плетива причинилося до конструювання сюжетної і стильової палітри, котра сполучила в монографії Т.Попової різні масштаби, ракурси, контексти та площини. Водночас її студія вирізняється виключною увагою до соціокогнітивних і пізнавальних аспектів, які продукують низку рефлексій щодо біциллезнавства в розрізі дисциплінарного ландшафту сучасної науки.

Така комбінація біоісторіографічних фрагментів із цілісними сегментами полідисциплінарної палітри й наукової концептуалізації створює оригінальний візерунок авторського викладу довкола уявного трикутника – Біциллі, біцилліана та біциллезнавство, котрий пов'язаний із широкими фаховими саморефлексіями цілої низки дослідників із кількох країн. Вочевидь, означена конструкція книги постала в річці сучасного ренесансного біографізму, що комбінує, сполучає чи, навпаки, специфікує, вирізняє відмінні стильові, жанрові й видові риси.

Зазвичай історія кожного історика нерозривно пов'язана з науковою авансценою та культурним середовищем, в яких розгорталися його професійні, повсякденні, комунікативні, інші практики. Для життєвих й інтелектуальних історій учених-гуманітаріїв першої половини ХХ ст. визначальними були Перша та Друга всесвітні катастрофи, екстремальні соціокультурні колізії військово-революційної доби, масових репресій, еміграції й ін.

Складна, насичена, мінлива та динамічна темпоральність першої половини ХХ ст. продукувала як строкатий уявний горизонт можливостей, так і варіативну палітру життєвих і професійних сюжетів. Для головного героя студії Т.Попової це означало не тільки тривалі роки еміграційного буття, а й те, що творчі здобутки, досягнення, ідеї, праці П.Біциллі повною мірою розкрилися з чималою часовою відстані. Так постав ефект повернення та відкриття спадщини та біографії цього інтелектуала, котрі своєрідно сполучилися з відомими метаморфозами радянської й пострадянської доби.

Ба більше, особливості рецепції доробку та інтелектуальної біографії П. Біцїлли породили не тільки ефект, так би мовити, відкладеного чи запізнитого сприйняття, а й спричинилися до того, що справжній масштаб історика в основних рисах вималювався лише через кілька десятиліть після його смерті.

Із такої перспективи доволі цікавим, самобутнім, іноді інтригуючим був пізнавальний процес відкриття чи наближення до імені Петра Біцїлли та його історичних студій. Недаремно Т. Попова приділяє велику увагу саме цьому процесу, котрий розглядає в річищі формування, становлення біцїллезнавства як на пострадянському просторі, так і поза його межами.

Зрештою, варто вказати на неоднозначність, розмаїтість фахових рефлексій відносно П. Біцїлли. Тим паче, що сполучення устремлінь і зацікавлень учених щодо студювання неординарної, а в багатьох аспектах унікальної постаті у царині науки й культури, зазвичай долає певний опір, навіть інерцією свідомості, коли конституюється як нова дисциплінарна сфера. Цей процес пережило й біцїллезнавство, котре пов'язало цілий ряд талановитих і цікавих науковців із різних країн.

Петро Біцїлли – уродженець космополітичної Одеси, що була тереном для культурної взаємодії різних етнонаціональних спільнот на південній околиці імперії Романових. Навіть більше, стосовно походження роду історика та його етнічної ідентифікації й до сьогодні побутують різноманітні версії – грецька, італійська, албанська. Гадають, що засновники одеської гілки роду були пов'язані з військовими переселенцями з Балкан, котрі опинилися в конфронтаційному полі спершу Венеційської республіки, згодом Російської імперії з Оттоманською Портою.

На думку Т. Попової, можливою версією в розв'язанні проблеми етнічного походження роду історика є сюжети, пов'язані з еллінізацією албанців унаслідок різних політичних, державних, етнокультурних метаморфоз. Ідеться про політику Алі-паші Тепеленського – правителя невеличкого князівства на обширах Південної Албанії, частини Греції та Македонії на межі XVIII–XIX ст., котрий намагався використати грецьку мову як офіційну для етнополітичної консолідації місцевого населення.

Нову хвилю еллінізації згенерував відомий «грецький проект» Катерини II, який фактично проголосив відповідний політичний курс Росії. Та ще більший вплив справив грецький національно-визвольний рух на початку XIX ст., породивши європейський філеллізм. Очевидно, що такі трансформації зробили доволі привабливою грецьку самоідентифікацію для вихідців із Балкан, особливо албанців, які прийняли російське підданство та вступили на військову чи цивільну службу.

Певна річ, у фокусі уваги опинилося й родинне середовище П. Біцїлли як за батьківською, так і за материнською лініями. Скажімо, серед його предків був відомий перекладач й історик літератури П. Вейнберг (1831–1908 рр.), а також ще цілий ряд неординарних творчих особистостей, котрі відігравали помітні ролі в культурному, громадському житті.

Та найбільше приваблює постать самого Петра Біцїлли. Допитливий, але хворобливий юнак, який із запізненням закінчив гімназію (лише 1899 р.) і став студентом у рік свого двадцятиліття, вирізнявся як винятковими здібностями, так і швидкоплинними захопленнями в душі революційного романтизму початку 1900-х рр. Його університетська кар'єра розгорталася досить успішно, хоч і з певним запізненням, коли порівнювати схожі професійні та життєві історії. Водночас вона виявила дивовижне розмаїття наукових інтенцій і зацікавлень молодого вченого у царині античності, медієвістики, новістики, котрі сполучалися з низкою філологічних практик, а також з інтересами на полі філософії історії, культурології, теорії та методології історії.

Зрештою, П. Біцїлли як історик за одеської доби вирізнявся надзвичайним жанровим і видовим багатством творчих практик, зокрема виступав як автор монографій,

статей, рецензій, поданих, за висловом Т.Попової, у форматі невеликих «історіографічних мініатюр», навчальних курсів тощо. Навіть більше, він був керівником семінарів, які органічно доповнювали наукові й освітні практики, а саме прищеплювали зацікавлення до тонкого джерельного аналізу на широкому історіографічному й культурному тлі.

З одного боку, П.Біціллі доволі добре вписався та по-своєму репрезентував одеський цех істориків. Проте, з іншого боку, дедалі виразніше проступав персональний візерунок його творчості, схильність до нестандартних поворотів мислення, приміром очевидний нахил до сполучення джерельних інтерпретацій з історіографічними й культурологічними рефлексіями, прагнення досягнути світоглядний і ціннісний світ середньовічної людини, урешті-решт розмаїті зацікавлення у сфері історії історіографії, теорії та методології історії тощо. Наприклад, його думка про багатоманітність феноменів історичного життя продукує порівняння з віталістичними контекстами, зрізами минувшини, котрі чимдалі частіше простежуються в наукових практиках і текстах істориків перших десятиліть ХХ ст.

За спостереженнями Т.Попової, П.Біціллі, хоч і вирізнявся досить обмеженою політичною активністю, проте декларував свою прихильність до партії соціалістів-революціонерів. З огляду на істотний брак свідчень достеменно складно пояснити його політичні симпатії, зокрема їх умотивованість. Авторка припускає, що історик підпав під дружній вплив А.Флоровського, чий старший брат мав есерівську політичну орієнтацію, про яку згадував історик С.Боровий у своїх спогадах.

Проте можливе й інше пояснення. Адже соціалісти-революціонери ще 1906 р. обстоювали ідею соціалізації землі як наріжний концепт партійної програми, навколо якої розгорталися відповідні політичні й культурно-громадські практики. Можливо, есерівські симпатії П.Біціллі були пов'язані з його практиками медієвіста, котрий глибоко осмислював проблеми аграрної та соціальної історії й екстраполював свої спостереження на імперські реалії початку ХХ ст., поміж яких аграрне питання було дуже болючим.

Утім, на цьому місці споглядаємо очевидний світоглядний дисонанс, оскільки ідея нової культурної людини, що її поділяв П.Біціллі за революційних часів, радше нагадувала ідеали ліберальної демократії, аніж морально-етичне світосприйняття, властиве поміркованим соціалістам-революціонерам. Коли взяти до уваги те, що значна частина університетської професури в Російській імперії здебільшого належала чи співчувала конституційним демократам (кадетам), яких навіть називали «професорською партією», то така позиція історика висуває питання щодо його світоглядних засад.

Зауважимо, що перші десятиліття ХХ ст. були часом, в який розпочався перехід від класичної до некласичної науки, котрий на різних національних обшарах був уповільнений, іноді, навпаки, пришвидшений і навіть обірваний у певний момент. Можливо, саме на цьому ґрунті доречно дошукуватися причин та передумов того, чому стильовий профіль і творчі практики П.Біціллі доволі складно співвіднести з усталеними схемами «схolarної історії».

Заразом Т.Попова відзначає досить складні й неоднозначні контексти взаємин П.Біціллі з петербурзькою історико-культурною школою медієвістів на чолі з І.Гревсом чи дискретність у стосунках із цікавими й багатограними одеськими істориками (Е. фон Штерн, В.Крусман, Є.Щепкін). Адже складність реконструкції виразного персонального зв'язку вчитель / учень упродовж тривалого часу, мінливість і розмаїтість наукових зацікавлень, багатство й насиченість освітніх та педагогічних практик, очевидний брак авторефлексій щодо власної схolarної ідентичності спонукає до пошуків

можливого експериментального періоду в його інтелектуальній біографії. Ідеться про зорієнтованість інтелектуала на внутрішні саморефлексії, самопізнання, «виношування» ідей і концептів, базованих на різноманітному досвіді, перехресних та доповнюючих практиках, що в якийсь момент генерують креативний сплеск.

Зрештою, авторка висуває на передній план просторово-регіональний мікросоціум формування П.Біцільлі, котрий пов'язує його з «одеською школою істориків» у широкому сенсі. Заразом Т.Попова припускає можливість наукової інтерференції, себто перехрещування різних наукових шкіл, відмінних типів наукової культури, котрі причинилися до незвичайного стильового профілю цього вченого-гуманітарія.

Зазначимо, що в річищі життєвої історії й інтелектуальної біографії П.Біцільлі перехідним періодом і заразом часом напівізоляції («культурної самотності»), принаймні відстороненості, був відносно короткий югославський період (1920–1923 рр.). На той час він не мав ані наукової, ані політичної репутації в емігрантському середовищі, що віддалило його від провідних осередків академічного й культурного життя. Доволі цікавою та показовою видається його калейдоскопічна рецепція євразійства, очевидна віддаленість від якого в низці рис нагадує ставлення історика до схолярної ідентифікації.

Болгарська доба П.Біцільлі виявила дивовижний творчий потенціал історика і стала часом розмаїтих творчих експериментів, хоч він посідав становище іноземця за контрактом упродовж 1924–1948 рр. у Софійському університеті. Звісно, порівняно з одеським (1879–1919 рр.), цей період у книзі Т.Попової представлено більш специфіковано та мозаїчно з наголосами на окремих аспектах його інтелектуальної біографії та наукових практик.

Від середини 1920-х рр. відбувається очевидний сплеск у творчості П.Біцільлі, хоч соціокультурне середовище, життєві обставини та фахові передумови в Болгарії не були сприятливими, позаяк змушували його мігрувати від улюбленої царини – медієвістики. Недаремно у працях емігрантської доби простежуються нові дослідницькі стратегії, зорієнтовані на типологічне маркування культури, мислення, світосприйняття, на якому акцентує увагу одеська дослідниця.

Ця проблематика й сюжети наукових студій ученого-емігранта неминуче нав'язували перегляд пізнавальних можливостей у світлі гострої кризи класичного історизму, котра перехрещувалася з культурними, духовними, суспільними й іншими викликами міжвоєнної доби. У певному розумінні доречно вести мову про свого роду «персональний маршрут» історика, який торував шлях від континенту класичного соціогуманітарного знання до уявних обрисів неокласичної науки. Приміром, низка пасажів П.Біцільлі нагадують або наслідують неогегельянські устремління Б.Кроче. Тим паче, що в «Очерках теории исторической науки» (Прага, 1925 р.) історик-емігрант згадує, аналізує, описує розмаїті пізнавальні практики близько 500 мислителів, учених, письменників, художників.

Навіть більше, міркування П.Біцільлі про роль понять у конструюванні минувшини відображають переосмислення пізнавальних вимог й інструментальних новацій першої третини ХХ ст., які постали під впливом неокантіанства, соціологізації історії, феноменології тощо. Із такої перспективи сучасну полеміку про інтердисциплінарність творчих практик і текстів П.Біцільлі, його пошуки «історичного синтезу» варто пов'язати зі шляхами й моделями становлення неокласичної науки. Звісно, до цього спричинилися як попередній досвід ученого, так і обмеженість («емігрантська провінція»), точніше особлива комбінація можливостей і перспектив для його фахових практик у болгарську добу.

Так чи інакше, проте П.Біціллі, попри свій статус професора-іноземця, увійшов як самобутній та яскравий інтелектуал до болгарської історіографії, про що свідчать як його студії, так і впливи на практики й тексти тамтешніх істориків.

Зауважимо, що Т.Попова прагне представити практики, ідеї й тексти П.Біціллі у світлі широкої історіографічної та інтелектуальної палітри, зокрема зіставляє їх із найрізноманітнішими мислителями, як-от концепції й візії Ф.Анкерсміта, М.Бахтіна, А.Бергсона, Я.Буркгардта, Б.Кроче, А.Шлезінгера-молодшого, О.Шпенглера та ряду інших.

На цьому місці постають очевидні певні паралелі між П.Біціллі й М.Драгомановим. Обоє інтелектуалів сполучає, попри часову відстань, не тільки належність до професорської корпорації Софійського університету, а й космополітична налаштованість, схильність до широких порівняльно-історичних сюжетів, обстоювання думки про самоцінність особистості, хоч і з різними акцентуаціями та культурними смислами, і навіть схожі метаморфози у фаховій спеціалізації, зокрема міграція від античності до сучасності, від історії до історії літератури тощо.

Щоправда, очевидні й кардинальні відмінності, позаяк М.Драгоманов передусім був українським політичним мислителем кінця XIX ст., але водночас мав реноме поважного академічного вченого, був переконаним прибічником поступу й еволюціонізму на позитивістській основі. Натомість П.Біціллі як історик прагнув досягнути загальний «дух культури» в її багатоманітних виявах, що наближало його до неогегельянства, а почасти до неокантіанства й феноменології.

Варто побажати, щоби майбутні дослідники творчості П.Біціллі більш широко опрацювали та розробили українські паралелі, сюжети, контексти в його спадщині й біографії. Зауважимо, що його рецепція історії України, української культури, російсько-українських відносин була досить складною та неоднозначною, а в багатьох аспектах відображала традицію «загальноросійської єдності», що її тією чи іншою мірою поділяли багато тодішніх одеських істориків. Гадаємо, було б цікаво зіставити інтелектуальні біографії, студії та дослідницькі практики П.Біціллі й Д.Чижевського, котрі демонструють як різні професійні та життєві сценарії, так і певні схожі риси практик і текстів, скажімо у сенсі їх інтердисциплінарної спрямованості.

Зрештою, багатство пізнавальних, методологічних, культурних, інтелектуальних сюжетів у книзі Т.Попової не заступає, а радше, навпаки, відтіняє постать П.Біціллі і як ученого-гуманітарія, і як людини. Тож на сторінках студії одеської історикині він постає особистістю з великою кількістю біографічних подробиць та емоційно-психологічних відтінків персонального буття.

Насамкінець відзначимо, що Тетяна Попова сконструювала і представила цілу галерею взаємодоповнюючих, перехресних та водночас рельєфних образів П.Біціллі. Така розмаїта палітра безперечно вирізняє її студію поміж сучасних інтелектуальних біографій, біоісторіографічних, персонологічних праць. У цьому сенсі сфумато як базова метафора не тільки добре репрезентує архітектонічний задум авторки, майстерно втілений у книзі, а й загальний стан біціллезнавства у просторі сучасної соціогуманітаристики, котрий окреслює солідні пізнавальні можливості та цікаві перспективи на ниві компаративістики.

Олексій ЯСЬ

член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), alexyas@ukr.net

ХРОНІКА

Дмитро Гордієнко (Київ)

I Міжнародна наукова конференція «Україна в світі: Польща і її сусіди в європейському житті України доби середньовіччя»

Захід відбувся 3 грудня 2021 р. в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Це перша така конференція з циклу «Україна у світі», що була присвячена місцю Польщі та її сусідів в європейському житті України доби середньовіччя. Цим кроком установа прагне започаткувати традицію проведення наукових зустрічей, де на підставі сучасних вимог історичного аналізу, зокрема залучення різноманітних джерелознавчих методів, готувалися б дослідження з недостатньо вивчених питань ролі України у світовому розвитку.

У конференції взяли участь фахівці з України та з-за кордону. Науковий форум вітальним словом відкрив директор інституту д-р іст. наук *Георгій Папакін*, який звернув особливу увагу на нагальність порушеної тематики та перспективність підходу в дослідженні місця України у світі, а також відзначив важливість почину відділу зарубіжних джерел з історії України завершувати планову тему проведенням тематичної конференції.

У рамках заходу відбулися презентації опублікованих 2021 р. монографії д-ра іст. наук Олександра Головка «Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.)» та факсимільного видання «Молитовник Гертруди (Псалтир Ерберта) X–XI ст.» за редакцією д-ра іст. наук В'ячеслава Корнієнка. Перша книга висвітлює минуле двох найбільших слов'янських держав, їх взаємовідносини, роль у житті середньовічної Європи впродовж тривалого часу. Автор залучив весь відомий на сьогодні комплекс різноманітних джерел, результати тривалих досліджень – як власних, так й інших фахівців. Натомість «Молитовник Гертруди» – це унікальна пам'ятка світової культури, дослідження якої дає вкрай важливу інформацію для вивчення політичної, духовно-релігійної історії середньовічної України та її сусідів. Презентовано було перше в нашій державі повне факсимільне видання оригіналу, що зберігається в Національному археологічному музеї Чивідале в Італії (ms CXXXVI). У дослідницькій частині розглянуто питання вивчення мініатюр кодексу, здійсненого українськими вченими на тлі загальних тенденцій студіювання манускрипту, а також складено бібліографію (В.Корнієнко, П.Яницька), проведено кодикологічний опис джерела (М.Льків-Свидницький), уперше виконано переклад молитов Гертруди українською мовою з латинського оригіналу (Д.Гордієнко) та подано біографічну розвідку про його власників (О.Ясинецька). Книга побачила світ у рамках проекту «Повертаємо в Україну культурну спадщину» завдяки гранту Українського культурного фонду та підтримці меценатів. Примірники видання безкоштовно будуть передані до бібліотек провідних наукових, навчальних і музейних закладів України.

Д-р іст. наук *Олександр Маврін* детально проаналізував польсько-українську тематику в діяльності Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України від археографічної наради 1988 р. й до сьогодення. Особливу увагу доповідач зосередив на археографічній складовій, окресливши як коло опублікованих установою джерел із теми, так і перспективи пошуку та публікації джерел з українсько-польських відносин, зокрема доби

середньовіччя. Важливим здобутком вітчизняної археографії за роки існування інституту стало вироблення власних методологічних підходів у передачі й публікації польських текстів, що відкриває принципово нові можливості для розвитку археографії в Україні.

Польську історіографію крізь призму інтелектуальних біографій дослідників взаємин Русі та Польщі доби середньовіччя детально розкрив у своїй доповіді д-р іст. наук *Олександр Головка*. Він окреслив коло провідних польських фахівців XIX–XXI ст., проаналізував базові праці й визначив їх інформаційний потенціал для розвитку сучасної історіографії. Зокрема дослідник показав наукові лабораторії таких істориків, як А.Бельовський, С.Смолька, Б.Влодарський, Г.Лябуда, С.Кучинський, Г.Ловмянський, Д.Домбровський, К.Беніскевич та ін.

Низка доповідей стосувалася подій 1018 р., а саме оцінки обставин походу польського князя Болеслава I Хороброго у Східну Європу. Так, д-р іст. наук *Олег Ульянов*, зосередив увагу на значенні захоплення ним Києва в контексті політичної історії Русі. Залучаючи грецькі та німецькі латиномовні джерела, дослідник дійшов висновку, що, окрім відновлення на київському престолі зятя – Святополка I, Болеслав забрав із міста інсигнії спочилого 1015 р. князя Володимира Великого. На думку доповідача, він діяв у згоді з візантійським імператором Василем II і цим учинком позбавив київських володарів цесарського титулу. Отже взяття Києва Болеславом 1018 р. стало справжньою катастрофою для політичної історії Русі.

Д-р іст. наук *Павло Гайденко* зосередився на розгляді питання про позицію різних політичних сил у подіях 1018 р. Вітчизняні наративні джерела фокусуються на образі Болеслава I Хороброго та ворогуючих братів Володимировичів, оминаючи киян. Однак, проаналізувавши «Повість временних літ» і латиномовні матеріали, П.Гайденко наголошує, що це був перший випадок, коли добре укріплені Київ відкрив ворота іноземному володареві й кияни у цих та подальших подіях проявляли активну позицію.

Українсько-польським династичним відносинам XI ст. присвячено доповідь д-ра іст. наук *В'ячеслава Корнієнка*. Дослідник запропонував джерелознавчий аналіз двох джерел – епіграфічного (графіті Софії Київської «Олисави – матері Святополка»), а також «Молитовника Гертруди», і дійшов висновку, що Олисава та Гертруда є різними особами, котрі не можуть бути ототоженні. Він поставив під сумнів кожен ланку доказової бази В.Яніна, який запропонував ототожнювати Гертруду й Олисаву з графіті. Доповідач зауважив, що послідовне зазначення в молитовнику *єдиного* сина вказує на те, що Петро-Ярополк був таки єдиним сином Гертруди незалежно від його конфесійності. Тим більше, що додавання текстів молитов та низки мініатюр до Егбертового кодексу відбулося в Русі, і цей факт заперечує як перехід Ярополка в католицизм, так і повернення/навернення його та Гертруди до православ'я. Окрім того, дослідження сфрагістів не підтвердили наявності в Ярополка імені Гавриїл. Примітно, що відкривач «графіті Олисави» С.Висоцький також не підтримував ототожнення, запропоноване В.Яніним. Він уважав матір'ю Святополка II не Гертруду, а іншу жінку, яку звали Олисава.

Такого ж висновку у своєму дослідженні дійшов і канд. іст. наук *Дмитро Гордієнко*, який присвятив доповідь конфесійним чинникам династичних шлюбів. При укладанні матримоніальних українсько-польських союзів жодних конфесійних перепоп, принаймні для XI–XII ст., не існувало. Відповідно, за джерелами, не можна простежити й будь-якої зміни конфесії – як із католицизму на православ'я, так і навпаки. Таким чином, не було зміни «хрестильного імені». Зокрема дружина Ізяслава – донька Мешка залишалася Гертрудою й після свого одруження. Тому всі спроби назвати її Олисавою чи Оленою є суто історіографічними конструктами.

Участі волинського князя Данила Романовича та польських князів у боротьбі угорського короля Бели IV проти Чеського королівства в 1253 р. в рамках тривалого загальноєвропейського конфлікту за спадщину австрійських герцогів Бабенбергів було присвячено доповідь канд. іст. наук *Ігоря Ліхтєя*. Данило Романович узяв участь у цьому протистоянні, щоб допомогти синові Роману, який також претендував на австрійський престол. Однак князь Данило не зумів, чи не захотів виявити потрібних зусиль, що, зокрема, і зумовило поразку партії Романа Даниловича та його повернення з Австрії.

Перших років Речі Посполитої, її зовнішньополітичного життя стосувалася доповідь угорського дослідника д-ра *Шандора Фйольдварі*. Він розкрив біографію угорського дипломата на службі в короля Стефана Баторія Мартіна Берзевіцо, зокрема його участь у війнах

польського монарха проти московського царя Івана Грозного. Загалом за Стефана Баторія на польській службі, особливо дипломатичній, перебувало багато угорців, участь котрих у зовнішній і внутрішній політиці Речі Посполитої ще недостатньо висвітлено в історіографії. На особливу увагу заслуговує залучення істориком до свого дослідження значного кола угорських джерел, які мало або навіть зовсім невідомі в українській, польській, литовській історіографіях.

Із джерелознавчого погляду заслуговує на особливу увагу доповідь канд. іст. наук *Володимира Поліщука*, присвячена привілею великого князя литовського Свидригайла, наданого брацлавському зем'янинові К.Мікулинському. У 1868 р. його опублікував К.Козловський у виданні «Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год» і датував 1431-м роком. Дослідник детально розкрив використання акта в українській, російській та польській історіографіях, зазначивши, що лише М.Грушевський поставив під сумнів його автентичність, хоча й залучав до своїх праць. Проте на основі ґрунтовного аналізу формуляра, тексту, зокрема термінів документа, В.Поліщуку вдалося вперше в історіографії обґрунтовано поставити під сумнів автентичність привілею, віднісши його до фальсифікатів першої третини XVII ст.

Усних джерел – відображення сприйняття українсько-польських відносин в українській народній творчості та фольклористичній спадщині М.Драгоманова – стосувалася доповідь канд. іст. наук *Олега Песчаного*. Він виділив кілька цікавих спостережень М.Драгоманова щодо проявів українсько-польських стосунків. З одного боку, простолюду усвідомлював власну національну окремішність від поляків, соціальну нерівність, а з іншого – український фольклор демонстрував незначний інтерес українських селян до створення національної держави. Водночас у народних піснях знайшли своє місце жартівливі сюжети, а також теми жалісного характеру щодо поляків. На думку доповідача, спостереження М.Драгоманова щодо міжнаціональних відносин, відображених у фольклорі, можна застосувати в оцінці й ефективному веденні сучасних українсько-польських відносин.

Проведена конференція певним чином підсумувала наявні та продемонструвала новітні підходи в дослідженні українсько-польських відносин доби середньовіччя. Уведення нових і більш критичне, із залученням різноманітних методик прочитання вже відомих джерел розкривають перспективи дальшого вивчення зазначеної теми. Усі доповіді викликали жваве обговорення, інколи гострі дискусії, у ході яких також було виявлено низку проблемних питань та окреслено перспективи наступних студій. За матеріалами конференції заплановане видання наукового збірника.

ЮВІЛЕЇ

Олександр Реєнт (Київ)

Юрій Телячий (Київ)

Анатолій Філінюк (Кам'янець-Подільський)

До 70-річчя доктора історичних наук, професора О.Завальнюка

Про таких кажуть: «Усе своє життя присвятив професійній справі та людям». А для Олександра Михайловича Завальнюка, українського патріота-інтелігента, відомого вченого-історика, знаного педагога-управлінця, ректора

у 2002–2012 рр. Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка, а нині практикуючого професора кафедри історії України рідного вишу, цим єдино улюбленим і найбільш важливим у персональному, державному й суспільному сенсах заняттям стали впродовж півстоліття самовідданої трудової діяльності навчання школярів, студентів, постійне самовдосконалення, керівна освітянська робота, невтомний науковий пошук історичної правди та активна громадська діяльність і громадянсько-державницька позиція. Саме у цій благодатній і потрібній людям сфері він сповна реалізувався справедливістю, силою духу, твердістю характеру. Здобув заслужений авторитет серед студентів, науковців, учителів, увібрав кращі чесноти, увійшовши до яскравих представників національної еліти, яка головною працею примножує все українське.

Народився Олександр Михайлович 28 листопада 1951 р. в м. Сміла Черкаської обл. в родині фронтовика-вчителя. Зростав на Поділлі. У шкільні роки найбільш улюбленим предметом для майбутнього випускника – золотого медаліста стала історія, яку вивчав на основі додаткової літератури з сімейної бібліотеки. На історичному факультеті Кам'янець-Подільського державного педінституту, куди поступив у 1968 р., поринув у світ історичного пізнання, поглиблював знання й отримав перші навички дослідницької роботи у студентському науковому гуртку, узяв участь у всесоюзному конкурсі з суспільних наук, на якому виборов диплом I ступеня. Усе це стало стартовим майданчиком для майбутнього зростання. У 1972–1979 рр. працював сільським учителем на Рівненщині та Хмельниччині, служив в армії, навчався в аспірантурі Київського державного педагогічного інституту ім. О.М.Горького. Виконав й успішно захистив під керівництвом проф. М.Д.Березовчука в Київському державному університеті ім. Тараса Шевченка кандидатську дисертацію «Селянський аграрний рух в Правобережній Україні (березень 1917 – січень 1918 рр.)» (1980 р.). У ті роки окреслилося й коло друзів, з якими товаришує по сьогоднішній день.

Атестованим доцентом став 1984 р., професором – 2002 р. За наукового консультування проф. В.Ф.Верстюка в Інституті історії України НАН України

захистив докторську дисертацію «Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.)» (2011 р.).

Із 1979 р. і дотепер перебуває на викладацькій роботі. Єдиним вишем, в якому сповна розкрив свій науково-педагогічний талант, реалізувався як досвідчений викладач, відомий науковець та громадський діяч, стала його «alma mater». Тут О.М.Завальнюк пройшов шлях від асистента до професора, від заступника декана до декана історичного факультету, а після того впродовж цілого десятиліття очолював цей заклад, забезпечуючи його неухильне зростання у всіх складових діяльності. Університет із педагогічного став класичним, отримав статус національного з присвоєнням імені першого ректора – ученого, видатного державного і громадського діяча часів Української революції 1917–1921 рр. Івана Огієнка.

Упродовж перебування на посаді очільника закладу вищої освіти забезпечував його динамічний ефективний поступ в освітній, науковій, методичній сферах, сприяв зростанню та розвитку, збільшенню студентського контингенту, розширенню матеріально-технічної бази, вивів виш на міжнародну орбіту, забезпечивши високі показники у загальних університетських рейтингах. Ректор проявив себе менеджером освіти високого класу й зумів створити команду колег-однодумців, професіоналів своєї справи.

У добу української незалежності О.М.Завальнюк на високому науково-методичному рівні викладає студентам та аспірантам історичного факультету такі навчальні дисципліни: на першому (бакалаврському) рівні – історію України (новітній період), українську еліту у суспільному політичному русі XIX – початку XXI ст.; на другому (магістерському) рівні – актуальні проблеми історії України, проблеми становлення національної освіти в період Української революції 1917–1921 рр., історію університетської освіти України; на третьому (підготовка докторів філософії зі спеціальності історія та археологія) – Україна в геополітичних концепціях XX – початку XXI ст. Учений-педагог підготував й опублікував для високої організації вивчення дисциплін низку навчальних посібників, разом із колегами та архівістами видав 14 документальних збірників, які використовуються в навчальній і студентській науковій роботі. Молодь охоче слухає його ґрунтовні, із власними глибокими судженнями та висновками наукові лекції, системно працює на семінарських заняттях, надійно опановуючи різні складові історичного процесу, виконує всі передбачені освітніми програмами завдання, водночас отримуючи необхідні компетенції з цих предметів і не забуваючи при цьому відзначити провідну роль викладача в їхньому розвитку. Зокрема львів'янин Дмитро Боднаршек, один з успішних випускників істфаку, у листі до свого наставника влітку 2018 р. згадував таке: «На третьому курсі на мене справили великий вплив Ваші незабутні лекції і семінарські заняття. Ви давали нам такий матеріал, що ми були в захваті. Потім був спецкурс з історії Української революції 1917–1921 рр., який Ви прекрасно провели. Це я вважаю справжнім професіоналізмом і патріотизмом... Щиро Вам за це дякую. Потім – дипломна робота під Вашим керівництвом. [...] Ви – талановитий вчений і прекрасний педагог. Мільйони спогадів про Вас як надзвичайно порядну людину зберіг на все життя. У всіх моїх досягненнях є часточка Вашої допомоги. Щиро дякую!»¹. Подібні відгуки колишні студенти різних років роблять під час зустрічей із професорсько-викладацьким складом, які щороку відбуваються на рідному факультеті. Особливо це стосується тих випускників, котрі працюють у закладах середньої та вищої освіти, у наукових, архівних, музейних установах.

¹ Цит. за: Степанков В.С., Комарніцький О.Б. Декан О.М.Завальнюк: нові якості історичного факультету в 1993–2001 рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Т.25: До 100-річчя заснування Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2018. – С.734–735.

За 45-літній період наукової та науково-педагогічної діяльності вчений зумів зробити чималий внесок у дослідження низки проблем із новітньої історії України: селянського аграрного руху 1917–1918 рр., подій Української революції 1917–1921 рр., становлення національної загальноосвітньої й університетської мережі, розвитку освіти в 1917–1930-х рр., внеску державної та наукової еліт в українське відродження різних періодів, досягнення вчених – гуманітаріїв і викладачів вишів у наукову сфери Української держави.

Він опублікував понад 870 наукових і навчально-методичних праць, зокрема 14 монографій, 9 книг-нарисів, 8 навчальних посібників, значна частина яких оцифрована й доступна студентам, науковцям, учителям, краєзнавцям у Всесвітній мережі.

Як свідчать різні наукометричні електронні бази, праці О.М.Завальнюка широко використовуються в науковому середовищі. Так, станом на осінь 2021 р. у проекті єдиного міжнародного реєстру вчених ORCID загальна кількість оцифрованих публікацій професора становить 165 позицій. У системі Researcher ID на платформі Publons зафіксовано 143 його публікації, причому h-індекс становить 2, загальна кількість цитувань нараховує 72 у 48 журналах, збірниках та інших наукових виданнях. У пошуковій бібліометричній системі Google Scholar індексовано 226 наукових робіт історика, зафіксовано 798 цитувань, причому h-індекс становить 13, 10-індекс – 19. За даними, які враховують усі праці вченого, у тому числі й неоцифровані, на осінь 2021 р. цей показник перевищує 1700 позицій². Станом на 2018 р. його доробок процитовано та використано щонайменше у 65 докторських і кандидатських дисертаціях, 58 монографіях³.

Активність і здобутки О.М.Завальнюка забезпечила йому високі місця в університетському науковому рейтингу. За 2002–2017 рр. він п'ять разів ставав переможцем серед більш як 600 науково-педагогічних працівників, демонструючи високий творчий потенціал і цілеспрямованість. Кілька його праць відзначено на обласних конкурсах та президією ГО «Національна академія наук вищої освіти України».

Посіли свої місце у вітчизняній історіографії найбільш вагомі праці вченого (виконані у співавторстві) з актуальних проблем регіональної історії України: «Кам'янець-Подільський: історія і сучасність», «Минуле і сучасне Кам'янець-Подільського» (у 2-х вип.), «Митна справа на Правобережній Україні (60-і роки ХІХ ст. – 1914 р.)», «Подільські містечка в добу Української революції (1917–1920 рр.)», «Земства Поділля в добу Української революції 1917–1920 рр.», «Кам'янець-Подільський в Українській революції 1917–1920 рр.», «Українська Галицька армія на Поділлі», «Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі Волинь-Поділля у 1941–1944 рр.», «Архівна справа на Хмельниччині: історія та сучасність» та ін.

Особливе місце в доробку вченого посідають його праці з історії освіти України в період Української революції: «Українська еліта і творення національної університетської освіти: фундатори й будівничі (1918–1920 рр.)», «Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918–1921 рр.)», «Свято відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету», «Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.)». Не оминув і проблем становлення національної загальноосвітньої школи. Про них ідеться в таких виданнях, як «Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920)» (у співавт. з Ю.В.Телячим), «Освіта України в роки Української національно-демократичної

² Див.: *Резнт О., Баженов Л.* Історико-краєзнавчий світ професора Олександра Михайловича Завальнюка (до 70-річчя від дня народження) // *Краєзнавство.* – 2021. – №1/2. – С.53.

³ *Гордість України: Імена та здобутки: Довідково-біографічне видання.* – К., 2018. – С.101.

революції (1917–1920): з хроніки подій» (у співавт. з В.М.Даниленком і Ю.В.Телячим), «Подільська інтелігенція у реформуванні загальноосвітньої школи в добу Української революції 1917–1920 рр.» та ін. Ряд праць опубліковано також у співавторстві з В.С.Прокопчуком, П.Я.Слободянюком, О.Б.Комарніцьким, С.В.Олійником, В.Б.Стецюком та ін. Ювіляр – рецензент близько сотні монографій, нарисів, навчальних посібників, що вийшли друком переважно на Хмельниччині.

Професор Олександр Завальнюк зробив вагомий внесок у дослідження процесу становлення й розвитку первістка національної вищої освіти на Поділлі, починаючи з 1918 р., що простежено в таких колективних працях, як «Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет», «Кам'янець-Подільський державний університет: курсом зростання», «Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918–2012 рр.)», «Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка у добу незалежної України», «Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку: Хмельницька область», «Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка: перші 100 років поступу». Із цієї проблематики він опублікував понад 90 статей, основну увагу в яких приділено періоду існування державного українського університету та його науково-педагогічним працівникам.

Чимало окремих видань присвячено помітним діячам освіти, науки, культури. До цієї групи праць, виконаних переважно у співавторстві, належать біографічні (біобібліографічні) нариси, присвячені І.І.Огієнку, В.О.Біднову, М.М.Хведорову (Федорову), П.М.Бучинському, В.О.Гериновичу, П.І.Холодному, А.О.Копилову, М.Є.Скибі, М.І.Бахмату, Ю.В.Телячому, І.М.Конету, І.С.Винокуру, В.С.Степанкову, Л.В.Баженову, В.С.Прокопчуку, А.Г.Філіюку, О.Б.Комарніцькому, А.М.Трембіцькому, І.В.Рибаку, В.Г.Байдичу, В.Р.Адамському та ін. Про вагомий внесок сучасних учених й освітян у розвиток вітчизняної науки, освіти йдеться у ґрунтовній праці «Подільські науковці й освітяни: звершення в ім'я незалежної України», в якій охоплено діяльність трьох із половиною десятків яскравих, авторитетних діячів, особистостей.

Упродовж понад 40 років Олександр Михайлович Завальнюк бере активну участь у роботі 25 міжнародних, усеукраїнських і регіональних наукових форумів. Він забезпечив вихід у світ (головний редактор) 25 томів наукового збірника «Освіта, наука і культура на Поділлі» – єдиного в Україні успішно реалізованого проекту на регіональному рівні. Учений продовжує працювати відповідальним редактором наукового збірника «Іван Огієнко і сучасна наука та освіта», який зініціював 2003 р. Загалом він входив до складу понад 30 редколегій різних наукових видань, зокрема й журналу «Краєзнавство».

О.М.Завальнюк створив та успішно керує авторитетною науковою школою, що розробляє питання історії України наприкінці ХІХ ст. – у середині ХХ ст. До неї входять два десятки вчених. Основні напрями діяльності охоплюють соціально-економічні, культурно-освітні, конфесійні, державно-управлінські, воєнні, міжнародні, біографічні та інші аспекти. Представники школи вже опублікували майже 3 тис. праць, у тому числі 120 монографій⁴. Школу поповнюють ті, хто за консультування й керівництва О.М.Завальнюка виконали та успішно захистили дисертаційні роботи. Станом на 2021 р. його учні успішно захистили дисертації на здобуття наукових ступенів: доктора наук – 3, кандидатів наук – 7, доктора філософії з історії та археології – 1.

У 2013–2021 рр. ювіляр очолював спеціалізовані вчені ради історичного факультету (К 71.053.01 та Д 71.053.01) із правом прийняття до захисту кандидатських

⁴ Степанков В., Комарніцький О. Олександр Завальнюк: біографічний портрет яскравої особистості, талановитого вченого, визначного педагога і менеджера вищої освіти // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки. – Т.33. – Кам'янець-Подільський, 2021. – С.33.

і докторських дисертацій зі спеціальності 07.00.01 – історія України. За цей час було захищено загалом понад півсотні дисертаційних робіт, зокрема й 8 докторських. У 2021 р. очолював разову спеціалізовану вчену раду із захисту дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 032 – історія та археологія. Як голова ради постійно проявляв принципову вимогливість до якості поданих дисертацій, процедури їх захисту, що сприяло успішному проходженню дисертаційних справ в експертній раді та атестаційній колегії Міністерства освіти і науки України.

О.М.Завальнюк бере участь у різних етапах атестації наукових кадрів. За 2012–2021 рр. особисто офіційно опонував і рецензував на кафедральному рівні загалом 13 докторських і 18 кандидатських дисертацій.

Як науковий керівник забезпечує підготовку молодих науковців через аспірантуру. На сьогодні його досвід переймають троє аспірантів, які, рівняючись на свого наставника, є чи не найактивнішими з-поміж інших на історичному факультеті. Станом на осінь 2021 р. вони взяли участь у понад 70 міжнародних, усеукраїнських і регіональних наукових конференціях, опублікували 80 наукових праць, у тому числі й у зарубіжних фахових та нефахових виданнях, вчасно виконують і проходять на кафедрі історії України процедуру обговорення розділів дисертаційних робіт.

Упродовж багатьох років навчає гуртківців проводити наукові дослідження, давати їм свої оцінки, готувати доповіді на конференції і статті для публікації у студентських наукових виданнях. Його гуртківці за останні роки опублікували понад 60 статей із проблематики Української революції 1917–1921 рр. в університетських наукових збірниках.

Учений успішно поєднує керівну, організаційну та науково-педагогічну діяльність з активною участю у громадському житті вишу, Подільського регіону, України. Він звик постійно бути там, де вирішуються важливі питання життя колективу, концентрується значна творча енергія, що спонукає до дії, гуртування, розширення меж пізнання.

Із 1995 р. перебуває у складі місцевого осередку Національної спілки краєзнавців України. Дуже швидко заявив про себе як вдумливий, добре організований, ініціативний, невтомний краєзнавець. Тож не дивно, що був обраний спочатку членом правління, а потім тричі (2008, 2012, 2017 рр.) – членом президії НСКУ. Входить також і до складу керівних органів Кам'янець-Подільського міського осередку та Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України. Взяв особисту участь у роботі III–VI з'їздів НСКУ, у виробленні програмних документів цих форумів. Історик очолює осередок Українського історичного товариства ім. Михайла Грушевського, регіональне відділення Української академії історичних наук у Кам'янці-Подільському, є членом президії Всеукраїнського товариства ім. Івана Огієнка. Упродовж останніх десяти років результативно працює в комісії Хмельницької обласної ради з проведення щорічного конкурсу на кращі дослідження в галузі фундаментальних, прикладних, технічних, економічних та гуманітарних наук: спочатку як голова, а згодом як досвідчений член цієї поважної в наукових колах регіону структури.

У нинішній громадській діяльності О.М.Завальнюк послуговується власним великим попереднім досвідом, здобутим під час роботи депутатом та керівництвом постійною депутатською комісією з питань освіти, культури, молоді та спорту в Кам'янець-Подільській міській раді (1998–2002 рр.), членом виконавчого комітету тієї ж ради (2003–2006 рр.) та депутатом Хмельницької облради, де працював у постійній комісії з розвитку освіти, науки, культури, фізичного виховання та спорту, туризму й інформаційної політики (2010–2015 рр.). Стає йому у пригоді й робота у складі колегій департаментів освіти та науки виконавчого комітету міськради й обласної державної адміністрації. І звісно ж, у царині громадського життя Олександр Михайлович завжди

послугується своєю високо поцінованою людською культурою, незабутніми багаторічними управлінськими досягненнями, багатим досвідом деканської та ректорської роботи, коли очолювані ним факультет й університет зробили значний прорив у всеукраїнських рейтингах вищих шкіл, вийшли на міжнародний рівень університетської співпраці, отримали визнання в Україні та поза нею. Тож не випадково він упродовж багатьох років працює радником президії ГО «Національна академія наук вищої освіти України», бере участь в її щорічних заходах.

Оцінюючи досягнення О.М.Завальнюка, голова наглядової ради К-ПНУ ім. Івана Огієнка академік В.А.Смолій наголосив, що вони стали результатом «його самовідданої каторжної праці як на освітянській і науковій нивах, так і в ділянці адміністративної діяльності, помноженої на людинолюбство, талант, волю і цілеспрямованість у досягненні мети»⁵.

Автори цього матеріалу, знаючи ювіляра впродовж десятків років, констатують, що він дотримався високого морального обов'язку щодо синівської поваги, незмірно вдячний своєму батькові – Михайлові Опанасовичу Завальнюку (1925–2002 рр.), учасникові бойових дій Другої світової війни. Більшу частину свого дорослого життя тато віддав педагогічній роботі, 29 років був директором сільської школи на Кам'янецьчині. Найкращими словами згадує він свою матір Ольгу Яківну (1929–1961 рр.), яка народила йому сестричку Світлану (1955–2021 рр.), а також другу дружину батька Ольгу Пилипівну (1925–2007 рр.), котра займалася вихованням і сприяла освітньому росту дітей, створила у сім'ї здорову морально-психологічну атмосферу.

Ювіляр пишається своєю родиною. Дружина Ольга Йосипівна, педагогиня за фахом, учителька вищої категорії, працює в дошкільному дитячому навчальному закладі, завжди сприяє науково-педагогічній роботі чоловіка, із розумінням ставиться до його поїздок в архіви та бібліотеки. Завжди підтримують батька дві донечки, також педагогині за фахом і снагою – Олеся й Оксана, котрі займаються науково-педагогічною діяльністю, ошасливили дідуся та бабусю трьома онуками й однією онучкою. Зяті – правоохоронець Віктор і лікар Мирослав – учасники бойових дій на сході України, самовіддано служать державі та міській громаді. Словом, великі професійні і громадські здобутки, підкріплені родинним щастям, роблять Олександра Михайловича високо мотивованим, сучасним ученим-інтелігентом, який сповна реалізує свій потенціал, іде до нових здобутків, котрі, віримо, будуть корисними нашій українській справі.

За успіхи в керівній, організаційній, науково-педагогічній та громадській роботі О.М.Завальнюка відзначено багатьма нагородами. На державному рівні він ушанований почесним званням заслуженого працівника освіти України, орденом «За заслуги» III ступеня, почесними грамотами Верховної Ради й Кабінету Міністрів України. Має чимало нагрудних знаків і почесних грамот Міністерства освіти і науки України, Міністерства сім'ї, молоді та спорту України, Президії НАН України, Федерації вчених України, президії ГО «Національна академія наук вищої освіти України», Української православної церкви Київського патріархату, різних рейтингових структур. Хмельницька обласна державна адміністрація вручила йому відзнаку «За заслуги перед Хмельниччиною», низку подяк, почесних грамот і цінних подарунків. Високі нагороди отримані від Хмельницької обласної, Кам'янець-Подільської міської рад, а міський голова Кам'янець-Подільського відзначив здобутки вченого нагрудним знаком «За заслуги перед міською громадою».

За організацію та особистий внесок у розвиток вітчизняного краєзнавства професор О.М.Завальнюк здобув особливі відзнаки від керівництва Національної спілки

⁵ Див.: Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. – Серія історична та філологічна. – Вип.9. – Кам'янець-Подільський, 2012. – С.311–312.

краєзнавців України. Він – почесний краєзнавець України, отримав почесні грамоти президії НСКУ, став лауреатом усеукраїнських краєзнавчих премій ім. Дмитра Яворницького, Героя України Михайла Сікорського та Героя України академіка Петра Тронька. За ґрунтовні дослідження, присвячені діяльності на Поділлі Івана Огієнка, Житомирська обласна рада присудила йому звання лауреата премії ім. Івана Огієнка в галузі науково-дослідної роботи. Також відзначений хмельницькими обласними преміями ім. Юхима Сіцінського, Іона Винокура, Миколи Дарманського, Пилипа Клименка.

Таким чином, особистий внесок О.М.Завальнюка в розвиток історичної освіти та утвердження історичної правди про новітню історію України вагомий, він запропонував еволюційні зміни до концепції розвитку національної освіти в період Української революції 1917–1921 рр., активізував науково-дослідну роботу університету і спрямував її на розроблення важливих теоретичних та методологічних аспектів історичного поступу України. Один із найбільших здобутків ученого, обрії багаторічної науково-педагогічної діяльності якого сповнені натхненної праці, творчості та великого інтересу до вітчизняного історичного минулого, – піднесення авторитету рідного йому університету, наукової школи кафедри історії України, діяльність котрої охоплює широкий спектр теоретико-методологічних і фактографічних питань. Говорячи зі вдячністю та гордістю про ювіляра, варто наголосити, що Олександр Михайлович Завальнюк є вагомою та колоритною особистістю міста над Смотричем, Поділля й усієї України. Життєво-творча канва професора настільки багата на людей і події, що їх усіх просто неможливо згадати в рамках ювілейного нарису.

На життєвому шляху О.М.Завальнюка переплелися всі моменти життєвого поступу людини, освітянина, громадянина, ученого. І він із них завжди виходить із честю та сумлінням, пам'ятаючи визначальну народну мудрість: «Життя прожити – не поле перейти!». Найважливіше, на нашу думку, те, що тисячі учнів по-праву вважають його своїм учителем.

Зазначені наукові, професійні та громадські здобутки, підкріплені щирим родинним щастям і правдивими відгуками від колег зі всієї нашої України роблять Олександра Михайловича високо мотивованим патріотом-інтелігентом, освітянином-краєзнавцем, сучасним прогресивним ученим, представником української еліти, який сповна реалізує свій величезний потенціал, іде до нових висот, котрі, віримо, стануть не менш корисними, ніж раніше, вітчизняній історичній науці й освіті, загалом українській справі. Тож нехай продовжується і збагачується успішна освітня, наукова, громадська діяльність, сповнена нових світлих задумів та планів! Із роси й води вам, шановний ювіляре, активного і творчого довголіття!

Надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ

ІХ Міждисциплінарні гуманітарні читання (21–22 листопада 2020 р., Київ. Київський будинок вчених НАНУ): Тези доповідей / Відп. ред. Г.В.Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 94 с.

Академічна традиція українського зарубіжжя: історія і сучасність: Liber amicorum на пошану президента УВАН у США проф. Альберта Кіпи / Відп. ред.: І.Гирич, Л.Рудницький. – Нью-Йорк; К.: Простір, 2021. – 680 с.

Анатолій Олексійович Копилов: Особистість у вимірі епохи: Спогади. Дослідження: 36. мат. наук.-практ. конф. / Уклад.: В.Дубінський, В.Степанков. – Вип.3. – Кам'янець-Подільський, 2021. – 256 с.

Бойко-Гагарін А.
Фальшивомонетництво в Україні в імперську добу (1795–1917). – Переяслав, 2020. – 396 с.

Вешт М., Віднянський С.
Августин Волошин – будівничий української державності за Карпатами. – Вид. 2-ге. – К.: Парламентське вид-во, 2021. – 472 с. (серія «Політичні портрети»)

Віктор Петров. **Листи до Софії Зерової** / Упор. В.Сергієнко. – К.: Дух і літера, 2021. – 432 с.

Гайдучський П.
Україна за президентства Л.Д. Кучми: До 30-річчя відновлення Незалежності України. – К., 2021. – 608 с.

Геноцид українців 1932–1933: за матеріалами досудових розслідувань / Авт.-упор.: О.Петришин, М.Герасименко, О.Стасюк. – К.: Вид-во М.Мельника, 2021. – 520 с.

Грубінко А.В., Мартинюк А.Ю.
Європейський Союз після Brexit: продовження історії. – Тернопіль; К., 2021. – 258 с.

Гнедін Д.
Мої спогади / Підгот. до друку, передм. та ком. док. іст. наук, проф. В.М.Заруби. – Дніпро: Ліра, 2020. – 112 с.

Дашкевич Я.
У світі книжки / Упор.: Н.Паславська, Г.Сварник, А.Фелонюк. – Л.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2021. – 504 с.

Демократизація політичних інститутів і суспільний розвиток в Україні / За ред. О.О.Рафальського, О.М.Майбороди. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2019. – 432 с.

Духовна велич: мемуарії видатних українців: Наукова реставрація: До 30-річчя Незалежності України: Каталог виставкового проекту (Київ, 17 серпня – 10 жовтня 2021 р.) / Упор. П.Лінін. – К.: Нац. наук.-дослідний реставраційний центр України, 2021. – 288 с.

Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енциклопедичне видання / Гол. редкол. В.Смолій. – Кн.І: ч.ІІІ: С–Я. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 2196 с.

Зяблюк Н.
Богодухівщиною, Уманщиною: Нотатки етнографа. – К.: Веселка, 2021. – 238 с.

Каталог видань Інституту історії України НАН України за 2018 рік / Уклад.: Л.Я.Муха, І.Л.Островська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 40 с.

Книга Буття: Давньослов'янський четий текст за списками XIV–XVI ст. / Вступ, упор. тексту Т.Вілкул. – Л.: Укр. католицький ун-т, 2020. – 640 с. (серія «Київське християнство», т.22)

Когут З.
Археологічні дослідження у Батурині 2013–2014 рр.: Палаці Івана Мазепи і Кирила Розумовського: До 70-річчя проф. З.Когута / Упор. В.Мезенцев. – Торонто: Гомін України, 2015. – 31 с.

Крим – це Україна: Документальні свідчення в архівах України: 36. ст. і мат. круглого столу (15 лютого 2019 р.) / Гол. редкол. О.В.Бажан; уклад. С.І.Власенко. – К., 2019. – 191 с.

Майдан. Пряма мова = Maidan. Direct speech / Запис інтерв'ю, упор. та прим. О.Чебанюк. – Кн.2. – К.: Нац. музей Революції Гідності, 2019. – 448 с. (серія «Усна історія Майдану»)

Матеріали по археології, історії і етнографії Таврії / Отв. ред. А.І.Айбабін. – Вип.ХІХ. – Симферополь; Керчь, 2014. – 544 с.

Мищик Ю.
Листи Ганни Швидько до Олени Апанович. – К.: Фоліант, 2020. – 28 с.

Падалка С.С., Кириленко І.Г., Вергунов В.А.
Чорнозем і українська історія: нарис від давнини до сьогодення. – К.: Аграрна наука, 2020. – 552 с.

Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: 36. наук. пр. / Гол. ред. В.С.Степанков. – Вип.9: На пошану чл.-кор. НАН України С.В.Віднянського. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І.Огієнка, 2021. – 340 с.

Ресабілітовані історією: Харківська область / Гол. редкол. В.А.Смолій. – Кн.3, ч.4. – К.; Х.: Золоті сторінки, 2021. – 832 с.

Ресент О.
Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII – перші десятиліття XX століття): Нариси: У 2 кн. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – Кн.1. – 846 с.; Кн.2. – 818 с.

Рябчук М.

Долання амбівалентності: Дихотомія української національної ідентичності – історичні причини та політичні наслідки. – К.: ППІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2019. – 252 с.

Селянське республікотворення періоду

Української революції 1917–1921 рр. / Авт. кол.: Корновенко С.В., Берестовий А.І., Компанієць О.В., Пасічна Ю.Г. та ін. – Черкаси, 2019. – 220 с.

Східні традиції державотворення:

Наук. зб. на честь 150-ї річниці від дня народин Агатангела Кримського / Кер. авт. кол. В.В.Омельчук. – К.: Прометей, 2020. – 836 с.

Теоретико-методологічні засади дослідження

історичної пам'яті: Зб. наук. пр. / За заг. ред. А.І.Кудряченка. – К.: Фенікс, 2019. – 216 с.

Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.:

Док. і мат.: У 2 ч. / Гол. редкол. В.А.Смолій; упор.: І.Азарх, М.Боришполець (Лобода), Т.Вронська та ін. – Ч.2. – К.: Наук. думка, 2021. – 1156 с.

Українська еліта в історичній ретроспективі:

Круглий стіл: Програма та матеріали (м. Кам'янець-Подільський, 25 червня 2020 р.) / Відп. ред. Д.Ващук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 80 с.

Філіпович М.

Архів українського історика Олени Компан у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського: Бібліографічне дослідження: Науковий каталог / Гол. редкол. Л.А.Дубровіна. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, 2019. – 200 с.

Чорний Г.

Хто ми є, українці? – К.: Ярослав Вал, 2020. – 224 с.

Эхо большого террора / Сост. С.Кокин. – Т.2:

Документы из архивных уголовных дел на сотрудников органов НКВД УССР, осужденных за нарушения социалистической законности (октябрь 1938 г. – июнь 1943 г.). – Кн.3: УНКВД по Днепропетровской обл., УНКВД по Полтавской обл., особые органы НКВД, центральный аппарат НКВД УССР. – Москва: Пробел-2000, 2021. – 656 с.

Katyn 1940–2020: Zbrodnia – Kłamstwo – Pamięć. –

Warszawa: In-t Pamięci Narodowej, 2020. – 104 s.

Spyra A.

Tablice i medale pamiątkowe. – Pszczyna: T-wo Miłośników Ziemi Pszczyńskiej, 2016. – 28 s.

The Katyn Massacre. – Warszawa: In-t Pamięci Narodowej, 2020. – 69 s.

Літературу підбрали: завідувачка відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Муха та головна бібліографка відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Островська

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі у 2021 р.

До 30-річчя проголошення незалежності України

Даниленко В. (Київ), Коцур В. (Переяслав). Українська незалежність як історична неминучість 4

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 155-річчя від дня народження М.Грушевського

Лист К.Гардецької до В.Дорошенка про перебування М.Грушевського у Криворівні (вступна стаття й публікація І.Гирича, Київ) 5

Пиріг Р. (Київ). Академік М.Грушевський і нарком освіти М.Скрипник у контексті комунізації ВУАН (1927–1931 рр.) 5

Тельвак Віталій (Дрогобич), Тельвак Вікторія (Дрогобич). Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи 5

Ткаченко І. (Київ). Видавнича діяльність М.Грушевського в Києві 1907–1914 рр. як складова грушевськознавства: епістолярно-публіцистичний аспект 5

Шаповал Ю. (Київ), Федотова О. (Київ). Цензурний контроль творів М.Грушевського та В.Винниченка в УСРР–УРСР 5

Автушенко І. (Київ), Буглай Н. (Миколаїв). Конформізм і неконформізм творчої інтелігенції в радянській Україні 1920–1930-х рр.: проблема вибору 2

Автушенко І. (Київ), Стоян Т. (Київ). Репресії проти військовослужбовців в УСРР–УРСР у 1920–1930-х рр.: особливості та наслідки 6

Антонюк Я. (Київ), Трофимович В. (Остроз). Протиборство спецслужб закордонних центрів ОУН із КДБ (1960-ті – початок 1990-х рр.) 3

Березовенко А. (Київ). Православ'я як чинник політичної мобілізації суспільного буття України та Болгарії: історичні паралелі й сучасні тенденції 6

Білоус Н. (Київ). Укладання testamentів у містах Волинського воєводства XVII ст.: правові засади й повсякденні практики 1

Бондарчук П. (Київ). Римо-католики в УРСР: особливості й тенденції змін у релігійності (друга половина 1940 – перша половина 1980-х рр.) 1

Борисенко М. (Київ). Моделі споживчої поведінки киян і модернізація міського способу життя в УРСР 1955–1965 рр. 5

Брайчевська О. (Київ). «Посли до інших народів»: критерії вибору кандидатур за даними візантійських писемних джерел V–XIII ст. 4

Волощук М. (Івано-Франківськ). Русини-міщани малопольських міст XIII–XIV ст.: проблеми пошуку та ідентифікації 2

Вронська Т. (Київ), Пилипчук В. (Київ), Беланюк М. (Київ). Цивільне населення радянської України в полі зору військових трибуналів: регламентація каральних практик (1918–1959 рр.) 2

Гай-Нижник П. (Київ), Фурман І. (Київ). Державна жандармерія ЗУНР–ЗО УНР: зародження та інституціалізація (1918–1919 рр.) 3

Геніга Р. (Львів), Панчук І. (Рівне). «Сільське в міському»: аграрний сектор Львова та його внесок у повоєнну економіку міста 6

Грицюк В. (Київ), Лисенко О. (Київ), Кидонь В. (Київ). Пролог німецько-радянської війни: політичні та військово-стратегічні аспекти 3

Данилиха Н. (Львів). Політичні мотиви та наслідки переселення українців із Польщі в УРСР у 1944–1950-х рр. (на матеріалах західноукраїнських областей) 3

Донік О. (Київ), Опря Б. (Кам'янськ-Подільський), Федьков О. (Кам'янськ-Подільський). Політичні партії та селянство в українських губерніях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.: соціоментальні й інституційні чинники взаємодії 2

Залеток Н. (Київ), Гуржій О. (Київ). Проблема служби жінок у британській армії в роки Другої світової війни: аналіз публічного дискурсу В.Черчилля 1

Затилуєк Я. (Київ). «В'їзд на митрополію» Йова (Борезького) через Золоті ворота 1621 р. та винайдення схеми історії «народу руського» 5

Заторський Н. (Фрібур, Швейцарія). Висвячення митрополита Спиридона в контексті «Послання Мисаїла» 1476 р. 4

Клименко Н. (Київ), Дулар О. (Київ), Беззуб Ю. (Київ). Гендерні уявлення та практики на Буковині кінця XIX – початку XX ст. у світлі его-документів О.Кобилянської ... 2

Ковальков О. (Кропивницький), Городня Н. (Київ). Ставлення населення УРСР до введення радянських військ в Афганістан 4

Комарницький О. (Кам'янськ-Подільський), Недошитко І. (Тернопіль). Більшовізація студентів педагогічних закладів національних меншин в УСРР/УРСР 1920–1930-х рр.: мета, засоби, завдання 2

Кошель О. (Чернівці), Ніколаєва Т. (Київ). Православне духівництво й національна інтелігенція Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст.: внесок у розвиток культури та просвітництва 3

Куделя-Свонтек В. (Краків, Польща). Комеморація Голодомору православними українцями США в період «холодної війни» 6

Кудлай О. (Київ). Народне міністерство шляхів Української Народної Республіки: склад та завдання (1917–1918 рр.) 5

Кузіна К. (Київ). Образ співробітника ВНК–ОДПУ–НКВС у російському емігрантському дискурсі 1920–1930-х рр. 5

Матяш І. (Київ). Українська дипломатична служба 1917–1921 рр.: формування інструментарію публічної й культурної дипломатії	4
Мелешенко Т. (Київ), Волошин І. (Черкаси). Шлях України до НАТО: основні проблеми, здобутки та перспективи євроатлантичної інтеграції	4
Мельничук К. (Київ). Селянське самоврядування на Правобережжі України у другій половині XIX – на початку XX ст.: формування кадрового складу	3
Милько В. (Київ). Модернізація системи освіти в Україні у другій половині 1860–1870-х рр. (на прикладі навчальних округів)	6
Погорелов А. (Миколаїв). Невідомі історії українських оstarбайтерок: досвід праці жінок із Південної України в орденобургі Крессінзе (1943–1945 рр.)	3
Посохова Л. (Харків). Статус давньогрецької мови в «латинських школах» Гетьманщини та Слобідської України (XVIII – початок XIX ст.)	3
Потапенко Р. (Переяслав). Науково-освітня інтелігенція в умовах ідеологічних трансформацій періоду «перебудови»	2
Рєнт О. (Київ), Сердюк О. (Київ). Чорносотенці: український аспект (кінець XIX – 1917 р.)	5
Ричка В. (Київ). З історії міського (само)управління Київської Русі	2
Ричка В. (Київ). Меморандум Ярослава Осмомисла (Про походження рання галицьких звісток Київського літопису XII ст.)	6
Романов С. (Луцьк). Історичний дискурс Лесі Українки: література як форма пізнання (до 150-річчя з дня народження)	2
Смолий В. (Київ). Революції у цивілізації раннього модерну: паралелі українського та світового досвіду	1
Сохацький Я. (Слупськ, Польща). Відносини між Східно-Франкською державою та Київською Руссю в X–XI ст. ...	3
Тайрова-Яковлева Т. (Санкт-Петербург, Російська Федерація). Невідома перемога: перший значний епізод у кар'єрі І.Богуну	6
Тетерич-Пузьо А. (Слупськ, Польща). Історія одного союзу: взаємини Конрада Мазовецького з Данилом Галицьким у першій половині XIII ст.	5
Чура В. (Львів), Марчук В. (Івано-Франківськ). Участь партійно-державної номенклатури західних областей УРСР у заколоті ДКНС (серпень 1991 р.)	4
Шевчук А. (Житомир). Повітові та головні суди Правобережної України (1797–1831 рр.): улаштування, кадровий склад, діяльність	4
Шляхов О. (Дніпро). Підприємці Півдня України в політичних практиках Російської імперії початку XX ст. ...	1
Aleksievets L. (Ternopil), Valion O. (Ternopil). Trade and Economic Cooperation Between Ukraine and the Republic of Belarus: Historical Discourse (1991–2020)	4
Bekh K. (Kyiv). Historical Transformations of Ukrainian Ritual Culture in an Urban Environment (1920s – Early Twenty-First Century)	1
Bevziuk Ye. (Uzhhorod). S.Uvarov's Imperial Ideology as a Principle of Modernization of the Educational Environment	3
Korinenko P. (Ternopil), Padalka S. (Kyiv), Varodi N. (Berehove). Land Relations in the Context of Social and Economic Transformations of the Ukrainian Countryside During the Years of Independence: Scientific Assessments and Forecasts	1

Levchenko L. (Kyiv). Greek Churches in the Southern Ukraine in the Making (the Late Eighteenth – the First Half of the Nineteenth Century)	6
--	---

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Боряк Г. (Київ), Лобузін К. (Київ), Юркова О. (Київ). Цифровий архів Голодомору в Україні 1932–1933 рр. як універсальний джерельний мережевий ресурс: документальний та візуальний сегменти проекту	2
Ващук Д. (Київ), Старенький І. (Кам'янець-Подільський). Важливі аспекти матеріальної культури міст Поділля та Волині у другій половині XIV – першій половині XV ст. (за даними археологічних досліджень)	6
Вілкул Т. (Київ). Лаврентівська версія «Повісті временних літ» у текстології Новгородсько-Софійської групи	5
Жванко Л. (Харків), Коляда І. (Київ). Дипломатичні представництва Польської Республіки у Харкові (1921–1937 рр.): огляд проблематики та авторських рефлексій сучасної польської історіографії	3
Затилук Я. (Київ), Арістов В. (Київ). «Короткий історичний опис про Малу Росію...» та українська історіографія кінця XVIII ст.	4
Казьмирчук М. (Київ), Мех Н. (Київ). Маєткова культура України у сучасних гуманітарних та природничих дослідженнях	3
Ковальчук Г. (Київ). Дослідження стародруків та рідкісних видань: з історії атрибуції книжкових пам'яток ...	3
Колесник І. (Київ). Глобальна історія як квест для українських істориків	5
Кудінов Д. (Суми), Пархоменко В. (Миколаїв). Класифікація форм і методів соціальної та політичної боротьби українського селянства на початку XX ст.	1
Орлова Т. (Київ). Публічна історія як складова «м'якої сили» у сучасному суспільстві: з досвіду Австралії	5
Папакін Г. (Київ). «Цифровий поворот» у джерелознавстві: реальність, перспектива чи ілюзія?	1
Перкун В. (Київ). Допоміжні історичні дисципліни: підсумки та перспективи студій	5–6
Радишевський Р. (Київ), Кагамлик С. (Київ). Епістолярна спадщина М.Обідного часів еміграції	1
Савчук І. (Київ). Становлення геоісторії як міждисциплінарного напрямку у суспільних науках Франції другої половини XX ст.	2
Сегеда С. (Київ), Шевчук В. (Київ). Створення та розвиток Збройних сил України: історіографічний вимір ...	4
Турченко Г. (Запоріжжя), Турченко Ф. (Запоріжжя). О.Оглоблин про схему історії України XIX – початку XX ст. (до 50-річчя творчого заповіту історика)	1
Шевченко В. (Київ), Коцур А. (Київ). Велика війна 1914–1918 рр. у спогадах рядових учасників та очевидців: український контекст	6

ДИСКУСІЇ

Гуржій О. (Київ). Перші роки «дружби та братерства» в українсько-московській торгівлі середини XVII ст.	5
--	---

Міжнародна наукова конференція «Пам'ять Бабиного Яру і Голокосту: наукові та суспільно-політичні виміри» (до 80-х роковин початку розстрілів у Бабиному Яру) (укл.али: *О.Лисенко, Київ; В.Нахманович, Київ; Т.Пастушенко, Київ*) 6

ПЕРСОНАЛІЇ

Бонь О. (*Київ*), Савченко С. (*Київ*). О.Лпанович: еволюція поглядів української радянської історикині у світлі її інтелектуальної біографії 4

Даниленко О. (*Київ*), Даниленко С. (*Київ*). Нарком фінансів УСРР М.Полоз: політико-економічні пріоритети діяльності (1920-ті рр.) 3

Світленко С. (*Дніпро*). Л.Жебуньов: від російського народництва до свідомого політичного українства (до 170-річчя від дня народження) 1

Уткін О. (*Київ*). Професор Б.Мартос: організаторська та науково-педагогічна діяльність 4

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

Кульчицький С. (*Київ*). Ленінська держава-комуна як інструмент побудови спотвореного світу 2

Харковенко Р. (*Київ*), Рішняк О. (*Львів*). З історії пам'яткоохоронної справи в Україні: питання культурної політики та збереження національної спадщини 4

MISCELLANEA

Арістов В. (*Київ*). Коли місто Козелець отримало магдебурзьке право? 1

Кулинич Б. (*Переяслав*), Лазуренко В. (*Черкаси*). Історія українського паралімпійського спорту в електронних медіа: рівень інформативності та репрезентативності 1

Русина О. (*Київ*). До питання про київське літописання XIV–XVII ст. 2

Якимович Б. (*Львів*). Апологія деяких сучасних краєзнавців про початки українського друкарства 3

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

«Абрысы розня»: малюнки і чарцяжы гетмана Януша Радзівіла (*О.Русина, Київ*) 1

Антропологічний код української культури і цивілізації (*Л.Буряк, Київ*) 2

Бажан О. Петро Шелест: «Вірю в розквіт моєї рідної України...» (*Р.Пиріг, Київ*) 2

Білоус Н. За крок до Вічності: Мешканці міст Волині у світлі testamentів кінця XVI–XVII століть (*М.Капраль, Львів*) 3

Буренков В. Дніпропетровський клан серед політичних еліт УРСР та СРСР (кінець 1920-х – початок 1990-х рр. (*М.Каміонка, Краків, Польща*) 4

Віднянський С., Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна в історії українського державотворення (*В.Гудзь, Мелітополь; О.Ситник, Мелітополь*) 3

Гарань О. Дилеми українського політолога (*С.Кульчицький, Київ*) 5

Добржанський С. Миське управління Правобережної України, Галичини і Буковини: порівняльний аналіз функціонування органів влади (друга половина XIX – початок XX ст.) (*В.Шандра, Київ; Б.Янишин, Київ*) ... 3

Заторський Н. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року: реконструкція архетипу (*О.Русина, Київ; С.Костилева, Київ*) 3

Казачество в тюркском и славянском мирах (*В.Андреев, Київ; С.Андреева, Київ*) 4

Каліщук О. Волинь'43: історіографічне пізнання і криве дзеркало пам'яті (*О.Добржанський, Чернівці; Л.Стрільчук, Луцьк*) 4

Кожухаров А. Личні академічні документи на болгарська морська образователна система (1892–1946) (*В.Савченко, Одеса*) 4

Колесник І. Глобальна історія. Історія понять (*Ю.Мартинов, Київ*) 4

Кудряченко А. Федеративна Республіка Німеччина: засади демократичного сходження (*А.Мартинов, Київ*) ... 2

Курилишин К. Часопис «Діло» (Львів, 1880–1939 рр.): матеріали до бібліографістики: У 10 т. – Т.1–6 (*І.Саляр, Львів; П.Артимішин, Львів*) 5

Наукове товариство імені Шевченка: Енциклопедія. – Т.1–4 (*О.Ясь, Київ*) 2

Попова Т. Петр Михайлович Бицилли: портрет в манері «сфумато» (*О.Ясь, Київ*) 6

Реент О. Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII – перші десятиліття XX ст.). – Кн.1–2 (*О.Удод, Київ*) 6

Смирнов А. Між хрестом, свастикою і червоною зіркою: українське православ'я в роки Другої світової війни (*О.Лисенко, Київ*) 6

Таранец С. Старообрядчество в Росийской империи (конец XVII – начало XX вв.): традиционная культура и повседневная жизнь старообрядцев. – Т.3 (*Г.Сакамото, Тенрі, Японія*) 6

Томазов В. Греки-хіосці на Півдні України (кінець XVIII ст. – 1917 р.): між традиціями національного самозбереження та практиками соціокультурної адаптації (*О.Ясь, Київ*) 1

Ціборовська-Римарович І. Друкарня Бердичівського монастиря босих кармелітів: історія та видавнича діяльність: 1758–1844 (*І.Войцехівська, Київ; Л.Іваницька, Київ*) 1

Черкашина: історія краю та його людності (*В.Ластовський, Київ; Д.Куштан, Київ*) 4

Kappeler A. Vom Land der Kosaken zum Land der Bauern: Die Ukraine im Horizont des Westens vom 16. bis 19. Jahrhundert (*П.Барвінська, Одеса; С.Стельмах, Київ*) 1

Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655. – Cz.1–2 (*Ю.Мицик, Київ*) 5

- Razyhrayev O. Policja Państwowa w województwie wołyńskim w okresie międzywojennym (*В.Скальський, Київ*) 3
- Zychowicz P. Wołyń zdradzony, czyli jak dowództwo AK porzuciło Polaków na pastwę UPA (*О.Каличук, Луцьк; Л.Стрільчук, Луцьк*) 3

ХРОНІКА

- Ващук Д. (*Київ*), Калущкий С. (*Кам'янець-Подільський*). Круглий стіл «Від аристократії до еліти: домодерні та модерні ідентичності, ієрархії та середовище правлячої верстви» 3
- Гордієнко Д. (*Київ*). І Міжнародна наукова конференція «Україна в світі: Польща і її сусіди в європейському житті України доби середньовіччя» 6
- Гупало В. (*Львів*), Войцешук Н. (*Львів*). Презентація проекту історико-культурного парку «Древній Звенигород» 1
- Латиш Ю. (*Київ*). Міжнародна наукова конференція «Алкоголь і тверезість: минуле та сучасність» 3
- Морозова О. (*Миколаїв*), Гайдай О. (*Миколаїв*). Міжнародна наукова конференція «Українсько-польські відносини: до 100-річчя підписання Ризького договору» 4
- Немченко І. (*Одеса*). XIII читання пам'яті професора П.Й.Каришківського 2
- Таранець С. (*Київ*). Документальна спадщина Куренівського тримонастиря: нові археографічні відкриття ... 4
- Шніцер І. (*Ужгород*), Боровець І. (*Кам'янець-Подільський*). Міжнародна наукова онлайн-конференція «Актуальні проблеми історії та міжнародних відносин (на пошану С.В.Віднянського)» 2

ЮВІЛЕЇ

- Боряк Г. (*Київ*), Віднянський С. (*Київ*). До ювілею докторки історичних наук, професорки І.Матяш 2

- Бегеш М. (*Ужгород*), Іваненко О. (*Київ*). До 70-річчя доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України С.Віднянського 2
- Калакура Я. (*Київ*). До 70-річчя доктора історичних наук, професора М.Юрія 2
- Корольов Г. (*Київ*). До 80-річчя доктора історичних наук, професора Р.Пирога 3
- Любовець О. (*Київ*). До 75-річчя доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України В.Солдатенка 3
- Михальчук Р. (*Рівне*). До 70-річчя професора Р.М.Постоловського 5
- Реєнт О. (*Київ*), Прокопчук В. (*Дунаївці*), Завальнюк О. (*Кам'янець-Подільський*). До 75-річчя доктора історичних наук, професора Л.Баженова 1
- Реєнт О. (*Київ*), Телячий Ю. (*Київ*), Філінюк А. (*Кам'янець-Подільський*). До 70-річчя доктора історичних наук, професора О.Завальнюка 6

IN MEMORIAM

Газін Володимир Прокопович	5
Котляр Микола Федорович	5
Черніков Ігор Федорович	1

Надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ 1–2, 4–6

Наукова література, видана Інститутом історії України НАНУ 2020 р. 3

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі у 2021 р. 6

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

Rychka V. (Kyiv). Memorandum of Yaroslav Osmomysl (About the Origin of the Early Halych Notes of the <i>Kyiv Chronicle</i> of the Twelfth Century)	4
Tairova-Yakovleva T. (St. Petersburg, Russian Federation). Unknown Victory: the First Significant Episode in the I.Bohun's Career	21
Mylko V. (Kyiv). Modernization of the Education System in Ukraine in the Second Half of the 1860s and 1870s (On the Example of Educational Districts)	29
Avtushenko I. (Kyiv), Stoian T. (Kyiv). Repressions Against Servicemen in Ukrainian SSR in the 1920s – 1930s: Features and Consequences	44
Heneha R. (Lviv), Panchuk I. (Rivne). “Rural in the City”: Lviv's Agricultural Sector and Its Contribution to the City's Postwar Economy	58
Kudela-Świątek W. (Kraków, Poland). Commemoration of the Holodomor by Orthodox Ukrainians of the USA During the Cold War	73
Berezovenko A. (Kyiv). Orthodoxy as a Factor of Political Mobilization of Social Existence of Ukraine and Bulgaria: Historical Parallels and Current Trends	89
Levchenko L. (Kyiv). Greek Churches in the Southern Ukraine in the Making (the Late Eighteenth – the First Half of the Nineteenth Century)	102

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

Vashchuk D. (Kyiv), Starenkyi I. (Kamianets-Podilskyi). Important Aspects of Material Culture in the Towns of Podillia and Volyn in the Second Half of the Fourteenth – First Half of the Fifteenth Century (According to Archeological Research)	116
Shevchenko V (Kyiv), Kotsur A. (Kyiv). The Great War of 1914–1918 in the Memoirs of Ordinary Participants and Eyewitnesses: the Ukrainian Context	135
Perkun V. (Kyiv). Auxiliary Historical Disciplines: Results and Perspectives of Studies (<i>end of article</i>)	150

DISCUSSIONS

International Scientific Conference “Memory of Babyn Yar and the Holocaust: Scientific, Social and Political Dimensions” (Commemorating the 80th Anniversary of the Start of Murder in Babyn Yar) (O.Lysenko, Kyiv; V.Nakhmanovych, Kyiv; T.Pastushenko, Kyiv, Comps.)	165
---	-----

BOOK REVIEWS and SURVEYS

Taranets S. Old Believers in the Russian Empire (Late Seventeenth – Early Twentieth Centuries): Traditional Culture and Daily Life of the Old Believers. – Vol.3 (H.Sakamoto, Tenri, Japan)	200
Reient O. Socio-Economic and Political Transformations in Ukraine (End of the Eighteenth – First Decades of the Twentieth Centuries). – Parts 1–2 (O.Udod, Kyiv)	207
Smyrnov A. Between the Cross, the Swastika and the Red Star: Ukrainian Orthodoxy During the World War II (O.Lysenko, Kyiv)	213
Popova T. Pyotr Mikhailovich Bitsilli: Portrait in the Style of “Sfumato” (O.Yas, Kyiv)	219

CHRONICLES

Hordiienko D. (Kyiv). 1 st International Scientific Conference “Ukraine in the World: Poland and Its Neighbors in the European Life of Ukraine in the Middle Ages”	224
--	-----

ANNIVERSARIES

Reient O. (Kyiv), Teliachyi Yu. (Kyiv), Filiniuk A. (Kamianets-Podilskyi). To the 70 th Anniversary of Doctor of Historical Sciences, Professor O.Zavalniuk	227
---	-----

Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine	234
Alphabetic Index of Materials Published in the Journal in 2021	236